

ЭВА ТОМПСАН

ПЕСНЯРЫ ІМПЕРЫІ

РАСІЙСКАЯ ЛІТАРАТУРА І КАЛАНІЯЛІЗМ

Эва Томпсан ПЕСНЯРЫ ІМПЕРЫІ

Цягам апошніх стагоддзьяў, расейская літаратура ўдзявала на фармаваньне сьветапогляду беларусаў куды больш маштабна, чым якая яшчэ, у тым ліку і беларуская. Да таго ж сьветапоглядна беларуская літаратура капіявала матрыцы расейскай літаратуры. Кніга амэрыканскай дасьледніцы Эвы Томпсан – гэта акадэмічная манаграфія, якая сыстэмна і грунтоўна даводзіць, што вялікая расейская літаратура была (і застаецца) каланіяльнай па сваёй сутнасьці.

Валянцін Акудовіч, www.svaboda.org

ISBN 978-985-6887-53-9

9 789856 887539

Эва М. Томпсан

ПЕСНЯРЫ ІМПЕРЫІ

Расійская літаратура і каланіялізм

Ewa M. Thompson

IMPERIAL KNOWLEDGE

Russian Literature and Colonialism

Greenwood Press
Westport, Connecticut • London

Эва М. Томпсан

ПЕСНЯРЫ ІМПЕРЫІ

Расійская літаратура і каланіялізм

Пераклад з ангельскай

Мінск
«Медысонт»
2009

УДК 930.1(470)+821.161.1.09
ББК 63.3(2)5
Т56

Рэцэнзенты: доктар філалагічных навук С. В. Кавалёў,
кандыдат філалагічных навук
Г. М. Кісліцына

Пераклад з ангельскай мовы Т. Нядбай (Т. Л. Нетбаевай)
з выдання
Thompson E. Imperial Knowledge: Russian Literature and
Colonialism.
Westport, Connecticut • London : Greenwood Press, 2000.

*Глыбокая падзяка Эве Томпсан, Валянціну Ахудовічу,
Міхалу Анемпадыставу, Ірыне Дарафейчук і Алесю Смаленчуку
за добразычлівую і цярыпліваю супрацу,
дапамогу і ўсебаковую падтрымку, а таксама ўсім сябрам
і калегам за неабьякаваць і спрыянне*

Томпсан, Э. М.

Т56 Песняры імперыі: расійская літаратура і каланіялізм /
Эва Томпсан ; пер. з англ. мовы Т. Нядбай (Т. Л. Нетба-
ева). — Мінск : Медысонт, 2009. — 382 с.

ISBN 978-985-6887-53-9.

Кніга Эвы Томпсан уяўляе сабой аналіз імперскага дыскурсу Расіі з перспектывы посткаланіяльнай тэорыі. Аўтарка аналізуе расійскі нацыяналізм, прапісвае спецыфіку заходняга і ўсходняга каланіялізму, падкрэсліваючы іх агульную прыроду. Прасочваецца зараджэнне і станаўленне Імперыі ў расійскай гістарыяграфіі XVIII ст. і літаратуры XIX–XX стст., у савецкім літаратуразнаўстве і прэсе, а таксама звяртаецца ўвага на постсавецкую гістарыяграфію і літаратуру. Гэта першае даследаванне расійскага дыскурсу, якое не залежыць ад расійскіх самаінтэрпрэтацыяў.

УДК 930.1(470)+821.161.1.09
ББК 63.3(2)5

ISBN 978-985-6887-53-9 © Greenwood Press, 2000
© Нядбай Т. (Нетбаева Т. Л.), пераклад
на беларускую мову, 2009
© Выданне на беларускай мове,
афармленне. СТАА «Медысонт», 2009

Падзяка

Даследаванне, што легла ў аснову гэтай кнігі, часткова было здзейсненае пры дапамозе Міжнароднай рады па навуковых даследаваннях і абменах (IREX), фінансаванае з фонду Эндру Мэлана [Andrew W. Mellon Foundation], Нацыянальнай фундацыі гуманітарных даследаванняў і Дзяржаўнага дэпартаменту ЗША, Інстытута Гувера ў Стэнфардзе [Hoover Institution at Stanford] у Каліфорніі (Праграма дыскрэцыйных грантаў, Дзяржаўны дэпартамент, Акт пра савецка-ўсходнееўрапейскія даследаванні і навучальныя праграмы ад 1983 г., Дзяржаўнае права 98-164, раздзел VIII, 97, Статут 1047-50)¹ і гранту Універсітэта Райса [Rice University] для летніх даследаванняў і даследаванняў падчас творчага адпачынку. Усім гэтым інстытуцыям я выказваю шчырую падзяку.

Часткі гэтай кнігі раней друкаваліся ў *Modern Age* («Nationalism, Imperialism. Identity: Second Thoughts», vol. 40, no. 3, Summer 1998: 250-261), *Slavia Orientalis* («Aleksandr Solzhenitsyn and the Russian Colonialist Experience», vol. 46, no. 4, Fall 1997: 545-555) і *Slavic Review* («Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941», vol. 50, no. 2, Summer 1991: 385-399) (з дазволу Амерыканскай асацыяцыі падтрымкі славістычных даследаванняў). Фрагменты раздзелаў 2, 5 і 6 былі раней апублікаваныя ў «D. S. Likhachev and the Study of Old Russian Literature», *Russian Literature and Criticism*, edited by Evelyn Bristol (Oakland,

¹ Discretionary Grant Program. Department of State, Soviet-Eastern European Research and Training Act of 1983, Public Law 98-164, Title VIII, 97 Stat, 1047-50.

CA; Berkeley Slavic Specialties, 1982), «N.S. Gumilev and the Russian Ideology», *Nikolai Gumilev. 1996-1989*, edited by Sheelagh Graham (Oakland, CA; Berkeley Slavic Specialties, 1987), «Soviet Russian Writers and the Soviet Invasion of Poland in September 1939», *The Search for Self-Definition in Russian Literature*, edited by Ewa M. Thompson (Houston; Rice Univ. Press, 1991), and «V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition», *Aspects of Modern Russian and Czech Literature*, edited by Arnold McMillin (Columbus, OH: Slavica, 1989). Выказваю вялізную падзяку ўсім гэтым часопісам і выдаўцам. Таксама я хацела б падзякаваць выдаўцам за дазвол на цытаванне апублікаваных імі матэрыялаў — перакладу паэмы Разака Абдурашыдава [Razzaq Abdurashidaw], надрукаванай у выданні Эдварда Олварта [Edward A. Allworth] *The Modern Uzbeks: A Cultural History* (Hoover Institution Press, 1990); перакладу паэмы Адама Міцкевіча [Adam Mickiewicz], надрукаванай у кнізе *Poems by Adam Mickiewicz* (Polish Institute of Arts and Sciences, 1944) пад рэдакцыяй Джорджа Ноеса [George R. Noyes]; матэрыялаў пра Валянціна Распуціна з *Reconstructing the Canon: Russian Writing in the 1980s*, пад рэдакцыяй Арнольда МакМіліна [Arnold McMillin] і матэрыялаў Overseas Publishers Association, Gordon and Breach Publishers, што яшчэ мусяць выйсці ў друк.

Я ўдзячная многім калегам і студэнтам, якія цягам гэтых гадоў падтрымлівалі мяне і давалі парады: Annie Allain, Louis Allain, Arnold Beichman, Michael Bernstam, Aleksandra Z. Boehm, Angela Brintlinger, Steven Clancy, Olga Cooke, Bogdan Czaykowski, Norman Davies, William B. Edgerton, Herman Ermolaev, John J. Garrard, Zahra Jamal, Igor Lukes, Andrej Kodjak, Alex Kurczaba, Alla Latynina, Andrzej de Lazari, Sidney Monas, Arnold McMillin, Czesław Miłosz, Ryszard Nycz, Aleksandr M. Panchenko, Beatrice Shube, Richard F. Staar, Lucjan Suchanek, Harry Walsh, Piotr Wilczek. Больш за ўсё за дапамогу і падтрымку я ўдзячная свайму мужу Джэймсу Р. Томпсану.

Змест

Уводзіны: Нацыяналізм, Каланіялізм, Ідэнтычнасць.....	8
1. Праблема	31
Гістарычная геаграфія Расіі.....	56
Посткаланіяльныя перспектывы Расіі	62
Самарэпрэзентацыя Расіі.....	81
2. Нараджэнне Імперыі	95
Наратыў Каўказа.....	104
Рытарычнае засваенне Польшчы	133
3. «Война і мир»: кшталтаванне новага падставовага міфа расійскай нацыянальнай свядомасці	148
Краявід і стабільнасць	154
Літаратурныя героі і гістарычныя асобы.....	167
4. Наратыў Сярэдняй Азіі ў расійскай літаратуры....	188
Каланізацыя Сярэдняй Азіі	192
Рыторыка адчужэння Аляксандра Салжаніцына	198
5. Цяга да імперыі ў позні савецкі перыяд	218
Валянцін Распуцін: Выдаленне галасоў перыферыі...222	
Анатоль Рыбакоў: Падтрымліваючы каланіяльную палітыку	234
Рытуалы ўшанавання імперыі	246
6. Навука і імперыя. Імперская ідэалогія ў савецкім літаратуразнаўстве: Віктар Шклоўскі і Дзмітрый Ліхачоў.....	258
Самаінтэрпрэтацыя ў гады сталінска-гітлераўскага пакта	275
Выкладанне гіторыі ў посткамуністычнай Расіі	317
7. Дэканструкцыя Імперыі: Людміла Петрушэўская	331
Выбраная бібліяграфія.....	366

Уводзіны: Нацыяналізм, Каланіялізм, Ідэнтычнасць

Перш чым аналізаваць праявы каланіялізму ў расійскай літаратуры, неабходна ўдакладніць тэрміналогію. У сваёй працы я прыходжу да высновы, што ў адрозненне ад заходняга каланіялізму, для якога галоўнымі былі праблемы расы і заморскіх калоній (а нацыянальныя пытанні, адпаведна, адыходзілі на другі план), расійскі каланіялізм грунтаваўся перадусім на нацыянальнай ідэнтычнасці і экспансіі прылеглых земляў. Таксама тут сцвярджаецца, што абарончы нацыяналізм, скіраваны на абарону свае ідэнтычнасці, трэба адрозніваць ад агрэсіўнага нацыяналізму, які імкнецца да экспарту ўласнае ідэнтычнасці і захопу тэрыторый, заселеных Іншым. Расійскі нацыяналізм у сваіх агрэсіўных праявах трансфармаваўся ў імперскую прагу каланіяльнага захопу прылеглых да этнічнай Расіі земляў. Зразумела, што, каб стаць калоніяй, падлеглая экспансіі тэрыторыя не абавязкова мусіць падпісваць дамову аб прызнанні статуса дамініёна, як гэта было з многімі брытанскімі ўладаннямі. У расійскім выпадку заваяваныя тэрыторыі або наўпрост інкарпараваліся ў Расію, або заваёўнікі прызначалі там уладу, якая дзейнічала на карысць інтарэсаў метраполіі. Расійская літаратура была пасярэднікам у гэтым працэсе, навязваючы на захопленых тэрыторыях наратыў расійскай прысутнасці, які выцясняяў з памяці мясцовага насельніцтва аўтэнтычны наратыў з усімі ягонымі праблематыкамі.

Ахвярамі расійскага каланіялізму сталіся не толькі Цэнтральная Азія і Сярэдняя ды Ўсходняя Еўропа, але Сібір, Каўказ, а таксама Далёкі Усход. Хаця калапс камунізму

прынёс суверэнiтэт многім народам еўрапейскай часткі кантынента і Сярэдняй Азіі, у Сібіры, на Каўказе і Далёкім Усходзе залежнасць многіх тэрыторый ад Расіі застаецца. З гледзішча тэрыторыі і насельніцтва Сібір ды Каўказ можна параўнаць з «белымі калоніямі» Брытаніі, такімі як Канада або Аўстралія. Перадача паўнамоцтваў органам улады ў Сібіры і на Далёкім Усходзе зусім не азначае вызваленне ад улады Масквы, і нашая праца не дае парадаў, якім чынам гэты працэс дэцэнтралізацыі мусіць адбывацца. Яна толькі спрабуе паказаць, якім чынам расійская літаратура спрыяла ўладам метраполіі, не дазваляючы перыферыі загаварыць сваім уласным голасам і трансляваць свой досвед у якасці адмысловага наратыву, а не як дадатку да цэнтра.

Ва ўводзінах разглядаюцца розныя падыходы да пытання нацыяналізму ў XX ст. У першай частцы кнігі ставіцца праблема каланіяльнага самасцвярджэння ў кантэксце тэкстуальнай палітыкі ў Расіі і за яе межамі, звяртаецца ўвага на адрозненне паміж заходнім і расійскім каланіялізмам і робіцца спроба паказаць, што расійскі каланіялізм не ўваходзіць у канцэптuallyную базу вывучэння расійскай літаратуры. Але і стандарты англамоўных даследаванняў расійскай літаратуры таксама абмянаюць агрэсіўныя дзеянні, скіраваныя на самасцвярджэнне імперыі, што адбывалася ў шэдэўрах расійскай літаратуры.

Далей у кнізе паказана, як расійскія пісьменнікі выкарыстоўвалі сваё прывілеяванае становішча выразнікаў ідэалогіі магутнай імперыі дзеля выцяснення іншых дыскурсаў і тыя спосабы, якімі яны навязвалі «першае значэнне» (тэрмін Ханса-Георга Гадамера)² чытачам расійскай літаратуры не толькі ў сваёй краіне, але і за яе межамі. Аднак мая мэта — не энцыклапедычны агляд расійскай літаратуры, а хутчэй актуалізацыя ўвагі на тэкстуальнай перамозе расійскай літаратуры над іншымі ў працэсе станаўлення імперыі. Апошні раздзел кнігі спра-

² Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (New York: Seabury, 1975), 238.

буе паказаць, што, мажліва, апошнім часам адбываюцца пэўныя змены ў гэтым працэсе, які доўжыўся цягам стагоддзяў. Яны пакуль мінімальныя і з гэтага могуць быць лёгка знівеляваныя, але ўсё ж рэальныя і таму абнадзейваюць. Натуральна, мая праца не замяняе ранейшых даследаванняў, а толькі дапаўняе іх — гэта не рэдукцыя значэння, а яго ўзбагачэнне.

Я добра ўсведамляю, што адно даследаванне не можа радыкальна змяніць стаўленне да Расіі і характар стасункаў з ёю. Тая дыскурсіўная канструкцыя, што называецца Расіяй, — гэта складаная інтэлектуальная рэальнасць, змены ў якой не могуць быць хуткімі. Англамоўныя трактоўкі расійскай літаратуры, што абмінаюць увагай праблему расійскага каланіялізму і агрэсіўнага нацыяналізму, таксама не знікнуць у бліжэйшы час, бо пакуль для гэтага няма палітычных ці хаця б культурных падставаў. На посткаланіяльных тэрыторыях Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі ўжо даўно з'явілася мноства аўтараў, якія распавялі пра адваротны бок каланіялізму, а былыя расійскія дамініёны могуць пахваліцца адно некалькімі падобнымі прыкладамі. Калі Чырвоная Армія пакінула тэрыторыю Сярэдняй Еўропы, вызваленныя краіны, адсланяючыся ад Расіі, скіравалі сваю ўвагу на Запад, а былыя савецкія рэспублікі былі занадта занятыя трансфармацыяй эканомік і фармаваннем новага грамадскага ладу, каб заангажавацца посткаланіяльным дыскурсам. Расійскі Далёкі Усход хоць і рабіў пэўныя рухі ў кірунку да незалежнасці, але іх рэальны эфект быў вельмі нязначным³. У самой «Расійскай» [Росийской]⁴ Федэрацыі ў познія дзевяностыя ні законы, ні сацыяльныя стандарты, ні ўласна мова не маглі быць дастасаваныя да антыкаланіяльнай ідэалогіі. Гэтую сітуацыю можна параўнаць з парой росквіту заходняга імперыялізму, калі амаль немагчыма было паставіць пад пытанне дамінацыю нейкай этнічнай або тэрытарыяльнай гру-

³ Paul Goble, «Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?» Radio Free Europe/Radio Liberty, 23 September 1998.

⁴ Каментар перакладчыка.

пы над іншай. Таму я не магу скарыстацца (так, як маглі гэта рабіць посткаланіяльныя крытыкі, што мелі справу з заходнімі калоніямі) багатым корпусам даследаванняў, якія б апісвалі расійскія каланіяльныя кампаніі ў Азіі і Еўропе⁵. Таксама я не магу разлічваць на шырокае прызнанне пастаўленай праблемы: настолькі далёкай яна можа падавацца тым, хто не звывыкся з трактоўкай расійскай літаратуры як крыніцы і дапаможнага сродку дзеля рэалізацыі імперскіх практык. Погляды Джорджа Вернадскага [George Vernadsky] і Нікаласа Разанаўскага [Nicholas Riasanovsky] ужо ўспрымаюцца як тыповыя для ранняга перыяду фармавання амерыканцамі ўласнага дыскурсу расійскай гісторыі, а вось апеляцыі да меркаванняў іх сучасніка Яна Кухажэўскага [Jan Kucharzewski], відавочна, не будуць улічвацца як рэлевантныя для падмацавання гістарычнага вобраза Расіі⁶. Вывучэнне расійскай літаратуры з гледзішча яе каланіяльнага кантэксту пакуль знаходзіцца нават ніжэй элементарнага ўзроўню. Да цяперашняга часу ўсе навукоўцы, якія зрабілі хоць які ўнёсак у гэтую справу, былі палітолагамі⁷.

У 1988 г. украінскі амерыканскі навуковец Раман Шпарлюк надрукаваў працу «Камунізм і нацыяналізм: Карл Маркс супраць Фрыдрыха Ліста»⁸. У ёй даследчык даводзіў,

⁵ Выключэннем з'яўляецца серыя выданняў Інстытута Гувэра (Hoover Institution) «Даследаванне нацыянальнасцяў у СССР» («Studies of Nationalities in the USSR»). Яна ўлучае наступныя працы: Edward A. Allworth *The Modern Uzbeks* (1990), Alan Fisher *The Crimean Tatars* (1978), Martha B. Olcott *The Kazakhs* (1987), Azade-Ayse Rorlich *The Volga Tatars* (1986), Andrejs Plakans *The Latvians* (1995), Andrey L. Altstadt *The Azerbaijani Turk* (1992), а таксама звязаную з вышэйзгаданымі працы: Rodger Swearingen *Siberia and the Soviet Far East* (1987). Таксама працы: Hafeez Malik, ed., *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* (New York; St. Martin's, 1994), Islam Karimov *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century* (New York: St. Martin's, 1998).

⁶ Jan Kucharzewski, *The Origins of Modern Russia* (New York: Polish Institute of Arts and Sciences, 1948).

⁷ Uri Ra'anani, Richard Pipes. Helene Carrere-d'Encausse, Alain Besancon.

⁸ Roman Szporluk. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1988).

што захапленне інтэлектуалаў сацыялізмам спрычынілася да надання Марксу статуса вялікага мысляра, хаця на гэтым месцы мусіў быць Фрыдрых Ліст, бо ягоныя працы больш адпавядаюць абсесіям XX ст., чым тэзы Маркса стасоўна пралетарыяту, які не мае ні дзяржаўнасці, ні нацыянальнасці. «Паміж індывідуумам і чалавецтвам знаходзіцца нацыя», — сцвярджаў Фрыдрых Ліст, які распрацаваў тэорыю нацыянальнага эканамічнага эгаізму, плённа скарыстаную не толькі немцамі.

Хаця некаторыя меркаванні Ліста і Шпарлюка адносна нацыяналізму падаюцца спрэчнымі, але яны актуалізуюць праблемы, што і па сёння турбуюць чалавецтва. Цягам апошніх ста гадоў пад уплывам ідэі нацыяналізму многія імперыі ў Еўропе і іншых рэгіёнах трансфармаваліся ў нацыянальныя дзяржавы, выключаючы з гэтага працэсу ўласныя нацыянальныя мяншыні. Яны або ўтваралі новыя дзяржавы, або вярталіся да свайго былога суверэннага статусу⁹. Падзенне Савецкага Саюза, абумоўленае як эканамічнымі, так і нацыянальнымі прычынамі, паглыбіла этнічныя супярэчнасці ў імперыі расійцаў, ад якой адпалі яе асобныя часткі¹⁰.

Адзінства інтэрпрэтацый, што існавала ў амерыканскіх універсітэтах напрыканцы 1990-х гг., не трактавала нацыянальныя пытанні з той эпістэміялагічнай уважлівасцю, якая звычайна назіраецца ў аналізе грамадства і ягоных праблемаў. У межах гэтых інтэрпрэтацый нацыянальная прыналежнасць [*nationhood*] пераважна вызначаецца як грамадзянства [*citizenship*]. У свой час Эміль Дзюркгейм [Emile Durkheim] сфармуляваў тэзу, што аснову сацыяльнага парадку кожнай дзяржавы складае набор агульнапрынятых каштоўнасцяў і нормаў, якія і вызначаюць сацыяльнае адзінства. Гэткі падыход запаткаваны Асветніцтвам і з'яўляецца агульнапрынятым у акадэмічным дыскурсе, які вывучае такія розныя палітычныя канструкцыі,

⁹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981).

¹⁰ Helene Carrere-d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations* (New York: Basic Books, 1993).

як нацыянальныя дзяржавы і імперыі. Аднак пры гэтым ангельская мова амаль не адрознівае *дзяржаву* [state] і *нацыю* [nation], або *грамадзянства* [citizenship] і *нацыянальнасць* [nationality]. Хаця ў Азіі, Лацінскай Амерыцы ды кантынентальнай Еўропе з'яўляецца само сабой зразумелым, што нацыянальнасць мае дачыненне да культурных звычаяў і памяці чалавека, а грамадзянства перадусім бярэ пад увагу наяўны грамадзянскі стан (або яго выбар у выпадку натуралізацыі), гэта значыць прыналежнасць да той ці іншай палітычнай адзінкі. Зразумела, часта гэтыя паняткі супадаюць, але сярод амерыканскіх журналістаў (якія азіраюцца на навуковыя дыскурсы) пераважае меркаванне, што яны супадаюць *заўсёды*, і гэта раз-пораз прыводзіць да камічных паведамленняў ды высноваў, скажам, пра тое, што ў Чачэніі расійцы змагаюцца з іншымі расійцамі або што дваццаць мільёнаў «расійцаў» загінула ў Другой сусветнай вайне. У прыклад працытуем нататку, што была надрукаваная ў *Houston Chronicle* 6 верасня 1998 г.:

«Пяць узброеных расійскіх [Russian] маракоў былі арыштаваныя ў суботу ў аддаленым паўночным рэгіёне праз колькі гадзінаў пасля таго, як яны, паводле непацверджанае інфармацыі, забілі ахоўніка і захапілі 47 закладнікаў, — паведамляе расійскае [Russian] агенцтва навінаў. Згодна інфармацыі агенцтва «Інтэрфакс», у выніку аперацыі спецыяльных войскаў Федэральнай службы бяспекі Расіі (ФСБ) усе закладнікі былі вызваленыя і ніхто з іх не пацярпеў; захопнікі таксама не панеслі стратаў. Паводле гэтага ж паведамлення, у якім цытаваліся словы дырэктара ФСБ Уладзіміра Пуціна, маракі патрабавалі самалёт, каб даляцець да паўднёвага расійскага [Russian] рэгіёна — Дагестана, — праблемнай зоны ў каўказскіх гарах. Выпадак з закладнікамі, відавочна, быў звязаны з выбухам аўтамабіля ў сталіцы Дагестана ў пятніцу, калі загінула як найменей 17 чалавек. Адзін з маракоў сказаў, што падчас выбуху мог загінуць ягоны сваяк. Астатнія патлумачылі свой удзел салідарнасцю».

У межах таго разумення нацыяналізму, што пераважае ў амерыканскім акадэмічным асяродку, гэтая нататка не ўяўляе сабой нічога асаблівага. Але пры яе больш пільным разглядзе становіцца відавочнай блытаніна, абумоўленая расійскай каланіяльнай палітыкай, мовай спавешчанняў ТАСС і нячуйнасцю амерыканскіх рэдактараў да праблемаў нацыяналізму. Бо сутнасць гэтай гісторыі, як становіцца зразумелым з іншых крыніцаў, палягае ў наступным. Гэтыя маракі знаходзіліся на Новай Зямлі, на арктычнай выспе, забруджанай ядравымі адкідамі, куды Савецкі Саюз і «Расійская» [Российская] Федэрацыя скіроўвалі сваіх найбольш зацятых ворагаў (кажуць, што Рауль Уоленбэрг (Raoul Wallenberg) памёр якраз на Новай Зямлі)¹¹. Пасля некалькіх месяцаў апраменьвання ля радыеактыўнага смецця людзей чакае пакутлівая смерць. Гэтыя салдаты-бунтаўнікі на Новай Зямлі былі не расійцамі, а дагестанцамі, сваякамі і суседзямі паўсталых чачэнцаў. У Дагестане пераважна жывуць мусульмане, хача ёсць і шмат праваслаўных каланіяльных пасяленцаў. Расійцы падпарадкавалі Дагестан у XIX ст., але ў іх не атрымалася русіфікаваць гэты рэгіён. Дагестан — адна з тых тэрыторыяў «Расійскай» [Российской] Федэрацыі, для якой адасабленне ад імперыі ў бліжэйшай будучыні падаецца найбольш імаверным. У 1990-х сутычкі паміж уладамі Дагестана (прызначанымі Масквой) і дагестанскімі партызанамі былі дастаткова частымі. Некаторыя раёны Дагестана спрабавалі далучыцца да Ічкерыі, або Чачэнскай Рэспублікі. Выбух, згаданы ў нататцы, быў часткай узброенай барацьбы, якую дагестанцы вялі супраць расійцаў і часткова між сабой (насельніцтва Дагестана падзеленае на кланы, і сітуацыя каланіяльнай залежнасці абвастрыла мясцовую варажнечу). Тыя салдаты, пра якіх распавядалася вышэй, насамрэч былі даведзеныя да адчаю думкамі пра сваіх сваякоў, што загінулі за тысячы кіламетраў ад іх. Але,

¹¹ E.M. Thompson, «The Wallenberg Case: The Inferred Soviet Viewpoint», *Raoul Wallenberg in Perspective*, edited by K.D. Reiser and Thomas Neumann (Houston: Southwest Regional Office of the Anti-Defamation League, 1986), 12-15.

чытаючы гэтую нататку, звычайны амерыканец ніколі не здагадаецца пра яе асноўны сэнс, а менавіта пра тое, што расійскае войска паслала прадстаўнікоў іншай этнічнай групы з паўднёвага (і паўсталага) Дагестана на арктычны і шkodны для здароўя ядравы сметнік — на Новую Зямлю¹². Такім чынам, амерыканскі журналіст, што напісаў гэты матэрыял, спрычыніўся да неадэкватнага прачытання ў Амерыцы расійскага дыскурсу і расійскай палітыкі.

Канцэпцыі нацыяналізму, запачаткаваныя на ідэалогіі Асветніцтва, не здольныя ўлічваць адрозненні паміж імперыялістычным нацыяналізмам, што грунтуецца на агрэсіі, скіраванай на падпарадкаванне ды эксплуатацыю калоніяў, і абарончым нацыяналізмам, які падтрымлівае захаванне традыцыяў ды ідэнтычнасці. У межах такой *tout court*¹³ матрыцы «нацыяналізму» імперскія сілы, што кантралявалі большую частку свету цягам апошніх двух стагоддзяў, часта апраўдваюцца за свае агрэсіўныя захопы тэрыторыяў, а каланізаваныя нацыі (у тым ліку сярэднія і малыя еўрапейскія нацыі) вінавацяцца ў гістарычных катастрофах, якія зусім не яны прадвызначалі. Колькі мы чулі, што падставай дзвюх сусветных войнаў была «парахавая бочка» Усходняй Еўропы, а не хцівая ненажэрнасць вялікіх еўрапейскіх імперыяў.

Сёння лічыцца звыклым суадносіць паўстаўанне нацыяналізму з Французскай рэвалюцыяй (яна апелявала да нацыянальных пачуццяў народа, а не да пачуццяў вернападданасці)¹⁴. Але Дж. Э. Э. Дальбэрг-Эктан [J. E. E. Dalberg-Acton] быў упэўнены, што сучасны нацыяналізм пачынаецца ад падзелаў Польшчы, і звяртаў увагу на тое, што гэтая падзея засведчыла «найбольш радыкальнае свавольства старога абсалютызму, які пазбавіў людзей іх права будаваць сваю незалежную супольнасць». У паўстаўанні нацыяналізму ён вінаваціць хутчэй імперыі, чым рэвалюцыі, і гэтак

¹² Reuters, 20 August 1998.

¹³ Спрощанай. [Каментар перакладчыка.]

¹⁴ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, 2d ed. (New York: Collier Macmillan, 1967).

назіранне заслугоўвае большае ўвагі, чым яно мела дагэтуль¹⁵. Цалкам супрацьлеглы погляд мелі Элі Кедуры [Elie Kedourie] і Р. Дж. Хабсбаўн [R. J. Hobsbawm] — яны даводзілі, што шматнацыянальныя еўрапейскія імперыі не мусілі распасціся на нацыянальныя дзяржавы, паколькі практычна немажліва пацвердзіць наяўнасць «гістарычнай свядомасці» ў нацыяў, што ўваходзілі ў іх склад¹⁶. Характэрна, што гэтыя аўтары не прызнавалі, быццам у межах шматнацыянальных дзяржаваў адна нацыя нязменна дамінавала і панавала над іншымі, ставячы апошнія ў сітуацыю каланіяльнай залежнасці. Аргументацыя Кедуры, у прыватнасці, з'яўляецца тыповым апраўданнем усіх экспансіўных нацыяналізмаў свету. Але яна не вытрымлівае навуковай крытыкі, бо будзеца на ўяўленнях пра гістарычную нязменнасць нацый і тым самым спрыяе апраўданню каланіялізму. Дэманстраваная Кедурам непрыхільнасць да іншых культураў і палітычных ідэнтычнасцяў, па словах Лілы Гандзі [Leela Gandhi], ёсць наступствам даўніх перакананняў пра натуральную незавершанасць незаходніх народаў¹⁷. Некаторыя заходнія навукоўцы і сёння досыць скептычна назіраюць за ўзрастаннем свядомасці посткаланіяльных нацыяў у Азіі, Афрыцы, а таксама ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе: паводле іх перакананняў, самаідэнтыфікацыя, заснаваная на нацыянальнасці, — гэта свайго роду непрыстойная хвароба, якой трэба пазбавіцца так хутка, як толькі мажліва, прынамсі калі гэтыя нацыі не валодаюць ваеннай сілай і адметнымі рытарычнымі здольнасцямі, каб давесці сваю праўду ўсяму свету. У «Арыенталізме» Эдварда Саіда [Edward Said] згадваюцца шматлікія навукоўцы з падобнай аргументацыяй¹⁸. Натуральна, малыя нацыі,

¹⁵ John E. E. Dalberg-Acton, «Nationality», *Essays in the History of Liberty*, vol. 1 (Indianapolis: Liberty Classics, 1986), 413.

¹⁶ Elie Kedourie. *Nationalism* (London: Hutchinson, 1961); E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*. 2d rev. ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990).

¹⁷ Leela Gandhi. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction* (New York: Columbia Univ. Press, 1998), 107-8.

¹⁸ Edward W. Said, *Orientalism* (1979) (New York: Vintage Books, 1994).

што змагаюцца за сваю ідэнтычнасць, не могуць на роўных канкураваць з тысячамі кніг і мноствам тэорый, якія ў свядомасці адукаваных колаў першага свету сфармавалі зусім іншую карціну¹⁹. У падобнай рыторыцы імпліцытна прысутнічае думка пра тое, што пазбаўлення ўлады нацыянальных груп заслугоўваюць асуджэння ўжо праз сам факт іх ідэнтычнай адрознасці, пры гэтым аўтар такой таксаноміі звычайна пазіцыянуе сябе ад якой бы то ні было нацыянальнае прыналежнасці. Аднак, як заўважыла Маргарэт Кэнаван [Margaret Canovan] у сваёй выдатнай кнізе, «усталяванне сучасных ліберальных дэмакратычных ідэалаў залежыць ад калектыўнай улады, спароджанай нацыянальнай лаяльнасцю, якая пры гэтым не стасуецца з усталяванымі ідэаламі... Агульныя гуманітарныя прынцыпы і праекты закладаюць падставы ўлады, якая абапіраецца на пэўную салідарнасць, але ўтрыманне гэтай падставы ўлады супярэчыць самім прынцыпам, якія ўсталёўваюцца ўладай»²⁰. Іншымі словамі, заходнія дэмакратыі прапаведуюць і падтрымліваюць універсалісцкія ідэалы па ўсім свеце, але робяць гэта з пазіцыі прывілеяванасці моваў і культураў, што паходзяць з Захаду. Прафесар Кэнаван даводзіць, што заходнія палітолагі не прымаюць пад увагу гэтую непаслядоўнасць або нават спрабуюць яе прыхаваць.

Ліла Гандзі, аналізуючы тэмы нацыяналізму і фемінізму, даводзіць, што тыя інтэрпрэтацыі нацыяналізму, якія сфармуляваліся пад уплывам Асветніцтва, грунтуюцца на маскуліннасці — таму ганарлівыя еўрапейцы жорстка адмаўляюць у праве на існаванне тым, каго

¹⁹ Тыповай у гэтым дачыненні з'яўляецца праца Paul Johnson *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties* (New York: Harper & Row, 1983), якая паўтарае практычна ўсе негатыўныя клішэ пра Цэнтральную і Усходнюю Еўропу. Думка Дж. А. Фроўдэ (J. A. Froude), што народы не маюць права на свабоду, калі яны не валодаюць дастатковай для яе абароны сілай, была характэрнай для імперскае жорсткасці XIX ст. Jeffrey Archer, *Progress and Pessimism* (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1985), 205.

²⁰ Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory* (Cheltenham. UK: Edward Elgar, 1996), 137.

яны каланізавалі. Брытанцы любілі казаць пра жаноцкасць бенгальскіх мужчынаў, тым самым рытарычна прыніжаючы бенгальскі нацыяналізм²¹. Абагульняючы, можна сказаць, што трывіялізацыя нацыянальнае ідэнтычнасці каланізаваных народаў была адным са спосабаў іх падпарадкавання. Яны па азначэнні класіфікаваліся як непаўнавартасныя (у параўнанні з тымі, хто імі валодае), як носьбіты рысаў і якасцяў, характэрных для жанчынаў, як тыя, чый лёс — заставацца пад апекай мужчынаў. У межах падобнага дыскурсу малыя нацыі пазбаўляліся права на ўласную нацыянальную ідэнтычнасць, бо тое, што яны былі «малыя», не стасавалася з уяўленнямі пра маскуліннасць, якая была істотнай характарыстыкай самавызначэння агрэсіўнага нацыяналізму.

Гэтая кніга грунтуецца на меркаванні, што так жа сама, як існуюць розныя краіны, этнічныя групы, традыцыі ды гісторыі, існуюць і розныя нацыяналізмы. І выкарыстанне гэтага слова ў значэнні, якое мае дачыненне толькі да пэўнай групы, служыць ідэалагічным інтарэсам тых, хто падтрымлівае выкараненне ў свеце ўсіх іншых нацыяналізмаў, акрамя самых моцных. Нацыяналізм упэўненых у сабе і стабільных этнічных групаў, якія мелі мажлівасць цягам стагоддзяў бяспечна назапашваць свой патэнцыял, адрозніваецца паводле сваіх мэтаў і метадаў ад нацыяналізму тых, хто змагаўся за выжыванне і суверэнітэт у неспрыяльных умовах.

Групавая ідэнтычнасць этнічных элітаў адрозніваецца ад ідэнтычнасці непісьменных масаў, якія засвоілі толькі некаторыя элементы той складанай міфалогіі, што фармуе нацыяналістычныя ідэалы. Маніпулятыўныя і агрэсіўныя нацыяналізмы, што намагаюцца каланізаваць іншыя народы, кардынальна адрозніваюцца ад слабых і абарончых нацыяналізмаў, якія лёгка становяцца ахвярамі мілітарных і рытарычных прыўлашчанняў з боку сваіх мацнейшых ворагаў. Адсюль і паўстае зга-

²¹ Gandhi, *PT*.

даная вышэй сітуацыя, а менавіта — навязванне «віны за нацыяналізм» палітычна слабым нацыям з адначасовым апраўданнем агрэсіі, ініцыяванай моцнымі нацыяналізмамі. Каланіялізм звычайна з'яўляецца адной са стадыяў моцнага нацыяналізму, і складана спрачацца з тым, што ягоныя падставы ўкаранёныя ў традыцыю маскуліннай гегемоніі.

Тут патрэбная таксаномія адрозненняў паміж, з аднаго боку, імкненнем ведаць і культываваць сваю гісторыю ды ідэалізаваныя традыцыі, а з другога — сцвярджаннем свайго першынства праз заваёвы і прыгнёт іншых, што характэрна для нацыяналізмаў, якія наследуюць традыцыю маскулінных культураў. Нам неабходна пераадолець боязь перад эсэнцыялізмам, якая замінае развіццю новай таксаноміі нацыяналізму²². Функцыяналісты вызначылі некаторыя карысныя для нас адрозненні, але выпусцілі з-пад увагі міфалогію нацыяналізму. Карл Дойч [Karl Deutsch] пазбаўляе нацыяналізм супольнай гісторыі і памяці, трактуючы яго як феномен сацыяльнага абмену [*social exchange*]. Паводле яго атрымліваецца, што нацыя — гэта «супольнасць камунікацыі» [*a community of communication*], якая заўсёды існуе толькі ў сучаснасці²³. Бенедыкт Андэрсан [Benedict Anderson] шукае карані нацыяналізму ў пісьменнасці, сцвярджаючы, што толькі пісьменнасць робіць мажлівымі «ўяўныя супольнасці» [*imagined communities*], якія не існавалі раней²⁴. Гэта супярэчыць тэорыям нацыі XIX і пачатку XX ст. — ад нямецкіх рамантыкаў і цэнтральнаеўрапейскіх патрыётаў да прэзідэнта Вудро Уільсана. У сваіх канцэпцыях яны

²² J.A. Hobson, *Imperialism: A Study* (London: Allen & Unwin, 1948); Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, пераклад С. Farrington (New York: Grove, 1963); Philip D. Curtin, ed., *Imperialism* (New York: Walker & Co., 1971).

²³ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (New York: John Wiley, 1953), 143; і Katherine Verdery, «Ethnicity as Culture: Some Soviet-American Contrasts», *Canadian Review of Studies in Nationalism* 15, nos. 1-2 (1988).

²⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983).

грунтаваліся на рэлігіі, геаграфіі, звычаях і гісторыі²⁵. Нямецчына спарадзіла мноства такіх тэарэтыкаў (таксама як і творцаў паталогій нацыяналізму, ад Й. Г. Фіхтэ [J. G. Fichte] да нацыянал-сацыялістаў). Адам Міцкевіч і Лаёс Кошут [Lajos Kossuth] былі прадстаўнікамі Цэнтральнай Еўропы, якія выступалі супраць імперыяў як паталогіяў нацыяналізму. Яны абаранялі нацыянальныя дзяржавы ў той час, калі панавалі імперыі, а каланіялізм быў у сваім росквіце і здавалася, што нацыянальнае самасцвярджанне малых і сярэдніх нацыяў у Еўропе ніколі не адбудзецца. Гэтыя мысляры засталіся незаўважанымі і таму апынуліся выключанымі з інтэлектуальнай гісторыі Еўропы, хаця, калі б да іх прыслухаліся, можна было папярэдзіць шмат бедаў²⁶. Працы Адама Міцкевіча і Юліуша Славацкага [Juliusz Słowacki], прысвечаныя расійскаму каланіялізму, ацэненыя толькі часткова, яны застаюцца ў архівах цэнтральнаеўрапейскага мыслення, якое амерыканская школа ігнаруе, аддаючы перавагу расійскай і нямецкай інтэрпрэтацыйнай гегемоніі²⁷. Нейтральныя фармулёўкі феномену нацыяналізму сёння часта сустракаюцца ў разнастайных матэрыялах ААН і публікацыях такіх міжнародных структураў, як Арганізацыя бяспекі

²⁵ Філасофія гісторыі Дж. Г. Гердэра [J.G. Herder] была фундаментальнай працай, на падставе якой паўставала тэорыя нацыяналізму. J. G. Herder, *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind* (1784-1791), пераклад Frank Manuel (Chicago; Univ. of Chicago Press, 1968); C. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York: Smith, 1931); Boyd A. Shafer, *Faces of Nationalism* (New York: Harcourt Brace, 1972); i Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion* (1947) (New York: Meridian, 1960).

²⁶ Louis L. Snyder, *The Dynamics of Nationalism: Readings in Its Meaning and Development* (Princeton, NJ: D. Van Nostrand, 1964), 229-33.

²⁷ Adam Mickiewicz, «Księgi Narodu i Pielgrzymstwa Polskiego», *Dzieła wszystkie*, edited by Konrad Górski (Wrocław and Warsaw: Ossolineum, 1969-1972); Juliusz Słowacki, *Anhelli*, translated by Dorothea Prall Radin (London: Allen & Unwin, 1930), Louis Kossuth, «Proclamation of Hungarian Independence», in Snyder, 232; Eva Haraszti, *Kossuth as an English Journalist*, пераклад Brian McLean (Boulder, CO: Social Science Monographs distributed by Columbia Univ. Press, 1990).

і супрацоўніцтва ў Еўропе. У адной з такіх публікацыяў нацыя вызначаецца як група людзей, свядома аб'яднаных аднолькавымі звычаямі, традыцыямі, гісторыяй і мовай (але неабавязкова кроўнай роднасцю, гэта вельмі важнае адрозненне, якое размяжоўвае нацыяналізм і расізм). Такая візія нацыяналізму зыходзіць з таго, што «чалавецтва натуральным чынам падзяляецца на нацыі, якія адрозніваюцца адна ад адной характарыстыкамі, абумоўленымі гістарычнымі ўмовамі». Таму нацыянальнае самакіраванне з'яўляецца натуральнай і легітымнай формай улады, а нацыянальная дзяржава — найбольш натуральным спосабам арганізацыі насельніцтва²⁸. Тут выразна адчуваецца ўплыў Уільсана, які прызнаваў ідэнтычнасць нацыяў і іх трываласць у часе.

Энтані Д. Сміт [Anthony D. Smith] у сваёй кнізе «Этнічныя крыніцы нацыяў» [*The Ethnic Origins of Nations*] прасочвае эвалюцыю сучаснага разумення нацыянальнай ідэнтычнасці да *этній* [ethnie], або этнічных супольнасцяў, што былі папярэднікамі сённяшніх нацыяў — супольнасцяў людзей, якія сфармаваліся ў выніку войнаў ды іншых маштабных падзеяў²⁹. Этніі маюць агульны *міфічна-сімвалічны комплекс* [mythomoteur]. А нацыі і этнічныя супольнасці маюць агульныя *этніі* з ужо шырока развітымі *міфічна-сімвалічнымі комплексамі*. Такі *міфічна-сімвалічны комплекс* можа ўлучаць наратывы маскуліннасці і адпаведныя спосабы камунікацыі са знешнім светам — войны, паляванні, геаграфічныя даследаванні. Але такі комплекс здатны ўтрымліваць і фемінінныя складовыя нацыі, як, напрыклад, польскі міф князёўны Ванды з Кракава, якую пераследаваў нямецкі княжыч Райтыгер. Князёўна, каб унікнуць страты сваёй ідэнтычнасці (шлюб з немцам згерманізаваў бы Кракаў і Польшчу), скончыла жыццё самагубствам. Пасля па-

²⁸ *Minority Rights: Problems, Parameters, and Patterns in the CSCE* [Conference on Security and Cooperation in Europe] Context (Washington, DC: CSCE, 1992). 1-2.

²⁹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (1986) (Oxford: Blackwell, 1993).

хавання Ванды ўдзячныя падданыя насыпалі ў яе гонар вялізны курган, які дагэтуль захаваўся ў ваколіцах Кракава. Вобраз Ванды стасуецца з легендарнымі часамі, хаця, можа быць, гэтая жанчына ўвогуле ніколі не існавала, аднак, як і кіеўская князеўна Вольга, яна сталася складнікам польскага міфічна-сімвалічнага комплексу, адным з яго ключавых элементаў.

Гэтаксама нацыянальная ідэнтычнасць імкнецца да ўмацавання ў андрагінных формах, напрыклад, да тоеснасці бацькаўска-мацярынскага пачатку стасоўна роднай зямлі. Дарэчы, калі ў нямецкай культуры пераважае маскулінны элемент (там няма панятку *Mutterland*, толькі *Vaterland*), дык у расійскай культуры распаўсюджаныя канцэпты, якія акцэнтуюць фемінінасць. Расія часцей за ўсё ў намінацыйным дыскурсе прадстаўленая як фемінінная сутнасць, як *матушка Россия* або *родина*. Гэтае апошняе слова не мае эквіваленту ў іншых еўрапейскіх мовах, за выключэннем, магчыма, нямецкага *Heimat*. *Родина* — гэта тое месца, дзе чалавек нарадзіўся або з якім адчувае глыбінную павязь. Цікава, што падобны фемінінны аспект расійскай ідэнтычнасці не знізіў агрэсіўнасці расійскага нацыяналізму. Як адзначае Галіна Старавойтава, расійская ідэнтычнасць мае цесную сувязь з тэрытарыяльнасцю — усе пабраныя землі адразу пасля заваявання пачыналі называцца Расіяй. Праўда, Францыя мае *Marianne*, але гэта цяжка параўнаць з канцэптам *родины*.

Фармаванне міфічна-сімвалічных комплексаў супадае з часамі, калі пісьменнымі былі толькі нешматлікія прадстаўнікі вышэйшых класаў. Напачатку адно яны ведалі гісторыю і папярэднія спробы рэалізацыі гэтага міфічна-сімвалічнага комплексу. Масавая адукацыя і тэхналогіі не сталіся вызначальнымі ў гэтым працэсе, хаця, безумоўна, спрыялі шырокаму пранікненню міфічна-сімвалічнага комплексу ў мадэрнае грамадства. Жаданне нацыі адрознівацца ад іншых з'яўляецца перадусім жаданнем быць самім сабой, а не толькі маніфестацыяй рэсантаменту [*ressentiment*] у дачыненні да іншых або спробаю абмежаваць свет рамкамі ўласнага канцэпту, які

забяспечвае ідэнтычнасцю³⁰. Супольнасць рысаў кожнага такога міфічна-сімвалічнага комплексу — унікальная [*sui generis*], з чаго і паўстае адметнасць ды трываласць усялякай нацыі. Марнасць паскоранага фармавання нацыяў, падобных да югаслаўскай, савецкай або чэхаславацкай, тлумачыцца адсутнасцю сімвалічнага комплексу, агульнага для ўсіх прадстаўнікоў гэтых несапраўдных таксаномных групаў. Няздольнасць імперыяў да злагоды з сабой каланізаваных народаў вынікае з адсутнасці супольнай памяці з нацыямі, якія ўжо сфармаваліся да іх паняволення імперыямі. Дэвід Кэнэдайн [David Cannadine], Эрык Хабсбаўн [Eric Hobsbawm] і Г'ю Трэвар-Ропэр [Hugh Trevor-Roper] слухна адзначылі, што ўладары імперыяў прыкладалі шмат намаганняў дзеля стварэння і замацавання падобнага кшталту памяці³¹.

Для таго, каб з'явіўся падобны сімвалічны комплекс, цягам доўгага часу пэўная этнічная супольнасць мусіць стварыць сваім пісьменнікам магчымасць фармуляваць нацыянальныя міфы ў літаратуры. У даіндустрыяльную пару жыццё большасці людзей было занадта кароткім і бедным для таго, каб яны маглі думаць яшчэ і пра стварэнне нацыяў. Гэта адна з прычынаў, чаму нацыяналізм з'яўляецца феноменам мадэрным і постмадэрным, чаму так многа новых нацыяў з'явілася так позна³² і чаму

³⁰ Max Scheler, *Ressentiment*, пераклад W. Holdheim (New York: Free Press, 1960); крытыка Лешэкам Калакоўскім [Leszek Kołakowski] Тэадора Адорна [Theodore Adorno] у працы: Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3, translated by P. S. Falla (Oxford: Clarendon Press, 1978), 358-359.

³¹ У «Вынаходжанні традыцыі» [*The Invention of Tradition*] аўтары даводзілі, што Нямецчына і Вялікая Брытанія ў XIX ст. кантралявалі і падтрымлівалі развіццё нацыяналістычных рытуалаў, якія нібыта мелі старажытнае паходжанне, хаця насамрэч былі вынайздзеныя дзеля таго, каб падвысіць прэстыж нямецкай і брытанскай імперыяў, узмацніць эмацыйныя сувязі грамадзянаў з імі і тым самым зрабіць гэтых грамадзянаў падатлівымі дзеля сваіх палітычных мэтаў. *The Invention of Tradition*, edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983), 15-42, 101-164 and 263-308.

³² У 1978 г. ААН рэпрэзентавалі 149 нацыяў; праз дваццаць гадоў іх ужо было 185. *Economist*, 19 December 1998.

рэшта імперыяў, верагодна, асуджаная на знікненне па меры таго, як «аўтахтоны» будуць станавіцца ўсё больш пісьменнымі ды матэрыяльна забяспечанымі, спараджаючы літаратуру, якая будзе трансляваць і замацоўваць іх уласны досвед.

Можна вылучыць два тыпы дамадэрнай *ethnie*: гарызантальную (латэральную) і вертыкальную. Гарызантальная *ethnie* мае міфічна-сімвалічны комплекс, які развівае сярод прадстаўнікоў вышэйшых класаў калектыўную памяць і салідарнасць, што пэўным чынам спрыяе ўсведамленню імі сваёй высокае місіі. Вертыкальная *ethnie* характарызуецца тым, што агульная этнічная культура, хай сабе і ў рознай ступені, апаноўвае большасцю слаёў насельніцтва. Гарызантальная *ethnie* стварае сярод масаў пачуццё еднасці між сабой і ўяўленне пра іх працяглае існаванне ў часе. Яна выбудоўвае нацыянальную ідэнтычнасць, комплекс міфаў і сімвалічную памяць, што разам прыводзяць нацыі да фармавання свайго законстытуяванага палітычнага міфа, які, у сваю чаргу, значна ўплывае на палітычную культуру³³.

Літаратура — гэта базавы сродак у фармаванні нацыянальнай ідэнтычнасці. Перамогі і паразы нацыі ўвесь час карэлююцца адносна схемаў, прапісаных у літаратуры. Дарэчы, войны заўсёды адыгрывалі значную ролю ў фармаванні нацыянальнае ідэнтычнасці, незалежна ад таго, былі яны прайграныя або выйграныя, — нацыянальныя эліты рытарычна трансфармуюць памяць пра гэтыя войны ў патрэбны ім накірунак. Кожнае такое перафарматаванне ўплывае на гарызантальныя і вертыкальныя *ethnie*, а значыць і на ўзровень пачуцця нацыянальнае прыналежнасці, хаця ў кожным асобным выпадку вынікі тут могуць вельмі розніцца. Тыя этнічныя супольнасці, што цягам сваёй гісторыі ініцыявалі агрэсіўныя войны і з аднолькавым імпэтам адзначалі як перамогі, так і паразы (напрыклад, расійцы), маюць выключна добра развітае пачуццё нацыянальнае прыналежнасці. Тое

³³ Smith, *Ethnic Origins of Nations*, 58.

самае мы назіраем і ў выпадку з немцамі, якія суадносяць сябе з ваяўнічай гісторыяй тэўтонаў і іх пераможным самасцвярджаннем у самым сэрцы еўрапейскага кантынента. Але і прайграныя войны могуць таксама ўмацоўваць пачуццё прыналежнасці да пэўнае нацыі. Палякі пацярпелі паразу ва ўсіх сваіх войнах, пачынаючы з XVIII ст. (за выключэннем польска-савецкай вайны 1920 — 1921 гг.), аднак гэты шэраг катастрофаў не пазбавіў палякаў нацыянальнай ідэнтычнасці. Украінская нацыянальная ідэнтычнасць была значна ўмацаваная памяццю пра справакаваны савецкай уладай галадамор 1932 — 1933 гг., падчас якога загінулі да 10 мільёнаў украінцаў. У верасні 1993 г. украінскі ўрад дзеля згуртавання народа афіцыйна пачаў адзначаць дзень памяці галадомуру — гэтым самым, па сутнасці, ён прапанаваў ушанаваць паразу. Украінскі міфалагічны комплекс пакуль відавочна адрозніваецца ад тых, што цяпер пераважаюць у краінах першага свету. Ён усё яшчэ знаходзіцца ў працэсе фармавання, украінцам перадусім трэба аднавіць сваю самасвядомасць, якой іх намагаліся пазбавіць расійскія, а раней — польскія каланізатары.

Абарончы нацыяналізм характэрны тым супольнасцям, якія адчуваюць сябе ў небяспецы або з прычыны свае малалікасці (літоўцы, грузіны, чачэнцы), або з прычыны пастаяннай пагрозы, што зыходзіць ад агрэсіўных суседзяў. Таму яны скіроўваюць нацыянальныя інтэнцыі ўнутр саміх сябе, а не вонкі, з чаго атрымліваюць праблемы ў камунікацыі са знешнім светам. Абарончы нацыяналізм грунтуецца на супраціве варожаму Іншаму, што з боку часта тлумачыцца як ксенафобія ці асацыяльныя паводзіны. Такія тлумачэнні самі па сабе з'яўляюцца праявамі каланіялізму, паколькі яны штурхаюць у пракруставую лажніцу дыскурсіўнай прасторы, акрэсленай тымі, хто рэпрэзентуе дамінантныя палітычныя сілы.

Экспансіўны (агрэсіўны) нацыяналізм, наадварот, скіраваны хутчэй вонкі, чым у сябе, і таму часта нават не заўважае ўласнага шавінізму і сваіх каланіяльных памкненняў. З усведамлення сваёй славы ды поспеху ў яго

паўстае схільнасць да захопу земляў Іншага і ўсталявання там сваіх інстытуцыяў і парадкаў. У мадэрнай гісторыі малыя нацыі не аднойчы падпадалі пад суворую крытыку з боку каланізатараў за тое, што скіроўвалі свае сілы не на разбудову грамадства ды індывідуальнае развіццё, а на замацаванне нацыянальнай ідэнтычнасці. І гэтую сітуацыю мы назіраем не толькі ў заморскіх калоніях, але і на еўрапейскім кантыненте.

Імклівае павелічэнне колькасці насельніцтва ў XIX і XX стст. спрыяе развіццю нацыяналізму і надае яму сілы. Паўсюль адбываецца пашырэнне базавых палітычных міфаў, а таксама міфаў, неабходных для паўстання «ўяўленых супольнасцяў». Нацыя-як-народ (як апазіцыя да нацыі-як-імперыі або нацыі-як-дзяржавы) скарыстоўвае і некаторыя рэлігійныя ідэнтычнасці мінулага. Тыя нацыі, што не мелі ўласнай дзяржавы і не маглі скарыстацца яе падтрымкай (а такіх было шмат не толькі ў XIX ст., але і ў канцы XX ст.), асноўныя свае высілкі ўкладаюць у развіццё нацыянальнай ідэнтычнасці, актыўна скарыстоўваючы літаратуру, дыкурсійныя працы, а часам і збройны супраціў.

Станаўленне ідэнтычнасці патрабуе пэўнага ўзроўню сацыяльнае свабоды. Але прадстаўнікі абарончага нацыяналізму выдаткоўваюць свае асноўныя сілы на змаганне з паноўнымі імперскімі дыкурсамі. Шматлікія нацыянальныя паўстанні ў XIX ст. у Еўропе і ў царскай Расійскай імперыі высмоктвалі ўсе сілы з малых нацыяў, у той час як імперыі маглі развівацца на поўную моц і без асаблівых перашкодаў. Але іншага выйсця ў паняволеных нацыяў не было. Пра гэта добра сказаў Рамуальд Траўгут [Romuald Traugutt], адзін з кіраўнікоў польскага паўстання 1863 г. супраць царскай Расіі. Калі ў яго запыталі, чаму ён далучыўся да паўстання, Траўгут, хоць і быў кніжным чалавекам, нясмелым і слабой фізічнай канстытуцыі, адказаў: «Бог патрабуе ад чалавека дабрадзеянасці, а дабрадзеянасці значна цяжэй дасягнуць ва ўмовах рабства, чым ва ўмовах свабоды». Траўгут гаварыў таксама і пра тое, што, перш чым дасягнуць свабоды, неабходна дамагчыся палітычнага суверэнітэту.

Усвядомленая такім чынам неабходнасць свабоды стварае супярэчнасць паміж посткаланіяльнай тэорыяй, заснаванай на тэарэтычных дыскурсах Мішэля Фуко [Michel Foucault] і Жака Дэрыды [Jacques Derrida], і рэальнай барацьбой каланіяльных перыферыяў за незалежнасць. Гэтая супярэчнасць заўважная і ў дыскурсе Расійскай імперыі, а затым Савецкага Саюза. Ад Чачэніі да Чэхаславакіі прага свабоды пераважыла расавую і эканамічную праблематыку. У межах расійскай каланіяльнай прасторы барацьба была не супраць заходніх падыходаў да веды або культурнага нацыяналізму ангельцаў ці французаў, але супраць расійскіх прыярытэтаў і расійскай «малой веды». У той час як постмадэрнізм выявіўся добрай заменай заходняй метафізікі для такіх посткаланіяльных тэарэтыкаў, як Гаятры Співак [Gayatri Spivak], ён мала што мог прапанаваць каланізаваным народам савецкага блоку. Співак згадвае:

«Калі я ўпершыню сутыкнулася з гэтым — калі я ўпершыню прачытала Дэрыду, я не ведала, хто гэта такі, але мяне вельмі зацікавіла тое, што ён руйнаваў еўрапейскую філасофскую традыцыю знутры. Мы, вядома ж, выходзілі ў адукацыйнай сістэме Індыі, дзе героем філасофскага дыскурсу лічылася універсальная чалавечая асоба, і нас вучылі, што калі мы будзем імкнуцца да інтэрнацыяналізацыі чалавека, дык зможам стаць сапраўднымі людзьмі»³⁴.

У межах кантэксту, да якога належыць Співак, яе заўвага выяўляе абурэнне універсалісцкай таксаноміяй Асветніцтва, якая навязала каланізаваным народам вобраз непаўнавартаснасці. Але гэтай, абумоўленай ідэалогіяй Асветніцтва, супярэчнасці не існавала ў межах савецкай/расійскай імперыі. Нягледзячы на тое, што заходняя мадэль грамадства мае свае сур'ёзныя недахопы, тут яна не выглядала варожай. Бо асноўная праблема паляга-

³⁴ Gayatri Spivak, *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues* (London: Routledge, 1990), 7.

ла на зусім іншым, а менавіта на гвалтоўным навязванні імперыяй культурнае ідэнтэчнасці, неадпаведнай абарончым ідэнтэчнасцям каланізаваных людзей, што і прыводзіла іх да ўсведамлення неабходнасці ў «свабодзе» ад гэтай імперскай улады, якая іх гэтай самай свабоды пазбаўляла.

Андэрсан меў рацыю, калі ўсталёўваў сувязь паміж нацыяналізмам і пісьменнасцю: ва ўмовах секулярнага грамадства і дэмаграфічнага росту нацыяналізм быў не чым іншым, як пабочным прадуктам пісьменнасці. Пашырэнне пісьменнасці робіць арыстакратычную *ethnie* даступнай для шырокіх масаў. Тое, што раней было эксклюзіўнай традыцыяй арыстакратаў, сталася бліжкім для ўладальнікаў крамаў, дробных фермераў і рабочых. Рэінтэрпрэтацыі калектыўнай памяці адбываюцца досыць часта ў кожным мадэрновым грамадстве, але, падобна, яны не здольныя зруйнаваць міфы, замацаваныя ў літаратуры, сацыяльных звычаях ды інстытуцыях. Рэальныя або выдуманыя героі мінулага, што калісьці жылі ў памяці толькі нешматлікіх элітаў, сёння належаць свядомасці людзей, для якіх раней адзінай сацыяльнай рэальнасцю была сям'я, рэлігія і палітычныя аўтарытэты.

Як ужо згадвалася вышэй, посткаланіяльныя тэарэтыкі Захаду не маюць адзінага погляду на нацыяналізм. Эдвард Саід выступае, хаця і ў нечым амбівалентна, супраць залішняга захаплення нацыяналізмам. А вось у кнізе Франца Фанона [Frantz Fanon] «Выгнаннікі Зямлі» [*The Wretched of the Earth*] нацыяналізм трактуецца як сродак, неабходны для лекавання хваробы каланіялізму. Элеке Бэмэр [Elleke Boehmer] таксама адводзіць нацыяналізму важнае месца ў антыкаланіяльнай барацьбе³⁵. А Ліла Гандзі яшчэ больш радыкальна сцвярджае, што нацыяналізм з'яўляецца «адзінай формай палітычнай арганізацыі, якая адпавядае сацыяльным і інтэлектуальным умовам сучаснага свету». Яна рашуча пераконвае, што

³⁵ Elleke Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature* (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1995).

антыкаланіяльныя фобіі мысляроў першага свету і іх гатовасць назваць шавінізмам змаганне за нацыянальную самасвядомасць тых народаў, што не маюць уласнае дзяржавы або над якімі пануе імперыя, — гэта рэха ідэі Гегеля аб «непаўнавартаснасці», якую ён прыпісваў усім нацыяналізмам Еўропы, апрача самых моцных. Гегель лічыў прускую дзяржаву кульмінацыяй тагачаснага гістарычнага развіцця — у гэтым поглядзе наперад выступае заангажаванасць каланізатара, відавочная для посткаланіяльнай тэорыі. Паводле Гандзі, каланіяльныя і імперскія нацыі характарызуюцца *універсалізацыяй* саміх сябе і вызначэннем кожнага супрацьдзеяння ім (таго ж нацыяналізму малых нацый) як нелегітымнага. Праз свае практыкі яны актуалізуюць уласныя сацыяльныя структуры як узорныя, тым самым сцвярджаючы, што кожнае адмаўленне ад іх наследавання ёсць прыкметай адсталасці або нецывілізаванасці. У такой сітуацыі рытарычнае апалоньванне слабейшага ў цывілізацыйным сэнсе суперніка з'яўляецца лёгкай задачай. На думку Гандзі, «паранаідальная антыпатыя» ў дачыненні да нацыяналізму ёсць інерцыяй тых практык і спосабаў веды, што, сярод іншага, спарадзілі арыенталізм.

Такім чынам, у гэтай кнізе я хацела б давесці, што варыянты нацыяналізму не абмяжоўваюцца выбарам паміж канцэпцыяй *Völkisch* нацыі (нямецкай мадэлі) і асветніцкай канцэпцыяй грамадзянскай нацыі. Існуюць і іншыя варыянты. Трохі жартам выкажам меркаванне, што, магчыма, нацыяналізм слабых нацыяў ёсць рэакцыяй на постмадэрнісцкую філасофскую сістэму, якая адмаўляе мажлівасць працягласці ў часе і разглядае цяпершчыну як фрагментарныя і не звязаныя паміж сабой часткі. Калі постмадэрнізм баналізуе гісторыю, а каланіялізм адмаўляе каланізаваным у доступе да яе, дык нацыяналізм дэманструе, што чалавеку неабходная гісторыя і што яна не можа быць вынішчаная са свядомасці людзей. Ігнараванне нацыяналізму не зробіць яго няясным, а вось больш глыбокае разуменне можа паспрыяць элімінаванню ці хаця б паслабленню яго

недахопаў. Разгорнутае даследаванне разнастайнага досведу нацыяналізму дапаможа ўдасканаліць і цывілізаваць гэтае універсальнае памкненне чалавека да ідэнтычнасці і працягласці існавання ў часе, а тым самым мінімізуе яго імперыялістычную паталогію. Між іншым, менавіта гэтая паталогія знаходзіцца ў цэнтры ўвагі нашай кнігі. У той жа час тут прызнаецца легітымнасць нацыяналізму як спосабу самасцвярджэння і як інструмента фармавання індывідуальных ідэнтычнасцяў у мадэрныя і постмадэрныя часы.

1. Праблема

Кніга даследуе працэс татальнага пранікнення вялікадзяржаўнай ідэі Расіі ў расійскі культурны дыскурс. Доўгі час гэта заставалася незаўважаным праз адсутнасць інтэлектуальных традыцыяў дзеля яго распазнання. Калі сёння чытач заходняй літаратуры мае падвышаную чуйнасць да прысутнасці ў мастацкіх тэкстах апасродкаваных тэхнікаў улады, дык падобная пазіцыя ў яго пакуль цалкам адсутнічае адносна расійскага пісьменства. У тую пару, калі ў калоніях Захаду і сярод заходніх інтэлектуалаў фармавалася антыкаланіяльная свядомасць, Расія не разглядалася з падобнай перспектывы, паколькі расійскі імперыялізм здаваўся справай яе дакамуністычнага мінулага. Посткаланіяльны дыскурс засяроджваў сваю ўвагу адно на былых калоніях Захаду і толькі лакальна на той дапамозе, якую яны атрымлівалі ад савецкай Расіі, але ніяк не на заангажаванасці царскай і савецкай уладаў у такіх жа самых каланіяльных праектах. Пасля распаду Савецкага Саюза эйфарыя ад падзення дэспатычнай сістэмы пераважала над усімі іншымі эмоцыямі ды меркаваннямі, таму зноў пазнакі расійскага каланіялізму ў расійскім пісьменстве выпалі з-пад увагі. Шматлікія кнігі і часопісы працягвалі фармаваць у свядомасці заходніх чытачоў некаланіяльны вобраз расійскай культуры. Гэтая кніга проціпастаўляе сябе такой тэндэнцыі.

Шмат якія чыннікі паспрыялі мінімізацыі вобраза Расіі як каланіяльнай дзяржавы. Перадусім — гэта набліжанасць калоній да яе ўласных земляў. У посткаланіяльнай тэорыі і крытыцы прынята лічыць, што калоніі заўсёды тэрытарыяльна аддаленыя ад метраполіі, і захоп іх тэрыторыяў

абавязкова патрабуе заморскіх экспедыцыяў. Але зусім не так было ў выпадку з Расіяй. Затым гвалтоўная трансфармацыя Расійскай імперыі ў Савецкі Саюз яшчэ больш зацямніла каланіяльную сутнасць краіны, дзе дамінавалі расійцы. Расійская дзяржава пашыралася праз серыі войнаў, анексій і дыпламатычных манеўраў, што не надта адрознівалася ад заморскіх кампаніяў заходнееўрапейскіх дзяржаваў. Але калоніі ўсутыч прылягалі да этнічнай Расіі, і гэта прыхоўвала ў свядомасці як расійцаў, так і іншаземцаў сапраўдную прыроду стасункаў паміж метраполіяй і перыферыяй. У 1990-х гг. імперскія тэрыторыі скараціліся да «Расійскай» [Российской] Федэрацыі, але ў яе складзе яшчэ застаюцца шматлікія перыферычныя тэрыторыі, што імкнуцца да суверэнітэту і ўласнай ідэнтычнасці.

У выпадку з Расіяй акрамя тэрытарыяльнай забытанасці мы маем яшчэ і лінгвістычную блытаніну. Ангельскімі словамі «*Russia*» і «*Russian*» перакладаецца больш за дзесятак розных расійскіх словаў і выразаў. У расійскай мове ёсць слова *Россия*, якое абазначае расійскую нацыю і дзяржаву (яму надала вагу «*История*» Карамзіна). Але ёсць таксама і старажытнае слова *Русь* — яно пазначае дзяржаву, якая існавала да мангольскай навалы ў XIII ст. і цэнтрам якой быў Кіеў. Слова *Русь* часам скарыстоўваецца ў расійскай мове дзеля паэтычнасці і ахоплівае ўсіх усходніх славянаў — расійцаў, беларусаў ды ўкраінцаў; хаця часам ім называюць толькі ўкраінцаў і беларусаў. У апошнім выпадку слова *Русь* адпавядае старому ангельскаму слову «*Ruthenia*» (Рутэнія), якое абазначае сучасныя Беларусь і Украіну, узятыя разам, але не «*Moscovy*» (Масковію), або Расію. Такім чынам, пераклад слова *Русь* як «*Russia*» з'яўляецца не зусім карэктным, але менавіта так у асноўным яго перакладаюць амерыканскія гісторыкі. Акрамя таго, існуе расійскі выраз *Московское государство*, які раней перакладаўся на ангельскую мову як «*Moscovy*». Ён абазначае дзяржаву з цэнтрам у Маскве, якая паўстала ў XIV ст. пасля мангольскага нашэсця. Гэтая дзяржава выявілася прагнай да чужых земляў (што ніколі не было характэрным для Кіеўскай Русі) і пра-

цягвала захопліваць сваіх суседзяў, пакуль яе экспансія не была спыненая ў 1991 г., калі сама імперыя ўжо называлася СССР. Важна памятаць, што Масковія далёка не адразу стала называць сябе *Россией*; гэтая назва пачала ўжывацца толькі ў XVII ст., а афіцыйна выкарыстоўвацца — толькі ў XVIII ст. Акрамя таго (як нядаўна адзначыў у сваім змястоўным артыкуле Эдвард Кінан [Edward Keenan]), Масковія не лічыла, што яна з'яўляецца працягам Кіеўскай Русі³⁶. Няма ніякіх сведчанняў, каб Іван Грозны або ягоныя папярэднікі хоць калі-небудзь разглядалі Украіну ці Беларусь (якія тады знаходзіліся пад польска-літоўскім кіраваннем) як воччыну маскавітаў. Канцэпт «уз'яднання» трох усходнеславянскіх народаў, які пачаў прапагандавацца расійскімі ідэолагамі XVIII ст., быў вынайздзены адно ў канцы XVII ст., а значыць, не з'яўляўся складнікам самавызначэння маскавітаў у ранейшыя часы. Масковія цалкам паглынула Украіну і Беларусь не таму, што прагнула ўз'яднання з гэтымі землямі (якога не магло быць, таму што ніколі не было ніякага аб'яднання), а таму, што стала імкнуцца да пашырэння сваіх земляў.

Таму ангелец Джэйлз Флетчар [Giles Fletcher], што жывё ў XVI ст., быў амбасадарам у Масковіі, і так ён называе гэтую дзяржаву ў сваёй кнізе «*Of the Russe Commonwealth*» (1588). Але для бальшыні гісторыкаў XX ст., якія вывучалі гэты рэгіён, ягоная Масковія і створаная пазней *Российская империя* (царская імперыя, у якой дамінавалі расійцы) выяўляецца аднолькава як «*Russia*». Такім чынам, выкарыстанне гэтага універсальнага назову прыхоўвае ўвагу да каланіяльнага спосабу здабывання земляў Масковіяй. *Русь* не была каланіяльнай дзяржавай, *Московское государство* толькі намагалася ім стаць, і адно *Россия* за часамі кіравання цароў (іншымі словамі, *Российская империя*) гэтай мэты дасягнула. Ангельцы не называюць Індыю «*England*» (Англія); калоніі і дамініёны маюць уласныя назовы, а назоў «*the United Kingdom*»

³⁶ Edward Keenan, «On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors», *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, edited by S. Frederick Starr, vol. 1 (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994), 19–40.

(Аб'яднанае Каралеўства) прызнае ідэнтычнасць ранейшых «нутраных калоній» Ангельскай кароны. Інакш гэты працэс адбываўся ў Масковіі і яе пераемніцы — *Россійскай імперыі*: па меры экспансіі ў такія тэрыторыі, як Дагестан, Эстонія, Украіна або Татарстан, пачалі называць «*Russia*» (Расія) насуперак іх дэмаграфічным і гістарычным рэаліям. Перафразуючы Кінана, можна сказаць, што з гледзішча культуролага гэтае лінгвістычнае за сваенне з'яўляецца адной з найвялікшых містыфікацыяў еўрапейскай гісторыі.

Заўважым, прыметнік *русский* можа тычыцца *Россиі*, *Русі* або *Московскаго гасударства*. І ў кожным з гэтых выпадкаў ён мае рознае значэнне. Але да яшчэ большай блытаніны спрычынілася тое, што ў XVIII ст. пачаў выкарыстоўвацца прыметнік *российский* як вытворны ад слова *Россия*, якая на той момант была імперыяй. Спачатку слова *российский* пераважна ўжывалася як сінонім слова *русский* у афіцыйных прамовах, аднак Кацярына Вялікая заахвочвала яго ўжыванне і стасоўна не-расійскіх народаў імперыі. Такім чынам, слова *русский* ужывалася ў дачыненні толькі да расійцаў, а *российский* — як да расійцаў, так і да астатніх падданных імперыі. Адгэтуль і назой *Российская империя* або, у постсавецкі перыяд, *Российская Федерация*. У сучаснай расійскай мове тэрмін *российский*, як і раней, датычыцца расійцаў, але *таксама* і тых народаў Федэрацыі, якія імі не з'яўляюцца, а тэрмін *русский* — выключна расійцаў. Аднак абодва гэтыя словы перакладаюцца на ангельскую мову як «*Russian*». Паколькі яны маюць аднолькавую этымалогію, дык можа падацца, што тэрмін *российский* пазначае як быццам бы «не да канца» расійцаў; расійцаў у працэсе станаўлення; асобаў, якія нейкім чынам, але звязаныя з Расіяй. Вось так праз лінгвістычныя маніпуляцыі і маскіруюцца каланіяльная сутнасць імперыі. Дарэчы, у савецкай Расіі былі спробы аб'яднаць гэтыя два словы праз прызнанне слова *российский* архаічнай формай слова *русский*³⁷.

³⁷ *Словарь русского языка* (Москва: Академия Наук, 1957 — 1961).

Апавяданне Івана Буніна «Аглая» з'яўляецца адным са шматлікіх літаратурных твораў, якія спрыяюць злучэнню гэтых блізкіх слоў у свядомасці як замежных, так і расійскіх чытачоў. Вясковая маладзіца Кацярына тлумачыць сваёй малодшай сястры складаная месцы расійскай гісторыі, якую яна вывучала, калі была ў жаночым манастыры. Цэнтральным момантам гэтай гісторыі з'яўляецца сумны аповед пра тое, як «*ушла Русь из Киева в леса и болота непроходимые, в лубяные городки свои, под жезтокую державу московских князей, как терпела она от смут, междоусобий, от свирепых татарских орд и от прочих господних кар — от мора и глада, от пожарниц и небесных знамений*³⁸». У гэтым увогуле сімпатычным апавяданні ўвагу прыцягвае злучэнне паняткаў Русь і Масковія, а таксама горкія скаргі на цяжкі лёс радзімы, скаргі, якія могуць падацца дзіўнымі адносна такой вялікай краіны, як Расія, але якія, аднак, з'яўляюцца неад'емнай часткай расійскай палітычнай культуры. Варта таксама адзначыць, што падчас напісання гэтага твора «дзікія татарскія орды» былі часткай Расійскай імперыі; захаванне ж памяці пра іх былыя зверствы не спрыяла жыццю татараў як падданных расійцаў.

Шматсэнсоўнасць словаў, якія перакладаюцца на ангельскую мову як «*Russia*» і «*Russian*», задзіночвае паняткі імперскае экспансіўнасці і нацыянальнае ідэнтычнасці. Письменнік Яўген Анісімаў прызнаў, што для расійцаў «СССР», як правіла, азначае «Расія». Калі віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук СССР Яўгеній Веліхаў пачуў пра змену назову гэтай установы (замест саюзнай яна стала звацца *российской*), дык сказаў: «Па сутнасці, яна заўсёды была расійскай³⁹ акадэміяй навук⁴⁰». Сімвалічна глядзіцца тытульны ліст часопіса «*Наша Россия*» (№ 11/35, 1992), на

³⁸ И.А.Бунин. *Собрание сочинений*, том 4 (Москва: Художественная литература, 1966), 364.

³⁹ У арыгінале — *Russian*. (Ewa M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*, p.17). [Каментар перакладчыка.]

⁴⁰ *New York Times*, 14 December 1991.

якім напісаны слоган: «*Русь — Россия — СССР — Наша Великая Родина*».

Нумар часопіса «*Огонёк*» за ліпень 1995 г. (№29/4408) надрукаваў рэдакцыйны артыкул, напісаны галоўным рэдактарам часопіса Львом Гушчынным, у якім ужываецца слова *великороссы*, што было вынайздзена ў XVIII ст. Частку гэтага слова складае прыметнік «вялікі», як у савецкім дзяржаўным гімне — *великая Русь*. У расійскай мове гэта абазначае геаграфічны маштаб, аднак асноўнае значэнне слова «вялікая» акцэнтнае значнасць, што асабліва заўважна на фоне ягоных антонімаў *малороссы* і *белороссы* (якімі пазначаюць украінцаў і беларусаў). Гэтыя семантычныя маніпуляцыі непрыхавана акцэнтуюць, што расійцы з'яўляюцца «вялікімі *рускімі*», а ўкраінцы і беларусы — «малымі *рускімі*» і «белымі *рускімі*» адпаведна.

Чаму нам гэтыя адрозненні важныя? Таму што грэбаванне імі раўназначнае падтрымцы практык расійскага каланіялізму, накіраваных на пазбаўленне іншых народаў і этнічных групаў уласных назоваў. Як ірландцы не «ангельцы», хоць яны і былі часткай Брытанскай імперыі, так башкіры і дагестанцы не з'яўляюцца «*Russian*» (расійцамі), нягледзячы на тое, што ўваходзяць у «*Russian Federation*» («Расійскую» Федэрацыю). Ніводная з еўрапейскіх моваў, за выключэннем славянскіх, не розніць словаў *русский* і *российский* або паняткаў *Русь*, *Расія* і *Маскоўская дзяржава*⁴¹.

Яшчэ адна характэрная асаблівасць расійскага імперыялізму, якая дае яму магчымасць пазбягаць посткаланіяльнай таксаноміі, звязаная з размеркаваннем улады і веды паміж метраполіяй і перыферыяй. Для

⁴¹ Каб пазбегнуць блытаніны, якую ствараюць такія недакладныя пераклады на ангельскую мову, [у ангельскім тэксце] слова «*Russian*» аўтарка бярэ ў двукоссі тады, калі яно азначае *российский*, а не *русский*, — напрыклад, «*Russian Federation*. У дадзеным перакладзе захаваная гэтая традыцыя — калі слова «**расійскі**» бярэцца ў двукоссі, дык яно адносіцца да ўсёй дзяржавы, калі ж **расійскі** ўжываецца без двукоссяў, дык падкрэсліваецца этнічны кампанент, судносны з метраполіяй — Масквой. [Каментар перакладчыка.]

заходняга каланіялізму характэрна канцэнтраванне ўлады і веды ў метраполіі, і менавіта на гэтым грунтаваліся яе прэтэнзіі на дамінаванне. А вось расійскае каланіяльнае кіраванне трымалася толькі ўладай, а не аб'яднаннем улады і веды. Народы, што жылі на заходніх і паўднёва-заходніх абшарах Расійскай імперыі, у цывілізацыйным плане ўспрымалі сябе вышэй за метраполію. Іх псіхалогія як заваяваных народаў адрознівалася ад псіхалогіі народаў, заваяваных Брытаніяй. Хоць індусы і маглі ставіцца да брытанцаў як да ворагаў, але ўсё ж, няхай і неахвотна, прызнавалі іх цывілізацыйную перавагу.

Сучасны чэшскі пісьменнік Мілан Кундэра [Milan Kundera] і эстонскі — Яан Крос [Jaan Kross] прыводзяць шматлікія сведчанні таго, што за часамі расійскага кіравання іх каланізаваныя народы цывілізацыйна адчувалі сябе вышэйшымі стасоўна каланізатарам⁴². У некаторых частках расійскай і савецкай імперыі існавала унікальная сітуацыя, калі на імперыяліста ягонья падуладныя глядзелі з пагардай. Цывілізацыйная адсталасць Расіі ў XIX ст. была настолькі заўважнай, што нават такі сябар Расіі, як барон Аўгуст фон Хакстхаўзэн [August von Haxthausen], які падарожнічаў па краіне за кошт цара Мікалая I, зазначыў: «[Заходнія] краіны, заваяваныя Расіяй, маюць, як правіла, культуру больш высокага ўзроўню ў параўнанні з культурай свайго заваёўніка». Ён меў на ўвазе Фінляндыю, Балтыйскія правінцыі, Польшчу і Грузію⁴³. Другім бокам гэтага медаля было пачуццё рэсантыменту [*ressentiment*] у дачыненні да каланізаваных, якіх расійцы не ўспрымалі з дастатковай павагай, што абарочвалася жорсткімі рэпрэсіямі стасоўна «людзей Захаду». Негатыўная рэпрэзентацыя расійскай літаратурай паня-

⁴² Milan Kundera, «A Conversation with Philip Roth», translated by Peter Kussi, in *The Book of Laughter and Forgetting*, translated by Michael Heim (New York: Penguin, 1980); and Jaan Kross, *The Czar's Madman*, translated by Anselm Hollo (New York: Pantheon, 1993), 1847-1852.

⁴³ August von Haxthausen, *Studies on the Interior of Russia (1847-52)*, edited by S.Frederik Starr; translated by Eleanore L.M.Schmidt (Chicago: Chicago Univ. Press, 1972), 310.

воленых, змяншэнне іх грамадскай ролі дзеля ўтрымання непакорлівых у цуглях імперскай улады публічна дэманструюць варажнечу Расіі ў дачыненнях з Іншым. Дастаеўскі намаляваў зневажальныя партрэты палякаў у «*Братьях Карамазовых*», а Пушкін і Цютчаў выказалі сваю абражанасць за непрызнанне еўрапейцамі расійскай вышэйшасці перад Іншым. Менш значныя пісьменнікі дзейнічалі больш проста. У вершы, апублікаваным у газеце «*Правда*» 18 верасня 1939 г., неўзабаве пасля інвазіі ў Польшчу нацысцкіх і савецкіх войскаў, савецкі расійскі паэт Мікалай Асееў выказваўся з нагоды польскай паразы наступным чынам: «*От Польши осталась самая малость... / Они не любили повадок наших, / Вельможный кривили рот*». Выснова такая, што нарэшце яны атрымалі тое, што заслужылі.

Калі заходні імперыялізм быў у вызначальнай ступені аб'яднаўчым і праз гэта ўзбуйняў калоніі, дык расійскі імперыялізм апынуўся відавочна цэнтрабежным. Ангельцы спачатку інтэгралі сваю мову на Брытанскіх выспах, а потым зрабілі яе *lingua franca* свету. А вось Масква не дасягнула поспеху ў стварэнні агульнай жыццяздольнай культурнай прасторы для тэрыторый, нацый і плямёнаў, у дачыненні да якіх яна ўсталёўвала сваю дамінацыю цягам дзесяцігоддзяў, а ў некаторых выпадках і стагоддзяў. Рознакультурнасць тэрыторыяў ад Сярэдняй Азіі да Сярэдняе Еўропы характарызавалася тым, што Сэмюэль Хантынгтан [Samuel Huntington] назваў сутыкненнем цывілізацыяў. Брытанская імперыя таксама не была гамагеннай. На землях, якімі валодалі ангельцы, жылі варажыя цывілізацыі (у тым значэнні, у якім гэты тэрмін ужываў Хантынгтан), але шмат якія з іх захавалі ангельскую мову і пасля каланіяльнага перыяду. Расійская мова не мела такой сілы. Нават там, дзе скаланізаваныя народы засвоілі расійскую мову (але не расійскую нацыянальнасць — паралель з Ірландыяй), у 1990-х гг. пачалі масава вяртацца да роднай мовы і нават месцамі адмаўляцца ад кірылічнага алфавіту, уведзенага Саветамі. Падобна, што не толькі вялікая разнастайнасць культуры і па-

меры імперыі перашкодзілі паспяховай русіфікацыі, да якой імкнулася метраполія, але і некаторыя сутнасныя характарыстыкі расійскай імперскай сістэмы.

Можа быць, расійскі імперыялізм пацярпеў паразу найперш таму, што пераважна трымаўся на вайскоўцах і зброі, а не ідэях і каланістах. Калі ён прапагандаваў расійскую культуру, дык рабіў гэта спосабам, які пераконваў каланізаванага ў ягонай другаснасці стасоўна культуры метраполіі. А вось заходні імперыялізм прапанаваў нацыянальным элітам усё багацце еўрапейскіх інтэлектуальных традыцыяў — таму посткаланіяльныя даследаванні з'явіліся адначасова і ў заходніх універсітэтах, і ў скаланізаваных краінах. Больш за тое, часам нават агучвалася занепакоенасць тым, што метраполія не знаходзіцца ў бяспецы ад культурнага ўплыву «перыферыяльных» практык⁴⁴, аднак перавагі заходніх эпістэміялагічнай і сацыяльнай сістэмаў былі занадта вялікімі, каб пачаць трансфармавацца пад націскам перыферыяў. Расійскі імперыялізм шмат клапаціўся аб прапагандзе расійскай культуры на захопленых тэрыторыях, але ён быў залішне няўпэўненым у сабе, а таксама занадта бедным эпістэміялагічна, каб прадумаваць ідэі і паслядоўнікаў гэтых ідэяў у культурных сферах калоній. Тады як Індыя пераняла брытанскую сістэму дэмакратыі, брытанскую адукацыю і ў значнай ступені ангельскую мову, не-расійцы ў межах савецкай імперыі прыкладалі ў 1990-х гг. усе намаганні дзеля таго, каб выдаліць з сябе ўсе пазнакі «русскости», настолькі агіднай падавалася ім расійская шавіністычная прапаганда.

Расійская мова, на якой раней спрэс размаўлялі на тэрыторыі імперыі, выцясняецца роднымі мовамі ва ўсіх краінах, акрамя Беларусі. Ва Украіне, дзе падобнасць моваў значна ўскладняла праблему дэрусіфікацыі, у 1990-х гг. сістэматычна прадпрымаліся ідэалагічныя высілкі пазбавіцца расійскасці, і гэта нельга лічыць толькі праявай украінскага шавінізму. У Сярэдняй Еўропе

⁴⁴ Leela Gandhi, *Postcolonial Theory* (New York: Columbia Univ. Press, 1998), 134.

можно назіраць рэзкае зніжэнне зацікаўленасці ўсім расійскім⁴⁵. На Другім Сусветным кангрэсе татараў, які прайшоў у Казані ў 1997 г., Рэспубліка Татарстан (этнічная рэспубліка ў складзе «Расійскай» Федэрацыі) зацвердзіла лацінскі алфавіт для татарскае мовы⁴⁶. Такое паспешлівае дэклараванне лінгвістычнага сепаратызму гаворыць пра тое, што цягам больш чым чатырох стагоддзяў падпарадкавання татарскіх ханстваў Расіі расійская і татарская культурныя эліты жылі сваімі асобнымі жыццямі⁴⁷. У Сярэдняй Азіі вяртанне да цюркскіх каранёў выявілася больш запаволеным з эканамічных прычынаў. Каўказ быў змушаны лічыцца з расійскай ваеннай сілай; тым не менш, Грузія і Армения захоўвалі перавагу сваіх родных моваў над расійскай нават у часы камунізму і паспяхова адстаялі свае некірылічныя алфавіты. Мажліва, найбольш істотнае звужэнне сферы ўжывання расійскай мовы адбылося ў Літве, дзе кірыліца практычна знікла з публічнай прасторы. У Заходняй Еўропе і Злучаных Штатах таксама мае месца рэзкае скарачэнне вывучэння расійскай мовы і — паралельна з гэтым — зніжэнне ўвагі да ўсяго расійскага; апошняе з'яўляецца дадатковым пацверджаннем таго, што цікавасць да расійскай культуры ў свеце шмат у чым зменшылася на пазаве да савецкіх войскаў⁴⁸.

⁴⁵ У жніўні 1995 г. у «Clarinet News» быў надрукаваны артыкул з пералікам бядотаў нядаўняй студэнткі Сафійскага ўніверсітэта, спецыяльнасцю якой была расійская мова. Яна была змушаная запісацца на іншы курс навучання, паколькі практычна знік попыт на настаўнікаў расійскай мовы. У 1990 г. дэкан факультэта расійскай мовы Варшаўскага ўніверсітэта Антоні Сэмчук увёў у дадатак да расійскай мовы ангельскую, каб падтрымаць прыём ва ўніверсітэт.

⁴⁶ Rimzil Valiev, Rim Sitdikov, and Guelnar Khasanova, «1997 in Review: Tatarstan Faces Challenges», Radio Free Europe/Radio Liberty, 31 December 1997.

⁴⁷ Sabirzyan Badretdinov, «Sincere Soldiers and Naïve Servants», *Transitions* 5, no. 12 (December 1998), 98.

⁴⁸ У адпаведнасці з заявай Амерыканскай асацыяцыі настаўнікаў славянскіх і ўсходнеславянскіх моваў, зробленай у 1993 г. на сходзе ў Сан-Францыска, колькасць студэнтаў у амерыканскіх універсітэтах, якія вывучаюць расійскую мову, у 1990-я гг. зменшылася на 50 % у параўнанні з 1980-мі гг.

Эдвард Саід неяк зазначыў, што аб'яднаўчая сіла заходняй культуры згуртавала Запад і яго былыя калоніі ў гамагенную культурную прастору з агульнымі памкненнямі і пазіцыямі. На постсавецкім Усходзе меў месца цалкам адваротны працэс. Пашырэнне НАТО з'яўляецца, пэўна, найбольш яркім прыкладам дэзінтэграцыйнага патэнцыялу расійскай і савецкай імперыяў. Мала якія краіны гэтак жа моцна прагнулі далучыцца да НАТО, як тыя, што былі ў расійскім падпарадкаванні. Савецкія рэспублікі імкнуліся ўсімі спосабамі давесці свету, што яны — не-Расія, што яны адрозныя ад Расіі. Як адзначыў Пол Гобл [Paul Goble], падобна, што кожны наступны крызіс у «Расійскай» Федэрацыі ўсё больш аддаляе ад яе колішнія савецкія рэспублікі, так што Садружнасць Незалежных Дзяржаваў становіцца ўсё менш жыццяздольнай⁴⁹.

Таму дзве мадэлі пабудовы нацыі, апісаныя Майклам Гехтэрам [Michael Hechter] стасоўна ўнутраных калоній Захаду, не могуць быць дапасаванымі адносна расійскіх дамініёнаў. Першая мадэль (мадэль дыфузіі) прадугледжвае распаўсюд улады і веды ад метраполіі да перыферыі, а другая заснаваная на феномене ўнутранага каланіялізму, які часта адыгрывае важную ролю ў развіцці народаў⁵⁰. Паводле мадэлі дыфузіі моцная сацыяльная група прыцягвае астатнія праз уплыў сацыяльнага осмасу, і яе мова і традыцыі ў рэшце рэшт прымаюцца больш слабой групай. Падобным чынам распаўсюджваюцца і эканамічныя парадкі мацнейшых групаў (хоць Гехтэр і прызнае, што рэальнае дзеянне гэтай дыфузіі на практыцы выглядае «чымсьці містычным»). У рэшце рэшт, падзел працы нівелюе адрозненні паміж метраполіяй і перыферыяй, і тады фармуецца адзіная нацыя. А вось паводле мадэлі ўнутранага каланіялізму культура метраполіі з уласнай волі не адмаўляецца ад свайго каланіяльнага статуса, яна

⁴⁹ Paul Goble, Radio Free Europe/Radio Liberty, 21 September 1998.

⁵⁰ Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966* (Berkeley: Univ. of California Press, 1975).

працягвае эксплуатаваць перыферыі, зусім не дбаючы пра забеспячэнне нейкай там роўнасці. «Падпарадкаванае грамадства змушанае да выканання інструментальнай ролі адносна метраполіі»⁵¹.

Ніводная з гэтых мадэляў не пасуе расійскаму каланіялізму. Хаця расійскія гістарыёграфы ўскосна як бы падтрымлівалі «мадэль дыфузіі», аргументуючы гэта тым, што народы і дзяржавы далучаліся да Расіі добраахвотна — маўляў, яны самі ўступалі ў *российскую* сям'ю народаў. Тым не менш, пры больш уважлівым разглядзе становіцца відавочным, што такія сцверджанні некарэктныя. Нават Грузія (улюбёны прыклад расійскіх гістарыёграфу) не жадала далучацца да Расіі — яна дамаўлялася пра агульную абарону ад туркаў, а не пра інкарпарацыю ў Расійскую імперыю. Вядомы выраз Салжаніцына, што [царская] «Расія ...не ведала ўзброенага сепаратысцкага руху» і «[працоўных] лагераў», з'яўляецца вымудрам, не вартым вялікага пісьменніка⁵². Гэтак жа, як і ў выпадку з іншымі імперыямі, практычна ўсе не-расійскія тэрыторыі, якія сталі часткай царскай імперыі і Савецкага Саюза, былі далучаныя праз ваенную сілу або дыпламатычны ціск, які ставіў малыя народы ў бязвыхаднае становішча. Што ж датычыцца мадэлі ўнутранага каланіялізму, дык яна грунтуецца на дапушчэнні эканамічна і культурна больш развітой метраполіі ў параўнанні з перыферыяй. Як тлумачылася вышэй, гэтае дапушчэнне няслушнае адносна заходніх і паўднёва-заходніх ускраінаў Расійскай імперыі.

Але гэтая тэндэнцыя неасіміляцыі і дыстанцыявання ад Расіі мае некаторыя выключэнні. Угра-фінскае насельніцтва, што пражывала ў паўночна-заходняй Расіі, было ў значнай ступені асіміляванае ўжо напрыканцы XIX ст., пэўны адсотак цюркскага насельніцтва на паўднёвых і ўсходніх землях Расіі таксама даўно вызначыў

⁵¹ Hechter, 30.

⁵² Aleksandr Solzhenitsyn, *The Mortal Danger*, translated by M. Nicholson and A. Klimoff (New York: Harper and Row, 1980), 14-16.

сябе ў межах расійскай культурнай ідэнтычнасці⁵³. У аповесці Андрэя Беллага «*Петербург*» (1916) адзін з яго герояў, сенатар *Аполлон Аполлонович Аблеухов*, з'яўляецца зрусіфікаваным і хрысціянізаваным нашчадкам *мірзы* з кіргізскіх стэпаў, пра што сведчаць ягонае прозвішча і знешнасць. Сенатар — чалавек расійскі, нягледзячы на дамешак «азіяцкіх рысаў», якія для Андрэя Беллага былі таямнічым і абавязковым складнікам расійскай культуры. Увогуле, расійцы ахвотна інтэгрвалі нацыянальныя эліты (не хаваючы паблажлівасці адносна нябелых), калі тыя пагаджаліся на страту сваёй культурнай ідэнтычнасці і русіфікацыю. У адрозненне ад азіяцкіх і афрыканскіх інтэлектуалаў, якія ўсведамлялі, што каланіяльныя гаспадары глядзяць на іх з пазіцыі ўласнае перавагі, насельнікі Сярэдняй і Усходняй Еўропы прымаліся гасцінна, калі тыя засвойвалі лінгвістычную і культурную ідэнтычнасць расійцаў. Нельга аспрэчваць добразычлівае стаўленне расійцаў да тых, хто адмаўляўся ад нямецкай, польскай, украінскай, літоўскай, латышскай або эстонскай нацыянальнай прыналежнасці на карысць іх уласнай. Такіх «перабежчыкаў» не толькі ўважалі за расійцаў (што немажліва ўявіць сабе ў выпадку з ангельцамі стасоўна насельнікаў Індыі ў XIX ст.), але і рабілі гэта з удзячнасцю. У якасці прыкладу можна прывесці журналіста Ф. Булгарына, генерала Г. фон Штакельберга, дзяржаўнага дзеяча З. Вітэ, паэтаў У. Хадасевіча і І. Ратушынскаю, пісьменніка М. Гогаля і палітычнага аглядальніка О. Лацыса.

Аднак цягам існавання імперыі вялікая колькасць яе насельніцтва не ідэнтыфікавала сябе з расійскай метраполіяй, — яна складала блізу 50 адсоткаў. А сярод астатніх пэўная частка называла сябе расійцамі дзеля ўласнай карысці; калі ж заставацца расійцам [*русским*] пераставала быць выгадным, яны змянялі сваю «афіцыйную»

⁵³ Н. Ю. Зограф, *Антропологические исследования мужского великорусского населения Владимирской, Ярославской и Костромской губернии* (Москва, 1890); М. П. Веске, *Славянофильские культурные отношения по данным языка* (Казань: Общество Археологии, Истории и Этнографии, 1890).

ідэнтычнасць. Падпарадкаваня расійцамі народы былі занадта шматлікімі, каб хутка русіфікавацца. Да таго ж многія з іх не жадалі гэтага, а некаторыя былі залішне аддаленыя геаграфічна, каб лёгка паддацца асіміляцыі. Адным з чыннікаў няўдач расійцаў у асіміляцыі нацыянальных мяншыняў быў іх гіпертрафаваны захопніцкі імпэт — апанаваня тэрыторыі апынуліся настолькі вялікімі, што слаба развітая расійская культура не магла іх паглынуць і засвоіць. Больш за ўсё расійскай культуры не ставала трывалай філасофскай базы, якой у Захаду было дастаткова і якую ён выкарыстаў дзеля абгрунтавання сваіх «цывілізацыйных» заваёваў. Карацей кажучы, расійцы ў XIX ст. назапасілі безліч таго, што метафарычна можна назваць «мармурам Элджына»⁵⁴, у іх з'явілася некалькі геніяльных пісьменнікаў, якія забяспечылі расійскай літаратуры месца сярод найцікавейшых літаратураў свету, але, нягледзячы на гэта, філасофская думка ў Расіі заставалася (і застаецца па сёння) на пачатковай стадыі, што мінімізавала ўплыў расійскай культуры на падпарадкаваня нацыі. У XX ст. сітуацыю пагоршыла тое, што Лешак Калакоўскі [Leszek Kołakowski] назваў магічным мысленнем савецкага марксізму⁵⁵. Такім чынам, Расіі моцна бракавала інтэлектуальнага аўтарытэту, якім павінна валодаць культура, якая хацела б атрымаць прызнанне сярод каланізаваных народаў.

Як ужо казалася вышэй, каланіяльныя практыкі расійскай улады ў сферы культуры выпалі з-пад увагі шматлікіх заходніх даследнікаў Расіі. Хаця яны былі ўжо добра знаёмыя з канцэпцыяй арыенталізму, што выкрывала пазіцыйны прыярытэт Захаду перад перыферыяй, якая ўспрымалася палітычна і культурна ніжэйшай. Паводле аналогіі падобная таксаномія была перанесеная на Расію і яе дамініёны. Напрыклад, Джордж Кенан

⁵⁴ Мармур Парфенона, быў вывезены з Грэцыі брытанскім паслом Элджынам і прададзены ў 1816 г. Брытанскаму музею. [Каментар перакладчыка.]

⁵⁵ Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3, translated by P.S. Falla (Oxford: Clarendon Press, 1978), 95.

[George Kennan] у сваіх геапалітычных развагах не аднойчы даваў зразумець, што падданыя Расійскай імперыі былі ніжэйшымі ў палітычным і культурным сэнсе. Яго супраціў пашырэнню НАТО на Сярэдняю Еўропу — Кенан рэпрэзентаваў меншасць амерыканскіх палітыкаў — грунтаваўся на класічных пасылках арыенталізму⁵⁶. Паводле Кенана, Расія мела законнае права прэтэндаваць на тэрыторыі Сярэдняй і Ўсходняй Еўропы з меркаванняў уласнай бяспекі. Гэты аргумент вельмі падобны да тых, што высоўвалі брытанскія і французскія каланізатары, з гледзішча якіх утрыманне калоній было неабходнай умовай велічы Брытаніі або Францыі. У дэбатах аб пашырэнні НАТО, што адбываліся ў 1997 г. у ЗША, значную ролю адыгралі каланіяльныя погляды навукоўцаў і дзяржаўных дзеячаў, якія прызнавалі права Расіі на ваеннае панаванне над апалоненымі тэрыторыямі і народамі. За некаторымі выключэннямі, меркаванне пра палітычную і культурную *дамінацыю* Расіі ў дачыненні да Усходняй і Сярэдняй Еўропы ўсё яшчэ пераважае ў амерыканскім акадэмічным дыскурсе; і яно з'яўляецца адной з тых перадумоваў, што сфармавалі перцэпцыю, на падставе якой для значнай колькасці навукоўцаў-славістаў у Злучаных Штатах перадусім была «найперш Расія»⁵⁷. І гэта адбываецца нягледзячы на тое, што спіс тых, хто падтрымліваў пашырэнне НАТО ў Сярэдне-Усходняй Еўропе, чытаецца як «*Who's Who*» ў амерыканскай дыпламатыі. Прывілеяванасць Расіі ў публікацыях і ў палітыцы такіх арганізацыяў, як Амерыканская Асацыяцыя Падтрымкі Славістычных Даследаванняў і Амерыканская Асацыяцыя Выкладчыкаў Славянскіх і Усходнееўрапейскіх Моваў, можна ўбачыць ужо ў змесце часопісаў гэтых арганізацыяў і ў назовах сек-

⁵⁶ Transcript of George Kennan's conversation with David Gergen, *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 18 April 1996.

⁵⁷ Найбольш вядомым з падобных абаронцаў Расіі з'яўляецца Стывен Коэн [Stephen Cohen]. 14 верасня 1998 г. (*MacNeil-Lehrer NewsHour*) ён заклікаў дапамагаць Расіі ўсімі мажлівымі спосабамі, не звяртаючы ўвагі на палітыку яе кіраўніцтва, і выказваў сур'ёзную трывогу, разважаючы пра імкненне да незалежнасці некаторых «рэгіёнаў» Расіі.

цый іх канферэнцыяў: тут Расія заўсёды трактуецца такім чынам, быццам яна з'яўляецца адзіным аб'ектам, вартым сур'ёзнага і ўзважанага аналізу і каментарыяў. А перыферыя падаецца ўсяго як спажывец інтэлектуальнага багацця, назапашанага ў Маскве і Санкт-Пецярбургу. Імперская самапрэзентацыя Расіі і сёння цалкам некрытычна прымаецца акадэмічным светам, нягледзячы на тое, што посткаланіяльны дыскурс ужо ў значнай ступені змяніў погляд на сутнасць каланіяльнай палітыкі Захаду.

Інакш кажучы, для Захаду імідж Расіі застаецца законсерваным у стадыі яе імперскай велічы XIX ст. З гэтага там няма аніякага сумневу адносна той сціплай нявіннасці, якой прасякнутая значная частка расійскай літаратуры — ад Гоголя і Дастаеўскага да Распуціна і Салжаніцына. Хаця ў самім заходнім дыскурсе цяпер ужо ёсць трывала зафіксаванае ўсведамленне ўласных каланіяльных правінаў. Між тым традыцыйная мадэль інтэрпрэтацыі, вырацаваная ранейшым прачытаннем расійскай літаратуры як на Захадзе, так і ў самой Расіі, маскіруе каланіяльную эксплуатацыю і захоўвае ў расійскім культурным дыскурсе некрытычнае стаўленне да саміх сябе. Уяўленне пра сваю нацыянальную веліч, якое грунтавалася на каланіяльнай гегемоніі, было сфармавана таксама ў Вялікабрытаніі, Францыі ды ЗША, аднак у рэшце рэшт штучна надзьмуваны пухір самазахаплення пэнкнуй, і адразу стаў бачны цёмны бок прыгнёту дыскрымінацыі Іншага. Гэтага не здарылася ў Расіі — ні палітычна, ні культурна. Як сказаў Рычард Пайпс [Richard Pipes] у 1997 г.: «Мадыфікаваная дактрына Брэжнева ўсё яшчэ жывая. Дэкаланізацыя марудзіць»⁵⁸. Пітар Форд [Peter Ford] заўважыў, што «ў аснове стасункаў Расіі з яе былымі калоніямі ляжыць усеагульнае і глыбокае перакананне, што яна аказвала пазітыўны ўплыў, які ўдзячна прымалі народы Каўказа, Сярэдняй Азіі і Усходняй Еўропы»⁵⁹.

⁵⁸ Richard Pipes, «Is Russia Still an Enemy?» *Foreign Affairs* 76, no. 5 (September-October 1997), 72.

⁵⁹ Peter Ford, «The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower», *Christian Science Monitor Online*, 29 May 1997.

У адрозненне ад калоній Захаду, якія ўсё з большай упэўненасцю апаніруюць сваім былым гаспадарам, калоніі Расіі ў большасці сваёй маўчаць, у тым ліку і праз недахоп нацыянальных элітаў, якія б атрымалі адукацыю на Захадзе, і заўсёды праз адсутнасць падтрымкі заходніх акадэмічных колаў пры даследаванні праблемаў, прыярытэтных для гэтых народаў. Іх усё яшчэ бачаць толькі ў парадыгме, звязанай з Расіяй, і хутчэй як аб'ект расійскай візіі, чым як суб'ект, што мае сваю гісторыю, пазіцыю ды ўласны інтарэс. Джордж Кенан працягвае ўжываць тэрмін «*Russians*», разважаючы пра савецкую палітыку і пра тое, што «Расійская» Федэрацыя мусіць рабіць у будучым. Такі падыход да праблемы азначае, што не-расійцы не толькі не прымаюцца ў разлік, а што яны і *не павінны ўлічвацца*⁶⁰.

Народы, над якімі была ўсталяваная гегемонія Расіі, цяпер структуруюць свой дыскурс хутчэй вакол праблемаў замежнага прыгнёту і барацьбы за вызваленне ад яго, чым вакол дасягнення менш відавочнай, але больш перспектыўнай перамогі праз фармаванне посткаланіяльнага дыскурсу. Застаецца незразумелым, ці быў посткаланіяльны дыскурс яшчэ ў сваім зараджэнні знішчаны цензураю і палітычным ціскам (пастаяннымі фактарамі расійскай культурнай палітыкі), ці перагляд праблемаў каланіялізму апынуўся немагчымым з прычыны інтэлектуальнай нішчымніцы, пашыранай на тэрыторыі, дзе панавалі расійцы. Захад інтэрпрэтаваў адсутнасць такога дыскурсу ў адпаведнасці з правіламі, што калі няма дыскурсу, дык няма і праблемы. Як пераканаўча паказалі посткаланіяльныя пісьменнікі, тых, што рэпрэзентаваны ў літаратуры не самастойна, а праз кагосьці, немінуча чакае зніжэнне статуса. Пакуль арыентаваныя

⁶⁰ Джордж Кенан: «Я думаю, што нам трэба быць больш асцярожнымі, асуджаючы іх; мы павінны памятаць, што расійскія войскі ўвайшлі ў цэнтр Еўропы з нашай згоды». «A Conversation with David Gergen», *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 18 April 1996. Гл. таксама: George Kennan, «On American Principles», *Foreign Affairs* 74, no. 2 (March-April 1995), 116-126.

на Захад аб'екты Расійскай і савецкай імперыі марнавалі сваю энергію на супраціў русіфікацыі і саветызацыі, расійцы праз свае шматлікія публікацыі дасягнулі заўважных вынікаў у фармаванні негатыўных вобразаў гэтых няўдзячлівых выхаванцаў імперыі. Распаўсюд падобных матэрыялаў на Захадзе быў тым жа, што і дэманстрацыя ваеннага і палітычнага статуса імперыі. Пытанне разбудовы стэрэатыпаў такога роду яшчэ чакае дбайнага вывучэння.

У сувязі з апошнім некарэктным бачыцца сцвярдженне посткаланіяльных каментатараў, што гісторыя — гэта «дыскурс, праз які Захад зацвердзіў сваю гегемонію над астатняй часткай свету»⁶¹. Свет ніколі не быў падзелены на дзве роўныя часткі — Захад і не-Захад. Такая бінарная візія грэбуе фактам, што Расія стварыла ўласную гісторыю, якая часткова супярэчыць, з аднаго боку, гісторыі, напісанай Захадам, а з другога боку, гісторыі, што аднаўляецца намаганнямі тых, каго Расія каланізавала. Пры гэтым у Расіі заўсёды паспяхова атрымлівалася накладаць часткі свайго гістарычнага дыскурсу на дыскурс, створаны Захадам, або змешваць іх, ці падаваць уласнае меркаванне ў форме быццам бы агульнапрынятых каментароў ды заўваг. Зайшоўшы ў заходні дыскурс праз бакавыя дзверы, Расія незаўважна замацавала сваю прысутнасць як трэцяга актара агульнага гістарычнага працэсу.

Расію часам успрымаюць як «краіну-кузіну» Захаду: гэтаму спрыялі дынастычныя сувязі паміж Раманавымі і Віндзарамі, а таксама іншыя сувязі старажытных родаў Расіі з еўрапейскімі манархіямі. Заходнія пісьменнікі так часта скарыстоўвалі ў сваіх тэкстах расійскія інтэрпрэтацыі, вобразы і характарыстыкі (у залежнасці ад персанальных схільнасцяў, сімпатыяў ці прадудзятасцяў), што агрэсіўнае самасцвярдженне расійскай літаратуры зрабілася амаль нябачным. Толькі той факт, што нават у посткаланіяльныя часы ў заходніх універсітэтах практычна адсутнічае вывучэнне расійскага імперыялізму, сведчыць аб вялізных

⁶¹ Gandhi, 170.

поспехах у рыторыцы, якіх дасягнула Расія. Вось чаму Сярэдняя ды Усходняя Еўропа, Сібір, Сярэдняя Азія, пэўныя тэрыторыі на берагах Чорнага і Каспійскага мораў з'яўляюцца, па сутнасці, белымі плямамі на посткаланіяльнай мапе свету, а іх геаграфію і культуру адносяць да «Расійскай імперыі», «Савецкага Саюза», «савецкага блоку» або «расійскай сферы ўплыву». Вядучы амерыканскі саветолаг з Прынстанскага універсітэта Стывен Коэн [Stephen Cohen] вядомы сваім выказваннем пра тое, што гэта асабіста Міхаіл Гарбачоў арганізаваў змены ў Расіі і Ўсходняй Еўропе. Таму Расія павінна аднавіць свой уплыў у рэгіёнах, якія была змушаная пакінуць, што ўрэшце яна і зробіць⁶². Абразлівыя выдумкі пра тое, быццам расійскія дамініёны засталіся пад уладай Масквы добраахвотна, кансервуюцца ў такіх выказах, як «краіны Варшаўскай дамовы», «камуністычныя краіны» і «Расія і яе шматлікія нацыянальнасці». У той час як посткаланіяльныя даследчыкі прааналізавалі ўнутраныя супярэчнасці «Брытанскай садружнасці», у дачыненні да імперскай Расіі падобная аналітыка нават і не распачыналася. Што праўда, пэўную ролю ў гэтым адыграла і частковая згода каланізаваных народаў на каланіялізм — падобнае мела месца і ў калоніях Захаду ў XIX ст.⁶³

Але ў адрозненне ад каланіяльных дзяржаваў Захаду, якія гарантавалі сваім тытульным нацыянальнасцям палітычныя ды эканамічныя свабоды, Расія атрымала доступ да сябрыны еўрапейскіх імперый, захоўваючы сваю сацыяльную сістэму, якая прывілявала расійскую культуру, але не расійскіх грамадзянаў. Менавіта праз адсутнасць сацыяльных свабодаў еўрапейскага кшталту расійскія інтэлектуалы часта наракалі, што іх становішча ў імперыі не лепшае за падпарадкаваных народы. Такаго

⁶² A commentary on the Ukrainian vote for independence that took place on 1 December 1991. *MacNeil-Lehrer NewsHour*, 2 December 1991.

⁶³ S. During, «Post-colonialism», in *Beyond the Disciplines: papers from the Australian Academy of the Humanities Symposium*, edited by K. K. Ruthven, no.13 (Canberra, Australia: Academy of the Humanities, 1992), 95.

тыпу скаргі перажылі нават і савецкую эпоху, за што сведчыць красамоўнае выказванне Аляксандра Салжаніцына. Верагодна, гэта дапамагае нацыі метраполіі вызваліцца ад пачуцця, што яна рабіла і робіць нешта благое ў дачыненні да перыферыі. Праўда, у звязку з Салжаніцыным іронія сітуацыі палягае на тым, што вялікая і гатовая слухаць яго аўдыторыя на Захадзе была абумоўленая не ягоным талентам, а ваеннай і рытарычнай сілай імперыі. Шмат хто да Салжаніцына спрабаваў звярнуць увагу Захаду на феномен ГУЛАГа, але тыя спробы паходзілі не ад імперскага чалавека і таму не рабілі адпаведнага ўражання⁶⁴. Прывілеяванае становішча прадстаўніка імперыі цалкам засталася паза ўвагай Салжаніцына і яго інтэрпрэтатараў — зрэшты, апошняе ўсяго толькі невялікі прыклад прызнання асаблівых правоў метраполіі.

На тэрыторыі былой Расійскай імперыі клапатлівае рэтушаванне рэальнасці ў мэтах падвышэння прэстыжу часам набывае камічныя памеры. У часопісе «Огонёк» за 18 траўня 1998 г. быў надрукаваны артыкул пра еўрапейскага зубра, дзе чытачам паведамлялася, што зубры з'яўляюцца сваякамі вымерлых мамантаў і што апошні зубр у Белавежскай пушчы, якая разлеглася на польска-беларускай мяжы, быў забіты ў 1919 г. Аднак, працягвае аўтар, зусім іншая карціна назіраецца ў лясах Расіі — там захавалася шмат зуброў. Далей у артыкуле падрабязна апісваецца перамяшчэнне звяроў з лесу паблізу ракі Ака ў Разанскую вобласць.

Тое, што «Огонёк», разлічаны на шырокую аўдыторыю, займае свайго чытача гісторыяй пра зуброў, выглядае цалкам нармальным, але нават тут, у сферы, якая на першы погляд падаецца далёкай ад каланіяльных практык, неўпрыкмет люструецца тыповая каланіяльная сітуацыя: дэманстрацыя перавагі метраполіі над ускраінай. Аказваецца, перыферыя, у адрозненне ад імперскага цэнтра, не здольная паспяхова кіраваць нават сваімі нацыянальнымі

⁶⁴ Józef Czapski *Inhuman Soil [Ziemia nieludzka]* упершыню апублікавана ў 1956 г. Institut Littéraire (Paris).

паркамі. Але самае прыкрае, што гэтая дробная імперская амбіцыя трымаецца на хлусні — насамрэч зубры ў Бела-вежскай пушчы жывыя і здаровыя: у 1980 г. іх было 593, а ў 1994 г. — 662⁶⁵.

Нацыянальны парк Белавежская пушча з'яўляецца адным з нешматлікіх такога маштабу лясоў, што засталіся ў Еўропе. У адрозненне ад Разанскай вобласці, Белавежская пушча славілася сваімі зубрамі на працягу стагоддзяў. Таму, пераняўшы спустошаную пушчу пасля Першай сусветнай вайны, урад Другой Рэчы Паспалітай замяніў страчаных звяроў зубрамі з польскіх заапаркаў, і з таго часу яны зноў сталі галоўнай славутасцю пушчы. Мясцовыя леснікі пільна і аддана іх даглядаюць⁶⁶. Артыкул у «*Огоньке*» штурхае расійскага чытача да думкі, што Белавежская пушча ў параўнанні з Разанскай вобласцю не вартая экалагічнае ўвагі. Як гэта часта бывае ў імперскіх практыках, здольнасць метраполіі рабіць усё лепш, чым перыферыя, зашыфраваная нават у матэрыяле, які выглядае ўсяго толькі забавай. Дэвід Кэнадайн [David Cannadine] сцвярджае, што адной з асноўных палітэхналогіяў кожнай імперыі было зашыфраванае прапісванне пераваг метраполіі ў сферах, якія не маюць наўпроставага дачынення да палітычных праблемаў. Еўрапейскія імперыі XIX ст. выкарыстоўвалі гэты метадад у вялізных маштабах⁶⁷. Толькі ў еўрапейскім каланіяльным дыскурсе на выбудоўванне прэстыжу працавалі не зубры, а сцягі, парады, школы, масты, палітычныя сістэмы, філасофія і сацыяльныя структуры. Значная частка пералічанага адсутнічала ў расійскай традыцыі, таму ёй патрабаваліся нейкія іншыя субстытуцы, якія маглі б падтрымліваць яе рэпутацыю як дома, так і за мяжой. Артыкул пра зуброў варта разглядаць якраз у такім кантэксце. Та

⁶⁵ *Mały Rocznik Statystyczny* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1995), 44.

⁶⁶ Peter Ford, «Crossing Europe», *Christian Science Monitor Online*, 19 and 31 July 1998.

⁶⁷ Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983).

версія падзеяў, якую падае «Огонёк», з'яўляецца тыповым стабілізацыйным сродкам, які павінен падтрымліваць перавагу расійцаў. Рэмаркі падобнага кшталту, упісаныя ў масавую культуру, мусяць фармаваць упэўненасць, быццам Расія ўсё робіць лепей за суседзяў, якім застаецца адно цывілізацыйнае аўтсайдэрства. І якраз трывіяльныя праблемы, кшталту згаданых зуброў, найбольш выразна высвятляюць механізм гэтай працэдуры, якую посткаланіяльная тэорыя называе тэрміналагічным за сваеннем адной культуры іншай.

Расія ніколі падобным чынам не прыўлашчвалася Захадам. Хаця спробы вызначыць месца Расіі ў заходнім дыскурсе рабіліся яшчэ ў XVI і XVII стст., калі ангельскія падарожнікі і амбасадары ў Масковіі пісалі пра «неадукаванае і барбарскае каралеўства»⁶⁸. Але па меры ўзмацнення Масковіі і станаўлення яе як Расійскай імперыі падобныя ацэнкі зніклі і герменеўтыка рушыла следам за ваеннымі перамогамі. З гэтай пары Запад ніколі не спрабаваў заваёўваць Расію такім чынам, якім заваёўваў большую частку свету. Наадварот, Расія сама хутка зрабілася захопнікам, спачатку ціхім і культурна няўпэўненым у сабе, а затым, па меры імклівага павелічэння тэрыторыяў і войскаў, усё больш і больш саманадзейным.

Такім чынам, канцэнтрацыя ўвагі ў рамках посткаланіяльнай тэорыі на апазіцыі канцэптаў Арыенту і Аксідэнт у прыхавала культурныя прасторы, якія Аксідэнт не змог засвоіць. Як толькі што казалася, у сваю пару Масковія была на мяжы такога засваення, але ўжо імперыя Пятра і Кацярыны Вялікай выслізнула з дэфініцыяў, навязаных Захадам астатняй частцы свету. Расія шчыльна наблізілася да Аксідэнт у, калі той паглынуў яе заходніх суседзяў у 1795 г. Аднак тут наспеў час дынастычных ды іншых саюзаў і, у рэшце рэшт, грандыёзнага задавальнення каланіяльных апетытаў, калі нецывілізаваная Масковія ператварылася

⁶⁸ P. Putman, ed. *Seven Britons in Imperial Russia, 1698-1812* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1952).

ў велічную і таямнічую Расію. Дарэчы, калі шлюб сваякоў каралевы Вікторыі з кімсьці з індыйскай або афрыканскай знанай сям’і быў абсалютна немагчымым, дык расійская эліта гэтаму цалкам пасавала, паколькі мела белы колер скуры. Кацярына Вялікая была этнічнай немкаю, народжанай у нямецкім княстве, але прыняла праваслаўе і навучылася размаўляць па-расійску, хоць і кепска — падобная метамарфоза была б немажлівай пры іншым колеры скуры. Напрыканцы XVIII ст. Расія ўжо мела месца за еўрапейскім сталом. Дынастычныя саюзы яе ўладароў і плённыя высілки ў сферы міжнародных адносін аў вызначылі новы тып стасункаў з Аксідэнтам. Крок за крокам Расія пачала ўпісвацца ў сусветную гісторыю не як краіна трэцяга свету або частка перыферыйнага Арыенту, у дачыненні да якога можна было б дапусціць паблажлівую пазіцыю, але хутчэй як белая, амаль роўная заходнім імперыям дзяржава з уласнай сістэмай вымярэння Іншага сярод яе нябелага азіяцкага насельніцтва. Таму еўрапейскія каланізатары не бачылі ў Расіі ўласнай праблемы. Болей за тое, ім не дазвалялася ганіць той вобраз Расіі, які сфармавалі пісьменнікі Асветніцтва, такія як Вальтэр, або сама Кацярына Вялікая. На злome XIX ст. уяўленне пра Расію, зафіксаванае ў памяці Захаду, ужо было вельмі далёкім ад апісанага калісьці брытанскімі марскімі падарожнікамі «неадукаванага і барбарскага каралеўства».

Гэта была кардынальная змена. Калі Расія ўвайшла ў заходні дыскурс амаль на роўных, яе статус як каланіяльнай дзяржавы быў пакінуты па-за ўвагай. Да таго ж заходняя свядомасць тады была занятая пытаннямі індустрыяльнай мадэрнізацыі і ўласнай каланіяльнай экспансіяй. Аднак важнасць гэтай змены добра разумелася расійскімі элітамі, занепакоенымі тым, што ўспрыманне Расіі ў Еўропе ненадзейна балансавала паміж старым вобразам, які ўзыходзіў да тых часоў, калі маскавіты распазнаваліся як барбары, і яе цяперашнім іміджам, што абяцаў і часткова забяспечваў роўнасць з перадавымі краінамі Еўропы. Расійскія эліты атрымлівалі адукацыю, якая знешне адпавядала еўрапейскай мадэлі, і хоць коль-

касна эліта складала менш за адсотак ад усяго насельніцтва, яе голас быў вырашальным. Як казаў Аляксандр Пушкін, яны ўсе вучыліся чаму-небудзь і як-небудзь, чыталі Адама Сміта і засвойвалі лацінскі алфавіт у дастатковай ступені, каб напісаць *vale* ў канцы ліста. Вялізнымі намаганнямі ў Расіі былі створаныя школы, навуковыя супольнасці, тэатры, міністэрствы і іншыя культурныя ды грамадскія інстытуцыі, якія імітавалі заходнія мадэлі. Некаторыя з гэтых інстытуцыяў, такія як Вялікі тэатр і музей «Эрмітаж», апынуліся вельмі прыдатнымі для трансфармацыі Расіі ў аднаго-з-нас, а таксама дзеля выдалення з памяці яе вобраза як не-заходняй дзяржавы. Бліскучая новая літаратура працягвала «перапісваць» Расію і выцясняць уяўленне аб ёй як аб адсталай і непісьменнай краіне. Меркаванне гэтай Расіі пераважала над галасамі тых, хто імкнуўся нагадаць пра яе стары вобраз на Захадзе. Гэта перадусім былі заваяваныя Расіяй еўрапейскія народы, якія апынуліся на задворках Еўропы, рознага кшталту палітычныя дысідэнты, што пакутавалі ў турмах Сібіры, выпадковыя падарожнікі, такія як маркіз дэ Кюстын [de Custine] або Ёзэф дэ Мэстр [Joseph de Maistre], які ў канцы перабывання ў Санкт-Пецярбурзе змяніў сваё станоўчае меркаванне пра Расію, зразумеўшы, што ўся яна ёсць адной вялікай пацёмкінскай вёскай. Расійскія пісьменнікі ўзялі на сябе задачу выдалення гэтых галасоў нязгоды і паспяхова яе выканалі: Захад улучыў Расію ў аднаго-з-нас і выкрасліў яе з пераліку каланіяльных імперый, якія падпадалі пад рэканцэптуалізацыю і пераацэнку.

Вядома, мелі месца і выключэнні. Успаміны пра падарожжы ў Расію згаданага вышэй маркіза дэ Кюстына, апублікаваныя ў 1839 г., спрабавалі звярнуць на гэтую краіну пільную ўвагу заходніх інтэлектуалаў. Але хоць кніга і мела ў свой час поспех (нават былі спробы перавыдаць яе), аднак і ёй не атрымалася прыкметна паўплываць на заходні вобраз Расіі⁶⁹. Такім чынам, у адрозненне

⁶⁹ Phyllis Penn Kohler, ed. and trans., *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine* (Washington, DC: Gateway, 1987).

ад заходніх імперыяў, Расія не спарадзіла крытычнага стаўлення да створанай ёю інтэртэкстуальнасці.

Пашыраючы расійскую культуру, расійскія інтэлектуалы рухаліся звыклым шляхам каланізатараў. Яны выракалі на моўчу культуры заваяваных народаў і пры гэтым паспяхова супрацьстаялі Захаду, які імкнуўся апаланіць увесь свет дыскурсам сваёй культуры. Да таго ж Расія захавала пэўную ступень незалежнасці ў фармаванні свайго ўласнага вобраза на Захадзе — прывілей, якога былі, як правіла, пазбаўлены астатнія сусветныя культуры. Вядомая рэмарка Уінстана Чэрчыля пра загадкавую Расію азначала капітуляцыю перад яе культурным тэкстам, які Захад не змог расшыфраваць, і стала прызнаннем няздольнасці зразумець той наратыў, які маскіраваў гісторыю Расіі. Таму Расіі было дазволена існаваць у вобразе, які «асвечаны» Захад апісвае як загадкавы. Апошняя гарантавала, што яе ўласнаму самавызначэнню ніхто не будзе прэрэчыць. Гэта была першая прыкмета капітуляцыі. Абсалютна неімперскім чынам Чэрчіль аддаў Іншаму права вырашаць, кім гэты Іншы ёсць. Такая добраахвотная адмова ад права на інтэрпрэтацыю развязаła Расіі рукі ў фармаванні свайго вобраза так, як гэта было ёй выгадна. Захад апынуўся настолькі зачараваным загадкавай іншасцю Расіі, што не адважыўся падысці да расійскай версіі яе ўласнай гісторыі з тымі пытаннямі, якія задаваў сам сабе: якімі спосабамі Расійская імперыя падпарадкоўвала сваіх Іншых? Як яна маскіравала свае рэпрэсіўныя дзеянні ў дачыненні да Іншых? Што ў расійскай гісторыі з'яўляецца яе ўласнай, а што гісторыяй Іншых?

Цягам двух апошніх стагоддзяў расійскія інтэлектуальныя эліты дапамагалі кіроўнаму класу вынаходзіць рытарычныя спосабы ўтойвання імперскіх заканаў і прыхоўваць экспансіянісцкую сутнасць дзяржавы. Яе тэрыторыя была невымернай, а насельніцтва — нешматлікім. Расійская культура была прывілеяванай, але народы імперыі далёка не спрэс былі зрусіфікаваныя. Пачынаючы з XVIII ст. расійскія эліты пачалі шукаць універсальныя ідэалагічныя

канцэпты, якімі можна было б задзіночыць усіх жыхароў вялізнай імперыі. Адным з вынікаў гэтых пошукаў было вынаходніцтва тэрмінаў «российский» і «великороссы».

У найноўшай гісторыі ў большасці еўрапейскіх літаратур выкрываліся і крытыкаваліся ўтоення прыёмы, што ўхвалялі каланіялізм. Такім чынам забяспечваліся дадатковыя стымулы дзеля дэкаланізацыі і стварэння таго здаровага *дыскамфорта*, з якім пачалі ацэньваць сябе напышлівыя калісьці культуры⁷⁰. Гэтага не адбылося з Расіяй.

Гістарычная геаграфія Расіі

Упершыню думка пра вывучэнне тэкстуальнага вобразу расійскага каланіялізму з'явілася ў мяне тады, калі я заўважыла неадпаведнасць паміж стандартамі інтэрпрэтацыі расійскай літаратуры, прынятымі на факультэтах ангельскай ды славянскай філалогіі ў амерыканскіх універсітэтах, і ў працы Алана Чу [Allen F. Chew] «*Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*»⁷¹. Яго «Атлас» выразна прадэманструваў сутнасць Расіі як палітычнага ўтварэння, геаграфічнае і адміністрацыйнае пашырэнне якога было беспрэцэдэнтным у сусветнай гісторыі. Масковія ў XVII ст. яшчэ была цёмнай і не вельмі ўплывовай дзяржавай на ўскраінах Еўропы, а ў хуткім часе Расійская імперыя (на змену якой потым прыйшоў Савецкі Саюз) ужо абвяшчала сябе самай вялікай краінай у свеце. Незлічоныя войны, акупацыі, пагрозы, дамовы, анексіі, дэкларацыі, перамогі і паразы — вось яна, гісторыя Расіі, якая метадычна захоплівала чужыя тэрыторыі: вёску за вёскай, горад за горадам, раку за ракой, стэп за стэпам. Манументальныя палітычныя трансфармацыі, ініцыяваныя расійцамі, якія і самі праз гэта змяніліся, закраналі мноства людзей розных этнасаў

⁷⁰ Diana Brydon and Helen Tiffin, *Decolonizing Cultures* (Sydney, Australia: Dangaroo Press, 1993), 127.

⁷¹ New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1967.

і веравызнанняў. Пазіцыі і дзеянні падданных імперыі былі абмежаваныя тым месцам, якое яны займалі ў імперскай іерархіі. Расійская літаратура ў гэтым працэсе адыгрывала ролю пасярэдніка. Мілажальныя героі Талстога і Дастаеўскага, Пушкіна і Лермантава, Тургенева і Чэхава, Салжаніцына і Рыбакова з'яўляюцца часткай расійскага каланіяльнага праекта.

Расійская гісторыя, якой яе падае ў «Атласе» прафесар Чу, — гэта гісторыя сістэмнай і надзвычай затратнай экспансіі на Усход і Захад, на Поўнач і Поўдзень. Паміж XVII і XIX стст. расійская імперыя пашыралася з сярэдняй хуткасцю больш як восемдзсят квадратных кіламетраў на дзень. Такая хуткасць экспансіі сведчыла, што анексавааныя тэрыторыі не будуць цалкам русіфікаваныя, і гарантавала імперыі пастаянную нестабільнасць. Больш за два стагоддзі, да 1914 г., *Россия* на пашырэнне сваёй тэрыторыі выдаткоўвала значную долю ўнутранага валавога прадукту. У 1720 г. Пётр I выдаткаваў на войска 96 % бюджэту краіны. У XVIII ст. кожныя сто жыхароў расейскай дзяржавы ўтрымлівалі трох жаўнераў, тады як у Заходняй Еўропе прыблізна столькі ж грамадзянаў былі абцяжараныя ўтрыманнем толькі аднаго жаўнера⁷². У XIX ст. Расія замацавала сваю ўладу над былой Польска-Літоўскай дзяржавай і на Каўказе, адначасова ўдзельнічаючы ў «Вялікай Гульні» за багацці Азіі. Ваенныя кампаніі Расіі былі паспяховымі, але ўтрыманне непрапарцыйна вялікага войска карэнным чынам змяніла грамадскае жыццё краіны і яе культурны дыскурс. Наратар у апавесці Льва Талстога «*Казаки*» (1862) згадвае пра шматлікія выпадкі, калі цэлыя казацкія вёскі былі пераселеныя на Каўказ, каб трымаць пад кантролем мясцовае насельніцтва і забяспечваць пазіцыю для далейшых заваёваў. Падобныя перамяшчэнні насельніцтва адбываліся каля Чорнага мо-

⁷² Pipes (1974), 120. Аб тым, што ваенныя справы і сёння з'яўляюцца для Расіі прыярытэтнымі, сведчыць і той факт, што ў яе дзяржаўным бюджэце на 1999 г. на войска былі выдаткаваны грошы, каб на 62 % падвысіць заробкі радавых і на 102 % — афіцэраў. Michael Gordon, «Russia Offers 1999 Budget», *New York Times*, 11 December 1998.

ра, у Балтыйскім рэгіёне і ў Сібіры. Эканамічныя выдаткі, панесеныя расійцамі падчас каланіяльных заваёваў, багата адлюстраваныя ў матывах ахвярнасці, якія запаланілі расійскую літаратуру.

Экспансія Расіі на прылеглыя тэрыторыі была непарыўна звязаная з шматлікімі зверствамі, як з боку заваяваных, так і заваёўнікаў. Гэтыя зверствы надзейна зберагаліся ў імперскай грамадскай і палітычнай памяці, а таксама ў геаграфічнай таксаноміі. Дастаткова прыгадаць, што цягам стагоддзяў слова «Сібір» асацыявалася з прымусовымі працоўнымі лагерамі. Ненаедны тэрытарыяльны апетыт Расіі стварыў вялізныя лішкі зямлі ў імперыі, якая перайшла ў спадчыну Савецкаму Саюзу, а затым пост-савецкай Расіі. Міхаіл Шолахаў у «*Поднятой целине*» (1931) выявіў ідэалагічныя праблемы, звязаныя з лішкам зямлі ва ўмовах савецкай улады. У царскай імперыі памеры яе тэрыторыі рабілі практычна немажлівымі асіміляцыю і ўладу закона. Усведамленне сваёй неабсяжнасці паступова пашыралася ў расійскай літаратуры і давала сюжэты для твораў ды інтэлектуальных інтэрпрэтацыяў геаграфіі (так, Дастаеўскі ўспрымаў Сібір як месца для пакарання, ачышчэння і магчымасці распачаць новае жыццё). Верагодна, менавіта гэтая тэрытарыяльная неабсяжнасць сфармавала думку, што Расія занадта вялікая і размаітая для таго, каб ёю можна было кіраваць «рацыянальным» шляхам. Такім чынам, Расія становіцца містычнай сутнасцю, якой лёсам наканавана быць *единой і неделимой*. З іншага боку, неабсяжныя памеры не дазваляюць Імперыі забяспечыць сваім грамадзянам такі жыццёвы ўзровень, які маюць жыхары ў еўрапейскіх імперыях. Большую частку гісторыі імперыі на тэрыторыі ад Масквы да ўладзівастока людзі пераважна існавалі на мяжы выжывання.

Традыцыйнае прачытанне вялікіх твораў расійскай літаратуры адно зрэдчас заўважае гэтыя праблемы. Характарыстыкі персанажаў ацэньваюцца толькі ў тэрмінах агульначалавечых каштоўнасцяў, а элементы імперыялізму па-майстэрску прыхоўваюцца. Інтэрпрэтуючы тэксты расійскай літаратуры як па сутнасці далёкія ад ваен-

ных дзеянняў, расійскія і заходнія каментатары дзіўным чынам забываліся на аналітычную крытыку, якая змагла б паказаць прыхаваныя ў тэкстах інтарэсы імперыі. Расійская літаратура была надзіва паспяховай у стварэнні, падтрыманні і кіраванні дыскурсам пра сябе такім чынам, каб унікнуць падрабязнага даследавання, падобнага таму, якое посткаланіяльныя крытыкі зладзілі над брытанскай, французскай ды іншымі заходнімі літаратурамі. Я называю такія прачытаныя кафкіянскімі, таму што яны ігнаруюць сувязь паміж расійскай літаратурай і Расійскай імперыяй — героі тут існуюць нібыта на нічыйнай зямлі, падобна героям Кафкі. На першы погляд, чыста расійскія рэаліі вялікіх расійскіх раманаў робяць іх зусім непадобнымі да кафкіянскіх бясколерных і безназоўных месцаў дзеяння. Аднак з тэкстамі Кафкі іх злучае экзистэнцыйная лакальнасць і безвыходнасць, што акцэнтуюе ўвагу хутчэй на фатуме, чым на суадносінах паміж Уладай і яе зрэпрэсаванымі падданымі. Будзем спадзявацца, што некалі ўсё ж такі з'явіцца даследчыя працы аб тым, як расійскія пісьменнікі выяўлялі сваю згоду (або нязгоду) з расійскім імперыялізмам, прыўлашчвалі ў сваіх творах землі імперыі і прыпісвалі Іншаму характарыстыкі, зручныя для дадзенага ладу.

У адрозненне ад «*Атласа*» Чу, расійскія гісторыкі, чые кнігі фармавалі амерыканскую візію Расіі, факусавалі наратывы не на праблемах заваёваў і агрэсіі, а на тым кошце, які простыя расійцы заплацілі за гэтыя заваёвы. Некаторыя з гэтых гісторыкаў купіліся на ідэю, што Расія беспрэцэдэнтным чынам пацярпела ад іншаземных інвазій і што яны былі заўсёднай навалай у расійскай гісторыі. Міф інвазій сфармаваў расійскую візію жыцця і расійскія палітычныя паводзіны, а затым быў перанесены ў заходнія інтэрпрэтацыі⁷³. Ахвярнасць стала настолькі моцна асацыявацца з вобразам Расіі ў англамоўным свеце, што пакуль ад яе пазбавіцца практычна немагчыма. Гэты вобраз

⁷³ George Vernadsky, *A History of Russia* (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1961); and N.V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 4th ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984).

замацаваны безліччу кніг і артыкулаў у самых розных дысцыплінах і сферах. А вось тэрытарыяльнае пашырэнне Расіі лічыцца цалкам прымальным, амаль як тое, што і павінна было адбыцца, — затое адваротны працэс інтэрпрэтуецца як катастрофа.

Насупраціў стэрэатыпу крыўдаў і пакутаў, «Атлас» паказвае, што на цэнтральных землях Расіі — тульскай, разанскай, кастрамскай і валагодскай — не было нават нагі ворага з часоў ранняга Сярэднявечча. Затое самі расійцы шматкроць мабілізоўваліся на заваёву тэрыторыяў, заселеных іншымі народамі, ладзілі там ваенныя калоніі і пачыналі называць гэтыя рэгіёны «расійскімі» [*российскими*] адразу ж, як толькі там стала замацоўваўся першы расійскі гарнізон. «Атлас» больш за якую іншую даследчую працу развенчвае міф інвазій. Кніга звяртае ўвагу на тое, што этнічная Расія заставалася фактычна нескранутай іншаземнымі акупацыямі пасля ўтварэння Маскоўскай дзяржавы. Непрацяглыя польскія і французскія нашэсці ў 1610 г. і 1812 г. зводзіліся да вузкіх калон вайскоўцаў, якія рухаліся толькі на Маскву. А шматлікія расійскія гарады і вёскі працягвалі жыць гэтак жа, як і раней, ніколі не сустракаючы захопнікаў у сваіх ваколіцах і не сплочваючы падаткаў акупантам. На пачатку XIX ст. чалавек на кані рухаўся з хуткасцю прыблізна 16 кіламетраў у гадзіну⁷⁴. Польскі набег і французскае нашэсце на Маскву ладзіліся па шляху, шырыня якога рэдка перавышала 80 кіламетраў. Нямецкае ўварванне ў 1941 г., хоць і было катастрафічным як для расійцаў, так і для іншых народаў СССР, але найбольш спустошыла савецкія рэспублікі Украіну і Беларусь. Норман Дэвіс [Norman Davies], каментуючы вядомае сцвярджанне пра 20 мільёнаў загінулых расійцаў, гаворыць, што не ўсе яны былі расійцамі, не было іх 20 мільёнаў і не ўсе яны абавязкова загінулі на вайне⁷⁵.

⁷⁴ Jarosław Czubyty, *Rosja i świat. Wyobraźnia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku* (Warsaw: Neriton, 1997), 61.

⁷⁵ Norman Davies, «World War II: Grand Illusions», *New York Review of Books* 42, no. 9, 25 May 1995.

Гэта не азначае, што Расія не пацярпела ў Другой сусветнай вайне, — яна пацярпела, і вельмі моцна. Яна таксама пацярпела і ад інвазіі Напалеона (менш — падчас польскага набегу). Але звернемся зноў да апісанняў Другой сусветнай вайны ў «Атласе». У параўнанні з іншымі нацыямі і этнасамі, якія былі цалкам ахопленыя нацысцкім бліцкрыгам, расійцы ў Другой сусветнай вайне мелі магчымасць эвакуяваць вялізную колькасць людзей і важных прамысловых аб'ектаў за Урал, дзе тыя перажылі вайну практычна некранутымі. Расійскім навукоўцам не даводзілася пакутаваць ад суіснавання з ворагам. У самой Расіі немцы спыніліся каля Варонежа, які знаходзіцца за 1800 кіламетраў ад Новасібірска, і яны не былі ў Маскве. Хоць Ленінград апынуўся цалкам заблакаваным, з амаль вынішчаным насельніцтвам, яго архітэктурныя і мастацкія каштоўнасці засталіся ў руках расійцаў.

Гэта не параўнаць з татальным руйнаваннем вялікіх і малых гарадоў Сярэдняй ды Усходняй Еўропы — выпаленых пажарамі пасля бамбаванняў ды артабстрэлаў і разрабаваных замежнымі войскамі. Хоць страты падчас аблогі Ленінграда былі трагічнымі, адсотак увогуле загінулага падчас вайны этнічна расійскага насельніцтва быў значна ніжэйшым, чым у суседніх этнічна роднасных групаў. Страты, нанесеныя ГУЛАГам, пра якія казаў Норман Дэвіс, таксама павінны прымацца ў разлік. Багаціці ленінградскіх музеяў не зменшыліся на працягу Другой сусветнай вайны, а, наадварот, павялічыліся за кошт ваенных трафeyaў, прывезеных з Нямеччыны ды іншых краінаў; гэтыя каштоўнасці засталіся ў руках расійцаў нават пасля распаду Савецкага Саюза⁷⁶. Нямецкая акупацыя закранула каля 5 % тэрыторыі *Россійскай Федэрацыі* і цягнулася менш за тры гады. У адрозненне ад Расіі, вайна для яе заходніх суседзяў доўжылася шэсць гадоў. У «*Раковым корпусе*» Салжаніцына студэнтка-медык Зоя і яе сям'я эвакуяваліся са Смаленска ў Ташкент. Зоя ўспрымала гэтыя ўцёкі ад небяспекі як штосьці само сабой зразумелае:

⁷⁶ Judith H. Dobrzynski, «Russia Pledges to Give Back Some of Its Art Looted in War», *New York Times*, 3 December 1998.

у гутарцы з Кастаглотавым яна толькі адзначала вялізныя памеры «іх» краіны⁷⁷. Аднак пасля Другой сусветнай вайны расійская літаратура настойвала на вобразе беспрэцэдэнтнай ахвярнасці, і, за рэдкімі выключэннямі, заходнія навукоўцы гэты міф прымалі.

Посткаланіяльныя перспектывы Расіі

Хоць гісторыя, выкладзеная ў «*Атласе*» прафесарам Чу, стымулявала мяне да перагляду расійскай літаратуры з пазіцыяў яе заангажаванасці расійскім каланіялізмам, метадалогія такога даследавання знайшлася толькі пасля з'яўлення посткаланіяльнай тэорыі. Заходнія даследаванні, што займаюцца стасункамі паміж еўрапейскімі каланіяльнымі дзяржавамі і падпарадкаванымі ім тэрыторыямі ў Азіі і Афрыцы, даюць мадэлі і схемы маім даследаванням расійскіх тэкстаў. Самыя важныя сярод гэтых працаў — «*Арыенталізм*» і «*Культура і імперыялізм*» (1994) Эдварда Саіда [Edward Said, «*Orientalism*», «*Culture and Imperialism*»].

«*Арыенталізм*» стымуляваў і легітымізаваў посткаланіяльную тэорыю і посткаланіяльныя даследаванні, чым раней яны не маглі пахваліцца. Спачатку Саід меў складанасці з друкаваннем кнігі, настолькі дзіўнай падалася яна тым, хто звывся са стандартам тэкстаў не пра Захад. Аднак калі «*Арыенталізм*» з'явіўся ў друку, большасць аглядальнікаў сустрэла працу з захапленнем, і кніга займела шырокую аўдыторыю. Саід сваёй працай стварыў дыскусур, які хутка запоўніўся сотнямі самых розных кніг. Распад заходніх імперыяў і рост ўсведамлення нелегітымнасці навязвання ўласнага дыскурсу дэманізаванаму Іншаму сталіся прычынай таго, што праца Саіда апынулася ў самым цэнтры (або блізка да цэнтры) найбольш актуальных праблемаў акадэмічнага свету.

⁷⁷ Aleksandr Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, translated by Rebecca Frank (New York: Dell, 1968), 34.

«Арыенталізм» рэінтэрпрэтуе канцэпцыю, створаную «імперскімі» пісьменнікамі XIX ст., скіраваную на тэкстуальнае апанаванне «малых расаў», падпарадкаваных сілай зброі падчас еўрапейскай барацьбы за калоніі. У сваім першасным значэнні тэрмін «арыенталізм» адносіцца да корпусу тэкстаў пра Азію і Афрыку, напісаных этнографамі, антрапологамі, гісторыкамі ды падарожнікамі, якія калектыўна «завалодалі» падпарадкаванымі народамі праз заходнюю метадалогію веды або праз метадалогію даследаванняў, характэрную для Асветніцтва. Саід давёў, што візія арыенталізму была скажоная ад самага пачатку знешняй пазіцыяй класіфікатараў, а таксама тым фактам, што іх даследаванні не былі нейтральнымі стасоўна інтарэсаў сваіх імперый, упаўнаважанымі прадстаўнікамі якіх яны з'яўляліся. Іх пазіцыя безальтэрнатывных тлумачальнікаў сэнсу незаходніх культураў («тубыльцы» тады не маглі апаніраваць імперыі) давала неабмежаваную свабоду класіфікацыі Іншага. Таксама гэта дазваляла ім канструяваць статычныя катэгорыі, прыкладам якіх з'яўляецца «Арыент».

Паводле арыенталістаў, Арыент быў нязменнай сутнасцю і яго суб'екты маглі ацэньвацца толькі *en masse*⁷⁸; як індывідуальнасці яны былі не больш чым ілюстрацыямі некаторых «тыпова арыентальных» характарыстык. З гэтага незаходнія народы сталі ахвярамі ацэнчаных інтэрпрэтацыяў, якія ўспрымаліся як нязменныя ў зменлівых умовах. Яны падпадалі пад абагульненні, якія не падлягалі сумневу хоць каго: арыенталісцкі дыкурс быў дыкурсам людзей Захаду і для людзей Захаду. У арыенталістаў нават не паўставала думкі, што «Арыент» мог бы захацець скарыстацца дамадэрным прававым кодэксам *audiatur et altera pars*⁷⁹. Натуральна, ніхто нічога не абгаворваў з Арыентам, усё абмяркоўвалася ў рамках свайго ўласнага кола. Заходняя антрапалогія, лінгвістыка і дарвінаўская біялогія ўмацоўвалі таксанамічны захоп Іншага і ператваралі яго ў вечнага нявольніка арыенталісцкіх катэгорыяў. Гэта бы-

⁷⁸ У сукупнасці. [Каментар перакладчыка.]

⁷⁹ Давайце паслухаем іншы бок. [Каментар перакладчыка.]

ла добра змайстраваная клетка з практычна бездакорных тэзаў. Прынцыпы мыслення, заснаваныя на Асветніцтве, здавалася, гарантавалі ёй трываласць на стагоддзі.

Дзеля дэканструкцыі арыенталізму Саід абраў універсальны падыход, арыентаваны хутчэй на ўсю сістэму, а не на асобныя яе часткі і элементы. Гэтым самым ён распачаў дэмантаж створанага Асветніцтвам дыскурсу ўлады, якая маскіравалася пад быццам незацікаўленымі навуковымі даследаваннямі.

Сярод найважнейшых дасягненняў Саіда — акцэнтацыя ўплыву, які інтэрпрэтатары аказваюць на аб'ект сваіх інтэрпрэтацый. Хоць Саід меў справу з французскімі і ангельскімі арыенталістамі, яго выразна неэмацыйныя (то бок такія, якія адлюстроўваюць толькі нязначны дамешак рэсантыменту) развагі слухныя і адносна іншых каланіяльных сітуацый. Як адзначалася раней, на англамоўныя інтэрпрэтацыі расійскай культуры ўплывалі імперскія сімпаты навукоўцаў, якія расійскімі каланіяльнымі авантурамі захапляліся гэтак жа, як арыенталісты захапляліся заходнімі заваёўнікамі. Адным словам, Саід пазначыў шлях, якім рана або позна павінны прайсці навукоўцы, што маюць дачыненні з расійскай гісторыяй і культурай — чым раней, на мой погляд, тым лепш.

Наступны крок быў зроблены Саідам у *«Культуры і імперыялізме»*. Тут ён дае азначэнне імперыялізму, да якога цяпер увесь час апелююць:

«На нейкім самым падставовым узроўні імперыялізм азначае спазнанне, засяленне і кантроль над аддаленай зямлёй, якой вы не валодаеце — яна заселеная іншымі і належыць ім...

Я буду выкарыстоўваць тэрмін «імперыялізм» у значэнні практыкі, тэорыі і пазіцыі дамінантнага цэнтра-метраполіі, кіраўніка аддаленай тэрыторыі; «каланіялізм», які амаль заўсёды з'яўляецца наступствам імперыялізму, азначае ўкараненне паселішчаў на аддаленай тэрыторыі. Як заўважае Майкл Дойль [Michael Doyle]: «Імперыя — гэта дачыненні, фармальныя або нефармальныя, у якіх адна палітычная

супольнасць кантралюе суверэнітэт другой палітычнай супольнасці»⁸⁰.

«Культура і імперыялізм» даследуе творчасць ангельскіх і французскіх пісьменнікаў ды культурных дзеячаў, якія ні ў якім разе не могуць быць названыя шавіністамі, але якія фармавалі цнатлівы вобраз імперыялізму. Тое, што Джозаф Конрад [Joseph Conrad], паказваючы Афрыку і Азію «звонку», дыстанцыяваўся ад навязаных іерархій імперскага кіравання, не шмат што мяняла ў пафасе ягоных аповедаў. Тое ж самае можна сказаць і пра Джэйн Астын [Jane Austen], якая злёгка выкрывала рэаліі заморскіх уладанняў і была бязлітаснай у маральным асуджэнні паводзінаў герояў, што вярталіся дахаты. Саід станоўча ацэньвае іронію і скептыцызм Конрада ў дачыненні да ангельскіх імперскіх заваёваў і аддае належнае Астын, якая выкрывае «маральную дыскрымінацыю»⁸¹. Ён адзначае, што хоць Уолтар Ліпман [Walter Lippmann] і Джордж Кенан [George Kennan] кшталтавалі глыбокае пачуццё амерыканскай выключнасці, але абодва яны ставіліся з пагардай да прымітыўнага шавінізму. Тым не менш, як артыкулятары імперскай місіі Амерыкі ўсе гэтыя аўтары выяўлялі гатовасць да *навязвання сваіх інтэрпрэтацыяў нацыям*, якія не мелі патэнцыялу рэальнага супраціву каланізатарам, што характэрна ці не для ўсіх імперскіх мысляроў⁸². Таму пры ўсёй сваёй амбівалентнасці Конрад і Астын застаюцца імперскімі вестунамі. Саід прапануе радыкальнае перапрачытанне гэтых пісьменнікаў, зрэшты, як і шмат якіх іншых.

За вельмі рэдкімі выключэннямі, расійскі імперскі дыкурс не спарадзіў тэкстаў, уважлівых да падобных праблемаў і пры гэтым самакрытычных. Імперская свядомасць у Расіі не была закранутая разуменнем таго, што *succés* (калі не *noblesse*) *oblige*⁸³. Ні адзін вядомы расійскі пісьменнік не засумняваўся ў неабходнасці ці

⁸⁰ Said (1994), 7, 9.

⁸¹ Тамсама, 84.

⁸² Тамсама, 285.

⁸³ Поспех (калі не вядомасць) абавязвае. [Каментар перакладчыка.]

разумнасці выкарыстання рэсурсаў краіны дзеля заваявання імперыяй усё большых і большых тэрыторыяў або ва ўтрыманні гэтых не-расійскіх (ці нават не-славянскіх) тэрыторыяў пад сваёй уладай. Ні адзін з іх не запытаўся ў грамадства пра маральны аспект каланіяльнага прымусу. Тая лёгкасць, з якой вялікія расійскія пісьменнікі ў XIX ст. абміналі рэальнасць войнаў, у якіх брала ўдзел імперыя, не мае аналогіяў у заходнееўрапейскіх краінах. Дарэчы, ні расійскія пісьменнікі, ні расійскія інтэлектуалы ніколі нават у агульных рысах не апісвалі імперскай палітыкі на заваяваных тэрыторыях. Зрэшты, калі б расійскі інтэлектуал публічна агучыў думку пра рэпарацыі, дык паставіў бы пад пагрозу сваё жыццё. Ідэя каланіяльнага захопу і яго кошту для заваяваных народаў не пранікала ў расійскі нацыянальны дыскурс. Шматлікія расійскія пісьменнікі дасягнулі поспехаў у апісаннях маральных дыскрымінацый, але яны пісалі толькі з перспектывы свайго імперскага чыну, падобна брытанцам, якія прыкладалі адчайныя высілкі, змагаючыся ў сябе на радзіме за справядлівае размеркаванне прыбыткаў, атрыманых ад заморскай працы рабоў. У расійскай літаратуры было шмат спачуванняў Акакіям Акакіевічам або, апошнім часам, Іванам Дзянісавічам ды Андрэям Гуськовым, аднак нідзе не сустракалася нават згадкі пра тое, што гэтыя пакутнікі ўсё ж належалі да прывілеяванай часткі *Імперыі*, таксама як і няшчасны містэр Мікоўбэр паходзіў з прывілеяваных стратаў свайго грамадства⁸⁴. Дастаеўскі ніколі не адчуваў няёмкасці з таго, што піша раманы, засяроджваючыся на маральных праблемах, у той час як паўсюль у імперыі гвалтуюць яго іншаэтнічнага чыгача. Расійскі дыскурс, схільны не заўважаць свае каланіяльныя злачынствы, наўрад ці добрабычліва паставіцца да *«Культуры і імперыялізму»* і наўрад ці прыме гэтую канцэпцыю без пратэстаў.

Тут ёсць яшчэ адна складанасць. Катэгорыя арыенталізму, перафармаваная і рэінтэрпрэтаваная Саідам, спарадзіла разнастайныя даследаванні, што выяўляюць сэнсы на

⁸⁴ Ryszard Kapuściński, *Imperium* (Warszawa: Czytelnik, 1993).

такім узроўні абстракцыі, які цяжка зразумелы для тых, хто прызвычаіўся мець справу толькі з простымі канцэптамі. Посткаланіяльная тэорыя апелюе да шматлікіх постмадэрных філасофскіх і псіхалагічных кантэкстаў, што таксама тлумачыць пэўны супраціў гэтай тэорыі з боку расійскіх пісьменнікаў, пераважна схільных да традыцыйнага мыслення. За выключэннем аднаго эпизоду ўвагі да фармалізму і структуралізму (ніколі цалкам не інтэграванага ў мэйнстрым крытыкі), літаратурная рэфлексія ў Расіі рэдка падтрымлівала новыя ідэі, аддаючы перавагу ўжо ўсталяваным мадэлям⁸⁵. Верагодна, з гэтага паходзіць і папулярнасць у расійскіх інтэлектуалаў ідэі, што таталітарны камуністычны прыгнёт аднолькава закрануў як расійцаў, так і не-расійцаў. Безумоўна, з савецкім таталітарызмам звязаны вялізны комплекс праблемаў, але ў даследаваннях літаратуры ён павінен быць аднесены да больш шырокай тэкстуальнасці, якую адкрыла посткаланіяльная тэорыя. Адсутнасць дыскурсу, які б выкрываў пасрэдніцкую ролю расійскай літаратуры ў абароне расійскіх імперскіх інтарэсаў, нагадвае сітуацыю з заходнім дыскурсам аб Арыенце ў XIX ст.

Разам з тым спадчына сацыялістычнага рэалізму з'яўляецца важным чыннікам у заахвочванні да рэфлексіі над расійскай каланіяльнай экспансіяй. Пасля стварэння ў 1932 г. Саюза савецкіх пісьменнікаў сацыялістычны рэалізм стаў абавязковым мастацкім метадам для некалькіх пакаленняў пісьменнікаў Расіі. Выключэнняў было мала, і яны выяўляліся праз *самиздат*, які не быў здольны паўплываць на мову і мысленне расійскай культуры. Як паказана ў пятым раздзеле, каноны сацыялістычнага рэалізму, прапанаваныя расійскім пісьменнікам, вызначалі кола тэмаў і слоўнік, якім належала карыстацца. Яны настолькі паўплывалі на дыкурс, што цяпер ён з цяжкасцю можа асіміляваць катэгорыі посткаланіяльнай крытыкі. Нягледзячы на ўсе адмаўленні, мадыфікацыі

⁸⁵ E.M. Thompson, *Russian Formalism and Anglo-American New Criticism: A Comparative Study* (The Hague: Mouton, 1971). Юры Лотман таксама з'яўляецца выключэннем.

ды абнаўленні, якія адбываліся пасля смерці Сталіна, сацыялістычны рэалізм заставаўся пракруставай лажніцай, у якую тысячы пісьменнікаў, прамоўцаў ды журналістаў заціскалі расійскую мову і, як вынік, расійскае мысленне. Гэта яны наўпрост спрычыніліся да таго, што цэлыя сферы чалавечага досведу зніклі з мовы і, такім чынам, са свядомасці ды культуры.

Слоўнік расійскіх пісьменнікаў і крытыкаў у тэмах, звязаных з нацыянальнай лаяльнасцю і ўспрыманням расійцаў не-расійцамі ў межах імперыі, надзіва просты, калі не сказаць прымітыўны. Як правіла, тут адсутнічаюць рэфлексіі над праблемамі ды і ўвогуле хоць якія эпістэміялагічныя рэфлексіі. Праз свае песні, сцэнары фільмаў, раманы, вершы, п'есы і артыкулы савецкія расійскія пісьменнікі ўпісвалі ў расійскую мову надзвычай сентыментальную візію расійцаў і іх лаяльнасці да савецкай улады. За вельмі рэдкімі выключэннямі расійскія інтэлектуалы сваімі тлумачэннямі забяспечвалі ўстойлівасць гэтай спрошчанай версіі рэчаіснасці. Расійскія палітыкі паўтаралі гэтую версію рэальнасці ў прамовах ды заявах, тым самым мацуючы свой прэстыж і аўтарытэт. Як вынік, расійскі чытач сёння нараджаецца ў лінгвістычным дыскурсе, запоўненым міфамі, якія ўхваляюць дзяржаву, а тэзы расійскіх пісьменнікаў адносна нацыянальнага абавязку па-ранейшаму сфармуляваныя ў тэрытарыяльных і каланіяльных тэрмінах. Расійская мова сама з сябе адпрэчвае канцэпцыі ды ідэі, несумяшчальныя з любоўю да радзімы, што ўспрымаецца як галоўная каштоўнасць, якой амаль кожны расіец адданы па азначэнні.

«Вясковыя пісьменнікі» савецкай і постсавецкай Расіі выкарысталі гэты лінгвістычны (і канцэптualны) код, ствараючы герояў, якія маглі б быць прыдуманымі байкапісцамі-маралізатарамі XVIII ст., што гэтак жа ўзвядзвалі Расію і яе магічнае прыцягненне. У літаратурных дыскусіях прадстаўнікі расійскай інтэлігенцыі ўсё яшчэ трымаюцца за ідэю Расіі як краіны, дзе свабода можа быць дасягнутая без прававых інстытуцыяў, развітых

на Захадзе⁸⁶. Расійцы, казаў постсавецкі інтэлектуал С. С. Аверынцаў, «не вераць свабодзе, якая гарантуецца інстытуцыямі»⁸⁷. В. Ушакоў запэўніваў сваіх чытачоў, што Расія не паддаецца спробам зразумець яе праз рацыянальны аналіз⁸⁸. У познія 1980-я і раннія 1990-я «*Літаратурная газета*» і «*Огонёк*» (і, з іншага боку палітычнага спектру, «*Літаратурная Россия*») ладзілі шмат дыскусій наконт расійскай ідэнтычнасці. З'явілася вялікая колькасць кніг па гэтай праблеме. Але ўсе дыскусіі пераважна разгортваліся ў рамках тэрміналогіі, кананізаваанай сацыялістычным рэалізмам⁸⁹.

Шмат было напісана пра непаслядоўнасць «*Арыенталізму*» і яго няздольнасць датрымоўвацца агульнай метадалогіі посткаланіяльных даследаванняў, ужо не кажучы пра тое, каб увогуле стварыць яе⁹⁰. Аднак тут варта памятаць, што кожная сфера даследавання спачатку фармуецца інтуітыўна, і ўжо толькі потым з'яўляецца метадалогія. Саід не аднойчы казаў, што асцерагаецца эсэнцыялізму ў ацэнках, але ў сваіх аргументах ён часам падыходзіць да яго вельмі блізка. Да прыкладу, Саід ставіцца да французскіх арыенталістаў значна больш добрамысліва, чым да ангельскіх, і таму яго структураванне катэгорый арыенталізму таксама не пазбаўленае эсэнцыялізму. Зрэшты, магчыма, што некаторыя формы эсэнцыялізму ўвогуле не могуць быць цалкам пераадоленыя ў насамрэч канструктыўных працах.

Саід не абмяжоўваецца аналізам стасункаў паміж уладай і падпарадкаванымі ёй нацыянальнымі групамі.

⁸⁶ А. Филиппов, «Смысл империи: к социологии политического пространства», С. Б. Чернышев, ред., *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания*, т. 3 (Москва: Аргус, 1995), 421 — 476.

⁸⁷ «Умом Россию не понять», *Литературная газета*, 5 апреля 1990; и «Отзвуки великой французской революции в русской культуре», *Новый мир*, № 7 (Июль 1989), 185-87.

⁸⁸ В. Ушаков, «Немыслимая Россия», под ред. Чернышева, *Иное*, т. 3, 393-420.

⁸⁹ О. Н. Трубочёв, *В поисках единства* (Москва: Наука, 1992).

⁹⁰ Гл. крытыку кнігі Саіда ў Bart Moore-Gilbert *Postcolonial Theory* (London: Verso, 1998), 34-73.

У сваім пасляслоўі да «Арыенталізму», напісаным у 1994 г., ён прапанаваў выхад з гэтай заганнай апазіцыі: мы ўсе павінны дыстанцыяваць сябе ад тых інтэнцыяў, што дапамагаюць спарадзіць імперыялізм. Мы мусім, казаў ён, упарадкаваць нашыя рэакцыі гэтакім чынам, каб элементы расы, нацыі і сацыяльнага стану выглядалі для нас малаважнымі. Пры гэтым вельмі істотна, каб паміж культурамі быў бы свабодны ўзаемаўплыў і ўзаемаабмен праз гібрыдную адукацыю, забяспечаную мігрантамі-інтэлектуаламі ў постіндустрыяльным свеце. Магчыма, гэта ўтопія, але, тым не менш, яна заслугоўвае абмеркавання. Паводле назіранняў Маргарэт Кэнаван [Margaret Canovan], заходнія дэмакратыі ў межах сваіх дзяржаваў падтрымліваюць законы, што не дазваляюць дыскрымінацыю, але яны герметызуюць свае межы для імігрантаў з краінаў «трэцяга свету». Такім чынам, законы, пазбаўленыя дыскрымінацыі паводле этнічных і расавых адрозненняў, грунтуюцца на дыскрымінацыі паводле этнічных і расавых адрозненняў⁹¹. Унутры загерметызаваных межаў заходніх дэмакратый, вядома, дыскрымінацыя адсутнічае, што надзейна зафіксавана ў законах, але датрыманне гэтага на практыцы ў кожным разе ўсё яшчэ патрабуе вялізных намаганняў. Варта адзначыць, што ў «Культуры і імперыялізме» Саід скарыстоўвае сярэднявечную хрысціянскую метадалогію барацьбы за справядлівасць, такім чынам зноў набліжаючыся да эсэнцыялізму, ад якога фармальна адмаўляецца. Ён цытуе манаха XII ст., які раіць тым, хто шукае дасканаласці, пераадолець самазакаханасць, якая маніфестуецца як любоў да роднай зямлі. Тыя, хто любіць толькі рэальнага суседа, знаходзяцца на шляху да дасканаласці, вучыць манах, але тыя, для каго ўся зямля ёсць роднай і кожны чалавек з'яўляецца суседам, — напраўду дасканалыя. Саід адмаўляецца ад канцэптаў эпохі Асветніцтва, што калісьці і спарадзіла арыенталізм, яму больш сугучная ранейшая, дакартэзіянская рацыянальнасць, якая як латэнтная тэн-

⁹¹ Canovan, *Nationhood and Political Theory*.

дэнцыя прайшла праз усю заходнюю гісторыю да постмадэрных часоў.

«Культура і імперыялізм» напісаная эсэістычным стылем, і можа таму ўнёсак гэтай працы ў тэорыю посткаланіялізму лічыцца меншым, чым унёсак «Арыенталізму». Пытанні, што абмяркоўваюцца тут, выходзяць за межы літаратуры — да «Аіды» Джозэпа Вэрдзі і амерыканскіх працаў пра меншасці. Але Саід паўсюль выяўляе ўтоення практыкі каланіяльных захопаў і патэрналісцкай пыхі. Яго спробы змяніць фундаментальную арыентацыю амерыканскай літаратурнай крытыкі, па сутнасці, амерыканскі погляд на Іншага, ахопліваюць вялізны маштаб. Саід сфармуляваў цэлы шэраг крытычных катэгорый, якія сёння сталіся акадэмічнымі стандартамі ў посткаланіяльным дыскурсе.

Посткаланіяльных аўтараў, што з'явіліся пасля «Арыенталізму», можна падзяліць на тых, хто ўлічвае фактар нацыянальнай прыналежнасці [*nationhood*], і тых, хто яго не ўлічвае. Але міфы і канцэпты, якія спадарожнічалі станаўленню дзяржаўнасці, як і агрэсіўныя войны, што прыводзілі да каланіяльных заваёў, згадваюцца ў посткаланіяльных тэкстах заўсёды, паколькі даюць магчымасць правесці дакладнае адрозненне паміж «намі» і «імі», паміж каланізатарам і каланізаваным. Затое зусім няшмат увагі адводзіцца базавым складовым нацыям, што сведчыць аб змяншэнні цікавасці да нацыянальных праблемаў не толькі сярод сталых нацыяў Заходняй Еўропы, але і сярод недафармаваных нацыяў Індыі ды Пакістана (большасць посткаланіяльных тэарэтыкаў і крытыкаў паходзяць з гэтых двух рэгіёнаў). Посткаланіяльных аўтараў цікавяць хутчэй праблемы расавыя, а не нацыянальныя — тып расізму *à rebours*⁹². У гэтым сэнсе даследаванні расійскага каланіялізму адрозніваюцца, паколькі ў фармаванні расійскага імперскага менталітэту асноўную ролю адыгрывае нацыя, а не раса. У працэсе экспансіі расійцы часцей сутыкаліся

⁹² Наадварот, іншы. [Каментар перакладчыка.]

са згуртаванымі нацыямі, чым з племяннымі ўтварэннямі, а таму антыкаланіяльная барацьба ў Расійскай імперыі пераважна прымала формы нацыянальнай барацьбы. Заснаваныя на марксізме антыкаланіяльныя рухі ў Азіі і Афрыцы не мелі выразнай нацыянальнай аформленасці, паколькі нацыянальная прыналежнасць не з'яўляецца катэгорыяй, якой марксізм надае асаблівую ўвагу, і яшчэ таму, што ў савецкі час расійская дзяржава грашыма і зброяй падтрымлівала марксісцкіх антыкаланіялістаў. Бадай, менавіта з апошняга марксісцкія антыкаланіялісты ігнаравалі той факт, што Расія як дзяржава была глыбока ўцягнутая ў дзейнасць, якую на словах ганіла там, дзе не было яе ўласнага ўплыву.

Той факт, што асноўны ўнёсак у посткаланіяльную тэорыю (прынамсі, тую, што склалася ў амерыканскіх і брытанскіх універсітэтах) зрабілі азіяты, афрыканцы і заходнія індыйцы або, як у выпадку з Саідам, арабы, у пэўнай ступені сведчыць пра аднаўленне справядлівасці. Трэба аддаць належнае цэнтру — яго прыхільнае стаўленне да крытыкі на свой адрас сведчыць пра рэальны характар крытычнай парадыгмы, спароджанай еўрапейскай культурай. Дазвол, дадзены Гаятры Співак [Gayatri Spivak] або Хомі Бхабха [Homi Bhabha] на фармаванне акадэмічнай рэакцыі стасоўна заходняга імперыялізму, раўназначны запрашэнню, скажам, палякаў або літоўцаў да чытання лекцый пра расійскі імперыялізм студэнтам расійскіх універсітэтаў. Неверагоднасць падобнага праекта сведчыць пра розніцу паміж адноснай адкрытасцю заходняга дыскурсу і дыкурсам «Расійскай» Федэрацыі, які працягвае дзейнічаць у рамках прыгнёту і навязвання сваіх каштоўнасцяў. Гэта таксама наводзіць на думку пра існаванне ў расійскай культуры нейкіх яшчэ не выяўленых фактараў, якія не дазваляюць ёй адаптаваць кантрапункты падобнага кшталту. Але перадусім адмова расійскіх інтэлектуалаў ад абмеркавання пытанняў каланіялізму сведчыць пра адсутнасць у расійскай традыцыі здольнасці да талерантнасці ды інавацыйнага мыслення. У расійскіх літаратурных часопісах даволі посткамуністычных дэбатаў

пра расійскую гісторыю, але яныносяць характар абрыдлага ўжо супрацьстаяння заходнікаў і славянафілаў, а не камунікацый расійцаў з Іншым⁹³.

Яшчэ адной падставай для выяўлення ідэальнай справядлівасці з'яўляецца канцэптэуальны апарат, створаны посткаланіяльным дыскурсам. Размаіты культурны фон посткаланіяльных даследаванняў зрабіў мажлівым стварэнне корпусу акадэмічных тэкстаў, канцэптэуальныя асновы якіх выходзяць за рамкі нарматыўнай ангельскай мовы. Таму гэтыя даследчыкі пашырылі межы ангельскай мовы, часам праз гвалт над ёй, змушаючы прыняць канцэпты, чужыя для яе фундаментальных структураў. Гэты працэс быў, вядома, ініцыяваны Жакам Дэрыдам [Jacques Derrida]; у сваіх намаганнях разбурыць заходнюю онталогію ён ігнараваў словы, што звычайна ўжываліся, нягледзячы нават на «несапраўднасць» іх значэнняў. Посткаланіяльныя крытыкі падобным чынам змяняюць семантыку словаў і фразяў, а таксама сінтаксіс — да таго ж актыўна выкарыстоўваюць неалагізмы і каламбуры. Дарэчы, каламбур увогуле стаўся адметнай рысай постмадэрнай крытыкі. Незвычайныя і нечаканыя спалучэнні як выклік канонам мінулага сёння можна сустрэць нават у акадэмічных працах. Падобна да таго, што посткаланіяльныя крытыкі атрымліваюць асалоду ад гульні словамі, выкарыстоўваючы іх у незвычайных кантэкстах. Напрыклад, эсэ Хома Бхабха «*DissemiNation*», або фемінісцкае/посткаланіяльнае ўжыванне назоўніка «*world*» у якасці дзеяслова, напрыклад «*worlding the third-world woman*»⁹⁴ ці назва кнігі «*Re-Siting Queen's English*»⁹⁵.

Такія стратэгіі абіраюцца свядома, і посткаланіяльныя крытыкі ўжо нават тэрэтызуюць іх. Аўтары працы «*Impe-*

⁹³ Тыповым у гэтым сэнсе з'яўляецца «*В поисках единства*» О. Н. Трубачева.

⁹⁴ Gandhi, 89.

⁹⁵ Homi Bhabha, «*DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation*», in *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994); and Gillian Withlock and Hellen Tiffin, eds., *Re-Siting Queen's English: Text and Tradition in Post-Colonial Literature* (Amsterdam and Atlanta: Rodopi, 1992).

рыя ніша адказ» [*The Empire Writes Back*] (1989) называюць дзве стратэгіі, важныя для адаптацыі ангельскай мовы адносна досведу і спосабу мыслення іншых культурных традыцыяў: першая — *адмова*, а другая — *засваенне*. Адмова апісваецца як «адпрэчванне катэгорыяў імперскай культуры, яе эстэтыкі, ілюзорнага стандарту нарматыўнага або «карэктнага» ўжывання і выяўленне дадатковага значэння, незаўважна «ўпісанага» ў традыцыю выкарыстання слова»⁹⁶. На абсягах былой Брытанскай імперыі гэтая посткаланіяльная мова пішацца ангельскай з малой літары (*english*), у адрозненне ад нарматыўнай ангельскай (*queen's English*), якой карыстаюцца былыя каланізатары. Карацей кажучы, у гэтым выпадку мы маем сінкрэтычнае выкарыстанне мовы з накладаннем сінтаксічных і граматычных правілаў адной мовы (або моваў) на іншую. Некаторыя крытыкі мяркуюць, што сінкрэтычная ангельская мова (*english*) з'явілася дзякуючы схільнасці посткаланіяльных аўтараў да метаніміі, а не да метафары, якая ёсць найбольш тыповым заходнім тропам. «Тым, хто тропы тэксту прачытвае як метаніміі, лягчэй прыстасавацца да сацыяльных, культурных і палітычных рэаліяў, якія стаяць за тэкстам», — сцвярджае Біл Эшкрофт [Bill Ashcroft]⁹⁷. Больш за тое, спляценне моваў, якое адбылося ў «*english*», само па сабе з'яўляецца метанімічным: у тэрмінах Дэрыды гэта адрозненне (*différence*) паміж дзвюма культурнымі прасторамі.

Грэбуючы звычайным для заходняй традыцыі падзелам дыскурсаў, посткаланіяльныя крытыкі вольна скарыстоўваюць паэтычныя тэхнікі ў аргументаванні сваіх філасофскіх поглядаў і шакуюць непрыхавана сексуальнай мовай. Посткаланіяльныя пісьменнікі крочаць разам з імі⁹⁸. Яны сцвярджаюць, што для падобных прак-

⁹⁶ Bill Ashcroft et al., *The Empire Writes Back* (London: Routledge, 1989), 38-39.

⁹⁷ Тамсама, 52.

⁹⁸ Празаічныя наратывы насычаныя выразамі, больш характэрнымі для паэзіі: «абмежаваная прастора», «паўсвета». Edgar Mittelholzer, *My Bones and My Flute* (London, 1955), 43.

тык існуюць важкія прычыны. Занадта часта каланізатар бачыць каланізаванага жанчынападобным, і падпарадкавання мужчыны маўкліва згаджаюцца з падобнай ацэнкай. У арыенталісцкіх тэкстах сексуальная і палітычная дамінацыі белых былі задзіночаныя⁹⁹. Навязванне фемінінасці скаланізаванаму было выкрыта фемінісцкімі і гендэрнымі даследаваннямі, якія дэканструявалі саманадзейнасць і ганарлівасць каланіялістаў.

Тэарэтыкі, асабліва Хомі Бхабха, падобна, атрымліваюць задавальненне, практыкуючыся ва ўладзе над мовай каланізатараў. У працах Бхабхі практычна няма традыцыйна ўжытых выслоўяў. Гэта сведчанне (балючае для некаторых) таго, што пры ўсіх сваіх вялізных магчымасцях выяўляець думкі стандартная ангельская мова з цяжкасцю прыстасоўваецца да структураў, запазычаных з іншых моваў (і іншых цывілізацыяў). У гэтым выпадку носьбіты ангельскай мовы апынаюцца ў дыскамфортнай сітуацыі, калі яны разумеюць менш, чым скаланізаваныя, якія такім чынам размаўляюць з цэнтрам — у падобным выпадку носьбіт мовы каланізатара ўвесь час мусіць быць напаягатове, каб не прапусціць для сябе нечага важнага. Зваротным бокам медаля ў гэтай сітуацыі з'яўляецца тое, што стандартная ангельская мова структуравала чалавечы досвед такім чынам, які выключыў істотныя часткі гэтага досведу. Бхабха фармулюе тэкстуальнасць [*textuality*] (адно з ключавых словаў у посткаланіяльным дыскурсе) наступным чынам: «Тэкстуальнасць з'яўляецца прадуктыўнай матрыцай, якая вызначае «сацыяльнае» і робіць яго прыдатным у якасці мэты дзеяння...»¹⁰⁰. Гэтая фармулёўка нагадвае аб тым, што таксаномія Асветніцтва, якая некалі лічылася універсальнай, ні ў якім разе не з'яўляецца такой. Навучанне цэнтра мове на яго ж тэрыторыі, магчыма, з'яўляецца прыкметай той гібрыднай культуры, якую Саід уяўляў сабе як жаданую посткаланіяльную будучыню. Дарэчы, носьбіты ангельскай мовы ў гэтым сэнсе пайшлі

⁹⁹ Gandhi, 99-100.

¹⁰⁰ Bhabha, *The Location of Culture*, 23.

тым жа шляхам — іх тэксты цяпер імкнуцца засвоіць гэтыя, выключаныя раней са свядомасці, сферы.

З іншага боку, большасць посткаланіялістаў, што паходзяць з імперскай перыферыі, выразна ўсведамляюць значэнне заходніх культурных інстытуцыяў ды тэарэтычных практык і разумеюць, што гэтыя інстытуцыі ды практыкі не могуць адпрэчвацца або ігнаравацца. Таму Гаятры Співак распрацавала стратэгію ўзаемадзеяння, а не адмовы, з заходнімі лінгвістычнымі і філасофскімі канцэптамі. Яна добра ўмее камбінаваць розныя эпістэміялагічныя сістэмы і не баіцца мяняць свой пункт гледжання. Яе выдатнае валоданне ангельскай мовай (якое спалучаецца з дзіўнай адкрытасцю) дазваляе ёй зазначыць, што посткаланіяльны дыскурс з'яўляецца «сістэмнай крытыкай таго, чаго вы не можаце не жадаць»¹⁰¹. Яна мае рацыю, калі кажа, што посткаланіялізм заснаваны на рэсантыменце (пачуцці крыўды), але што рэсантымент — не адзіная і нават не вызначальная яго крыніца. Заганы ў мысленні Асветніцтва, выяўленыя посткаланіяльнай крытыкай, — рэальныя, сур'ёзныя і вартыя ўвагі. Посткаланіялізм, такім чынам, вялічыць дыскурс крытыкі Асветніцтва, які характарызуе інтэлектуальнае жыццё канца ХХ ст.

Цікава, што Ліла Гандзі крыніцай посткаланіяльнай тэорыі бачыць рамантызм і новы крытыцызм. Паводле яе словаў, вялікая канцэнтрацыя прадстаўнікоў новага крытыцызму ў посткаланіяльных тэкстах, герметычна закрытых ад «рэальнага жыцця», радыкальна падвышае ўвагу да тэкстуальнасці. Гэтаксама рамантычная адмова ад удзелу ў выродлівым свеце індустрыялізацыі знайшла сваю паралель ва ўцёках постструктуралісцкіх крытыкаў у тэкстуальнасць¹⁰². Тэкст становіцца анклавам, у якім знаходзяць прытулак каштоўнасці, што зніклі з рэальнага жыцця грамадства. Хаця тут варта адзначыць, што тра-

¹⁰¹ Gayatri Spivak, «Neocolonialism and the Secret Agent of Knowledge», працытаваная ў Moore-Gilbert, 78.

¹⁰² Gandhi, 160.

дыцыя размежавання сфераў досведу таксама з'яўляецца вынаходніцтвам Асветніцтва.

Але, зноў-такі, гэтыя змены датычацца толькі Захаду і яго калоній. Тэрыторыі, кантраляваныя расійцамі, дагэтуль не спарадзілі практыкаў, якія б сфармулявалі свой адказ Імперыі. Зрэшты, цалкам магчыма, што для паўставання падобных практык у масавым маштабе пакуль яшчэ няма спрыяльных палітычных умоваў. Ці стане «Расійская» Федэрацыя развівацца як посткаланіяльны дыскурс у будучым, будзе залежаць ад гатовасці былых і цяперашніх калоній (разам з уласна расійскімі пасяленцамі ў іх) заявіць пра сваё «жаданне адрознівацца» такім чынам, каб гэта не паўтарала састарэлыя практыкі, сфармаваныя на апазіцыі «замежнага прыгнёту» і «мясцовага супраціву». Мілітарыстычнай культуры расійцаў лепш за ўсё супрацьстаяць не сілай зброі, а дыскурсійнай адмовай быць упісанымі ў зыбікі пяскі міфалогіі «радзімабацькаўшчына».

У гэтай сувязі варта адзначыць, што пэўная колькасць посткаланіяльных крытыкаў выступаюць супраць ідэі пашырэння канцэпту каланіяльнасці на тэрыторыі, якія не з'яўляліся дамініёнамі Захаду. Існуе прэрэчанне і азначэнню пасяленцкіх культураў адносна такіх каланіяльных тэрыторый, як Аўстралія і Паўночная Амерыка¹⁰³. Хаця ці не слушна заўважыла Хелен Тыфін [Helen Tiffin], што ідэнтычнасці пасяленняў на гэтых тэрыторыях «не ў малой ступені былі сфармаваныя экспансіянізмам еўрапейскага каланіялізму»¹⁰⁴. Нежаданне посткаланіяльных крытыкаў разглядаць Аўстралію як складовую частку каланіяльнага досведу выходзіць з агульнага меркавання, распаўсюджанага сярод няблага насельніцтва, аб прывілеяваным статусе белых людзей, чыё перасяленне (вельмі важная характарыстыка для каланіяльнага досведу) было ў пэўнай ступені

¹⁰³ Тамсама, 168-169.

¹⁰⁴ I. Adam and H. Tiffin, eds., *Past the Last Post: Theorizing Postcolonialism and Postmodernism* (Calgary: University of Calgary Press, 1990), vii.

добраахвотным і не ішло ні ў якое параўнанне з пры-мусам чорных рабоў або індзейцаў, гвалтам змушаных да змены месца і ладу жыцця. Таму і вайскоўцы, пасланыя на заваёвы калоній, ставіліся да перасяленцаў зусім не так, як да карэнных жыхароў. Натуральна, існуе мноства ўзораў каланіялізму і ўсе яны мусяць разглядацца ў самых розных крытычных дыскурсах. Многія з белых перасяленцаў — гэта злачынцы, што былі высланыя ў далёкія землі адбываць пакаранне. Ці, з іншага боку, Майкл Хехтэр [Michael Hechter] у працы «Унутраны каланіялізм» [*Internal Colonialism*] пераканаўча даводзіць, што ангельскі каланіялізм выяўляўся не толькі на заморскіх тэрыторыях, але і на землях шатландцаў, валійцаў ды ірландцаў. Некаторыя крытыкі заўважалі, што такая тэрыторыя, як Квебек, ды і ўся Канада наогул, могуць быць разгледжаныя як посткаланіяльныя з адной перспектывы і неакаланіяльныя з іншай. Індзейскія народы на гэтых тэрыторыях былі каланізаваныя іншай каланізаванай нацыяй — або нацыямі¹⁰⁵.

Супраціў посткаланіяльных элітаў вызвольным патрабаванням белых аўстралійцаў або не-ангельскіх насельнікаў Брытанскіх выспаў можа дапамагчы патлумачыць, чаму каланіяльныя практыкі расійцаў ва Усходняй ды Сярэдняй Еўропе ігнараваліся ў дэбатах на тэмы каланіялізму. Каланізацыя белых белымі, што адбывалася там, не ўпісваецца ў каланіяльную тэорыю ня-белых тэарэтыкаў, такіх як Бхабха або Співак. Бо аўстралійцы ці паўночнаамерыканцы, што абіралі для жыцця новыя землі як службовыя асобы імперыі ці высланыя або вольныя пасяленцы, самі выцяснjalі мясцовае насельніцтва з яго спрадвечных тэрыторыяў. Але дзесяткі мільёнаў белых, апалоненых расійскімі войскамі, мелі аднолькавы з народамі Азіі і Афрыкі прыгнёт, які не адрозніваўся ад класічнага каланіялізму. Да таго ж каланізатары і тут досыць часта змушалі скаланізаваных пакідаць землі сваіх продкаў. Кіруючыя пазіцыі ў Расійскай імперыі і пазней

¹⁰⁵ Moore-Gilbert, 10.

у межах савецкай сферы ўплыву, былі для іх недасяжныя датуль, пакуль яны не пераставалі выяўляць інтарэсы сваіх уласных нацыяў і не пачыналі рэпрэзентаваць волю Масквы¹⁰⁶.

Парадаксальна, але белыя еўрапейцы, падпарадкаваныя каланіяльнаму кіраванню Расіі або Нямецчыны (ці некалькімі стагоддзямі раней імперскай Турцыі), апошнімі прыходзяць да ўсведамлення таго, што яны былі фактычна каланіяльнымі падданымі. Яны глядзелі на сваіх расійскіх, турэцкіх або нямецкіх каланізатараў як на акупантаў, якія выйгралі вайну, а не як на тых, хто ўцягнуў іх у працяглы каланіяльны праект. Гэтыя народы яшчэ не распавялі свету сваю гісторыю, нягледзячы нават на тое, што іх культуры сфармаваныя адпаведна з заходнімі эпістэміялогіямі. Гэтае маўчанне мае дрэнныя наступствы. Бо каланіяльны праект, суб'ектамі якога яны былі, цалкам выпадае з-пад увагі посткаланіяльных каментатараў, такіх як Ліла Гандзі, якія выступаюць супраць улучэння ў посткаланіяльны дыскурс нават пасяленцкіх культур, ужо не кажучы пра прызнанне каланізацыі белых белымі ў мадэрных еўрапейскіх імперыях. Адпаведна расійская каланізацыя Каўказа і рэгіёна Чорнага мора ды Сярэдняй Азіі так жа сама ігнаруецца. Як адзначалася раней, амбівалентная роля Савецкага Саюза ў змаганнях з заходнім каланіялізмам і здольнасць царскай Расіі выключыць сябе з даследавання звонку заблакавалі разуменне таго, што каланіялізм не абмяжоўваўся заходнімі экспансіямі ў Азіі і Афрыцы, але таксама ахопліваў і Еўропу.

Аўтары, чый глыбокі аналіз сутнасці заходняга імперыялізму спрыяў яго трансфармацыі, стварылі канцэпт

¹⁰⁶ У *roman-fleuve* Марыі Дамброўскай [Maria Dąbrowska] «*Noce i dni*» (1934) група студэнтаў польскага універсітэта збіраецца чытаць забароненыя кнігі, добра разумеючы, што шлях да сацыяльных элітаў закрыты для іх, паколькі яны палякі, а не расійцы/маскавіты. Дзеянне рамана адбываецца ў канцы XIX і пачатку XX ст.

каланіяльнай залежнасці¹⁰⁷. У адпаведнасці з гэтым канцэптам эканамічная эксплуатацыя перыферыі не абмяжоўвалася простым перамяшчэннем капіталу, але таксама выявілася ў гвалце стасоўна калоній ды дамініёнаў у развіцці іх земляробства, прамысловасці, культуры, дэмаграфіі і традыцый спажывання. Стварэнне цэнтраметраполіі падобнай каланіяльнай залежнасці было асноўнай рысай расійскага імперыялізму, і гэтая практыка працягвалася за часамі Саветаў. Ператварэнне маскоўскай наменклатурай савецкай рэспублікі Узбекістан у вытворцу сыравіны для расійскіх баваўняных фабрыкаў і звязаная з гэтым ліквідацыя земляробчых традыцыяў, забруджванне зямлі хімікатамі і інсектыцыдамі, як і ператварэнне Аральскага мора ў салёную пустэлю, ёсць хрэстаматычным прыкладам падобнай залежнасці. Пасля ліквідацыі паўстання Курбашы ў 1922 г. пачалося татальнае перафарматаванне багатай земляробствам краіны ў рэгіён, цалкам скіраваны на вырошчванне бавоўны. У лепшых каланіяльных традыцыях гэтая канцэптуальная перамена была падтрымана мясцовымі камуністамі, што дазволіла метраполіі пазбегнуць адказнасці за рэфармацыйны гвалт і застацца невінаватай у вачах свету. Фруктовыя сады Узбекістана былі ссечаныя, каб вызваліць месца пад баваўняныя палі, што спажывалі ўсе водныя рэсурсы рэгіёна. І гэткае становішча замацавалася на многія гады. Багаты баваўняны ўраджай даў мажлівасць пабудаваць гіганцкія ткацкія фабрыкі ў расійскай глыбінцы (напрыклад, у Іванава), прапанаваць працу дзесяткам тысяч расійцаў і забяспечыць тканінай Чырвоную Армію. Толькі ад 2 % да 8 % бавоўны Узбекістана выкарыстоўвалася на месцы. Але вываз бавоўны ў Расію склаў толькі частку той цаны, якую Узбекістан заплаціў за гэтую маштабную рэструктурызацыю. Больш сур'ёзнымі наступствамі сталі перасяленне насельніцтва, страта культуры земляробства, беспрэцэдэнтнае забруджванне глебы ды

¹⁰⁷ Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, translated by C. Farrington (New York: Grove, 1968), 101.

паветра і, адпаведна, праблемы са здароўем на доўгія дзесяцігоддзі. Празмернае і непрадуманнае выкарыстанне пестыцыдаў ды штучных угнаенняў ператварыла аазісы Узбекістана ў забруджаныя землі, непридатныя для земляробства. Калі катастрофа сталася настолькі відавочнай, што медыі метраполіі ўжо не маглі на яе не адгукнуцца, з Масквы ва Узбекістан была адпраўленая адмысловая група для даследавання фактаў. Але імперскія спосабы выкарыстання Расіяй сваіх дамініёнаў засталіся пазарэпартажамі журналістаў. Расійскі дыскурс працягваў супраціўляцца выкарыстанню тэрміналогіі, якая выкрывала яго каланіяльную сутнасць. У катастрофе былі абвінавачаныя толькі неэфектыўнае савецкае кіраванне і камуністычная сістэма¹⁰⁸.

Самарэпрэзентацыя Расіі

Той факт, што ў Расіі атрымалася пазбегнуць тэрміналагічнага засваення Захадам, дазволіў ёй самой уплываць на Запад не толькі невымернай зброяй моцай, але таксама праз літаратуру ды мастацтва. Гэта, вядома, не азначае, што краіна, якая завецца Расіяй, стала свядома працаваць над стварэннем свайго іміджу для замежнікаў або што яна спачатку развівалася ў татальнай культурнай ізаляцыі ад Захаду, а пасля атакавала яго сваім унікальным дыскурсам. Пачынаючы ад эпохі Рамантызму еўрапейскія культурныя тэндэнцыі XIX ст. сталі актыўна пранікаць у расійскую культуру, чым значна павялічвалі яе прывабнасць для еўрапейскага спажыўца. Не будзе лішнім падкрэсліць і тое, што заходняя інтэлектуальная генеалогія кардынальна адрознівалася ад расійскай і таму яе засвойванне расійскай культурай мела зусім іншыя вынікі. Традыцыя заходняй філасофіі ніколі не паўтаралася ў Расіі і не адаптавалася расійскімі элітамі. Бо хаця, скажам, Гегель заўважна

¹⁰⁸ Георгий Шенгели, «Аральская катастрофа», *Новый мир*, № 5 (Май, 1989), 176-181.

паўплываў на расійскіх інтэлектуалаў, але ім бракавала філасофскай падрыхтаванасці, каб успрыняць яго адэкватна. Да з'яўлення Гегеля заходняя ідэнтычнасць ужо мела два тысячагоддзі філасафавання, улучна з сярэднявечнымі практыкаваннямі ў сілагічным мысленні. У Расіі падобнага досведу не было. Асновы рацыяналістычнай логікі старажытных грэкаў, ад Арыстоцеля да Дэкарта, не праніклі ў расійскую культуру ў такой ступені, у якой яны былі прадстаўленыя ў культуры заходніх краінаў. У прыватнасці, аб чым я пісала раней, расійскі дыскурс слаба засвоіў прынцыпы ідэнтычнасці і не-супярэчнасці. Замест гэтага расійскія эліты скарыстоўвалі духоўныя рэсурсы ўсходняга хрысціянства, шаманізму і ўласнай інтуіцыі, якая аддавала перавагу мысленню ў парадоксах і добра спалучалася з некаторымі ідэямі Гегеля¹⁰⁹. Гэтая эпістэміялагічная база паўплывала на створаны Расіяй вобраз самой сябе, які спалучае слабасць і сілу, прастату і высокую цывілізаванасць, бязгрэшнасць і жорсткасць¹¹⁰. Інакш кажучы, расійскі дыскурс пераважна пазіцыянаваў сябе ў межах культурнае прасторы, вызначанай канцэптамі ахвярнасці, крэатыўнасці, патрыятычнай любові да радзімы і манархічнай славы. Вобраз Расіі, зафіксаваны ў заходняй ментальнасці, нязначна розніцца ад гэтай схемы — самаахвярная, надзіва творчая, вялікая і геаграфічна бязмежная краіна, з усіх бакоў аточаная ворагамі, але яе народ валодае вялікім культурным патэнцыялам і вызначаецца невымернай любоўю да бацькаўшчыны.

Вялізныя культурныя намаганні, пакладзеныя Расіяй з часоў Кацярыны Вялікай (якая пашырыла межы імперыі на захад настолькі, што гэта зрабіла дзяржаву адным

¹⁰⁹ Мікалай Бярдзьеў быў першым, хто гэта адзначыў. Berdiaev, *The Russian Idea*, translated by R.M. French (New York: Macmillan, 1948); Berdiaev *The Origin of Russian Communism*, translated by R.M. French (London: Geoffrey Bles, 1955); i G. Gorer and J. Rickman, *The People of Great Russia* (1949) (New York: Norton, 1962), 187.

¹¹⁰ E.M. Thompson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture* (Lanham, MD: University Press of America, 1987).

з галоўных актораў на еўрапейскай арэне), адбіліся ў расійскай літаратуры такім жа чынам, як імперскія дасягненні Англіі ў англійскай літаратуры. Эканамічны патэнцыял Расіі, што вялічыўся з кожнай анексіяй наступнага суседа, даў Кацярыне мажлівасць запачаткаваць змены ў расійскай культуры з намерам паставіць яе ў адзін шэраг з культурамі Еўропы¹¹¹.

Кацярына Вялікая ліквідавала грэка-каталіцкую царкву ва Украіне і Беларусі і перадала расійскай праваслаўнай царкве ўласнасць украінскіх і беларускіх каталікоў. Пазней была канфіскаваная асабістая ўласнасць і ўласнасць інстытуцыяў, падазраваных у дачыненні да паўстанняў у заходніх правінцыях імперыі. Пасля паўстання 1863 г. усе рыма-каталіцкія манастыры ва Украіне і Беларусі былі ліквідаваныя, а большасць маёмасці каталіцкіх цэркваў была канфіскаваная. Дзесяткі тысяч людзей патрапілі ў імперскія турмы, непараўна знішчалася грамадскае і культурнае жыццё, руйнаваўся толькі што паўсталы сярэдні клас, а многія карэнныя расійцы нажываліся на марадзёрстве. Найноўшыя архіўныя публікацыі ў дэталю паказваюць пераследы каталікоў у заходніх рэгіёнах расійскай імперыі — пералічваюцца тысячы архіўных дакументаў, якія сведчаць пра ўціскі, рабаванні і экспрапрыяцыі ў каталіцкіх прыходах ды манастырах¹¹². Як зазначыў Х'ю Сітан-Уатсан [Hugh Seton Watson], параза палякаў «падняла прэстыж расійцаў у Еўропе»¹¹³.

Але расійскія і замежныя чытачы маглі хоць трохі даведацца пра ўсё гэта толькі з ускосных згадак расійскай літаратуры. Дастаеўскі высмейваў палякаў у «*Братях Карамазовых*», сцвярджаючы, што пасля паўстання 1863 г.

¹¹¹ Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol.2 (New York: Columbia Univ. Press, 1984), 86-90; Tadeusz Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, vol.2 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979), 223, 441-522; and Pipes (1974), 118-119. Адам Міцкевіч апісаў падобныя засваенні ў тэксце «Ustęp» (1832).

¹¹² Marian Radwan, ed., *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*, 3 vols. (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1997-98).

¹¹³ Seton-Watson, 435.

яны папёрліся ў Сібір добраахвотна, нібыта як службоўцы імперыі (за пэўны заробак), а не як палітычныя зняволеныя і ссыльныя. Іншыя пісьменнікі былі гэтаксама *недакладныя*. У «*Отцах и детях*» Івана Тургенева (1862) ёсць сцэна, калі Павел Пятровіч Кірсанаў уваходзіць у пакой, дзе знаходзіцца Фенічка, каханая яго брата, якая пазней робіцца яго жонкай. Наратар адзначае, што «ўздоўж сценаў стаялі крэслы са спінкамі, падобнымі да ліраў; яны былі набытыя яшчэ нябожчыкам генералам у Польшчы, падчас паходу»¹¹⁴. Нябожчык генерал разам са старэйшым братам Базарава бралі ўдзел у задушэнні польскага паўстання 1830 г., таму расійскае войска там не купляла рэчы, а рабавала. З іншага фрагмента мы даведваемся, што Базараў-старэйшы не меў грошай, калі далучыўся да войска як ваенны лекар, але па вяртанні ўжо меў пэўныя сродкі. Ангельскі пераклад аповесці Тургенева не каментуе паходжанне прадметаў, што з'явіліся пасля ваенных кампаніяў Расіі¹¹⁵. Гэта класічная каланіяльная сітуацыя, калі імперыя навязвае свой дыскурс пераможаным народам і выцясняе з памяці іх уласную візію гісторыі.

Сцісла акрэслім акалічнасці, якія далі мажлівасць генералу Кірсанаву і лекару Базараву ўзбагаціцца ў Польшчы. 31 кастрычніка 1831 г., пасля падаўлення польскага паўстання, цар Мікалай I выдаў «*указ о однодворцах и гражданах губерний западных*». У той час як буйныя магнаты захоўвалі свае землі і прыгонных, дробную шляхту ўказ пазбаўляў двароў ды гаспадарак, робячы іх беззямельнымі беднякмі¹¹⁶. Вось з чаго крэслы «са спінкамі, падобнымі да ліраў» апынуліся ў чужых руках — натуральна, ніякага свабоднага гандлю тут і быць не магло. Агульную танальнасць апісання падзеяў у каланіялісцкіх творах вельмі добра прэзентуе кніга Франца Фанона «*Вы-*

¹¹⁴ Иван Тургенев, *Собрание сочинений* (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1961), 149.

¹¹⁵ Ivan Turgenev, *Fathers and Sons*, edited by Ralph E. Matlaw (New York: Norton, 1966), 27.

¹¹⁶ Seton-Watson, 280-288; and Andrzej Nowak, ed., *Kronika Polski* (Kraków: Kluszczyński, 1998), 431.

знанцы Зямлі» [Frantz Fanon, «*The Wretched of the Earth*»]¹¹⁷. Тое, што гэтыя кнігі не патрапілі пад увагу заходніх посткаланіяльных штудыяў, сведчыць аб здольнасці Расіі ўсё яшчэ кантраляваць заходні дыскурс пра сябе. Зноў звернемся да Джорджа Кенана [George Kennan]: «Вылучаюцца два перыяды расійскай экспансіі ў Заходняй Еўропе. Адзін пачынаецца ад часоў Кацярыны Вялікай і доўжыцца да Першай сусветнай вайны. Гэта была палітыка дынастычных родаў, якая не моцна закранала жыццё звычайных людзей. Перамены ва ўладзе тычыліся адно тых, хто ўладарыў»¹¹⁸. Тое, што дыпламат узроўню Кенана мог публічна выказаць такія эксцэнтрычныя меркаванні, паказвае, наколькі ідэалагізаваным было даследаванне Расіі на Захадзе і як ігнараваліся відавочныя факты, што паступалі з крыніцаў скаланізаваных народаў. Кенана можна параўнаць з брытанскім арыенталістам XIX ст. лордам Эвелінам Барынгам Кромерам [Evelyn Baring Cromer], для якога насельнікі Арыента былі аб'ектам кіравання, а не суб'ектамі, што валодаюць уласнымі легітымнымі намерамі і памкненнямі.

Як будзе паказана ў чацвёртай частцы гэтай кнігі, расійская каланіяльная прысутнасць на «ня-белых» тэрыторыях Расійскай імперыі выклікала падобную ж літаратурную трактоўку «абарыгенаў». Сабіржан Бадрэтдынаў звярнуў увагу, што дублікатамі каланіяльных этнічных стэрэатыпаў прасякнутая ўся расійская літаратура¹¹⁹. Каўказскія аўтахтоны ў Пушкіна і Лермантава — або нямыя, або злачынцы; і ніякая іронія не змякчае гэтых абвінавачванняў, як тое было ў выпадку з творчасцю Джозафа Конрада. Праўда, ваяўнічая варожасць пазней патроху паслабляецца, аб чым сведчыць мілажальна-паблажлівае апісанне Дастаеўскім

¹¹⁷ «*Anhelli*» Юліуша Славацкага — гэта пранізлівае выяўленне трывогі і гневу падпарадкаванага чалавека. Напісаная больш чым за сто гадоў да кнігі Фанона, гэтая паэма ў жанры паэтычнае прозы выяўляе пачуцці скаронага чалавека. Juliusz Słowacki *Dzieła wszystkie*, vol.3 (Wrocław: Ossolineum, 1952), 9-52. Па-ангельску: *Anhelli*, у перакладзе Dorothea Prall Radin (London: Allen & Unwin, 1930).

¹¹⁸ Interview with David Gergen. See n.19.

¹¹⁹ Badretdinov, 97-100.

даўно пераможаных мусульманаў у «Записках из Мёртвого дома» (1861). Незнарок залічаныя Талстым да «сваіх» немцы і палякі сведчаць аб гатовасці расійцаў паглынуць тыя белыя нацыянальнасці імперыі, якія зусім не жадалі падобнага паглынання. Салжаніцын вуркоча ад задавальнення, абвясчаючы ў «Раковом корпусе» лекарку Гангарт расійкай нямецкага паходжання¹²⁰. Але ў гэтай аповесці няма і следу разумення таго, што азіяцкія аўтахтоны могуць мець праблемы, якія знаходзяцца па-за разуменнем расійцаў — што іх асноўнай праблемай могуць быць самі расійцы. Пра што сведчыць праца Е.М. Форстара «Падарожжа ў Індыю» [Е.М. Forster «*The Passage to India*»]. Тое, як аўтахтоны рэпрэзентуюцца ў постсавецкіх расійскіх медыях і публічным дыскурсе, — неабсяжная і фактычна нераспрацаваная дзялянка, хоць колькі заўгодна матэрыялаў на гэтую тэму штотыдня пастаўляецца агенцтвамі навінаў «Reuters» і «Associated Press»¹²¹.

Калі ўсё больш самаўпэўнены голас Расіі ў XIX ст. стаў гучаць за межамі, яе вялікія раманісты прадуквалі доказы таго, што імперыя — гэта Расія і што лёс усіх народаў у межах імперыі — заставацца часткай Расіі. Праз пасрэдніцтва літаратуры вялізная колькасць не-расійскіх тэрыторыяў была рытарычна засвоена Расіяй, якая тлумачыла захопленыя тэрыторыі як ад пачатку расійскія — такія самыя, што і Масква. У Расіі, як і ў астатнім свеце, склалася меркаванне, што Расія была краінай без натуральных межаў і таму яна прасоўвалася наперад, толькі каб абараніць сябе, і што гэтая яе экспансія мела адно станоўчы цывілізацыйны ўплыў на захопленыя народы.

¹²⁰ Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, 74.

¹²¹ «Тэрмін «праваабаронца» стаў абразай у Расіі», — сказала Рэйчэл Дэнбэр (Rachel Denber), маскоўскі прадстаўнік групы «Human Rights Watch/Helsinki» ў 1995 г. У справаздачы групы паведамляецца, што сітуацыя з правамі чалавека ў Расіі ў 1995 г. значна пагоршылася ў параўнанні з 1990 г. «Расійскія ўлады працягваюць жорстка рэпрэсаваць народ рэспублікі Чачэнія (якая імкнецца вызваліцца ад Расіі), цалкам пры гэтым грэбуючы гуманітарным правам, што стала прычынай смерці шматлікага мірнага насельніцтва». Reuter (Москва), 8 снежня 1995.

Ад «Кавказскаго пленніка» Аляксандра Пушкіна (1822) і «Севастопольскіх расказаў» Льва Талстога (1855—1856) да «Далека ад Масквы» Васіля Ажаева (1948) і «Утолення жажды» Юрыя Трыфанава (1963) расійская літаратура распавядала сваім ды замежным чытачам, што Масква мае ўсе падставы, каб кіраваць тэрыторыямі ад Берасця да Уладзівастока і ад Карэліі да Чачэніі. Русіфікаваныя эліты калоніяў, расійскія каланіяльныя пасяленцы, савецкія спартовыя каманды і ваенныя хары дэманстравалі замежным аўдыторыям гамагенную расійскую нацыю.

Сутнасць расійскага каланіяльнага праекта, а таксама няўпэўненасць імперыі ў сваёй справядлівасці выразна (хаця і ненаўмысна) прапісаныя ў першай страфе сённа ўжо нядзейнага гімна Савецкага Саюза:

*Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Единый, могучий Советский Союз!*¹²²

У гэтым тэксце класічна прадстаўленае «вынаходніцтва традыцыі», сфармуляванае Дэвідам Кенэдайнам [David Cannedine] і іншымі даследнікамі Заходняй Еўропы. Азначэнне *великая* дапасуецца да *Руси*, а не да іншых этнічных групаў. Гэтым сцвярджаецца, што веліч *Руси*, апроч усяго іншага, і ў тым, што яна аб'яднала асобныя нацыі, якія цалкам ухваляюць сваю прыналежнасць да СССР. Інакш кажучы, *Русь* услаўляецца за агрэсію супраць сваіх суседзяў. Больш за тое, гімн несправядліва сцвярджае, што апалоненыя суседзі *Руси* задаволеныя сваёй другаснай роляй у саюзе. Як тлумачылася раней, тэрмін *Русь* мае некалькі значэнняў — ён можа азначаць як Расію, так і ўсіх усходніх славянаў. Таму гімн дазваляе ўкраінцам і беларусам прылучыцца да велічы *Руси*, але толькі як яе

¹²² Саюз непарушны рэспублік свабодных
З'яднала навекі Вялікая Русь.
Няхай жыве створаны воляй народаў.
Адзіны, магутны Савецкі Саюз!

мінарытарным часткам. Да таго ж ён падкрэслівае канчатковасць саюза і, імпліцытна, вечнасць велічы Расіі. *The lady doth protest too much*¹²³. Каланіяльная педагогіка тэксту адпавядае ідэі завершанасці палітычнае фармацыі, якую ён падтрымлівае. Гімн быў прыняты ў 1944 г., калі Савецкі Саюз перамог нацысцкую Нямеччыну і захапіў большасць земляў Сярэдняй ды Усходняй Еўропы. СССР распаўся ў 1991 г., але педагогікай гімна дагэтуль аперуюць. Пітар Форд [Peter Ford] выказаў меркаванне, што «як для лібералаў, так і для кансерватараў будучыня Расіі мае большае значэнне, чым будучыня тых краінаў, якія яе атачаюць і якія калісьці складалі Расійскую імперыю, а пасля Савецкі Саюз»¹²⁴.

Уры Раанан [Uri Ra'anani] заўважыў, што расійская нацыянальная ідэнтычнасць была прывязаная да імперыі дакладна так жа сама, як ангельская і французская ідэнтычнасці, сфармаваныя на фоне імперыі¹²⁵. Калі Яўгеній Прымакоў, тагачасны прэм'ер-міністр, 15 студзеня 1999 г. сказаў у сваёй прамове, звернутае да сібірскіх губернатараў: «Мы [расійцы] страцілі Савецкі Саюз», ён

¹²³ «Лэдзі пратэстуе занадта моцна» — цытата з Шэкспіра. [Каментар перакладчыка.]

¹²⁴ Peter Ford, «The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower», *Christian Science Monitor Online*, 29 May 1997. Форд таксама нагадвае, што ў 1997 г. Аман Тулееў, губернатар Кемераўскай вобласці, выказаўся так: «Гэты парад суверэнітэтаў ужо застаўся ззаду... Садружнасць мусіць кіравацца яе лідэрам, Расіяй». Прэзідэнт Барыс Ельцын у прадмове да сваёй кнігі «Барацьба за Расію» пісаў: «Я заўсёды прытрымліваўся думкі, што Расія мусіць заставацца моцнай дзяржавай ва ўсе часы... Мы атрымалі статус вялікай дзяржавы ў спадчыну, і ён не толькі з'яўляецца асновай нашай свядомасці, але і кодэксам для кожнай дзяржаўнай структуры Расіі». Леанід Фітуні, старшыня ліберальнага «Цэнтра стратэгічных і глабальных даследаванняў», зрабіў наступны прагноз: «Вядома, калі Расія стане на ногі, залечыць свае раны, калі яе эканоміка вырасце, яна паглядзіць за свае межы... Калі Расія зробіцца моцнай, непазбежна зноў пачнецца працэс экспансіі — спачатку эканамічнай, затым палітычнай».

¹²⁵ Uri Ra'anani, «Introduction» in Uri Ra'anani, ed., *The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements* (Lexington, MA: D.C. Health, 1990), x.

лаканічна выказаў адну з *idées reçues*¹²⁶ расійскай гісторыі¹²⁷. Гэтая залежнасць ад імперыі дапамагла выбудаваць у расійскай літаратуры іерархію каштоўнасцяў і зрабіла мажлівым для літаратуры выкарыстанне палітычнай сілы імперыі як плацдарму дзеля прыцягнення да сябе сусветнай увагі. Пасля Талстога і Дастаеўскага незлічоныя меншыя па значэнні пісьменнікі і навукоўцы пашыралі інтэртэкстуальнасць, якая ўмацоўвала цэнтральныя пазіцыі расійскага культурнага вобраза: імкненне да абароны, а не агрэсіі, унікальную глыбіню, здольнасць трываць несправядлівасці лёсу, суворасць клімату і злога Іншага.

Наступствам дэкаланізацыі і ўсведамлення сапраўднай сутнасці імперыялізму сталася мінімізацыя імперскага самацвярджэння Захаду, але не Расіі. Расійцы дагэтуль маюць апетыт да такіх развагаў пра гісторыю, у якіх Расія з'яўляецца галоўным акторам экспансіі¹²⁸. Дыскурс сілы ў Расіі і сёння дыктуе: «Расія перадусім». Палітолаг Уладзімір Пастухоў давёў, што развіццё расійскай імперыі заўсёды адбывалася хутчэй рэвалюцыйна, чым эвалюцыйна, і што новы росквіт заўжды пачынаецца пасля глыбокага крызісу. 1990-я з'яўляюцца часткай гэтага цыкла. Расія застанеца імперыяй, хоць, мажліва, у іншым выглядзе, кажа Пастухоў¹²⁹. У «Огоньке» ўлетку 1998 г. з'явіўся матэрыял пра пахаванне цара Мікалая II. Журналіст Аркадзь Сасноў запэўніваў сваіх чытачоў, што пахаванне цара сталася «падзеяй нумар адзін ва ўсім хрышчоным свеце»¹³⁰. Разам з тым аўтар бедаваў, што самі расійцы надалі замала ўвагі падзеі, якая зацікавіла ўвесь свет. У адрозненне ад узважаных і вывераных заяваў вядомых расійскіх

¹²⁶ Прапісных ісцінаў. [Каментар перакладчыка.]

¹²⁷ Agence France-Presse, 15 January 1999.

¹²⁸ Чернышев, ред., *Иное*.

¹²⁹ Уладзімір Пастухоў, «Будучыня Расіі вырастае з мінулага. Посткамунізм як лагічная форма развіцця еўразійскай цывілізацыі», *Поліс*, №№5-6 (1992).

¹³⁰ «Похороны Николая II — событие номер один во всем крещеном мире». Аркадий Соснов, «Нелюбовь к отечественным гробам», *Огонёк*, №28 (13 июля 1998).

палітыкаў, артыкул «Огонька» выглядае выпадковым і бяздоказным, што тоесніць яго са спосабамі мыслення, характэрнымі для сярэдняга чытача. Але рэч не ў гэтым, а ў тым, што ў наступных нумарах часопіса не было ніводнага ліста ад чытачоў, дзе б аспрэчвалася выснова аўтара, бо насамрэч вельмі мала хто ў свеце звярнуў увагу на апошні шлях Мікалая II. Аднак у фармаце такога спосабу мыслення, відавочнага ў творах, падобных да артыкула Саснова, пісалася і інтэрпрэтавалася амаль уся расійская літаратура.

Звернем увагу на тэлевізійны выступ прэзідэнта Ельцына 31 жніўня 1995 г., зроблены з нагоды новага навучальнага года. Прэзідэнт наступным чынам заклікае да шанавання тых, хто загінуў за часамі сталінізму: «Давайце не будзем забываць усё тое, што камуністычная партыя зрабіла для Расіі, як шмат загінула *афіцэраў* [курсіў Эвы Томпсан. — Каментар перакладчыка.], навукоўцаў, інтэлігентаў і сялянаў»¹³¹. Змяшчэнне на самым пачатку пераліку «афіцэраў» як самай галоўнай катэгорыі насельніцтва, вартай шкадавання, гаворыць пра таксаномію, якая адлюстроўвае адмысловае расійскае стаўленне да вайскоўцаў як да прыярытэтнай часткі грамадства. Гэта наводзіць на думку, што «Расійская» Федэрацыя працягвае быць войскам з краінай, а не краінай з войскам. Ельцын тут ненаўмысна адзначыў тую загаловаўную ролю, якую войска адыграла ў канструяванні расійскай ідэнтычнасці і ідэнтычнасці Іншага. Шырокая прысутнасць вайскоўцаў у расійскай літаратуры ігнаравалася расійскім літаратуразнаўствам. Але калі прыбраць герояў з ваеннымі тытуламі з п'есаў Чэхава або твораў Дастаеўскага і Талстога, дык ад іх застаюцца толькі фрагменты.

Амаль два стагоддзі таму расійскі пісьменнік М. Грэх пісаў: «Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што нашая мова пераўзыходзіць усе сучасныя еўрапейскія мовы»¹³². У

¹³¹ Спавешчання Пэні Морвант (Penny Morvant) у *OMRI Daily Digest*, 1 верасня 1995 г.

¹³² Davies, 1984, 89.

артыкуле, апублікаваным яшчэ ў 1945 г., цяпер ужо нябожчык Дзмітрый Ліхачоў заклікаў да стварэння бібліятэкі даследаванняў, якія будуць сведчыць пра унікальнае фармаванне расійскай дзяржавы¹³³. Ён сам большую частку сваёй прафесійнай дзейнасці прысвяціў дасягненню менавіта гэтай мэты, між іншым, карыстаючыся савецкімі імперскімі грашыма. У канцы ХХ ст. Ліхачоў мог сказаць, што задуманае ім здзейснілася. Цяпер у Расіі існуе безліч працаў, якія даводзяць, што менавіта *Древняя Русь* была асновай Маскоўскай дзяржавы, якая праз сваю багатую культуру аб'яднала мноства краінаў. Працы, напісаныя Ліхачовым і яго паслядоўнікамі, практычна нівелююць спробы меншасцяў абазначыць свае ўласныя гісторыі на тэрыторыях, што сёння называюцца «Расійскай» Федэрацыяй. Падобна заходняму арыенталізму, праект Ліхачова стварыў аўтарытэтны корпус акадэмічных кніг і артыкулаў, якія «прапісвалі» ў расійскай і сусветнай памяці веліч Расіі. Такое пад сілу толькі імперыям.

Заходняя навука так і не змагла задзіночыць у адно непарыўнае цэлае царызм-саветы-каланіялізм. Магчыма, гэтаму ў значнай ступені зашкодзілі тыя, хто бачыў у савецкай Расіі новы тып палітычнае структуры, знак будучага — тыя, хто як Жюль Рамэн [Jules Romains], спадзяваўся на *cette grande leur à l'Est*¹³⁴. Навукоўцы і палітыкі, якія дэканструявалі заходні каланіялізм, часта сімпатызавалі палітычнай сістэме савецкай Расіі¹³⁵. Яны меркавалі, што мінулае царскай Расіі — гэта феадалізм, дэспатызм

¹³³ Д. С. Лихачёв, обзор работы Б. Д. Грекова «Культура Киевской Руси», *Исторический журнал*, выпуск 1/2 (137/138) (1945). 89-90.

¹³⁴ «Вялікае святло з Усходу» — частка шматтомнага рамана Жуля Рамэна «Людзі добрай волі» [«Les hommes de bonne volonté»]. [Каментар перакладчыка.]

¹³⁵ Няпоўны спіс улучае Розу Люксембург, Дж. А. Гобсана, Габрыэля Колка, Дж. В. Шумпэтэра, Анну Арэнт, Пола Кенэдзі, Вільяма Эплмэна Вільямса, Ноэма Хомскі, Ховарда Зіна, Валтэра Лефэбра [Rosa Luxemburg, J. A. Hobson, Gabriel Kolko, J. A. Schumpeter, Hannah Arendt, Paul Kennedy, William Appleman Williams, Noam Chomsky, Howard Zinn, Walter Lefebver]. Said, *Culture and Imperialism*, 5.

і капіталізм, але не каланіялізм, пра што сведчыла адсутнасць заморскіх калоніяў. Фінансавы, ваенны і дыпламатычны ўнёсак, які Савецкі Саюз зрабіў у «антыімперскае» змаганне краінаў «трэцяга свету», прыхаваў магчымасць яснага ўсведамлення, што сама Расія была ўцягнутая ў практыкі, якія так заўзята асуджала па-за сферай свайго ўплыву. Валерыя Навадворская ацаніла гэта такім чынам: «Калі савецкія дысідэнты з метраполіі перамаглі камунізм (або, можа быць, толькі адсунулі яго ўбок)... яны вырашылі большасць сваіх праблемаў. Цяпер яны, за рэдкімі выключэннямі, успрымалі за вар'яцтва, калі дысідэнты калоній Расіі пачыналі вырашаць свае ўласныя праблемы»¹³⁶.

Тое, што заходнія навукоўцы не заўважалі расійскага каланіялізму не толькі ў літаратуры, але і ў палітыцы, мажліва, паходзіць з іх агульнай паблаглівасці да Расіі. Яны не прымалі да ўвагі Расію як аднаго з асноўных актараў у вялікай каланіяльнай экспансіі, бо не давалі веры яе магчымасцям у гэтай справе. Расія падавалася ім настолькі далёкай ад імперый, уцягнутых у барацьбу за калоніі, што яе літаратурныя творы апыналіся па-за той метадалогіяй, якая дэканструявала вялікія заходнія тэксты. Было значна лягчэй паверыць, як гэта, здаецца, зрабіў Хабсбаўн, што сучасная Расія сталася такой, таму што пабраныя ёю тэрыторыі самі хацелі стаць часткай «святой расійскай [русской] зямлі»¹³⁷. Калі б Расія разглядалася навукоўцамі нароўні з Вялікабрытаніяй, дык адразу была б адкінутая думка, што толькі заходняя цывілізацыя была здольная спарадзіць каланіяльны праект і ўласную тэкстуальную візію Іншага. Тое, што расійская палітыка ўлучала ў сябе перманентныя каланіяльныя практыкі, засталася незаўважаным Захадам. Яго абьякаваць у дачыненні да

¹³⁶ Валерия Новодворская, «Бросайте за борт все, что пахнет кровью», *Новое время* (Сентябрь 1996). [Каментар перакладчыка.] Translated by Steven Clancy, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood». *Sarmatian Review* 17, no. 3 (1997), 482.

¹³⁷ E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, 2d rev.ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990), 65.

каланіяльных структураў і метадаў заваёваў, якія не былі створаныя ім самім, выявілася татальнай¹³⁸.

У 1945—1989 гг. заходнія фармулёўкі расійскіх рэаліяў былі блізкія да рыторыкі сацыялістычных утопій. Расійскія інтэлектуалы (інтэлігенты) — такія, якімі яны былі пад камунізмам, — падтрымлівалі гэтую аблудную пазіцыю, паколькі яна падвышала іх статус і ў краіне, і за яе межамі. Неадпаведнасць паміж заходнімі інтэлектуальнымі катэгорыямі і расійскімі рэаліямі часта заўважалася, але рэдка падрабязна даследавалася¹³⁹.

Пасля Другой сусветнай вайны пачаўся імклівы распад заходніх імперыяў, але спатрэбілася яшчэ пяцьдзесят гадоў, каб дэстабілізаваць імперыю расійцаў. Яна дастаткова камфортна існавала да той пары, пакуль польская «Салідарнасць» не выкрыла ўсю яе блефавасць і няздатнасць да вырашэння эканамічных і нацыянальных праблемаў. Таму ў 1990-я гг. камуністычная імперыя таксама пацярпела крах, але не знікла цалкам¹⁴⁰. У постсавецкі перыяд, калі рэспублікі Савецкага Саюза вызвалілі сябе ад «Расійскай» Федэрацыі, дэкаланізацыя ў цэлым успрымалася як дэкамунізацыя, што зноў прыхавала каланіяльную прыроду цэнтра-метраполіі. Маскоўска-цэнтраваная «Расійская» Федэрацыя ўсё яшчэ застаецца імперскім цэлым, і расійскія тэксты працягваюць перакрываць сваіх і замежных чытачоў, што ў цэлым усё застаецца гэтаксама, як было і раней. Але таксама як бе-

¹³⁸ Амерыканскі эканаміст Пол Марэр [Paul Marer] даводзіў, што Расія падтрымлівала эканамічна нежыццяздольныя цэнтральнаеўрапейскія краіны. Paul Marer, *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe* (Washington, DC: Johns Hopkins Univ. Press, 1985); Paul Marer, ed., *East European Integration and East-West Trade* (Bloomington, Indiana Univ. Press, 1980); and Paul Marer, *Soviet and East European Foreign Trade* (Bloomington, Indiana Univ. Press, 1972).

¹³⁹ William C. Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600-1914* (New York: Free Press, 1992).

¹⁴⁰ У 1995 г. была створаная дзевяностая «аўтаномная» правінцыя вакол аэрадрома Байканур і горада Ленінска, арандаваных на два дзесяцігоддзі ў Казахстана. З іншага боку, рэгіён Чачэніі змагаецца за незалежнасць, такім чынам памяншаючы колькасць правінцыяў да 89.

ляя калоніі Англіі ў рэшце рэшт абвясцілі сваю незалежнасць, так аўтаномныя рэспублікі ды рэгіёны «Расійскай» Федэрацыі некалі пачнуць патрабаваць сабе ўсё большай аўтаноміі¹⁴¹.

Пасля прызначэння ў верасні 1998 г. Яўгенія Прымакова прэм'ер-міністрам адзін з каментатараў зазначыў: «Ці з'яўляецца Прымакоў тым чалавекам, які мог бы кіраваць Расіяй, гэта адно пытанне. Ці кіраваная Расія ў прынцыпе — пытанне іншае. Няздольнасць Масквы ўправіцца з усё больш глыбокім эканамічным крызісам паглыбіла сепаратысцкія тэндэнцыі ў правінцыях, узмацніла боязь, што Расія... можа пайсці шляхам Савецкага Саюза, якім той пайшоў у 1991 г.»¹⁴². Каментуючы прапанову Прымакова, што трэба было б скасаваць прынцып нацыянальнага самавызначэння, іншы каментатар сцвярджаў: «З усведамлення меры складанасцяў, з якімі цяпер сутыкаецца Расія, Прымакоў далучаецца (з кожным разам усё больш актыўна) да ліку тых расійскіх палітыкаў, якія заяўляюць, што будучыня іх краіны ў яе цяперашніх межах застаецца пад сумневам»¹⁴³. Імперыя, аб'яднаная толькі сілай, заўсёды знаходзіцца пад рызыкай распаду. Таму наступныя раздзелы кнігі будуць прысвечаныя аналізу той ролі, якую адыгралі пісьменнікі ў канструяванні імперыі і захаванні яе цэласнасці.

¹⁴¹ У інтэрв'ю Radio Free Europe/Radio Liberty 15 верасня 1998 г. Збігнеў Бжэзінскі (Zbigniew Brzezinski) выказаў меркаванне, што Расійская Федэрацыя будзе рэарганізаваная ў канфедэрацыю, якую складуць расійскія землі еўрапейскай часткі Расіі, цэнтральнага рэгіёна Сібіры і Далёкага Усходу.

¹⁴² Christian Caryl, «Russia's Tough Guy», *U.S. News and World Report Online*, 21 September 1998.

¹⁴³ Paul Goble, «Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?» Radio Free Europe/Radio Liberty, 23 September 1998.

2. Нараджэнне Імперыі

Прэзентацыя расійцаў як крэатыўных імперыялістаў пачалася з рамантычных твораў пра Каўказ. Вобразы каўказскіх аўтахтонаў, што паўстаюць у гэтых творах, увайшлі ў канон расійскай літаратуры, сталіся часткай самасвядомасці расійцаў і паўплывалі на агульнае стаўленне да аўтэнтчных насельнікаў Каўказа. Рамантызацыя каланіялізму ў працах Пушкіна і Лермантава мае паралелі ў арыенталісцкай літаратуры Заходняй Еўропы. Але калі заходні арыенталізм пераважна абапіраўся на тэксты апісальнага фармату, дык у Расіі на першым месцы апынуліся паэзія і проза. А апісальныя тэксты арыенталісцкага кшталту мы знаходзім толькі ў сакрэтных паперах ды мемарандумах, падрыхтаваных расійскімі дыпламатамі для царскай улады¹⁴⁴.

Тое, што корпус арыенталісцкіх тэкстаў быў створаны ў расійскай імперыі дастаткова позна, абумоўлена спецыфікай разгортвання расійскай культуры — яна затрымлівалася ў параўнанні з пашырэннем тэрыторый. Да з'яўлення на літаратурнай сцэне Пушкіна і Лермантава Расія не была настолькі пісьменнай, каб здолець трансфармаваць імперскі досвед у аўтарытэтных тэкстуальных формы. У Масковіі XVI і XVII стст. свецкая літаратура была амаль ніякай, а запісы культурнага характару збольшага датычыліся рэлігіі і пісаліся такой мовай ды правапісам, што іх маглі зразумець адно некалькі соцень чалавек у краіне. Адною з нямногіх заўважных

¹⁴⁴ Н.С.Киняпина и др., *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII — 80-е годы XIX в.* (Москва, 1984).

свецкіх працаў гэтага перыяду з'яўляецца «*Домострой*» — кніга, у цэнтры ўвагі якой быў хутчэй індывідуальны побыт, а не праблемы грамадства або палітыкі¹⁴⁵. Першая частка «*Домостроя*» вучыла, як трэба верыць у Бога і шанаваць цара, а другая прысвячалася праблеме сямейных стасункаў ды хатнім справам, напрыклад, засолцы гуркоў на зіму¹⁴⁶. Хаця для тагачаснай Масковіі і быў характэрны негегеманістычны погляд на свет, яна ўжо пачынала патаемна думаць пра заваёву Сібіры (і гэтая патаемная задума пераходзіла ад аднаго цара да другога) — пра што напісаў галандскі вандроўнік Ісаак Маса [Isaac Massa] у сваёй кнізе пра Расію¹⁴⁷. Часткова праз гэтую сакрэтнасць у XVII ст. не з'явілася значных літаратурных твораў, якія б апісвалі заваёвы Сібіры, а разуменне пісьменнікамі сваёй краіны і надалей заставалася ізаляцыянісцкім, інтравертным і невыразным.

У сярэдзіне XVII ст. у Маскву прыехала дастаткова шмат пісьменнікаў з Кіеўскай Акадэміі, якія валодалі польскай, расійскай ды рускай¹⁴⁸ мовамі, і менавіта яны ўвялі ў расійскую літаратуру жанры заходнееўрапейскай літаратуры. Да гэтай пары маскавіты ведалі толькі дзве «заходнія» мовы — польскую і лаціну. Выглядае на тое, што маскавітам таго часу не былі ўласцівыя прэтэнзіі

¹⁴⁵ Парадаксальна, але п'есы і апавяданні Людмілы Петрушэўскай, дзеянне якіх адбываецца ў цеснай прасторы савецкіх кватэраў, з'яўляюцца ў нейкім сэнсе рэхам «*Дамастроя*» і схіляюць да думкі, што ў будучыні Расія можа зноў адмовіцца ад сваіх імперскіх прэтэнзіяў і сканцэнтравана на пабудове дзяржавы, арыентаванай на сваіх грамадзянаў.

¹⁴⁶ *Домострой: по списку императорского общества истории и древностей российских* (Москва: Университетская Типография М. Каткова, 1882), 1-17. Цытуецца паводле: Bradda Books reprint edited by W. F. Ryan (Letchworth and Hertfordshire, England: Bradda Books Ltd., 1971).

¹⁴⁷ Isaac Massa de Harlem, *Breue Description des chemins qui menent et des fleuves qui passent de la Moscouie vers le Septentrion et l'Orient dans la Siberie* (1613), in M. Obolensky, ed., *Histoire des Guerres de la Moscovie* (Brussels: Fr. I. Olivier, 1866).

¹⁴⁸ У арыгінале — Ruthenian, але ў дужках удакладняецца: Ukrainian, то бок украінскай. [Каментар перакладчыка.]

на лідэрства сярод усходніх славянаў, а тым болей жаданне асіміляваць іх¹⁴⁹. У 1672 г. Лазар Барановіч (ён атрымаў адукацыю ў Кіеве) прысвяціў дзве свае польскія працы сынам цара Аляксея Міхайлавіча. У лісце да цара ён піша: «Я стварыў гэтыя працы на польскай мове, бо ведаю, што ваш сын Фёдар Аляксеевіч здольны чытаць кнігі не толькі на роднай мове, але і па-польску. ... Я прысвяціў [сваю другую кнігу] вашаму сыну Івану Аляксеевічу, бо ведаю, што ваша Дзяржаўная рада ... таксама з задавальненнем чытае польскія кнігі»¹⁵⁰. У гэты час польская свецкая літаратура ў параўнанні з расійскай была багатая і развітая, хаця і далёка не настолькі, як заходнееўрапейская, — яна і сталася першым мастом паміж маскавіцкай і заходнееўрапейскімі літаратурамі. У памкненнях сцерці з памяці гэтую залежнасць у XVII ст., пазнейшыя расійскія гісторыкі літаратуры пераацэньвалі сувязі з Заходняй Еўропай у XVIII ст. і замоўчвалі былыя руска¹⁵¹-маскавіцкія і польска-маскавіцкія сувязі¹⁵².

Войны Пятра Першага і ўся ягоная дзейнасць паспрыялі з'яўленню імперскай літаратуры, але ў пятроўскай Расіі інтэлектуальным праектам надавалася мала ўвагі, бо асноўныя высілкі скіроўваліся на рэальныя справы — атрыманне выхаду да Балтыкі ды аслабленне Швецыі і Польшчы. Але ў пару Кацярыны Вялікай, калі пашырылася экспансія Расіі ў заходнім кірунку, пачалі ўжо агучвацца розныя думкі пра імперскі статус краіны, хаця рабілася гэта не лішне ўпэўнена, як яно мусіла б быць пры паспяховым дзяржаўным будаўніцтве. Менавіта за

¹⁴⁹ Edward L. Keenan, «Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians», *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, edited by P. J. Potichnyj et al. (Edmonton, Alberta: CIUS Press, 1992), 20-38.

¹⁵⁰ Сергей Соловьёв, *История России с древнейших времён* (1851 — 1879), т. 5 (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1961), 182.

¹⁵¹ У арыгінале — Ruthenian (без удакладненняў). [Каментар перакладчыка.]

¹⁵² Працы Д. С. Ліхачова пра расійскую літаратуру XVII ст. ігнаруюць сувязі расійскай літаратуры з польскай. Гл. Раздзел 6.

часамі Кацярыны і яе паслядоўнікаў пачалася артыкуляцыя імперыі ў разнастайных справаздачах і мемурандах, напісаных міністрамі ды пасламі¹⁵³. Гэта было звязана з відавочнымі прыкметамі палітычнага росквіту. Багацці, нарабаваныя на захопленых заходніх тэрыторыях і здабытыя ў сібірскіх капальнях, дазволілі ператварыць Санкт-Пецярбург у «паўночную Венецыю». У 60-х і 70-х гг. XVIII ст. Кацярына Вялікая пачала збіраць першыя калекцыі еўрапейскага малюнку і жывапісу, якія пазней склалі аснову Эрмітажа. Тысячы працаў еўрапейскіх мастакоў апынуліся ў Расіі — першая калекцыя, набытая Кацярынай у графа Кабенцла [Cobenzl], налічвала больш за чатыры тысячы карцінаў заходнееўрапейскіх мастакоў¹⁵⁴. Пецярбургская архітэктура засвойвала асноўныя рысы еўрапейскіх стыляў. Прыдворныя пісьменнікі імкнуліся адпаведна сфармуляваць новую ідэнтычнасць, хаця ні расійская мова, ні атмасфера царскага двара не спрыялі гэтаму. Кацярына неяк нават пакпіла, што палова яе прыдворных не ўмеюць чытаць, а дзве траціны не ўмеюць пісаць. Аднак, нягледзячы на гэта, палітычныя поспехі Імперыі стварылі спрыяльную атмасферу, у якой прыдворныя пісьменнікі спрабавалі надаць новае значэнне расійскаму дыскурсу.

Якім чынам культура, што спарадзіла «*Домострой*» і чые першыя майстры літаратуры былі выгадаваныя ў польскіх езуіцкіх школах Украіны ці выйшлі з грэцкай праваслаўнай іерархіі, здолела ўсвядоміць сябе як імперскую цягам усяго некалькіх пакаленняў? Паміж маскавіцкімі культурнымі падзеямі таго перыяду і аўтарытэтай (хоць і далёкай ад гістарычнай рэальнасці) працай Мікалая Карамзіна «*История государства Российского*» (1818 — 1820 гг.) вядуць рэй версіфікатары і рыфмаплёты XVIII ст., якія з шанаваннем згадваюцца ў гісторыях расійскага прыгожага

¹⁵³ Падрабязны разгляд мемурандому міністраў замежных спраў Расіі праведзены ў працы: Jarosław Czubyty, *Rosja i Swiat* (Warsaw: Neriton, 1997).

¹⁵⁴ John Russell. «Catherine, Also Great as a Collector», *New York Times*, 1 October 1998.

пісьменства, нягледзячы на тое, што насамрэч былі мала чаго вартыя ў літаратуры праз сваю каструбаватую мову ды інтэлектуальную несамастойнасць. Як бы там ні было, спробы прышчапіць расійскай мове заходнія літаратурныя каноны хутка дазволілі ёй «загучаць» зусім па-іншаму — так, нібыта маскавіцкага мінулага не існавала і расійская літаратура натуральным чынам знайшла свой уласны голас як роўная старажытным еўрапейскім традыцыям, што спарадзілі французскі класіцызм і нямецкі рамантызм. Элегіі Сумарокава, эпічныя паэмы Хераскава і оды Дзяржавіна засталіся б забытымі як мастацкія творы, калі б іх не ўзвысілі хвалі поспехаў імперыі, якія ўздымаюць падобным чынам усе імперскія творы. У расійскай літаратуры гэтага часу пачалася свядомая амнезія, датычная характару існавання даўняй Масковіі і руска¹⁵⁵-маскавіцкіх кантактаў; маскавіцкая рэлігійная і народная паэзія выйшла з моды і саступіла месца новым формам мастацкага апісання, якія раней тут ніколі не існавалі. Што не замінала Дзяржавіну ў ліслівай одзе «Фелица» (прысвечанай Кацярыне) па сутнасці ўшаноўваць дэспата, і гэта перагукаецца з пазнейшым ушанаваннем Пецем Растовым імператара ў «*Войне и мире*», як і прыслужлівасцю ніжэйшых класаў у творы Андрэя Белага «*Петербург*» (1913). Гэтыя праявы старых традыцыяў, зрэшты, датычыліся хутчэй зместу, чым формы літаратурных твораў. Відавочная адсутнасць у XVIII і XIX стст. твораў або фармальных сувязяў з [ранейшай] маскавіцкай літаратурнай традыцыяй сведчыць пра свядомае намаганне стварыць новую літаратуру. Артыкуляцыя імперыі пачынаецца з адважных спробаў задаць літаратуры тон, адпаведны манументальнай расійскай сталіцы і неабсяжным тэрытарыяльным уладанням дзяржавы.

«*История*» Мікалая Карамзіна была першым значным крокам у кірунку, які можна назваць тэкстуальнай імперыяй. Між радкоў гэтага твора, замоўленага царом Аляксандрам I, чытаецца высокае, бліскучае і непазбежнае прызначэнне

¹⁵⁵ У арыгінале — Ruthenian (без удакладненняў). [Каментар перакладчыка.]

Расіі. Пасля першых васьмі тамоў статус Карамзіна быў падвышаны царом да рангу *статскаго советника*, да таго ж ён атрымаў медаль і шэсцьдзесят тысяч рублёў на пакрыццё коштаў публікацыі¹⁵⁶. Цар так моцна ўпадабаў гэтую працу, што Карамзін быў вызвалены ад абавязку атрымліваць дазвол на друк «*Истории*» ў дзяржаўнага цэнзара — вельмі рэдкае выключэнне ў расійскай палітычнай сістэме, бо нават творы Пушкіна мусілі праходзіць цэнзуру.

У адрозненне ад менш значных паэтаў, што гуртаваліся вакол Кацярыны і, як і належыць *nouveau riches*¹⁵⁷, падкрэслівалі свае сувязі з еўрапейскай літаратурай (а не са стылем твораў, сфармаваных сваёй уласнай культураю), Карамзін упэўнена стаў даводзіць пераемнасць паміж Масковіяй і Расійскай імперыяй. Хаця ягонае «*История*» і не выходзіць за перыяд *смуты* пачатку XVII ст., а таму не кранае канцэптualaнае ператварэнне Масковіі ў *imperium*. Карамзін бязмежна ўслаўляў тых цароў, што пашырылі межы дзяржавы наколькі было мажліва, — гэта паказнік таго, што ён добра разумеў сувязь паміж імперскімі ваеннымі перамогамі і павелічэннем прэстыжу сваёй краіны ў Еўропе. Ён быў першым расійскім інтэлігентам, які свой вялікі талент паклаў на алтар дзяржавы, артыкулюючы расійскія тэрытарыяльныя памкненні і прапануючы схемы апраўдання расійскай прагі да захопу новых земляў. У гэтым сэнсе ён адыграў ролю, параўнальную з роляй Гегеля [G. W. F. Hegel] у гісторыі прускай дзяржавы. Захады па ўслаўленню расійскай гісторыі Карамзін пачаў рабіць яшчэ да таго, як стаў пісаць сваю «*Историю*» — у заснаваным ім жа перыядычным выданні «*Вестник Европы*», што выходзіла раз на два тыдні. У 1802 г. Карамзін пісаў: «*Мы не имеем нужды прибегать к басням и выдумкам, подобно грекам и римлянам, чтобы возвысить наше происхождение: слава была колыбелию народа русского, а победа — вестницею бытия его. Римская империя узнала, что есть славяне, ибо они пришли и разбили ее леги-*

¹⁵⁶ Ludwik Bazyłow, *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej* (Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 196.

¹⁵⁷ Нуварышам. [Каментар перакладчыка.]

оны. *Историки византийские говорят о наших предках как о чудесных людях, которым ничто не могло противиться и которые отличались от других северных народов не только своею храбростию, но и каким-то рыцарским добродушием*»¹⁵⁸.

Першае выданне «*Истории*» Карамзіна было надрукаванае накладам у тры тысячы асобнікаў. Чытачамі былі прыдворныя Аляксандра I і каля тысячы расійскіх землеўладальнікаў, што зацікавіліся шматтомнай працай і маглі сабе дазволіць яе набыць. Таксама Карамзіна чытала шляхта [вышэйшыя слаі] падпарадкаваных Маскве народаў, а пэўная колькасць асобнікаў была дасланая ў падарунак замежнай арыстакратыі. Праца Карамзіна з’явілася ў ключавы момант гісторыі: упершыню Расія стала лічыцца адной з еўрапейскіх дзяржаваў — і адбылося гэта яшчэ пры жыцці аўтара. Статус Расіі як адной з галоўных дзейных асобаў Еўропы быў пацверджаны цягам войнаў з Напалеонам. На Венскім кангрэсе Расія больш за якую іншую еўрапейскую імперыю лашчылася ў прамянях славы. Прыязнае стаўленне цара і поспехі Расіі паспрыялі ўпэўненаму тону Карамзіна ў ягонай працы, і менавіта адсюль вынікае расійскаэнтрызм, характэрны для гэтага твора. Пагарджаючы відавочнымі фактамі, Карамзін абвясціў дамінацыю рускай культуры ў межах імперыі. Наступныя гісторыкі пайшлі ягоным шляхам і тым самым забяспечылі прынцыповую ідэалагічную пераемнасць, што сфармавала самадастатковы дыскурс, які не пакідаў месца для сумневаў, а тым больш для нязгоды. Мікалай Палявы надрукаваў у 1829 — 1833 гг. «*Историю русского народа*», у 1837 — 1840 гг. Мікалай Устралаў выпусціў у свет «*Русскую историю*». Мікалай Пагодзін выдаў як дадатак да свайго мясячніка «*Москвитянин*» серыю працаў пра расійскую гісторыю і эпісталарый (1841 — 1856). Праца Устралава сталася зацверджаным уладамі падручнікам па расійскай гісторыі і шмат разоў

¹⁵⁸ Н. Карамзин, «О любви к отечеству и народной гордости», *Собрание сочинений*, т. 2 (Москва: Художественная литература, 1964), 283.

перавыдавалася¹⁵⁹. З цягам часу гэтае вынаходніцтва манагеннай імперскай культуры іншыя пісьменнікі прымалі ўжо як належнае, як штосьці, што не патрабуе доказаў, і гэта адыграла сваю ролю ў станаўленні так званага руху славянафільства (насамрэч русофільства). Падобнай ідэалогіяй была прасякнутая не толькі літаратура, але і школьная сістэма, і яна ўсё яшчэ застаецца актуальнай для падручнікаў гісторыі ды палітычных тэкстаў, хаця — і гэта важна — мастацкая літаратура пачала адмаўляцца ад падобнае практыкі. Тыя незлічоныя апеляцыі да супольных інтарэсаў жыхароў імперыі, што прадпрымаліся маскоўскімі палітыкамі ў канцы ХХ ст., таксама як і спробы падтрымаць існаванне Садружнасці Незалежных Дзяржаваў, сягаюць сваімі каранямі ў імперскую візію, першапачаткова артыкуляваную ў працы Карамзіна. Карыстаючыся тэрмінам Хабсбаўна, Карамзіна можна назваць самым што ні на ёсць вынаходнікам традыцыі.

Апеляцыі да імперскае велічы, падобныя да карамзінскіх, мусяць быць класіфікаваныя як наўпроставая тэкстуальная праява агрэсіўнага нацыяналізму. Прыярытэты гэтага віду нацыяналізму, пра што мы казалі ва Уводзінах, адрозніваюцца ад тых, што маніфестуюцца нацыяналізмам абарончым. Агрэсіўны нацыяналізм ганарыцца не дэмакратычнымі інстытуцыямі, а наканаваннем лёсу. Ён акцэнтуюе ўвагу на памерах дзяржавы, якую рэпрэзентуе, яе разнастайнай геаграфіі ды гісторыі, нястомнай працы па даследаванні і засяленні земляў, якія раней былі нікому не вядомымі і свабоднымі. Словы кшталту *многонациональный* — сярод самых улюбёных у агрэсіўнага нацыяналізму, таму што яны дэманструюць маштаб каланіяльных кампаніяў і адначасова акцэнтуюць увагу на гуманітарных даляглядах заваёўніка, які дазваляе ўсім гэтым разнастайным аб'ектам існаваць у межах адной імперыі.

Аднак нават такія палкія праявы адданасці дзяржаве, якія прадэманстравалі Карамзін, падаваліся недастатковымі

¹⁵⁹ Bazyłow, 198.

некаторым расійцам ягонага пакалення. Пасля выхаду ў адстаўку генерал Аляксей Ярмолаў прагнуў з'яўлення «палымянага пяра, якое здолела б выявіць пераход русско-го народа ад нікчэмнасці да славы і магуты», бо паводле ягонае думкі «*История*» Карамзіна была недастаткова патрыятычнай¹⁶⁰. Чаканне Ярмолавым працягу разгортвання традыцыі сведчыць пра пастаянную патрэбу ў новых праектах, якія ўмацоўвалі б грамадскую гамагеннасць у межах дзяржавы, дзе Расія складала тэрытарыяльную меншасць, але расійцы былі дэмаграфічнай большасцю.

Эфект «*Истории*» Карамзіна не быў бы такім вялікім, калі б тэму расійскай магуты не падхапіла *belles lettres*¹⁶¹. Менавіта тут адбывалася канчатковае фармаванне імперыі. На пачатку XIX ст. з'явілася вялікая колькасць апісанняў ваеннага майстэрства, небяспекі і прыгодаў у экзатычных краінах, якія пазней былі «аб'яднаныя» Расіяй. Заваёва Каўказа, які меў шматлікае мусульманскае насельніцтва і месціўся параўнальна недалёка ад цэнтры імперыі, спарадзіла значны корпус літаратурных тэкстаў, якія сфармавалі стэрэатыпы адносна заваяваных народаў, як і стэрэатып расійца — вандроўніка па дзікіх землях, які абвясчае іх уласнасцю цывілізаванай расійскай імперыі. Культурнае прыўлашчанне Каўказа суправаджалася частымі выбухамі раздражнёнай пыкі адносна тых, хто аспрэчваў цывілізацыйную перавагу расійскай экспансіі, — гэтае раздражненне было формай кампенсацыі цывілізацыйнай адсталасці расійскай літаратуры. Маральная перавага выявілася ў апісанні Лермантавым чачэнцаў як «зла» і ў пагардлівым тоне Пушкіна стасоўна «пераможанай стыхіі» [«*побеждённой стихии*»]. Зрэшты, маральнае асуджэнне пераможаных было агульнай тэндэнцыяй у літаратурах новапаўсталых імперыяў і расійская літаратура тут не была выключэннем.

¹⁶⁰ «Он недоволен Историей Карамзина; он желал бы, чтобы пламенное перо изобразило переход русского народа из ничтожества к славе и могуществу». А.С. Пушкин, *Полное собрание сочинений*. т.6 (Москва: Наука, 1966), 642.

¹⁶¹ Прыгожым пісьменствам. [Каментар перакладчыка.]

Наратыў Каўказа

Расійскія творы пра чужы для іх Каўказ падмацоўвалі адно аднаго, і з цягам часу пэўныя таксаноміі Каўказа ўжо разумеліся як належныя і не патрабавалі доказаў ды абгрунтаванняў. В. Г. Кірнан [V.G. Kiernan] заўважыў, што ўсе мадэрныя імперыі паўтаралі адна адну¹⁶², у расійцаў самым старанным вучнем у засваенні арыенталісцкіх спосабаў падыходу да Іншага быў Аляксандр Пушкін. Як і французскія ды брытанскія ўдзельнікі імперскіх экспедыцыяў, што апісвалі свае падарожжы ў далёкі свет, ён займаў пазіцыю ганарлівае перавагі цывілізаванага еўрапейскага назіральніка на варварскіх землях, якія ніколі не мелі пісьмовай культуры і насельнікам якіх не было ўласціва пачуццё нацыянальнае прыналежнасці. Пушкін выступаў з пазіцыі прадстаўніка універсальнасці, чый аповед мусіў стварыць уяўленне пра маўклівую Азію, якая сама нічога не ведала пра сябе (хаця Каўказ і аддзяляе Азію ад Еўропы, для Пушкіна Каўказ быў Азіяй, паколькі ён ніколі не рупіўся пра дакладнасць геаграфічных назваў). Ні ён, ні Міхаіл Лермантаў не мелі ніякіх сумневаў што да справядлівасці сваіх ацэнак адносна тубыльцаў, хаця яны падзялялі сваіх персанажаў-расійцаў на станоўчых (*Максим Максимыч*, *Сухоруков*, *Бурцов*) і адмоўных (*Печорин*). Абодва яны не мелі сумневу, што пабраным народам будзе лепей у цывілізацыі, апранутай ва уніформу расійскіх казакаў. У гэтым сэнсе расійскія пісьменнікі апелявалі да аўтарытэту французскіх і ангельскіх пісьменнікаў, цытуючы іх рэмаркі і адаптуючы рытарычныя прыёмы.

У расійскай рамантычнай літаратуры Каўказ паўстае з перспектывы расійскага жаўнера або афіцэра, які ўдзельнічаў у цяжкім паходзе ў небяспечныя і няўдзячныя землі. Ваенны характар кампаніяў

¹⁶² V.G. Kiernan. *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's. 1974), iii.

адрознівае іх ад твораў заходніх арыенталістаў, якія звычайна выпраўляліся на Усход як даследнікі або прадпрымальнікі. Мясцовыя жыхары, убачаныя з мілітарнай перспектывы, нязменна паўставалі прымітыўнымі, хаця кожны адукаваны расіец мусіў быў задумацца пра маштаб гістарычнага мінулага, напрыклад, армянаў ці грузінаў. Каўказскія жанчыны ў гэтай літаратуры паўстаюць пасіўнымі і пачуццёвымі, а ў мужчынах спалучаюцца лютасць і баязлівасць. У расійскіх тэкстах няма нават згадак пра палітычныя і эканамічныя набыткі, атрыманыя Расіяй у выніку заваёваў, затое паўсюдна прысутнічаюць пазнакі цывілізацыйнай місіі.

Расійскія апісанні Каўказа мелі форму падарожных нататак, вершаў, аповяданняў, аповесцяў і гістарычных аповедаў. Гэтыя тэксты былі прасякнутыя стратэгіямі «ўтрымання» мясцовых жыхароў у межах катэгорыяў дыскурсу, зададзенага напышлівымі чужынцамі. «Дзікія» краявіды натуральна насяляліся «дзікунамі» — пісьменнікі выносілі на першы план тыя рэаліі, якія самі хацелі зафіксаваць у памяці сваіх чытачоў, непасрэдна не знаёмых з гэтымі тэрыторыямі. Яны смакавалі гісторыі пра недахоп гігіены ў мясцовых жыхароў і іх прымітыўны спосаб мыслення. Як Джэйлз Флэтчэр [Giles Fletcher] акцэнтаваў увагу на голых і звар'яцелых жабраках Масквы XVI ст. (істотаў яму глыбока чужых і цывілізацыйна ніжэйшых за яго), так і Пушкін, згадваючы жабракоў на кірмашах Тыфлісу (Тбілісі), шчодро абдорваў сваіх чытачоў жудаснымі падрабязнасцямі іх побыту. Першае апісанне (Флэтчэра) з'явілася ў 1588 г., другое (Пушкіна) у 1835 г. — за гэтыя два з паловай стагоддзі Расія з аб'екта протаарыенталісцкага апісання ператварылася ў суб'екта, які сам прадуквае арыенталісцкія тэксты.

Да таго як расійцы сабралі дастаткова сілаў дзеля заваёвы Каўказа, гэты рэгіён ужо быў заселены народамі пераважна цюркскага паходжання. У часы Сярэднявечча там паўставалі і занепадалі царствы, і вялікая колькасць уладароў (як мужчынаў, так і жанчынаў) засталася

ў памяці народаў і плямёнаў, што падтрымлівала іх усведамленне свае даўняе гісторыі і ўмацоўвала іх памкненні да незалежнай дзяржаўнасці. Але яе дасягненню заміналі рэлігійныя і лінгвістычныя адрозненні, тыповыя для горных і ізаляваных мясцовасцяў. Цяжкапраходныя нават улетку, суворыя вяршыні Каўказа не спрыялі камунікацыі і добрасуседству.

Расійскія падзеі на Каўказе пачаліся з Пятром Вялікім, які скарыстаў у сваіх інтарэсах тамтэйшае змяшанае хрысціянска-мусульманскае насельніцтва. Ён і ягоныя паслядоўнікі ўтваралі кааліцыі з хрысціянскімі ўладарамі ў гэтым рэгіёне, а пасля здраджвалі ім і пакідалі пад уладу мусульманаў. Натхнёны пераможнай вайной са Швецыяй і Польшчай, Пётр вырашыў паспытаць шчасця на Поўдні і напаў на Персію, якая ў той час ужо занепадала. У 1722 г. ён распачаў паўднёвую кампанію, захапіўшы ў гэтым жа годзе горад Дэрбент, а ў 1723 г. — Баку. Падчас кампаніі адзін з хрысціянскіх уладароў каўказскага рэгіёна Вахтанг VI падтрымаў Пятра, аднак Пётр не дапамог яму, калі туркі рушылі на ягонае каралеўства. У выніку міру, заключанага ў 1724 г. Пятром з туркамі, Баку застаўся ў расійскіх руках, а каралеўства Вахтанга перайшло да Турцыі.

Падобным чынам развіваліся падзеі і за часамі Кацярыны II, якая выкарыстала цара Грузіі Іраклія II як саюзніка ў вайне з Турцыяй у 1768 — 1774 гг., але адмовілася ад яго, калі новы і магутны персідскі ўладар Ага Махамед Шах напаў на Грузію (яна тады знаходзілася пад пратэктаратам расійцаў), выразаў насельніцтва Тыфліса і заваяваў краіну для Персіі. Грузіны апынуліся ў безвыходным становішчы. Іх паўднёвымі суседзямі былі мусульмане, а паўночнымі — расійцы, якія раней ужо здраджвалі ім. Але ў той сітуацыі малому народу заставацца сам-насам было надзвычай небяспечна. Таму ў канцы XVIII ст. грузіны адважыліся на яшчэ адзін саюз з Расіяй. Аднак яны хацелі ад расійцаў гарантыяў таго, што грузінская царская сям'я захаваем трон. Тады Павел I на нейкі час пакінуў Каўказ і зноў

адкрыў Грузію для персідскай агрэсіі. Калі Аляксандр I прыйшоў да ўлады, дык замест статуса пратэктарата, якога жадала Грузія, прапанаваў інкарпарацыю ў Расійскую імперыю. Грузіны пагадзіліся на гэта як на меншае зло, і ў маніфесце 1801 г. было абвешчана далучэнне Грузіі да Расіі. Грузінскі цар выракся трона, але не ўсе пагадзіліся з гэтым (у грузінаў было моцнае пачуццё нацыянальнай свядомасці), што вымагала частых *міратворчых* дзеянняў расійскіх войскаў. У 1802 г. з мэтай заспакоіць грузінаў туды быў выпраўлены генерал Цыцыянаў. Ён быў забіты ў 1806 г.¹⁶³

Анексія Грузіі запачаткавала трыццацігадовую вайну вялізнай імперыі супраць маленькага горнага царства, якое не мела ніякіх шансаў на перамогу. Нават нашэсце Напалеона не перапыніла ваенных дзеянняў на Каўказе. Акрамя ўсяго іншага, гэта сведчыць пра тое, наколькі неістотнымі былі страты, нанесеныя Напалеонам расійскай дзяржаве. У той час як адны генералы кіравалі абарончай вайной, змагаючыся з Напалеонам на шляхах да Масквы, а пасля пераследуючы яго да Францыі, іншыя генералы ваявалі на поўдні, дзе ўрэшце падпісалі мірнае пагадненне ў Гулістане (1813 г.). Паводле яго Расійская імперыя захоплівала большую частку сённяшняга Азербайджана — да межаў з Персіяй¹⁶⁴. Крок за крокам, дамова за дамовай — і за трыццаць гадоў імперыя апаланіла ўвесь каўказскі рэгіён і вялікую частку Закаўказзя.

Найбольш спусташальнай для горных народаў была кампанія генерала Аляксея Ярмолава¹⁶⁵. Распачатая ў 1816 г., яна працягвалася да 1827 г. і скончылася генацыдам: некалькі этнічных групаў былі амаль цалкам вынішчаныя. Генерал Ярмолаў ніштожыў не толькі людзей, але насенне і корм для быдла, а такса-

¹⁶³ Seton-Watson.

¹⁶⁴ Allen F. Chew, «The Caucasus and Transcaucasia. 1763-1914», *Atlas of Russian History*, 72-73.

¹⁶⁵ Тамсама, 183.

ма высякаў лясы¹⁶⁶. Ён паняволіў авараў ды чачэнаў і замацаваў за Расіяй тэрыторыю ўздоўж усёй ракі Тэ-рэк. Подзвігі пяцідзсяцітысячнага войска Ярмолава засталіся ў расійскай памяці як дзеянне, што прымусала трымцець ад жаху, але галоўнае — як вялікае дасягненне: расійская памяць не абцяжарвала сябе рэфлексіяй. У адрозненне ад заваёваў Сібіры або масавага забойства каля дваццаці тысячаў мірных жыхароў на варшаўскай ускраіне Прага ў 1794 г. (адзін з «подзвігаў» Аляксандра Суворова), поспехі Расійскай імперыі на Каўказе былі шырока разрэкламаваныя ў мастацкай літаратуры.

У адным са сваіх лістоў Аляксандр Пушкін з неўласцівай яму пакорлівасцю прапанаваў сябе ў якасці сакратара, рэдактара і выдаўца ўспамінаў генерала Ярмолава. Ён сказаў генералу, што шмат у чым стратная для Расіі кампанія Напалеона ў Расіі прыцягнула шмат увагі пісьменнікаў, а відавочна паспяхова кампанія генерала Ярмолава на Каўказе не атрымала належнага прызнання. Далей Пушкін просіць у генерала дазволу адрэдагаваць ягоныя мемуары, у якіх апісваецца перамога на Каўказе: «Вашая слава належыць усёй Расіі, і вы не маеце права яе ўтойваць»¹⁶⁷. Пазней гэты камплімент быў вернуты Пушкіну паслядоўнікам Ярмолава на Каўказе, фельдмаршалам І. Ф. Паскевічам. Дазволіўшы паэту атрымаць аса-лodu ад кароткатэрміновага ўдзелу ў вайне супраць горных народаў, Паскевіч спаслаўся на інтарэсы Радзімы і забараніў Пушкіну заставацца на дзейнай вайскавай службе. *«Господин Пушкин! — сказаў ён. — Мне вас жаль, жизнь ваша дорога для России; вам здесь делать нечего, а потому я советую немедленно уехать из армии об-*

¹⁶⁶ Алексей Петрович, «Казачи и Северный Кавказ», *Независимая газета*, 4 июня 1994. Абарона кампаніі генерала Ярмолава з'явілася ў прэсе падчас [расійскага] акту агрэсіі ў Чачэніі ў кастрычніку 1999 г. Непрапарцыйнае выкарыстанне сілы апраўдвалася наступным чынам: «Прынцып «вока за вока» мае ґрунтоўную маральную базу ... немажліва з гэтым спрачацца». Александр Пронин, «Трагедия генерала Ермолова», *Независимое военное обозрение*, № 40 (15-21 октября 1999), 5.

¹⁶⁷ Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 10, 430.

ратно, и я уже велел приготовить для вас благонадежный конвой¹⁶⁸»¹⁶⁹. Пушкін пакінуў войска, але ён атрымаў ужо дастаткова ўражанняў для таго, каб спарадзіць

¹⁶⁸ У той жа час сучаснікі Пушкіна сярод прычынаў высылкі паэта з Каўказа называюць яго кантакты з дзекабрыстамі:

От В. Д. Вальховского я узнал некоторые подробности о ссоре Паскевича с Пушкиным. Мне передавали, что когда Александр Сергеевич прибыл в армию, Паскевич принял его очень радушно и даже велел поставить ему палатку возле своей ставки. Разумеется, Пушкина более влекла к себе задуманная беседа с Вальховским и Раевским. У них-то он проводил все свободное время и редко посещал свою палатку. До того он рыскал по лагерю, что иногда посланные от главнокомандующего звать Пушкина к обеду не находили его. При всякой же перестрелке с неприятелем, во время движения войск вперед, Пушкина видели всегда впереди скачущих казаков или драгун прямо под выстрелы. Паскевич неоднократно предупреждал Пушкина, что ему опасно зарываться так далеко, и советовал находиться во время дела неотлучно при себе, точь-в-точь как будто адъютанту. Это всегда возмущало пылкость характера и нетерпение Пушкина — стоять сложа руки и бездействовать. Он, как будто нарочно, дразнил главнокомандующего и, не слушая его советов, при первой возможности скрывался от него и являлся где-нибудь впереди в самой свалке сражения. После всего этого вышла открытая ссора между Паскевичем и Пушкиным. Наконец, главнокомандующий, видя, что Пушкин явно удаляется от него, призвал к себе в палатку (во время доклада бумаг Вальховского) и резко объявил:

— Господин Пушкин! Мне вас жаль, жизнь ваша дорога для России; вам здесь делать нечего, а потому я советую немедленно уехать из армии обратно, и я уже велел приготовить для вас благонадежный конвой.

Вальховский передал мне, что Пушкин порывисто поклонился Паскевичу и выбежал из палатки, немедленно собрался в путь, попрощавшись с знакомыми и друзьями, и в тот же день уехал. Вальховский передавал мне под секретом еще то, что одною из главных причин неудовольствия главнокомандующего было нередкое свидание Пушкина с некоторыми из декабристов, находившимися в армии рядовыми. Говорили потом, что некоторые личности шпионовали за поведением Пушкина и передавали свои наблюдения Паскевичу, разумеется, с прибавлениями, желая тем выслужиться.

Н. Б. ПОТОКСКИЙ. Рус. Стар., 1880, т. 28, стр. 583. [Каментар перакладчыка.]

¹⁶⁹ Эва Томпсан у сваім даследаванні, цытуючы гэтыя словы, спасылаецца на англамоўную працу пра Пушкіна: Henri Troyat, *Pushkin*, translated by Nancy Amphous (New York; Minerva Press, 1975), 367. [Каментар перакладчыка.]

аўтарытэтную візію Каўказа, якая замацавалася ў расійскім (а пасля і заходнім — паколькі заходнія інтэрпрэтацыі расійскай рамантычнай літаратуры арыентаваліся на расійскіх пісьменнікаў і крытыкаў) літаратурным вобразе Каўказа.

У сваіх творах, пачынаючы ад ранняга верша «*Кавказский пленник*» да позняга «*Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года*», Пушкін стварыў вобраз маўклівага і разумова непаўнаважнага Каўказа, неразважліва адважнага ў сваёй бессэнсоўнай барацьбе, але ўжо гатовага прыняць расійскае панаванне¹⁷⁰. Пушкін і Лермантаў выпрацавалі для расійскай тэкстуальнай памяці вобраз Расійскай імперыі як суворага, але справядлівага ўласніка рэгіёна. Пушкін увогуле быў першым літаратарам, які мастацкімі сродкамі сфармуляваў канон расійскай імперскай свядомасці. Ён найбольш ярка выказаў пачуцці тых, каго натхнялі расійскія ваенныя перамогі. Дзякуючы паэзіі і прозе Пушкіна стала зразумела, што расійскі імперыялізм не павінен захапляцца вобразам грубай пераможнай сілы (як тое было ў выпадку з манголамі), бо куды большы плён будзе мець эстэтызацыя таго, што знішчылі іх гарматы і штыкі. Тая вытанчанасць, з якой Пушкін умацоўваў гэтую візію расійскага імперыялізму, справіла добрую службу нацыі. Ён сканструяваў вобраз, які ніколі дагэтуль не існаваў у расійскай літаратуры. Расія — гэта гордая і магутная імперыя, якой прызначана кіраваць «беднымі фінамі» ды іншымі заваяванымі ёю народамі. Яна населеная пачцівымі і вартымі захаплення патрыётамі, якія спраўна выконвалі свой абавязак на далёкім Каўказе, а яе вышэйшыя класы не саступаюць

¹⁷⁰ Пераклад Пушкіна на ангельскую мову Эва Томпсан цытуе ў сваёй кнізе паводле выдання: *Journey to Arzrum*, translated by Birgitta Ingemanson. (Ann Arbor, MI: Ardis, 1974). У гэтым перакладзе, калі асобна не пазначана, арыгінальны тэкст цытуецца паводле Збору твораў А.С. Пушкіна ў 10 тамах (выданне 1959 — 1962 гг.), апублікаванага ў «Русской виртуальной библиотеке» (<http://www.rvb.ru/>): том 5, Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года (<http://www.rvb.ru/pushkin/otext/obprose/oi prose/o870.htm?start=o&length=all>). [Каментар перакладчыка.]

у сваёй вытанчанасці і адукацыі самым рафінаваным колам на Захадзе.

«*Путешествие в Арзрум*» Пушкіна апісвае ваенны паход фельдмаршала Паскевіча як нейкае радаснае і бясконцае паляванне, дзе дзічыны ўсюды дасхочу, а «вораг» («*l'ennemi*» — з французскамоўных размоваў Пушкіна з Паскевічам) заўсёды побач і пераследуецца ў ахвоту. Натуральнасць гэтага пераследу, падобная да абуджэння ранкам, туалету і сняданку, асабліва відавочная ў каментарах да «Падарожжа». Іншы тут прысутнічае як нешта натуральнае, звыклая частка жыцця, але яго трэба пераследаваць, нявечыць, знявольваць і забіваць. У апісаннях Пушкіна пануе настрой мужчынскіх забаваў, а падзеі паўстаюць відавочна падобнымі да палявання: поўная адсутнасць усведамлення чалавечнасці «ворага» і нават хоць бы якія апраўданні самога «палявання» ў перспектыве «вышняга суда» — гэтая схема станецца базавай для ўсіх пазнейшых расійскіх твораў пра захопніцкія войны¹⁷¹.

Адзіны даступны нам пераклад падарожжа Пушкіна на ангельскую мову звяртае ўвагу чытачоў не на ваенны паход, а на экзатычную вандроўку, такім чынам радыкальна змяняючы акцэнт падзеі. Па-расійску назва «*Путешествие в Арзрум*» працягваецца словамі «*во время похода 1829 года*», і гэтым дакладна вызначаецца месца твора ў межах традыцыі ваенных мемуараў эпохі. У адрозненне ад прыдуманнага пісьменнікам П'ера Бязухава ў «*Войне и мире*», які дэзарыентавана блукаў на полі пад Барадзіном, Пушкін быў не адстароненым назіральнікам, а ўдзельнікам вайны і сваё перабыванне ў Арзруме без усякіх сумневаў успрымаў пазітыўна. Намалюваны вуглем аўтапартрэт тых часоў выяўляе Пушкіна вярхом на кані з пікай [sic] напатагове¹⁷². Але англійскі пераклад дэманструе нам традыцыйнае *прачытанне* Захадам расійскай літаратуры, якое ўнікае мілітарных аспектаў расійскіх тэкстаў.

¹⁷¹ Такі ж легкаважны тон мы сустракаем у раннім апавяданні Льва Талстога «Казакі», дзе апісваюцца больш познія этапы заваявання Каўказа.

¹⁷² Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 685.

Прысутнасцю вайны аточаныя ўсе вобразы кнігі, са спагадай выпісаныя Пушкіным. У тую пару на Каўказе практычна не было цывільных расійцаў. Вядома, у такіх гарадах, як Пяцігорск, Кіславодск і Тыфліс, жыла расійская каланіяльная адміністрацыя са сваімі сем'ямі, што ўтварала мясцовую «грамадскасць», толькі грамадскія сходы наведвалі ў асноўным малодшыя афіцэры, капітаны ды падпалкоўнікі, хаця часам тут з'яўляліся і генералы. А вось мясцовыя насельнікі тут не сустракаліся, але на гэта чытачы расійскай літаратуры звычайна не звярталі ўвагі, таксама як і чытачы ангельскай літаратуры ігнаравалі значэнне таго факту, што плантацыі сэра Томаса Бертрама знаходзяцца ў Вест-Індыі, або што крыніцы багаццяў Мікоўбэра і Пэгоці бруаць у Аўстраліі. Расійскія размовы і баляванні выяўляюцца напоўніцу, а вось жыццё мясцовых жыхароў татальна паглынае непарушная моўча. Верагодна, нямногія чытачы чароўных пушкінскіх апісанняў падарожжа ў Тыфліс суаднеслі вялікую колькасць жабракоў на вуліцах гэтага горада з няспыннай вайной, якая разгарнулася на Каўказе, калі Расійская імперыя вырашыла яго заваяваць.

«Путешествие...» Пушкіна перанасычанае імперскай педагогікай, якая пераконвала, што Расія з'яўляецца дабрадзеянай сілай, бо забяспечвае парадак і надае ідэнтычнасць хаосу. У пэўны момант група вайскоўцаў ідзе да лесу, каб яго «зачысціць»¹⁷³. Метафара ачышчэння суадносіцца з арыенталісцкай літаратурай, дзе яна ўжываецца датычна калоніяў — прыгадаем верш Рэд'ярда Кіплінга «*Песня белага чалавека*» [*A Song of the White Men*] (1899), дзе гэты чалавек «ідзе ачышчаць зямлю». (Калі б Пушкін быў сучаснікам Кіплінга, ён мог бы паўтарыць за ім: «Добра для свету, калі Белыя Людзі ідуць сваім шляхам плячо да пляча»¹⁷⁴...) Каля пяці сотняў «турэцкіх» нявольнікаў чакаюць выраку без прыкметаў

¹⁷³ Тамсама, т. 4, 684.

¹⁷⁴ «Oh, well for the world when the White Men tread / Their highway side by side!» Rudyard Kipling, *Verse* (Garden City, NJ: Doubleday, 1940), 280.

страху, нават калі на іх вачах казакі дабіваюць параненых, — пры гэтым чытачу намаўляецца думка, што тут не столькі смеласць, колькі панылая абыякавасць да свайго жыцця. Паўсюль ляжаць целы чаркесаў. Адважны расійскі камандзір па-сяброўску («дружелюбно») курыць «іхнюю» люльку. У тым, што туркі — ніжэйшыя істоты, чытача пераконваюць згадкамі пра наяўнасць сярод іх «гермафрадыта», да таго ж нам нагадваюць, што такія ж монстры трапляюцца сярод качэўнікаў. Перад ад'ездам у Расію паэт наведваў кірмаш, дзе сутыкнуўся з «жахлівым жабраком». Той быў белы як смерць, з ягоных чырвоных гнойных вачэй цяклі слёзы. Паэт «адштурхоўвае жабрака ад сябе і з пачуццём агіды, якое немажліва апісаць», вяртаецца дадому. Тут прыгадваюцца эмацыйныя апісанні Гюставам Флабэрам [*Gustave Flaubert*] гідкіх санітарных умоваў, якія ён сустракаў на Блізкім Усходзе¹⁷⁵.

Гэтая непрывабная постаць кантрастуе са здаровымі і шчаслівымі казакамі, што апісаныя пасля бою ў пакінутай туркамі (якія, скажам так, зніклі) вёсцы. А тыя туркі, што з'яўляюцца ў творы, — гэта або пакорлівыя служкі расійцаў, або пераможаныя, што панура чакаюць немінучага прысуду. Некалькі фанатыкаў страляюць у расійцаў, але не наносяць вялікага ўрону. Іх зняважлівыя і маладушныя паводзіны на вуліцы кантрастуюць з «разважлівасцю і шчырасцю» (Сухарукаў) або «смеласцю» (Бурцаў) пераможцаў¹⁷⁶. Пушкін цытуе турэцкі верш, дзе параўноўваецца набожны (а таму, верагодна, непераможны) Арзрум са Стамбулам, асуджаным на заняпад праз тое, што не прытрымліваецца наказаў Карана. Аднак аўтар цытаванага верша памыляецца: Арзрум скараецца перад расійцамі. Захоп Арзрума, што мае адбыцца неўзабаве, аб'яўляецца галоўнакамандуючым расійскага войска, генералам Паскевічам, падчас абеду для старэйшых афіцэраў. Мусульманская крэпасць была ўзятая лічы мімаходзь, без сур'ёзнага планавання і з малымі затратамі.

¹⁷⁵ *Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour*, translated and edited by Francis Steegmuller (Boston: Little, Brown, 1973), 65.

¹⁷⁶ Тамсама, 695.

Вобраз непераможнасці Арзрума, сфармуляваны турэцкім вершам праз цытаванне Пушкіным, дадае расійскай каланіяльнай уладзе яшчэ больш велічы і славы.

Арзрум пасля захопу — маўклівы. У гэтым стотысячным горадзе ніхто не скардзіцца на дзесяць тысячаў казакаў, якія вядуць тут цяпер рэй. Палац пашы [паша — мусульманскі князь] цалкам разрабаваны: канапы разадраныя, няма дываноў. Паводле Пушкіна, гэта самі туркі, уцякаючы, нарабілі такой шкоды. Жонкі з гарэма ўслаўляюць расійцаў, атрымаўшы загад сустрэцца з імі асабіста. Гэты букалічны вобраз псуецца адно навінамі пра тое, што ў Арзруме з'явілася паляндра.

На сваім шляху назад, у Расію, Пушкін сустракае сяброў, якія на мясцовых гарачых крыніцах лекуюць свае раны, атрыманыя падчас вайсковай кампаніі. З сабой у іх ёсць некалькі расійскіх часопісаў з няўдалымі артыкуламі пра паэзію Пушкіна. Апошняя падзея, апісаная у *«Путешествии...»*, становіцца выбух смеху, выкліканага гэтымі вартымі жалю прыкладамі літаратурнае крытыкі.

Заканчэнне пушкінскага падарожжа дэманструе ключавыя моманты каланіяльнага пачуцця перавагі: адукаванасць і пісьменнасць каланізатараў, агіда да прымітыўных істотаў, права каланізатара карыстацца рэсурсамі захопленых земляў дзеля дабрачынных мэтаў (лекаванне, будаванне новых дамоў і паркаў), здольнасць прадукаваць тэксты, што захоўваюць памяць пра арзрумскі паход для нашчадкаў, і, урэшце, магчымасць атрымліваць асалоду ад жыцця, як і належыць маладым расійскім афіцэрам у адпачынку.

Прывілеяванасць пазіцыі імперскага назіральніка — гэта агульная стратэгія тэкстуальнага імперыялізму: пяро заваёўніка толькі апісвае звычаі і манеры скораных народаў, якія не маюць права самі гаварыць пра сябе. Нават калі прадстаўнік заваёўнікаў сам становіцца вязнем «дзікуноў», сітуацыя не змяняецца. У *«Кавказском пленнике»* безыменны расіец (названы паэтам «еўрапейцам») аказваецца ў чаркескім палоне. Ён шмат «назірае за іх вераваннямі і звычаямі», падобна да арыенталіста, які мае

на мэце папоўніць заходні корпус ведаў¹⁷⁷. Яму падабаецца іх прастата, гасціннасць, прыгожая вопратка і спрытныя рухі, падабаецца нават іх схільнасць да супраціву і дужасць. Чаркесы «народжаныя для вайны», і падчас сваіх падобных да вайны гульняў яны часта адсякаюць галовы нявольнікам на вялікую радасць дзецям [sic]. Але расіец назірае за ўсім гэтым з пазіцыі чалавека, які адчувае ўласную перавагу — такое стаўленне палоннага выклікае трапяткое захапленне ягоных ахоўнікаў.

Характэрнай рысай расійскай каланіяльнай літаратуры з'яўляецца акцэнтацыя ўвагі на рэальных або намысленых жорсткасцях, калісьці здзейсненых у дачыненні да расійцаў. Мінулыя крыўды шырока асвятляюцца ў літаратурных і іншых тэкстах, і імі апраўдваюцца наступныя рэпрэсіі расійцаў. «Кавказский пленник» Пушкіна нагадвае чытачу, што няскораныя народы ўяўляюць сабой сур'ёзную небяспеку для імперыі і што многія расійцы загінулі падчас іх набегу на імперскую тэрыторыю. У верасні 1998 г., праз тры гады пасля заканчэння вайны, якая зраўняла Чачэнію з зямлёй і забіла дзесяткі тысяч чачэнцаў, расійская прэзідэнцкая камісія па справах ваеннапалонных апублікавала прэс-рэліз, дзе абвясчалася, што 794 расійцы, якія прымалі ўдзел у вайне, усё яшчэ лічацца зніклымі без вестак, і ад зруйнаванай рэспублікі патрабавалі тлумачэнняў. Неўзабаве Міністэрства замежных спраў абвясціла, што Расія ніколі не дазволіць Чачэніі аддзяліцца ад «Расійскай» Федэрацыі¹⁷⁸.

Сфакусаваныя на расійцах і поўныя асуджэння мясцовых жыхароў творы Пушкіна рэзка адрозніваюцца ад поліфанічных апісанняў чорнай Афрыкі Джозефа Конрада, а тым болей ад крытыкі, хай і стрыманай, каланіяльных кампаній Джэйн Остын¹⁷⁹. У адрозненне ад брытанцаў Пушкін не мае сумневаў. Ён прамаўляе ад імя імперыі, якая яшчэ будзеца, і хутчэй на казацкіх шаблях, чым

¹⁷⁷ Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 4, 114.

¹⁷⁸ Agence France-Presse (Moscow), 21 September 1998 and 2 October 1998.

¹⁷⁹ Пушкин, *Путешествие в Арзрум, Полное собрание сочинений*, т. 6, 683.

на тэкстуальнай перавазе; да таго ж гэтая імперыя ўсё яшчэ баіцца, што сама стане часткай дыскурсу Іншага. У пару Пушкіна не было пэўнасці ў тым, што Расія паспяхова пераадолее заходнюю таксаномію. Уплывовыя асобы, такія як Жуль Мішле [Jules Michelet], усё яшчэ былі гатовыя трактаваць Расію такім чынам, які не надта адрозніваўся ад скарыстанага Пушкіным у дачыненні да Каўказа. Небяспека была рэальнай: праз шмат гадоў пасля смерці Пушкіна Іван Тургенеў не здолеў унікнуць пабляжлівага тону братоў Ганкураў, якія згадалі пра яго ў сваім «Дзённіку» як пра экзатычнага і дзіўнага славяніна. Сцверджанні ніжэйшасці Каўказа ў «Путешествии в Арзрум», крыклівыя заявы пра перавагу расійскіх казакаў і прыніжэнне «туркаў» за тое, што яны пры найменшай пагрозе адступаюць без барацьбы, былі адказам Пушкіна на тую пазіцыю вершнасці, з якой многія тагачасныя еўрапейскія інтэлектуалы трактавалі расійцаў.

Некалькімі пакаленнямі пазней з'явіўся «Хаджи Мурат» Льва Талстога (1904). Напісаны з перспектывы расійскай дзяржавы, што пачувалася ўжо ў бяспецы, гэты твор упершыню дэканструяваў рамантычную каланіяльную прапаганду. Талстой адэкватна ацаніў *палітыку выпаленай зямлі*, што была падставай поспехаў Ярмолава і Паскевіча. Нягледзячы на тое, што «Хаджи Мурат» быў напісаны ў часы, калі Каўказ быў надзейна інкарпараваны ў імперыю, гэтую працу Талстога надрукавалі толькі пасля ягонай смерці. У «Хаджи Мурате» Талстой апынуўся занадта антыкаланіяльным, каб не стварыць сваім творам небяспекі расійскім паноўным колам. Ягоная інтэрпрэтацыя Мікалая I, пад чыім кіраўніцтвам канчаткова быў заваяваны Каўказ, настолькі негатыўная, што яе нельга параўнаць ні з якім творам расійскай літаратуры. «Хаджи Мурат» апавядае пра жahlівыя сцэны захопніцкай вайны. Наратар коратка апісвае вынішчэнне чачэнскай вёскі наступным чынам:

«Садо нашел свою саклю разрушенной: крыша была провалена, и дверь и столбы галерейки сожжены, и внутренность

огажена... ..два стожка сена были сожжены; были полومانы и обожжены посаженные стариком и выхоженные абрикосовые и вишневые деревья и, главное, сожжены все ульи с пчелами... Фонтан был загажен, очевидно нарочно, так что воды нельзя было брать из него. Так же была загажена и мечеть...»¹⁸⁰

Перакладчык Талстога Эйлмер Мод [Aylmer Maude] каментуе дзеянні Ярмолава наступным чынам: «“Міратворчая” кампанія ў Чачэніі і Дагестане... складалася з руйнавання вёсак, выкрадання быдла і маёмасці, поўнага высычэння лясоў і перасялення народаў»¹⁸¹. Падобныя ацэнкі цалкам кантрастуюць з бесклапотным тонам «Путешествия в Арзрум» і нават з больш песімістычнымі расповедамі Міхаіла Лермантава. Пушкін, зразумела, ведаў пра рэальны стан справаў дзякуючы свайму арзрумскаму падарожжю. «Черкесы нас ненавидят, — адзначаў ён. — Мы вытеснили их из привольных пастбищ; аулы их разорены, целые племена уничтожены»¹⁸². Аднак, у адрозненне ад Талстога, ён не стаў на бок чаркесаў, а толькі непакоіўся за расійцаў, якім пагражала чаркеская небяспека. Як і шматлікія іншыя каланізатары, Пушкін ставіўся да Іншага як да прадстаўніка абсалютна чужога роду (іншага гатунку), чые патрэбы і правы сутнасна адрозніваліся ад тых, што вызнаваліся каланізатарам.

Галоўнай стратэгіяй падпарадкавання і прыўлашчвання з’яўляецца ўвідавочненне дыхатаміі паміж нішчымніцай ды першабытнай жорсткасцю Каўказа да заваёвы і радыкальна палепшанага яго сацыяльнага і матэрыяльнага становішча ў складзе імперыі. Пушкін

¹⁸⁰ «Hadjı Murad», *Great Short Works of Leo Tolstoy*, translated by Louise and Aylmer Maude (New York: Harper & Row, 1967), 629.

¹⁸¹ Leo Tolstoy, *The Kreutzer Sonata and Other Stories*, translated by Louise and Aylmer Maude (Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1997), 472.

¹⁸² Ангельскі пераклад цытуецца паводле: *Journey to Arzrum*, 23; арыгінал: *Полное собрание сочинений*, т. 6, 647. [Каментар перакладчыка.]

намаляваў ружовую карціну тых перавагаў, якія расійская цывілізацыя прынесла на Каўказ усяго за некалькі гадоў. Параўноўваючы гарачыя крыніцы каля Георгіеўска з тым, што ён бачыў тут раней, Пушкін адзначае рэзкія змены да лепшага:

«В мое время ванны находились в лачужках, наскоро построенных.... Нынче выстроены великолепные ванны и дома. Бульвар, обсаженный липками, проведен по склонению Машука. Везде чистенькие дорожки, зеленые лавочки, правильные цветники, мостики, павильоны. Ключи обделаны, выложены камнем; на стенах ванн прибиты предписания от полиции; везде порядок, чистота, красивость...»¹⁸³

«Туркі» без расійцаў не здатныя самі забяспечыць сабе камфорт і стварыць добрыя ўмовы. «Азіяцкая галеча» сталася ўстойлівым выразам, адзначае Пушкін¹⁸⁴. У рамане знаўцы Каўказа Міхаіла Лермантава (маладзейшага за Пушкіна на 15 гадоў) «Герой нашего времени» (1840) расійцы называюць «азіятаў» «бестыямі», «преглупымі», «жалкiмi», «плутамі», карацей кажучы, істотамі, няздольнымі паклапаціцца пра саміх сябе¹⁸⁵. Да таго ж яны апынаюцца яшчэ падступнымі ды сквапнымі: брат Бэлы здраджвае ёй дзеля каня, якога Пячорын скраў у Казбіча, — учынак, які муляе наратару, але разам з тым сведчыць пра пячорынскую мужнасць і адвагу. Галеча мясцовага насельніцтва апісваецца такім чынам, каб паказаць на няздольнасць саміх аўтахтонаў калі-небудзь падняцца вышэй за ўзровень выжывання: яны толькі палююць, крыху займаюцца земляробствам, сварацца паміж сабой і выкрадаюць коней. Характэрна, што *Максим Максимыч*, які сам не лішне адукаваны, вельмі рэзка выказваецца пра разумовую абмежаванасць «абарыгенаў».

¹⁸³ Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 644.

¹⁸⁴ Тамсама, 693.

¹⁸⁵ М.Ю. Лермонтов, *Герой нашего времени*, ред. Б.М. Эйхенбаум (Москва: Академия Наук, 1962), 8, 10.

Мясцовыя жыхары ў творах Пушкіна і Лермантава — як надакучлівыя малпы, што засяляюць дзікія краявіды. Яны жывуць там дзеля таго, каб расійскія вайскоўцы мелі на што скіраваць увагу, а таксама каб умацоўваць чытацкую салідарнасць з Русью. У адрозненне ад Пушкіна і ў нечым падобна да Джозефа Конрада, у каментарых Лермантава ўжо месцамі з'яўляецца паблажлівая іронія. Лермантаў нарадзіўся ў імперыі, якая магла сабе дазволіць быць злёгка велікадушнай. Аднак цэлы шэраг зняважлівых характарыстык, выказаных ягонымі персанажамі, пераконвае расійскага чытача ў тым, што гэтыя прымітыўныя людзі патрабуюць дамінацыі над сабой і нават самі жадаюць гэтага. Вось адзін са шматлікіх панегірыкаў Пушкіна расійскаму каланізатару: «Там, где угрюмый паша молчаливо курил посреди своих жен и бесчестных отроков, там его победитель получал донесения о победах своих генералов, раздавал пашалыки, разговаривал о новых романах»¹⁸⁶.

Як і творы заходніх каланіялістаў, «Путешествие в Арзрум» старанна адсланяе чытача ад высновы, што нежаданне мясцовых жыхароў скарыцца заваёўнікам зусім не з'яўляецца злачынствам. Пушкін прымаў як належнае, што жыхары пустынных мясцовасцяў мусяць яму прыслугоўваць толькі таму, што за ім стаіць расійскае войска. Але падобныя патрабаванні ён ставіў і перад чыноўнікамі ды цывільнымі асобамі ў гарадах і паселішчах, якія наведваў, і патрабаванні гэтыя заўжды выконваліся. Што мясцовае насельніцтва магло пры гэтым пра яго думаць — застаецца па-за зместам, хутчэй за ўсё, і чытачы ні пра што такое не задумваліся. У класічным імперскім апісанні захопленых земляў Пушкін наступным чынам піша пра Грузію і яе жыхароў: «Грузия перешла под скипетр императора Александра в 1802 г. Грузины народ воинственный. Они доказали свою храбрость под нашими знаменами. Их умственные способности ожидают

¹⁸⁶ *Journey to Arzrum*, 83. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года (<http://www.rvb.ru/pushkin/otext/obprose/oi prose/o870.htm?start=o&length=all>)

большей образованности. Они вообще нрава веселого и общежительного»¹⁸⁷.

Нядаўна скораны горад Арзрум недастаткова камфортны для таго, каб задаволіць патрэбы і густы Пушкіна. Нідзе ён не знаходзіў патрэбных яму тавараў, што дало яму нагоду выхваліцца: «*Не знаю выражения, которое было бы бессмысленнее слов: азиатская роскошь. Ныне можно сказать: азиатская бедность, азиатское свинство и проч., но роскошь есть, конечно, принадлежность Европы. В Арзруме ни за какие деньги нельзя купить того, что вы найдете в мелочной лавке первого уездного городка Псковской губернии*»¹⁸⁸.

Пскоў тут — добра выбраны прыклад: ён дастаткова блізкі да Балтыйскага ўзбярэжжа імперыі, якое было сярод найбольш заможных расійскіх калоніяў. Прыклад, прыведзены Пушкіным, замоўчвае і скажае рэальны стан справаў у цэнтры Расіі (выразна апісаны Гогалем прыблізна ў той самы час) і разам з тым умацоўвае імідж краіны як адной з цывілізаваных еўрапейскіх дзяржаваў. Каланіяльныя тэксты Пушкіна фармавалі ў расійскай свядомасці вобраз Каўказа як зямлі, якая патрабуе апекі, да таго ж яны выбаўлялі расійцаў ад жадання паразумецца з гэтымі народамі і, адпаведна, сімпатыяў да іх. Таму чытачы расійскай літаратуры абыякава ставіліся да тых стратаў, што скораныя народы панеслі ў змаганні супраць расійскай агрэсіі, — тым болей яны ніколі не задумваліся, што энергія супраціву экспансіі магла быць скіраванай на разбудову тамтэйшых грамадстваў. Творы, падобныя да «*Путешествия...*» Пушкіна, спрычыніліся і да кшталтавання пазіцыі ўласнае перавагі, з якой маскавіты ў постсавецкі перыяд успрымалі цёмнаскурае насельніцтва паўднёвых рэгіёнаў былога СССР, што прыязджала ў Маскву. Апытанні грамадскай думкі 1990-х гг. выявілі адкрытую варожасць да прыбышоў і між іншым папулярнае

¹⁸⁷ *Journey to Arzrum*, 40. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года (<http://www.rvb.ru/pushkin/oi/text/obprose/oi/prose/0870.htm?start=0&length=all>)

¹⁸⁸ *Ibid.*, 80. Тамсама.

меркаванне, што «чачэнская мафія» пазбавіла маскавітаў іх заслужанага пачуцця ўласнае бяспекі¹⁸⁹. Падставы для такога ўспрымання былі прадвызначаныя вобразамі «абарыгенаў» у расійскай рамантычнай літаратуры.

Натхненнем для «Путешествия в Арзрум» стала французская ацэнка ранейшых твораў паэта, прадметам якіх было гэта каланіяльнае падарожжа. Пушкіна зачэпіла, што яго абвінавацілі ў сатырычным апісанні вайсковага паходу ў Арзрум. Нішто не можа быць такім далёкім ад праўды, сцвярджаў паэт. І сапраўды, ягоны твор прасякнуты спробамі надаць пазітыўнае значэнне расійскаму ваеннаму гвалту. Выглядае на тое, што Пушкін не сумняваўся ў маральным праве пазбаўляць земляў тых, хто быў слабейшым, незалежна ад таго, былі яны каўказцамі або цэнтральнаеўрапейцамі, — галоўнае, каб землі пераходзілі да расійцаў ці іх саюзнікаў (Пушкін выступаў супраць турэцкага імперыялізму, пішучы палымяныя вершы ў абарону сербаў, якія былі ахвярамі тэрытарыяльных апетытаў Атаманскай імперыі). З усіх вялікіх расійскіх пісьменнікаў Пушкін, верагодна, быў найбольшым шавіністам.

Леў Талстой у сваіх ранніх аповесцях умацоўваў пушкінскі вобраз адважных казакаў, што змагаюцца за імперыю, але пазнейшы досвед жыцця працвярэзіў яго, і наступныя творы пісьменніка адлюстроўваюць ужо адэкватнае разуменне расійскай экспансіі. У «Хаджи Мурате» наратар гаворыць наступнае пра сітуацыю ў чачэнскай вёсцы пасля расійскага набегу:

«О ненависти к русским никто и не говорил. Чувство, которое испытывали все чеченцы от мала до велика, было силь-

¹⁸⁹ У апытанні, праведзеным Інстытутам псіхалогіі Расійскай Акадэміі навук, дзяцей прасілі намаляваць сваю будучыню так, як яны яе бачаць. Адзін хлопчык намаляваў сябе сярод акрываўленых частак цела, патлумачыўшы: «Калі навокал будзе менш грузінаў ды неграў, Масква зробіцца чысцейшай». Арганізатары апытання адзначаюць, што гэты адказ не быў нетыповым. Vitali Vitaliev, «Projections: Remembering Galina Starovoitova», *Transitions* 6, no. 1 (January 1999), 22.

нее ненависти. Это была не ненависть, а непризнание этих русских собак людьми и такое отвращение, гадливость и недоумение перед нелепой жестокостью этих существ, что желание истребления их, как желание истребления крыс, ядовитых пауков и волков, было таким же естественным чувством, как чувство самосохранения»¹⁹⁰.

Аднак не творчасць Талстога, а візія нямецкага арыстакрата барона Аўгуста фон Хакстхаўзэна [August von Haxthausen], які вандраваў па Расіі за кошт цара Мікалая I, заклала асновы еўрапейскага бачання расійскай палітыкі:

«Сцвердзіўшы, што расійская палітыка ў дачыненні да Азіі была хутчэй міралюбівай, чым агрэсіўнай, мы хацелі б дэталёва гэта аргументаваць. Пачнём з тэрыторыі, дзе Расія няспынна вяла вайну, а менавіта з каўказскіх правінцыяў. Каўказскі горны хрыбет усім сваім масівам разлэгся ўпоперак расійскіх раўнінаў. Вяўнічыя і драпежныя горцы заўжды нападзілі на неабароненыя раўніны, рабавалі і спустошвалі вёскі і пасля беспакarana вярталіся ў свае бяспечныя горныя крэпасці. Франтальная атака супраць іх была практычна немажлівая, паколькі яны мелі за сабой усю Азію. Пасля Расія завалодала Грузіяй. Гэта стала вялікім клопам для Расіі, які ўцягнуў яе ў крываваыя войны з Персіяй і Турцыяй — войны, што прывялі да заваёвы ўсяго рэгіёна поўдня Каўказа паміж Чорным морам і Каспійскім»¹⁹¹.

Далей Хакстхаўзэн дадае ў абарону [імператара]: «Гэты захоп адбыўся да ўступлення на трон цяперашняга імператара. Яму давалося прыняць спадчыну». Але Хакстхаўзэн цвёрда падтрымлівае ідэю расійскай цывілізацыйнай місіі і апелюе да развітога ў еўрапейскага чытача пачуцця міжнароднага права і парадку.

¹⁹⁰ *Great Short Works of Leo Tolstoy*, translated by Louise and Aylmer Maude (New York: Harper and Row, 1967), 629.

¹⁹¹ August von Haxthausen, *Studies on the Interior of Russia*, edited by S. Frederick Starr (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1972), 320.

Ці мажлівая сёння карэкцыя [бачання гэтых падзеяў] пасля сведчанняў такога аўтарытэта, падмацаванага іншымі тэарэтычнымі тэкстамі і публіцыстыкай? Калі даваць веры Энжэле Стэнт, Дэніэлу Ергіну і Тэйн Густафсон [Angela Stent, Daniel Yergin, Thane Gustafson], аўтарам выдання «*Russia 2010*» (1995), хутчэй за ўсё, карэкцыя немажлівая. У раздзеле з назваю «Вяртанне вялікай сілы» аўтары прызнаюць паразу імперскай Расіі толькі ў дачыненні да Афганістана. А далей яны прадказваюць, што «Паўночны Каўказ застанецца крывавай ранай на бліжэйшыя гады, да таго часу, пакуль цэнтральны ўрад у Маскве будзе заставацца слабым, але ў выніку гэты рэгіён зноў апынецца ў расійцаў»¹⁹².

Падчас захопніцкіх войнаў на Каўказе ўвідавоchnіўся і эканамічны патэнцыял гэтага рэгіёна — аб чым раней сведчылі таямнічыя свячэнні ў начным небе вакол Баку. Гэта запальваўся газ, што выпарваўся з багатых на нафту палёў вакол горада. Усведамленне значнасці гэтых рэсурсаў падштурхоўвала да больш рашучых дзеянняў па захопу гэтых земляў, жыхары якіх былі падзеленыя між сабой рэлігійна ды этнічна і таму не складалі сур'ёзнай пагрозы для імперыі. Між іншым, сам факт гэтай экспансіі сведчыць пра глыбокую прадбачлівасць імперскай палітыкі Расіі. На пачатку ХХ ст. уся расійская нафта здабывалася з каўказскіх калоніяў (Азербайджана ды Чачэніі). У 1913 г. Расійская імперыя прадуквала 10 млн тонаў нафты, 4/5 якой паходзіла са свідравінаў каля Баку і 1/5 — са свідравінаў каля чачэнскага горада Грозны¹⁹³.

У 1837 г. на «заспакоены» Ярмолавым Каўказ паводле царскага загаду быў высланы малады расійскі паэт Лермантаў. Памілаваны ў 1838 г., ён быў нанова арыштаваны за дуэль з сынам замежнага дыпламата і зноў апынуўся на Каўказе, дзе імперыя знаходзіла «міратворчы» занятак тым, хто парушаў царскую волю.

«Герой нашэго врэмени» стаўся плёнам дзвюх «выправаў» Лермантава на Каўказ. Дзякуючы абставінам, а так-

¹⁹² Angela Stent, Daniel Yergin and Thane Gustafson, *Russia 2010 and What It Means for the World* (New York: Vintage, 1995), 250.

¹⁹³ Seton-Watson, 658.

сама рамантычным антыпатыям да царскай тыраніі, Лермантаў у пэўнай ступені выйшаў за межы пушкінскіх інтэрпрэтацыяў расійскага заваёўніка, хаця і застаўся абыякавым да самой праблемы заваёваў. Ягоны аповед разгортваецца вакол вобразаў меланхалічнага расійскага афіцэра Пячорына, няшчаснай ахвяры ўласных садамазахісцкіх звычак, і ягонага старэйшага прыяцеля афіцэра Максіма Максімыча, які сваё жыццё прысвяціў імперыі. Мясцовыя жыхары ўтвараюць толькі фон — сквапнасці і здрадніцтва (Азамат), дурасці (стары чаркескі князь) і неахайнасці (Казбіч). Іх жанчыны, паводле Пячорына, зусім не прыгажуні, за выключэннем Бэлы. Яна была князёўнай паводле паходжання, аднак Максім Максімыч яе ніколі так не называў. Калі ж Бэлу пасадылі ў вязніцу, яе годнасць і непадступнасць імгненна знікаюць. Наратар апісвае яе як непісьменную чаркескую дзяўчынку, якая хіба што толькі не просіцца, каб яе злавілі, згвалцілі ды пакінулі ў палоне дзеля забаваў Пячорына (чалавека, вышэйшага за яе ў цывілізацыйным плане) — а пасля кінулі. Пафасная рыторыка апавядальніка не заслання змрочнага шэрагу падзеяў, і чытачы могуць самі зрабіць высновы пра годнасць «героя нашага часу». Хаця многія расійскія чытачы і займаюць крытычную пазіцыю адносна Пячорына, іх асуджэнне канцэнтруецца хутчэй вакол адсутнасці ў яго мэты ў жыцці, чым вакол канкрэтных злачынстваў, да якіх ён спрычыніўся, — выкрадання непаўнагадовай чаркескай дзяўчынкі і вынішчэння яе сям'і. Як адзначаў Лермантаў, яго мэтай было напісаць «гісторыю чалавечай душы». Таму яго не цікавіла маральнасць рэпрэсіўных дзеянняў расійцаў, якія былі толькі фонам для апісання характару Пячорына і іншых персанажаў.

На тую пару параза ад расійцаў раз'яднала чаркескае грамадства, але аўтарытарны голас знешняга назіральніка спрабуе пераканаць чытача ў тым, што мясцовыя жыхары пакутуюць ад нягодаў, абумоўленых іх прыроднай няздольнасцю сфармаваць трывалыя сацыяльныя сувязі, якія маглі б дазволіць ім лепш бараці з самімі сябе. Яны мала камунікуюць паміж сабой, але шмат варагуюць — Казбіч

памылкова забівае старога князя, паверыўшы ў тое, што той прадаў Пячорыну сваю дачку Бэлу. Змушанаму на выгнанне Казбічу не ўдаецца ажаніцца і ўтварыць сям'ю або займець прэстыжнае месца сярод чаркесаў, на якое ён мог бы разлічваць адпаведна свайму статусу, калі б там не з'явіліся расійцы, што прыйшлі вынішчыць ягоны народ. Бэла памірае, не паразумеўшыся з помслівым Казбічам.

Думкі мясцовых жыхароў не рэпрэзентуюцца наўпрост, а заўжды выяўленыя праз інтэрпрэтацыі расійскіх персанажаў — у гэтым Лермантаў падобны да Пушкіна. Вернемся на хвілінку да «Путешествия в Арзрум». Там ёсць эпізод, калі перад расійскімі генераламі стаяць чатыры захопленыя ў палон пашы, адзін з якіх лічыць сябе паэтам. Як заўважае расійскі назіральнік, паэтычны паша балбатлівы і не мае пачуцця ўласнае годнасці; гэтыя характарыстыкі ставяць яго на некалькі ўзроўняў ніжэй за «сапраўднага» рамантычнага паэта — такога, як, напрыклад, Пушкін. Мы даведваемся, што паэт (стары мужчына, чыё жыццё — хаця пра гэта і не гаворыцца — залежыць ад расійскіх афіцэраў) прамаўляе трагікамічныя словы: *«Благословен час, когда встречаем поэта. Поэт брат дервишу. Он не имеет ни отечества, ни благ земных; и между тем как мы, бедные, заботимся о славе, о власти, о сокровищах, он стоит наравне с властелинами земли и ему поклоняются»*¹⁹⁴. Уся кампанія, што назірае за гэтым, весяліцца. Азіятам дазваляюцца паэтычныя паводзіны (вядома, ён не «сапраўдны» паэт, а хутчэй блазан), таму што гэта ўтрымлівае іх ад зла, то бок ад актыўнай барацьбы супраць Расіі. Але, зразумела, ім не дазваляецца замнога весялосці — калі расійская кампанія ўжо набавілася імі, яны мусяць знікнуць. Дэрвіш, які з'явіўся пасля прамовы паэта, жорстка адштурхоўваецца, і мы больш нічога не чуем пра іх лёс.

Глыбокі разрыў паміж сур'ёзнасцю ў апісанні расійцаў і паблажлівасцю ў мастацкім выяўленні мясцовых жыха-

¹⁹⁴ *Journey to Arzrum*, 76. Пушкін, *Полное собрание сочинений*, т. 6, 691.

роў робиць выдатныя творы Пушкіна і Лермантава ўзорами каланіялісцкіх практык. Расійцы ў іх творах — рэалістычна намаляваныя людзі, а чужыя ім чаркесы нагадваюць заклінальнікаў змеяў з вядомай карціны Жана Леона Жэрома, рэпрадукцыя якой была змешчаная на вокладцы першага выдання «Арыенталізму» Эдварда Саіда. Такі падыход прыніжае скораныя народы. Штуркарскае балбатанне старога пашы, паводле Пушкіна, мусіць сведчыць пра дзікунства мясцовых жыхароў, хаця цалкам магчыма, што гэта пралічаная стратэгія ў стасунках з заваёўнікам. Паводзіны ж Бэлы ў палоне апісваюцца адпаведна стэрэатыпаў прымітыўнай жанчыны, на якую лёгка ўплываць каляровымі каралямі і салодкімі словамі.

У сваім эсе «*Іншае пытанне*» [*The Other Question*] Хомі Бхабха параўноўвае залежнасць каланіялістаў ад стэрэатыпаў адносна «тубыльцаў» з канцэпцыяй Фройда пра ролю, якую адыгрывае фетыш для фетышыста¹⁹⁵. У пэўнай ступені каланізатар вызначае сябе «праз кантраст» з каланізаваным і з гэтага апынаецца «ў залежнасці» ад «дзікуноў». Бо цяпер ён уяўляе сябе такім, якім не з'яўляецца насамрэч. Таму ягоная ідэнтычнасць аказваецца значна больш няпэўнай, чым ён аб гэтым мяркуе. Супастаўленні мясцовых жыхароў і расійцаў у «каўказскіх» творах Пушкіна і Лермантава выкрываюць гэтую няпэўнасць і пачуццё трывогі, якім поўніцца расійскі каланіяльны дыкурс. Не ўпэўненыя ў сваёй перавазе над заваяванымі народамі, пісьменнікі пастаянна маніфестуюць расійскую ідэнтычнасць сваіх герояў, што мусіць сведчыць аб іх уладзе над Іншым. Але ў тым выпадку, калі з нейкіх прычынаў Іншы адсутнічае, усе ўяўныя перавагі гэтай ідэнтычнасці заваёўніка знікаюць. Вітальд Гамбровіч [Witold Gombrowicz] апісвае падобную сітуацыю ў «*Фэрдыдурку*» [*Ferdydurka*] (1937), дзе гаспадары пільна сочаць за ўласнымі манерамі ў прысутнасці служак, паколькі, у пэўным сэнсе, яны абедаюць і дзеля

¹⁹⁵ Bhabha, *Location of Culture*, 69; also Moore-Gilbert, 117-118.

таго, каб прадэманстраваць апошнім, што яны — шляхетныя ўласнікі зямлі — лепш выхаваныя за халопаў¹⁹⁶. Аднак, заўважае Гамбровіч, сам факт, што ў канструяванні свае ідэнтычнасці гаспадары залежаць ад служак, робіць яе вельмі няпэўнай. З гэтага сувязі паміж гаспадарамі і служкамі ў неспрыяльных абставінах лёгка руйнуюцца. Атрымліваецца, што падобная няпэўнасць палягае ў аснове ўсіх каланіяльных стасункаў, незалежна ад таго, датычыцца гэта брытанскай Індыі або расійскага Каўказа.

Прыкметай трывіялізацыі Каўказа ў расійскай літаратуры з'яўляецца павярхоўнасць сувязяў з ім персанажаў-расійцаў. У расійцаў Каўказ сам па сабе не спараджае хоць якіх моцных пачуццяў. Ён служыць толькі дэкарацыяй, гэтаксама як і спрошчаныя краявіды, на тле якіх мастакі Рэнэсансу малявалі кабетаў. Каўказам можна аднойчы скарыстацца, каб пасля забыцца на яго, як на заморскую вандроўку. Ствараючы псіхалагічныя партрэты сваіх герояў, Лермантаў мог бы пасяліць іх у Санкт-Пецярбурзе або Маскве. Духоўнае жыццё расійскіх персанажаў вельмі ўмоўна знітаванае з той тэрыторыяй, дзе яны знаходзяцца. Ствараецца ўражанне, што заваяваныя народы ніколі не мелі сваёй гісторыі і з'явіліся на свет адно дзеля таго, каб быць паняволенымі расійцамі. Што насамрэч тут мае значэнне — дык гэта расійская зямля, да якой вяртаюцца наратары Пушкіна і Лермантава, — зямля, якая мроіцца ў салодкіх снах Максіму Максімычу. Звычкі і погляды Пячорына сфармаваліся гарадской адукацыяй, таму яго не цікавяць чаркесы з чужымі яму справамі. Не дзіўна, што гісторыкі літаратуры параўноўваюць Пячорына менавіта з гарадскімі персанажамі — Яўгеніем Анегіным і Аляксандрам Чацкім, якія не мелі аніякага дачынення да Каўказа і былі тымі нямногімі расійскімі мужчынамі, што не ўдзельнічалі ў войнах. Як і ў іншых каланіяльных літаратурах, расійскія героі на Каўказе размаўляюць паміж сабой, але не з мясцовымі жыхарамі, яны размаўляюць пра

¹⁹⁶ *Ferdydurke* (Warsaw: Rój, 1937); in English *Ferdydurke*, translated by Eric Mosbacher (New York: Grove, 1968).

мясцовае насельніцтва, але не непасрэдна з ім — магла б сказаць з гэтай нагоды Гаятры Співак¹⁹⁷.

У свой час твор Лермантава выклікаў шырокі розгалас, што стварыла мажлівасць зрабіць пэўныя абагульненні адносна стану расійскай літаратуры, але не было ніводнай значнай дыскусіі па пытаннях гісторыі Каўказа або па праблемах яго карэннага насельніцтва. За нешматлікімі выключэннямі, такое абьякавае стаўленне падтрымліваецца і сёння. Не толькі Пячорын ды Максім Максімыч, але і Грушніцкі, і князеўна Мэры (як і іншыя «каўказскія» героі расійскай літаратуры) аналізаваліся і трактаваліся пераважна ў дзвюх супрацьлеглых пазіцыях: адчужэння (бязродны Пячорын) і пасвячэння сябе *родине* (Максім Максімыч). Такую традыцыю заснавала рэцэнзія Вісарыёна Бялінскага на «Героя нашего времени», што была напісаная ў год выхаду рамана¹⁹⁸. І менавіта Бялінскі распрацаваў тэхналогію экзістэнцыйнага выдалення «тубыльцаў» з-пад увагі літаратурных крытыкаў. Вось што ён пісаў з нагоды смерці Бэлы:

«Глубокое впечатление оставляет после себя [раздел] «Бэ-ла»: вам грустно, но грусть ваша легка, светла и радостна; вы летите мечтою на могилу прекрасной, но эта могила не страшна: ее освещает солнце, омывает быстрый ручей, которого ропот, вместе с шелестом ветра в листвах бузины и белой акации, говорит вам о чем-то таинственном и бесконечном, и над нею, в светлой вышине, летает и носится какое-то прекрасное видение с бледными ланитами, с выражением укора и прощенья в черных очах, с грустною улыбкою...»¹⁹⁹

¹⁹⁷ Gayatri Spivak, «The Problem of Cultural Self-Representation», in *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, edited by S. Harasym (New York: Routledge, 1990), 55-57.

¹⁹⁸ В.Г. Белинский, «Герой нашего времени — сочинение М. Лермонтова» / *Собрание сочинений*, т. 1 (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1948), 551 — 629.

¹⁹⁹ Тамсама, 578.

Смерць Бэлы дае Бялінскаму нагоду расштурхаць расійскіх чытачоў для філасофскіх роздумаў пра знакі, якія ім падаюць прырода і падзеі мінулага. А мясцовая жанчына трактуецца адно як аб'ект, яе смерць — толькі невялікая плямка на светлым вобразе Расіі, а не сімвал руйнавання таго жыцця, часткай якога яна была. Вядома, Бэла даруе расійскім заваёўнікам, нягледзячы нават на тое, што яна мусульманка і яе рэлігія не абавязвае дараваць. Што да самога Лермантава, дык Бялінскі называе яго стыхійным мяцежнікам і тым самым засяроджвае ўвагу чытачоў не на Каўказе, а на праблемах расійскай адукаванай і вестэрнізаванай эліты. Але той факт, што Лермантаў удзельнічаў у захопніцкай вайне, не выклікае пытанняў у расійскага крытыка, такога чуйнага да праяваў сацыяльнай і палітычнай несправядлівасці. Адзін з паслядоўнікаў Бялінскага — Н.А. Дабралюбаў — напісаў славыты нарыс пра пэўны тып літаратурных персанажаў, якіх ён назваў — поспедам за Тургеневым — «лішнімі людзьмі». Пячорын і Анегін ачольваюць пералік «лішніх людзей». Гэтаксама напісанья амерыканцамі гісторыі расійскай літаратуры зусім не зважаюць на сувязь паміж гэтым творам Лермантава і крывавай заваёвай Каўказа, чым зноў жа дапамагаюць расійскай літаратуры ўнікаць посткаланіяльнай крытыкі²⁰⁰.

У межах проблемнага поля, якое абмінае турботы мясцовых жыхароў, Лермантаў распавядае нам, што на Каўказе былі як кепскія, так і добрыя расійцы. Пануры Пячорын кантрастуе з ніякім, але добрым Максімам Максімычам — мужчынам, здольным адчуваць нават нявыказаныя патрэбы іншых. Максімыч з'яўляецца прататыпам усіх клапатлівых бацькоў расійскай літаратуры, ад Базарава ў «*Отцах и детях*» да старца Засімы ў «*Братях Карамазовых*». Дарэчы, вайсковая справа для яго толькі функцыя, а насамрэч ён цалкам прысвяціў сябе імперыі і таму ніколі не задумваўся, чаму расійцам аба-

²⁰⁰ Victor Terras, *A History of Russian Literature* (New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1991); Charles A. Moser, ed. *The Cambridge History of Russian Literature* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1989).

вязкова трэба скарыць Каўказ. Пячорын замкнёны ў сабе. Максімыч адкрыты і гаваркі. Калі Пячорын шукае ратунку ад нуды ў абдымках чаркескіх жанчынаў, дык Максімыч з жалем думае пра страчаную мажлівасць стварыць нармальную сям'ю. Пячорын — малады і вытанчаны, Максімыч — сталы і праставаты: рыса, якая звычайна ў расійскай літаратуры з'яўляецца станоўчай характарыстыкай. Пячорын правакуе дурнаватага чаркескага падлетка на злачынства, гвалціць Бэлу і ўскосна спрычыняецца да яе смерці, як і да вынішчэння сям'і ўжо скоранага і мірна настроенага князя. А Максімыч асуджае ўсё гэта — дык ці ж не павінны мы расцэньваць яго як «добрага» каланізатара? Бо ён жа, акрамя ўсяго, яшчэ і *бедный старик*, які без хоць якой узаемнасці любіць і Пячорына і Бэлу. Магчыма і павінны: для непрызвычайнага да посткаланіяльнай перспектывы чытача падкрэсліванне таго, што Максімыч прысвяціў сваё жыццё каланізацыі Каўказа, можа выглядаць штучным і нават быць успрынятым як праява кепскага густу. Але нам нікуды не падзецца ад таго, што Максімыч быў прафесійным салдатам, пакліканым імперыяй забіваць жывых людзей на чужых землях. Пры ўсім сваім крытыцызме да расійскага самадзяржаўя, Лермантаў заставаўся ў межах імперскага этасу, а разам з ім туды патраплялі ягоныя крытыкі і чытачы.

Расійскія крытыкі звычайна пішуць пра Максіма Максімыча ўзнёслымі словамі. Гэтая традыцыя таксама была закладзеная Вісарыёнам Бялінскім, які ўбачыў у Максімычу сапраўднага героя Расіі. Такім ён заставаўся і пры царах, і пры камісарах. Стэрэатыпныя вобразы гаротных ды няшчасных расійцаў так часта і навязліва з'яўляліся ў расійскай літаратуры (і станоўча ўспрымаліся літаратурнай крытыкай), што засланілі непараўнальную з імі беднасць падпарадкаваных народаў і значна цяжэйшыя пакуты апошніх. Зрэшты, магчыма, схільнасць заходніх крытыкаў арыентавацца ў гэтым сэнсе перадусім на расійскую візію спаджанага не толькі гуманнамі пачуццямі (выкліканымі, скажам, вобразам цютчаўскіх *бедных селений*, населеных

русским народом), але таксама і імперскай веліччу, якая сваім зьяннем зацямяла абяздоленых сялянаў.

Стэрэатып «лішняга чалавека» шмат паспрыяў утойванню ўсёй сапраўднасці расійскай каланіяльнай гісторыі²⁰¹. Вобраз «лішняга» задаваўся літаратурным персанажам абсалютна рознага сацыяльнага паходжання. Ён аднолькава прыдатна пакладаўся і на цывільнага Абломава, што правёў большую частку свайго жыцця на канапе, і на Пячорына, які меў немалую «калекцыю скальпаў». Такая мешаніна значна прыхоўвала праблемы расійскай каланізацыі. Верагодна, і з гэтага літаратурная крытыка заставалася нячулай да расійскай экспансіі, прынамсі, у створаным ёю дыскурсе каланіяльная праблематыка нідзе не акцэнтуюцца. Тое самае мы бачым і ў мастацкай літаратуры, дзе мноства аўтарытэтных твораў імпліцытна сцвярджала, што посткаланіяльная перспектыва не мае дачынення да расійскай культуры.

Зрэшты, вернемся да Лермантава: Бэла вабіць чытача дзякуючы свайму экзатычнаму паходжанню — такі вобраз часта сустракаецца і ў заходняй каланіялісцкай літаратуры. Бэла — ахвяра выкрадання і гвалту — перажывае і смерць свайго бацькі, і знікненне брата. Але Бэла — гэта не Юдыф або Яіль. У Лермантава яна кахае свайго гвалтаўніка і памірае ад рукі суайчынніка. Стэрэатып чачэнцаў як забойцаў упершыню быў сфармаваны Лермантавым у Бэліным забойцы — Казбічу. Тут можна прыгадаць, што ў «*Идиоте*» Дастаеўскага спакушаная расійская жанчына Настасся Філіпаўна ўзненавідзела свайго спакушальніка і прыгожа адпомсціла яму за свае прыніжэнні. Адзін з улюбёных міфаў заваёўнікаў пра заваяваных датычыцца таго, што падпарадкаваныя жанчыны баязлівыя, пакорлівыя і не лішне разумныя. Бэла малюецца як нявінная, чароўная, прастадушная — пасля кароткага супраціву яна робіцца цалкам адданай Пячорыну. У адпаведнасці са стэрэатыпам, што пануе ў свядомасці гвалтаўнікоў, ёй падабаецца быць згвалтаванай. Акра-

²⁰¹ Eikhenbaum, *Hero*. 125 ff.

мя таго, Бэла — дзікунка (і гэта выразна падкрэслена Лермантавым), а таму яна не можа не захапляцца сваім рафінаваным расійскім гаспадаром. Цікава, ці было апа-вяданне Людмілы Петрушэўскай (пра «татарскую» ка-бету, якую гвалтаваў кожны сустрэты расійскі мужчына і якую гэтыя гвалтаванні непапраўна траўмавалі) нечым кшталту іранічнага рэха на тую мужчынскую фантазію, якая зрабіла Бэлу саўдзельніцай свайго прыніжэння і знішчэння?

Тут нас цікавіць яшчэ адно пытанне: вобраз Пячоры-на тыповы для тагачаснага расійскага грамадства ці ён з’явіўся толькі дзякуючы знаёмству аўтара з еўрапейскай рамантычнай літаратурай, асабліва з паэмамі лорда Бай-рана? У расійскай адукацыйнай сістэме часоў Аляксандра I і Мікалая I было мала (калі ўвогуле такія былі) школаў, дзе маглі б утульна пачувацца людзі кшталту Пячорына. Царскасельскі ліцэй, заснаваны ў 1811 г. і вядомы тым, што прышчэпліваў шляхетныя манеры сваім вучням, за ўвесь час свайго існавання меў толькі пяцьдзсят вучняў²⁰². Два расійскія універсітэты выпускалі нешматлікіх гуманітарыяў, якія звычайна абіралі цывільную, а не вайсковую службу. А ў расійскіх вайсковых школах, што значна перавышалі універсітэты сваімі маштабамі і ўзроўнем адукацыі, не бы-ло месца для будучых афіцэраў, падобных да Пячорына, — рафінаваных індывідуалістаў, якія любілі кніжкі і былі кепска прыстасаваныя да працяглых вайсковых кампаніяў (бялюткія льяныя кашулі Пячорына адпавядалі фантазіі Лермантава, а не каўказскай вайне). Цягам свайго пера-бывання ў Пецярбургскай вайскавай акадэміі Лермантаў паводзіў сябе зусім не як Пячорын. Ён пісаў фрыволь-ныя вершы і не меў пячорынскай снабісцкай *ennui*²⁰³. У лермантаўскай Расіі, дзе невайсковыя вышэйшыя школы заканчвалі некалькі тысячаў чалавек і дзе структура грамад-ства налічвала 14 рангаў, такім людзям, як Пячорын, проста не было месца. У правінцыі, а тым болей пры вайсковых

²⁰² Bazyłow, 191.

²⁰³ Тугі. [Каментар перакладчыка.]

выправах дамінавала грубая брутальнасць побыту, і таму калі нехта падобны да рафінаванага Пячорына і трапляў на Каўказ, то, каб выжыць, яму даводзілася вельмі хутка мяняцца. Таму Пячорын насамрэч быў «лішнім» чалавекам, але не ў тым сэнсе, у якім гэта сфармуляваў Дабралюбаў. Здаецца, Лермантаў надзяліў Пячорына не адпаведнай ягонаму занятку рафінаванасцю адно дзеля таго, каб апраўдаць спакушэнне Бэлы. Пячорынскае пачуццё ўласнае перавагі над усімі механістычна навязвае скаланізаваным стэрэатып ніжэйшых раўнуючы з вытанчаным заваёўнікам. Акрамя ўсяго іншага, вобраз Пячорына выкрывае нежаданае Лермантава бачыць расійскае грамадства як кіраваную ўрадам арду качэўнікаў, чые рэсурсы трацяцца на вайну, а не на культурныя патрэбы. Расійцы прыйшлі на Каўказ, каб заваяваць яго, а не рэфлексаваць там, і барацьба была занадта інтэнсіўнай, каб пячорынскі тып чалавека мог існаваць у сітуацыі забіць-або-быць-забітым. У гэтым сэнсе Пячорын уяўляе сабой штучны вобраз, які, аднак, трывала замацаваўся ў «гісторыі», як і іншыя падобныя вобразы, прыдуманых расійскімі пісьменнікамі таго часу. У расійскай і замежнай свядомасці Каўказ 1820-х і 1830-х гг. бачыцца вачыма Пушкіна і Лермантава, а не вачыма чачэнцаў, лезгінаў, балкараў або нагайцаў. Пра тое, наколькі такое бачанне гісторыі не адпавядае памяці і міфам саміх каўказскіх народаў, можна меркаваць па колькасці паўстанняў, якія яны падымалі з часоў Лермантава²⁰⁴.

Рытарычнае засваенне Польшчы

У адрозненне ад паланення Каўказа, захоп земляў польска-літоўскай дзяржавы ў 1772, 1793 і 1795 гг. не спарадзіў вялікіх твораў мастацкай літаратуры. Гэта тлумачыцца некалькімі прычынамі. Падзелы Польшчы адбываліся яш-

²⁰⁴ Alexandre Bennigsen, «Soviet Minority Nationalism in Historical Perspective» in Robert Conquest, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 131-150.

чэ тады, калі трансфармацыя расійскай літаратуры толькі пачыналася. У XVIII ст. Расія не мела значнай перыёдыкі і вялікіх пісьменнікаў. Цэнзура Кацярыны II была не лішне пераборлівай і мала нагадвала пазнейшы тэрор, што скіроўваўся на ўсе творы, якія прызнаваліся шкоднымі для дзяржавы. Аднак яна была дастатковай, каб жорстка рэпрэсаваць вольную думку, у чым на асабістым лёсе пераканаўся Аляксандр Радзівішчаў. Яшчэ адной прычынай быў сам характар прыдбання польска-літоўскіх тэрыторыяў. Раман Шпарлюк даводзіць, што з украінскага гледзішча на некаторых частках польска-літоўскай дзяржавы адзін імперыяліст (Польшча) змяніўся на іншага (Расію). Украінскія, літоўскія і беларускія тэрыторыі мелі класы польскіх землеўласнікаў, габрэйскіх прадпрымальнікаў і «карэнных» сялянаў. Але з гледзішча расійцаў гэтыя тэрыторыі належалі менавіта ім, таму што ўкраінскія і беларускія сяляне былі ўсходнімі славянамі, якія карысталіся кірылічным алфавітам і прытрымліваліся візантыйскага абраду (за выключэннем балтыйскіх правінцыяў). Пасля падпарадкавання Расіі так званыя каталікі ўсходняга абраду (у асноўным русіны), якія ў 1596 г. далучыліся да каталіцкай царквы, але захавалі візантыйскі абрад, мусілі быць вернутыя ўсходняму праваслаўю або перакананнямі, або сілай. Таму «прыдбанне» ўкраінскіх і беларускіх тэрыторыяў не разглядалася расійцамі як захоп, але ўсяго толькі як вяртанне даўно страчаных земляў. З гэтай перспектывы расійцы не маглі ставіцца да беларускіх сялянаў гэтаксама, як да каўказскіх аўтахтонаў. Але тут неабходна падкрэсліць, што Украіна і Беларусь ніколі не былі часткай Масковіі і з гэтага ніяк не маглі *вяртацца* да расійскай дзяржавы. Усходнеславянскія землі на захад ад Масковіі літоўцамі былі адваяваныя ў манголаў і сталі часткай польска-літоўскай дзяржавы, калі літоўскі князь Ягайла ажаніўся з польскай князёўнай Ядвігай. Пад Польшчай Літва, Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна страцілі свае вышэйшыя класы — яны былі спаланізаваныя, і ў выніку іх пачуццё нацыянальнае прыналежнасці сталася няпэўным. Тым не менш, іх ідэнтычнасць была адрознай ад расійцаў.

Гэтыя землі былі звязаныя з Польшчай цягам чатырох стагоддзяў — вынік польскіх каланіяльных інтэнцыяў, — і гэты звяз стаўся падставай для ўсведамлення таго, што Украіна не з'яўляецца ні польскай, ні расійскай. Не вытрымліваюць крытыкі і аргументы, высунутыя палітыкамі Кацярыны, быццам падзелы Польшчы — гэта не за-хоп, а ўсяго толькі змена кіроўнай дынастыі²⁰⁵. Не кажучы пра ўсё іншае, згадаем толькі адсутнасць «гучнага» святкавання дынастычнай змены. Таму публічна амаль і не згадвалася экспрапрыяцыя польскага землеўласніцтва і гвалтоўны перавод уніятаў у расійскае праваслаўе²⁰⁶. Вось з усіх гэтых прычынаў і не было створана амаль ніякіх тэкстаў (за выключэннем некаторых паэтычных твораў з эйфарычнай нагоды капітуляцыі польскіх гарадоў), якія б урачыста адзначалі падзел польска-літоўскай дзяржавы.

Толькі калі знікненне Польшчы з мапы Еўропы замацавалася і сталася палітычнай рэальнасцю, пачала з'яўляцца літаратура антыпольскага характару — як правіла, з прычыны польскіх паўстанняў або іншых маніфестацыяў польскае ідэнтычнасці. Паўстанне лістапада 1830 г. выклікала ў Еўропе хвалю сімпатыяў да Польшчы, і расійскі бок мусіў неяк давесці неправамоцнасць паўстання і артыкуляваць справядлівасць дзеянняў імперыі. Лепшыя прадстаўнікі расійскай літаратуры агрэсіўна адрэагавалі на польскія памкненні да незалежнасці, як і на выказанае такімі польскімі пісьменнікамі, як Адам Міцкевіч ды Цыпрыян Каміль Норвід [Cyprian Kamil Norwid], меркаванне, што Расія мае больш агульнага са сваімі колішнімі мангольскімі гаспадарамі, чым з еўрапейскімі

²⁰⁵ Такое меркаванне сустракаецца і ў нядаўніх выказваннях Джорджа Кенана [George Kennan] пра Усходнюю Еўропу (гл. інтэрв'ю з Дэвідам Гергенам (David Gergen) у Раздзеле 1).

²⁰⁶ Норман Дэвіс падрабязна апісвае некалькі такіх выпадкаў, у прыватнасці, ён звяртае ўвагу на тое, што аднойчы Кацярына падзяліла паміж сваімі прыдворнымі паўмільёна сялянаў, якія належалі польскім землеўладальнікам. Далейшы ж лёс саміх землеўладальнікаў невядомы. Norman Davies, *God's Playground*, vol. 2 (New York: Columbia Univ. Press, 1984), 86-90.

партнёрамі па імперыялізму. Разам з тым польскія паўстанні ўмацоўвалі расійскую імперскую свядомасць і стваралі падставы расійскім пісьменнікам кшталтаваць свае палемічныя прыёмы. У 1830-х гг. з'явіліся літаратурныя творы, у якіх высокая мастацкая вартасць спалучалася з імперскай пыхай. Тут заўважым, што ў іншых каланіяльных грамадствах падобныя сітуацыі выяўляліся менш агрэсіўна, скажам, праз рэфлексіі аб «цяжары белага чалавека». А ў Расіі гэта адбывалася паводле прынцыпу *noli me tangere* (не чапай мяне).

Многія брахманы Індыі маглі не любіць брытанцаў або нават ненавідзець іх, але — не зневажаць. Расійскія ж каланізатары сутыкаліся з нязвыклай сітуацыяй, калі на некаторых захопленых імперыяй тэрыторыях да расійцаў было паблажлівае стаўленне (што, вядома, зневажала іх). Нават калі дапусціць, што падобныя выпадкі часткова былі спароджаныя пачуццём рэсантыменту пераможаных, усё адно маштаб і распаўсюджанасць гэтага феномену сведчаць аб тым, што ён быў больш чым псіхалагічнай кампенсацыяй²⁰⁷. Гэткія нязвыклыя дачыненні паміж каланізаваным і каланізатарам былі надзвычай заўважнымі ў XIX ст. Пісьменнікі кшталту Пушкіна ці Дастаеўскага пачуваліся абавязанымі ашчэрвацца на тых, хто не выяўляў належнай павагі да Расійскай імперыі. Гэты гнеў адчувалі нават на Захадзе, але яго падставовыя прычыны разумеліся абсалютна няслушна. Каментар Эрнэста Сіманса [Ernest Simmons] да верша Пушкіна «Клеветникам России» задаў схему для наступных пакаленняў інтэрпрэтатараў — Сіманс адначасна бачыў у гняўлівасці Пушкіна «рэакцыйныя тэндэнцыі» і «палкі патрыятызм»²⁰⁸. Адзначым абсалютнае незвяртанне ўвагі на мажлівы комплекс непаўнавартаснасці.

²⁰⁷ У польскай літаратуры падобнае стаўленне было асабліва заўважным у раманах Стэфана Жэромскага (Stefan Żeromski). Ужо на першых старонках рамана «Прадвесне» [Przedwiośnie] (1925) мы сустракаемся з паблажлівым тонам апавядальніка і скаргамі пані Барыковай на расійскія дарогі.

²⁰⁸ Ernest Simmons, *Pushkin* (New York: Vintage, 1964), 342.

Пачуццё перавагі балтыйскіх і польскіх элітаў над расійцамі не прыцягвала ўвагі Захаду, бо падавалася занадта абсурдным, каб успрымацца сур'ёзна (магчыма і таму, што ні з чым падобным Запад ніколі не сустракаўся), але самі расійцы адчулі яго вельмі балюча і адрэагавалі вельмі жорсткімі мерамі супраць сваіх пераможаных, але нахабных падданых. Гэта мусіла быць сапраўдным эмацыійным выпрабаваннем для каланізатара — трываць у дачыненні да сябе дэманстратыўную пагарду ў акупаванай імі ж Варшаве, дзе лепшыя польскія сем'і ўнікалі кантактаў з расійцамі, ужо не кажучы пра шлюбы. Калі Пушкін папракаў «паклёпнікаў Расіі» за тое, што тыя ставяць пад сумнеў расійскую цывілізацыйную місію, ён дэманстраваў імперскую ганарлівасць, змешаную з няздатнасцю *nouveau-riche*²⁰⁹ успрымаць крытыку.

Гняўлівы тон Пушкіна ў такіх вершах, як «Клеветникам России», «Бородинская годовщина», а таксама ў паэме «Медный всадник» не мае паралеляў у дыскурсе заходняга каланіялізму. Найперш таму, што ў XIX ст. там не сустракаецца маштабнай крытыкі імперскае ўлады з перспектывы культурнае перавагі пераможанага. Запад усведамляў сваю культурную і тэхналагічную магуту і быў упэўнены ў ёй. І нельга было ўявіць хоць адну пазіцыю, з якой ягоная верхнасць магла б ставіцца пад пытанне скаланізаваным. Інакш было ў Расійскай імперыі, дзе на суперак беспрэцэдэнтным вайсковым, дыпламатычным і культурным поспехам імперскі імідж усё яшчэ заставаўся няпэўным.

Такім быў падтэкст усёй гэтай сітуацыі. Але на першым плане вялі рэй ганарлівасць і самаўпэўненасць, узмоцненыя неверагодным красамоўствам. У сваіх «каланіялісцкіх» вершах Пушкін з раздражненнем сцвярджаў, што расійскае прызначэнне ў тым, каб панавать над слабейшымі нацыямі і плямёнамі. Паэт разумеў, што ў прыватнасці пасля паўстання 1830 г. палякі займелі сімпатыі і падтрымку на Захадзе, і адказаў на гэта цэлым

²⁰⁹ Нуварыша. [Каментар перакладчыка.]

шэрагам твораў. Ягонья антыпольскія вершы ўпершыню з'явіліся ў брашуры «*На взятие Варшавы*», выдадзенай у верасні 1831 г., адразу пасля таго, як горад быў захоплены войскам фельдмаршала Паскевіча. Гэта быў той самы Паскевіч, які працягнуў на Каўказе справу Ярмолава.

Верш «*Клеветникам России*» быў адказам заходнім прыхільнікам польскага паўстання — вядомаму французскаму паэту Казіміру Дэлавіню [Casimir Delavigne] і аўтарам «*Polenlieder*» у ў Нямецчыне²¹⁰. Ён фанабэрліва паведамлялася, што змаганне паміж дзвюма нацыямі скончанае і што Літва пацярпела паразу (адзначым нежаданне паэта згадваць Польшчу). Тыя ж, хто намагаўся змяніць вердыкт гісторыі, мусілі быць знішчаныя. Тонам, які нагадвае прадмову да «*Медного всадника*», Пушкін малюе імперскую веліч Расіі. Ён паведамляе чытачу, што расійцы «сваёй крывёй акупілі свабоду, гонар і мір Еўропы» («*И нашей кровью искупили Европы вольность, честь и мир*»). Таксама ён пагражае Еўропе:

*Иль нам с Европой спорить ново?
Иль русский от побед отвык?
Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?..*

Між іншым адзначым, што паэт не разрознівае этнічную Расію і яе калоніі. Дарэчы, гэтаксама, як Пушкін, будзе пагражаць Захаду Аляксандр Блок у «*Скифах*», напісаных амаль праз стагоддзе. У супастаўленні з гэтымі творамі самаўпэўнення вершы Кіплінга падаюцца проста ўзорам сціпласці. Пушкін, цвелячы Еўропу, прапануе ёй напасці на Расію — каб еўрапейцы зноў знайшлі сваю смерць на

²¹⁰ *Oeuvres complètes de Casimir Delavigne* (Paris: F. Didot, 1880), vol. 4; St. Leonhard, *Der Novemberaufstand in den Polenliedern deutscher Dichter* (Krakau: W. Poturalski, 1911); also Davies, vol. 2, 328-330.

прасторых Расійскай імперыі, падобна салдатам Напалеона («сярод не чужых для іх магілаў»). Расійская літаратура раней ужо ведала і царскі гнеў, пачынаючы ад «Пісем» Івана Грознага да князя Курбскага (хоць іх аўтэнтычнасць і ставіцца пад пытанне), і ліслівыя звароты да цароў і царыц, што сустракаліся ў працах Дзяніса Фанвізіна, Гаўрылы Дзяржавіна ды іншых *literati*²¹¹ XVIII ст. Але тон раз'ятранага расійскага мужа, што пагражае еўрапейскім апанентам расійскай экспансіі, з'явіўся ўпершыню.

У гэтым сэнсе да Пушкіна прыпадабняўся яго сучаснік Міхаіл Глінка, чыя опера «Жизнь за царя» інтэрпрэтуе гісторыю як змову Польшчы і іншых заходніх краінаў супраць маскавіцкай Расіі²¹². Лібрэта (напісанае баронам Разэнам) абвінавачвае заваявання народы ў інтрыгах супраць Расіі ў тыя часы, калі яны былі яшчэ свабоднымі, — такую візію зручна скарыстоўваць для апраўдання масавых забойстваў прадстаўнікоў гэтых народаў падчас і пасля экспансіі. Кажучы словамі Шэкспіра, гэта можна ахарактарызаваць як «*So full of artless jealousy is guilt / It spills itself in fearing to be spilt*» («поўная прастадушнай зайздрасці віна, што выдае сябе ўласнай бояззю»). Опера Глінкі ўпершыню была пастаўленая ў 1836 г., праз чатыры гады пасля задушэння польскага паўстання, і пра яе зноў згадалі ў перыяд савецка-нацысцкага сяброўства. Антыпольская паэзія Цютчава ўжо была натхнёная паўстаннем 1863 г. Але падобныя тэндэнцыі заўважныя і ў дачыненні да іншых скаланізаваных народаў. У 1939 — 1941 гг. у савецкай прэсе распачалася кампанія дыскрэдытацыі румынаў і балтыйцаў — гэта адбывалася якраз перад і падчас арыштаў і дэпартацыі прадстаўнікоў гэтых народаў НКУС'ам²¹³.

У «Бородинской годовщине» святкуецца («Победа! сердцу сладкий час!») — перамога над Еўропай — і высмейваецца гіпатэтычнае жаданне Варшавы ўсталяваць свае правілы для Расійскай імперыі («Скажите: скоро ль нам Варшава Предпишет гордый свой закон?»). Але «Польши участь

²¹¹ Пісьменнікаў.

²¹² За Саветамі яе назву змянілі на «Иван Сусанин».

²¹³ Davies, vol. 2, 328-330.

решена...» — запэўнівае Пушкін. У гэтым вершы Польшча атаясамліваецца з усёй Еўропай: «*Не вся ль Европа тут была?*» — задае рытарычнае пытанне Пушкін у першай страфе верша. Як Глінка дапамагаў стварэнню ў святдомасці расійцаў міфа пра магутную і згубную польскую інвазію, так Пушкін фармуляваў інтэрпрэтацыі, якія пазней у расійскай масавай святдомасці перараслі ва ўпэўненасць, што французская агрэсія 1812 г. ледзь не знішчыла еўрапейскую цывілізацыю, але Расія здолела французай спыніць. Такое перабольшанне ролі Расіі ў еўрапейскіх справах было ўскосным вынікам імперскай святдомасці, што сфармавалася ў часы Пушкіна і апынулася вельмі трывалай²¹⁴. У адказ на такія выхваленні (асабліва калі параўноўваць іх з існым станам справаў у Расійскай імперыі) маскоўскі гісторык П.М. Мілюкоў прыдумаў саркастычны неалагізм Азіопа. Адсутнасць падзелу паміж этнічнай Расіяй і імперыяй стала хваробай расійскай літаратуры і самасвятдомасці расійцаў яшчэ з пары валютарысцкага ўжывання слова «*Россия*» (прыклады прыводзіліся вышэй). У той жа час фобія, што *вся Европа* жадае знішчыць Расію, па азначэнні сталася часткай расійскай палітычнай святдомасці, што асабліва заўважна ў крызісных часы²¹⁵.

Імперскай пыхай найбольш уражвае прадмова да «*Медного всадника*» (1833). Паэма настолькі выбітная з мастацкага гледзішча, што яе каланіяльны тон і прыхарошванне гісторыі доўга заставаліся па-за ўвагай даследнікаў і чытачоў. Магчыма, крытыкам здавалася нетактоўным акцэнтаваць увагу на фактаграфічных недакладнасцях такога адметнага твора мастацтва. Гэта і насамрэч адна з лепшых паэмаў на расійскай мове. Але ў гэтага медаля ёсць і цёмны бок. Ваеннае майстэрства Пятра і ягоная дальнабачнасць

²¹⁴ У дапаможніку *Пособие по истории отечества для поступающих в вузы* (Москва: Простор, 1994), с. 337, аўтары пішуць пра «вызваленне краінаў Еўропы», адзначаючы, што Савецкая Армія ўласнаруч зваявала Берлін і адыграла вырашальную ролю ў паразе Японіі (гл. Раздзел 6).

²¹⁵ Roman Szporluk, «The Ukraine and Russia», in Robert Conquest, editor, *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 151-182.

(здольнасць «в даль глядеть») кантрастуюць тут з «убогими чухонцами»), што выявіліся няздатнымі да захопаў чужых тэрыторыяў і марнелі ў сваіх «хатках», пакуль расійцы не выгналі іх адтуль. Фінскія хаткі — прысадзістыя, Пётр — выпрастаны, фінскія чаўны — самотныя, а Пётр стварыў *Адміралтэйство*. Фіны будуць свае «хаткі» і цешацца тым, што маюць, а ім супрацьстаіць чалавек, не задаволены наяўным, таму ён імкнецца спатоліць сваю прагу большага за кошт іншых народаў. Як кажа з падобнай нагоды Эдвард Саід, гэта імперыялізм у чыстым выглядзе: права Пятра парушаць лад жыцця фінаў успрымаецца як само сабой зразумелае. Пасля фінаў Пётр жадае заваяваць шведаў («отсель грозит мы будем шведу»). У трактоўцы Пушкіна Пётр хоча не «выштукаваць» акно ў Еўропу, а «прасекчы»: расійскі дзеяслоў «*прорубить*» мае канатацый гвалтоўнага дзеяння.

Уступ паэмы — гэта ніцшэанскае *avant la lettre*²¹⁶. Ён адмаўляе паступовае будаванне цывілізацыі і ўслаўляе хуткія змены, зробленыя звышчалавекам:

*Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид.
Красуйся, град Петров, и стой
Неколебимо, как Россия,
Да умирится же с тобой
И побежденная стихия;
Вражду и плен старинный свой
Пусть волны финские забудут
И тщетной злобою не будут
Тревожить вечный сон Петра!*²¹⁷

²¹⁶ Справа перадусім. [Каментар перакладчыка.]

²¹⁷ Урывак з «*Медного всадника*» цытуецца паводле Збору твораў А.С. Пушкіна ў 10 тамах (выданне 1959 — 1962 гг.), апублікаванага ў «Русской виртуальной библиотеке» (<http://www.rvb.ru/>): том 3, Медный всадник (<http://www.rvb.ru/pushkin/oitext/o2poems/o1poems/0795.htm?start=0&length=all>). Эва Томпсан цытуе ў сваёй кнізе ангельскі пераклад паводле: Dintitri Obolensky, ed. *The Penguin Book of Russian Verse* (1962), 113. [Каментар перакладчыка.]

Сама паэма прапагандуе пакланенне героям у карлайл-скім²¹⁸ сэнсе, гэта значыць, што канчатковаю мэтаю Пятра I была не ягоная ўласная слава, а гонар *России*. Веліч народа тут разумеецца як здольнасць заслانیць і скарыць іншых. Ленінскае «кто кого» — небяспечна блізкае да пушкінскага захаплення магутаю Пятра. Сіла — асноўная тэма гэтай паэмы, яна ўслаўляецца тут сама па сабе.

Адна са зробленых Пушкіным заўваг да паэмы мае дачыненне да Санкт-Пецярбурга, апісанага Адамам Міцкевічам, з якім яны былі знаёмыя. Можа быць, думаючы, што нямногія з чытачоў будуць мець мажлівасць пазнаёміцца з творчасцю польскага паэта, Пушкін упэўнена сцвярджае, што Міцкевіч пісаў пра тое самае ў «Аляшкевічу» [*«Oleszkiewicz»*], але ён пазычыў гэты эпізод у другараднага паэта XVIII ст. В.Г. Рубана²¹⁹.

Свядома або несвядома Пушкін тут уводзіць сваіх чытачоў у зман. «*Oleszkiewicz»* — гэта адзін з цыклу палымяных вершаў пра Санкт-Пецярбург, якія Міцкевіч напісаў у 1832 г. і назваў «*Ustęp»* («Адступленне ад тэмы») ²²⁰. Там не было згадак пра Рубана, але былі сяброўскія згадкі пра К.Ф. Рылеева, лідэра дзекабрыстаў, пакаранага смерцю паводле загаду цара Мікалая I пасля задушэння іх паўстання. У гэтых вершах, або хутчэй горкіх нараканнях, Міцкевіч малюе гнятлівую карціну Санкт-Пецярбурга і яго жыхароў. Ён параўноўвае месца са зьярынцам, запоўненым архітэктурнымі ўзорамі, чужымі для гэтай культуры. Усё ў гэтым горадзе запазычана або набыта за грошы, якія Расія выцягнула з іншых народаў, з горыччу сцвярджае Міцкевіч, а горад прасякнуты жахлівым духам самадзяржаў і страху. Пётр I наступным чынам апісваецца ў Міцкевіча:

²¹⁸ Карлейль, Карлайл Томас (Carlyle, Thomas) (1795 — 1881) — ангельскі пісьменнік, публіцыст, гісторык, філосаф. Аўтар канцэпцыі «культу герояў», у адпаведнасці з якой законы свету адкрываюцца толькі «выбраным», «героям» — адзіным сапраўдным творцам гісторыі. (Паводле: http://www.foxdesign.ru/aphorism/author/a_carlyle.html) [Каментар перакладчыка.]

²¹⁹ Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 4, 398.

²²⁰ Фрагмэнт урыўку з трэцяй часткі «Дзядоў» — «Агляд войска».

Мяжу ахоўваць выдаў ён загад,
 Скаваў надзейна ланцугамі порты,
 Увёў гарэлкі водкуп і сэнат,
 І шпегаў, і саноўнікаў кагорту.
 Ён вымыў, пагаліў, адзеў халопа,
 Даў зброю і рубель ахвяраваў.
 Пабачыла — здзівілася Еўропа:
 «Цар Пётр Расію цывілізаваў».

Засталася нашчадкам яго трона
 Забрудзіць канцылярыю падманам
 І войскамі дапамагчы тыранам,
 Дый усчыніць разьню і гвалт прыгона,
 Разрабаваць суседнія дзяржавы,
 Перакупіць і звабіць іншаземцаў,
 Каб захапленні чуць французаў, немцаў,
 Што цар вялікі, мудры і ласкавы²²¹. (Пераклад С. Мінскевіча)

²²¹ Міцкевіч А. Дзяды / у 2-х т. Т. 2. Мн.: Медысонт, 1999. 480 с. С. 345 — 347. (Захаваны правапіс арыгінала.)

*Na granicach poosadzał strażę,
 I łańcuchami pozamykał porty,
 Utworzył senat, szpiegi, dygnitarze,
 Odkupy wódek, czyny i paszporty;
 Ogołił, umył i ustroił chłopą,
 Dał mu broń w ręce, kieszeń narublował
 I zadziwiona krzyknęła Europa:
 «Car Piotr Rosyją ucywilizował».
 Zostało tylko dla następnych carów
 Przylewać kłamstwa w brudne gabinety,
 Przysyłać w pomoc despotom bagnety,
 Wyprawić kilka rzezi i pożarów;
 Zagrabiać cudze dokoła dzierzawy,
 Skradać poddanych, płacić cudzoziemców,
 By zyskać okłask Francuzów i Niemców,
 Ujść za rząd silny, mądry i łaskawy.*

Арыгінал працытаваны з: Adam Mickiewicz, *Poezje*, vol. 3 (Lwów; Gubrynowicz i Syn, 1929), 146. Эва Томпсан цытуе таксама ўрывак у перакладзе на ангельскую мову паводле: George R. Noyes, ed., *Poems by Adam Mickiewicz* (New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1944), 356. [Каментар перакладчыка.]

Што да помніка Пятру, дык Міцкевіч параўноўвае яго з помнікамі іншым вялікім правадырам, і Пётр у гэтых параўнаннях выглядае не лішне прывабна. У адрозненне ад такіх імператараў, як Марк Аўрэлій, які працягнуў руку дапамогі сваім падданым і чый конь спакойна стаіць на зямлі, Пётр гатовы кінуцца на ворага, ягоны конь — ашалелы ад болю, які яму робіць вершнік. Ён гатовы раструшчыць усё, што трапіцца пад капыты. Народ, які знаходзіцца пад кіраваннем такога імператара, баіцца яго, бо ён, а не чужаземны вораг, можа забраць маёмасць і рас-таптаць жыццё. Міцкевіч у гэтых радках нібы прадбачыць Хадынку — поле, дзе некалькі тысячаў людзей будуць рас-таптаныя да смерці падчас святкавання ўзыходжання на трон цара Мікалая II. Адзін з вершаў згаданай нізкі канцу-ецца ўражлівай метафарай брамы, рова і маста, які вядзе да Санкт-Пецярбурга, як «вязніцы». Такія адказы палякаў спараджалі глыбокую варожасць да гэтага народу сярод расійскіх імперскіх элітаў.

Як ужо казалася, метафара «лішняга чалавека» апы-нулася настолькі вабнай і трывалай, што заслانیла іншыя мажлівыя інтэрпрэтацыі вобразаў, створаных Пушкіным і Лермантавым, — кшталту тых, што пра-пануюцца ў гэтай кнізе. Вобраз чалавека, адчужанага ад грамадства і азлобленага праз свае расчараванні, быў працягнуты Чарнышэўскім, Ганчаровым і, нарэшце, савецкімі крытыкамі. Але сувязь паміж «лішнім чалаве-кам» і палітыкай імперыі ў расійскіх крытыкаў заўсёды выпадала з-пад увагі. Нават зварот да фармалізму, які савецкая літаратурная крытыка здзейсніла ў 1920-х гг., нічога не змяніў у гэтай праблеме. Даследаванне творчасці Лермантава, зробленае Б. Эйхенбаумам, па-казала, што фармалісцкі падыход у яго інтэрпрэтацыях таксама не пазбегнуў імперскіх сімпатыяў²²². Чаркесы і іх лёс, заслоненыя вобразам «лішняга чалавека» (Пячо-рына), засталіся па-за ўвагай і фармалістаў. Падобным

²²² Б.М. Эйхенбаум, «Роман М.Ю. Лермонтова *Герой нашего времени*» // у кн.: М.Ю. Лермонтов, *Герой нашего времени*, рэд. Б.М. Эйхен-баум (Москва: Академия наук, 1962), 125 — 162.

чынам выпалі з поля зроку і палякі. Падчас савецка-нацысцкага сяброўства іх зноў пачалі разглядаць як ворагаў Расіі. Каланіяльны аспект расійскага царызму пакрысе быў змінізаваны савецкімі тэрэтыкамі. З іншага боку, хоць Каўказ і трактаваўся ў расійскай гісторыі літаратуры з часоў Пушкіна як «*наш*», сувязь паміж каўказскімі народамі і іх захопнікамі была вельмі слабой і за савецкімі часамі. У расійскай палітыцы і культуры Каўказ заставаўся нечым вельмі адасобленым ад метраполіі: дзікім закутком, куды могуць быць высланыя непакорныя падданыя, падставай для выхвалення «гіганцкай Расіяй», тэрыторыяй, дзе можна здабываць нафту і вырабляць шампанскае, але не месцам, якое мае свой голас і ўласную, адрозную ад імперскай, ідэнтычнасць. Апошняя амерыканскае даследаванне «лішняга чалавека» ў расійскай літаратуры пацвярджае і ўзнаўляе гэтыя стэрэатыпы²²³. Гэтаксама расійскім і заходнім акадэмічным дыскурсам ніколі не было перагледжана стаўленне да Польшчы і палякаў у расійскай літаратуры. У постсавецкі перыяд асобныя расійскія выпадкі ў бок насельнікаў Каўказа і палякаў з абвінавачваннямі ў страшных злачынствах супраць Расіі сведчаць пра тое, што расійскі дыскурс амаль не змяніў сваіх поглядаў адносна былых (і існых) калоніяў²²⁴.

Распад Савецкага Саюза і з'яўленне пасля гэтага на Каўказе новых дзяржаваў дае спадзевы на змены. Адметна, што, калі камуністычная імперыя распетрылася, нават прарасійскія армяне не пайшлі на саюз з Расіяй. Імперыя відавочна хапіла лішку на Каўказе, зрэшты, як і ў заходніх частках былой імперыі. Хоць расійскія вайсковыя рэсурсы і штукарская дыпламатыя ў свой час скарылі гэтыя рэгіёны і навязалі ім каланіяльную залежнасць, доўгатэрміновыя перспектывы (у тым ліку і дэмаграфічныя) гавораць пра

²²³ Jesse and Belly Clardy, *The Superfluous Man in Russian Letters* (Lanham, MD: Univ. Press of America, 1980).

²²⁴ Увосень 1998 г. урад Расіі паслаў ураду Польшчы ноту адносна меркаванага забойства 80 000 савецкіх палонных падчас польска-савецкай вайны 1919 — 1920 гг.

рэзкае змяншэнне расійскай ролі на Каўказе ў XXI ст.²²⁵ Расійцы становяцца ахвярамі ўласных імперскіх апетытаў, як гэта здарылася і з іншымі імперыямі. Перафразуючы Сталіна, расійскасць пасуе Каўказу як карове сядло. У 1990-х гг. частка Каўказа, хаця і вельмі знясіленая, скінула з сябе расійскае ярмо. Што праўда, посткаланіяльная спадчына застаецца там у выглядзе карупцыі, гвалту ды іншых цяжка вылучных хваробаў²²⁶.

У «Традыцыі і індывідуальным таленце» [*Tradition and the Individual Talent*] Т.С. Эліот [T.S. Eliot] адзначае, што ніводзін тэкст не існуе сам па сабе, а заўжды знаходзіцца ў кантэксце іншых, якія паходзяць з той жа самай традыцыі. Здольнасць суадносіцца з традыцыяй (нават калі гэта выглядае як супрацьстаянне ёй) — прыкмета літаратурнага таленту. Мадэлі стасункаў з калоніямі, сфармаваныя ў творах Пушкіна і Лермантава, для пазнейшых пісьменнікаў былі ўжо нечым відавочным і само сабой зразумелым, бо адпавядалі агульнаму кантэксту расійскай культуры і гісторыі, дзе імперская агрэсіўнасць была заслоненая ад расійскага вока іншымі праблемамі. Таму расійцы не ўспрымалі сябе як імперскую нацыю, пакуль іх нацыянальная свядомасць не засвоіла каўказскія войны. Толькі пасля захопу Каўказа пачала кшталтавацца іх каланіяльная рыторыка і, адпаведна, перафарматоўвацца ментальнасць.

Каланіяльны дыскурс, адзначаў Саід, — гэта прывілей рэпрэзентаваць падпарадкаванага Іншага. Па меры таго, як гэты прывілей вялічыўся ў розных (уласных і замежных) ацэнках расійскай літаратуры (а таксама і ў самой літаратуры), гісторыя захопу Каўказа ды іншых земляў паступова сціралася як з масавае памяці, так і з памяці навучоўцаў. Калі Польшча і іншыя заходнія рэгіёны імперыі часткова аднавілі свой голас у сусветным ды-

²²⁵ R. Conquest, ed., 314-368; Robert Lyle, «World: Populations Shrinking in Eastern Europe, Russia», Radio Free Europe/Radio Liberty, 12 March 1999.

²²⁶ Jeffrey Goldberg, «Getting Crude in Baku», *New York Times Magazine*, 5 October 1998.

скурсе, дык Каўказ — яшчэ не. Расійская літаратура і каланіяльная ідэалогія стварыла вобраз Каўказа як раздробленага, крыміналізаванага і нішчымнага рэгіёна — адной з самых няўцягнутых і небяспечных перыферыяў «Расійскай» Федэрацыі²²⁷. Такі яго вобраз нярэдка спараджае высновы, што было б лепш, калі б Каўказ заставаўся ў расійцаў.

²²⁷ У постсавецкі час асноўнае насельніцтва Каўказа складаецца з армянаў ды грузінаў, якія вызнаюць хрысціянства, а таксама з мусульманаў азербайджанцаў. Пры Саветах яны ўтваралі тры саюзныя рэспублікі, у склад якіх, апроч тытульнай нацыі ды расійскіх каланіяльных пасяленцаў, уваходзілі некалькі нацыянальных меншасцяў. Але шмат нацый і этнасаў на паўночных схілах Каўказа і цяпер застаюцца ў складзе Расійскай Федэрацыі. Хаця некаторыя з гэтых цюркскіх народаў (пераважна мусульмане) імкнуцца да ўласнай дзяржаўнасці.

3. «Война и мир»: кшталтаванне новага падставовага міфа расійскай нацыянальнай свядомасці

Раней ужо адзначалася, што моцная імперыя звычайна спрыяе развою ўласнай мастацкай літаратуры. Брытанскія раманы дамінавалі ў XVIII і XIX стст., калі Вялікая Брытанія была сусветнай імперыяй. Французская каланіяльная імперыя таксама спрыяла з'яўленню вялікіх французскіх раманістаў. Нямецчына, у адрозненне ад Францыі і Брытаніі, не мела буйных заморскіх калоніяў, таму нямецкія раманы XIX ст. атрымалі меншы розгалас у параўнанні з літаратурай згаданых еўрапейскіх дзяржаваў. Калі ж Нямецчына ўзмацніла свае пазіцыі пасля франка-прускай вайны, яе раманісты сталі выглядаць больш значнымі. Дэманстратыўна агрэсіўныя паводзіны ў ваеннай і палітычнай сферах пакідаюць свае сляды і ў еўрапейскіх раманах — гэта можна прасачыць, пачынаючы ад запісаў Рычардсана [Richardson] (матывы спакушэння) і заканчваючы агрэсіўнай вынаходлівасцю заморскіх прадпрымальнікаў Дыкенса [Dickens] і Тэкерэя [Thackeray]²²⁸.

У Расіі імперская прапаганда таксама абапіралася на мастацкую творчасць. Расійская культурная памяць грунтуецца на помніках ваярам, што змагаліся за славу Расіі, а аўтарамі надпісаў на пастаментах гэтых помнікаў звычайна былі пісьменнікі. *Oeuvre*²²⁹ Льва Талстога выяўлялі імперскую моц з такой мастацкай сілай, што гэта зрабіла значны ўплыў на расійскую самасвядомасць. Яны актуалізавалі для чытача маскулінную вабу ваенных перамогаў.

²²⁸ Said, *Culture and Imperialism*, xiv.

²²⁹ Творы. [Каментар перакладчыка.]

«*Война и мир*» пабачыла свет у пару найбольшага росквіту Расійскай імперыі. Да 1860 г. Расія ўжо авалодала апошняй незалежнай горнай тэрыторыяй на Каўказе — княствам Сванетыя ў Паўночна-Заходняй Грузіі і рыхтавалася да вялікай кампаніі ў Сярэдняя Азіі, якая таксама атрымалася ўдалай. Цягам жыцця Талстога Расія анексавала Казахстан, Узбекістан і Туркменістан. Заходнія правінцыі надзейна ўтрымліваліся імперыяй, нягледзячы на паўстанні і ірыдэнтызм. Параза паўстання 1863 г. яшчэ раз пацвердзіла магуту расійскай дзяржавы і эканамічна ўзмацніла яе праз канфіскацыі некалькіх тысячаў маёнткаў у польскай, русінскай/рускай²³⁰ і літоўскай шляхты. Ліквідацыя уніяцкай царквы і перадача яе маёмасці дзяржаве або Расійскай праваслаўнай царкве таксама мела істотнае эканамічнае і палітычнае значэнне. Гэтымі поспехамі параўнаўча лёгка было заслانیць памяць пра бясслаўную крымскую вайну. У 1860-я гг. расійскі ўрад падпісаў загад аб ліквідацыі прыгону. Да таго ж насельніцтва імперыі працягвала імкліва павялічвацца — паміж 1850 і 1897 гг. яно вырасла ў два разы²³¹. Таму досыць моцнай была сацыяльная патрэба ў літаратуры, якая адлюстравала б гэтую пераможную хаду. Цягам кіравання Аляксандра II (1855 — 1881) расійскія эліты былі падрыхтаваныя да мастацкіх твораў, якія б рэпрэзентавалі ўпэўненую ў сабе і еўрапеізаваную Расію — дзяржаву з годным голасам і паважнымі мэтамі, якая перарасла свае погляды, выяўленья ў палітычных памфлетах Карамзіна ды вершах Пушкіна. Як мог бы сказаць Энтані Сміт [Anthony Smith], усе гэтыя акалічнасці спрыялі кансалідацыі нацыянальнай самасвядомасці.

«*Война и мир*» задаволіла патрэбу Расіі ў імперскім эпасе. Раман дапамог перафарматаваць падставовы імперскі палітычны міф, наноў перамаляваў вобраз магутнай дзяржавы і тым самым зрабіў складаным, калі не ўвогуле немажлівым, рытарычны супраціў імперыі ў ме-

²³⁰ У арыгінале — Ruthenian. [Каментар перакладчыка.]

²³¹ Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York: Scribners, 1974), 13.

жах расійскага культурнага дыскурсу. Расія Льва Талстога — гэта мілажальная краіна, якой зусім не ўласцівыя злачынствы, бо яе адказныя грамадзяне робяць «рэальную» гісторыю. Натуральна, такая Расія не падлягала крытыцы. Для таго, каб паставіць пад пытанне падставы імперыялізму, на які абапіраецца «*Война и мир*», трэба было б выйсці за межы прынятага дыскурсу. Можна прарэчыць або нават змагацца з формай кіравання гэтай імперыяй (зразумела, у межах дазволенага), але крыў Божа, каб хто хоць крануў гэтую міфічную абстракцыю пад назвай *Россия*, або *Российская империя*, так красамоўна выяўленую ў рамане. «*Война и мир*» настолькі звабна прэзентуе расійскую веліч, што гэта наперад паралізуе ўсякае супрацьстаянне Расіі. Тут расійская дзяржава паўстае такой самаўпэўненай, такой непарушнай у грамадзянскай гамагеннасці, такой пераканаўчай у дыялогу са знешнім светам, што сумнявацца ў легітымнасці яе межаў гэтаксама абсурдна, як ставіць пад пытанне існаванне Бога пасярод рэлігійнай цырымоніі²³².

Раман «*Война и мир*» прапанаваў расійскім і замежным чытачам поўнае жарсцяў і драматызму ўслаўленне расійскай нацыі. Такія розныя вучоныя, як Энтані Сміт, Эдрыян Хастынгс [Adrian Hastings], Дэвід Мілер [David Miller] і Маргарэт Кэнэван [Margaret Canavan], даводзілі, што канцэпт нацыі/нацыянальнае прыналежнасці адыгрышае ў грамадстве значна больш сур'ёзную ролю, чым гэта разумелася ў навуцы ХХ ст. Як казалася ва ўступе, звычайна нацыі кансалідуюцца вакол ключавых падзеяў супольнай гісторыі, напрыклад, нараджэнняў і смерцяў вялікіх

²³² Гэта можа быць адной з прычынаў, праз якія дыскурс, крытычны ў адносінах да базавых прынцыпаў расійскай дзяржавы, так хутка стаў радыкальным і прывёў да жорсткай рэвалюцыі. Для таго, каб магчы крытыкаваць, у Расіі неабходна выйсці за межы прынятага дыскурсу і, такім чынам, за межы дазволенага. Калі на Захадзе палітычны і эканамічны радыкалізм з'яўляўся толькі адной з перыферыяльных плыняў пануючай тэндэнцыі, дык у Расіі радыкалы не адчувалі сябе павязанымі ні з адной з расійскіх сацыяльных інстытуцыяў, і з гэтага ім лёгка было адкінуць усё папярэдняе, каб пачаць нанова.

людзей ды правадыроў або вакол паваротных момантаў ва ўзаемаадносінах з іншымі краінамі. У гэтым сэнсе велізарнае значэнне маюць войны і звязаныя з імі страты або набыткі. Мала што так эфектыўна гартуе пачуццё нацыянальнае прыналежнасці, як інвазія (фактычна здрада) былога саюзніка вялізнай дзяржавы, якая звычайна сама заваёўвала іншых. Твор «*Война и мир*» скарыстаўся ўсімі гэтымі сродкамі. Драма змены саюзнікаў, здзіўленне, гнеў, крыўда і мабілізацыя грамадства пасля інвазіі далі выдатны матэрыял дзеля ўмацавання нацыянальнае ідэнтычнасці. У дадатак да гэтага, напад на Расію ачоліла славітая асоба, якая здолела зваяваць усю Еўропу і ўжо тады была легендай. Пацярпець ад яе, а пасля перамагчы — было найлепшым сюжэтам для нацыянальнай сагі. Задзіночанне аўтарытэтнасці і праўдападобнасці стварыла ў раманае вобраз айчыны, якой расійцы маглі небеспадстаўна ганарыцца. Змаганне супраць галоўнай пагрозы Еўропе і пераадоленне яе было дасягненнем, якое можна было падрабязна і без сціпласці апісваць, адначасна замацоўваючы еўрапейскі статус Расіі. Напад Напалеона даў мажлівасць узняць на вышэйшую ступень расійскую палітычную самасвядомасць, надаючы ёй дадатковай упэўненасці ў сваёй рацыі, якую пацвердзіла пераможная вайна супраць захопніка. Але аўтар рамана не проста апісаў ваенныя падзеі, ён міфалагізаваў гэтую вайну, з чаго атрымалася акурат тое, што патрабавалася нацыі, якая так дынамічна развівалася. Ператварэнне Талстым гісторыі ў міфалогію «вялікай патрыятычнай вайны» адпавядае таму, што Энтані Сміт назваў «падставовым палітычным міфам» нацыі. Выяўляючы замежную агрэсію і асуджаючы агрэсара, Талстой намаляваў таксама і панараму некалькіх соцень вобразаў, якія працягвалі сваё жыццё, не зважаючы на перашкоды і страты, прынесеныя вайной. Гэта надало дадатковае гераічнае вымярэнне раману.

Прысутнасць «*Войны и мира*» ў дыскурсе расійскай культуры і за яе межамі спарадзіла «рознабаковую зацікаўленасць» да Расіі, пра якую падпарадкаваныя культуры не маглі і марыць. Раман «*Война и мир*» распавёў

сваім шматлікім чытачам, што Расія — гэта краіна добрых і высакародных людзей, такіх як Каратаеў і Тушын, а не агрэсіўны калос, якім яе ўспрымалі «паклёпнікі Расіі». Тагачасныя еўрапейскія эліты маглі пабачыць, што расійская арыстакратыя — «такая самая, як і мы». Што гэта сціплыя, шчодрыя, працавітыя і схільныя да бясшкодных дзівацтваў людзі (тут можна прыгадаць захапленне старога князя Балконскага французскім ладам жыцця). Просталінейны і няўпэўнены ў сабе П'ер Бязухаў — тыповы прадстаўнік адукаваных расійцаў: ён часта памыляецца і можа быць неарганізаваны, але заўсёды шчыры ды непасрэдны. Князь Андрэй — гэта выбітны чалавек, з усёй небяспекай залішняй інтэлектуалізаванасці, але таксама з чыстым сэрцам і, зноў-такі, не хітры, не двудушны, што так характэрна для герояў Бальзака, Флабера, Мапасана ды Тэкерэя. Хітрасць у «*Войне і мире*» ўласцівая нямногім персанажам, і яны адыгрываюць адно маргінальныя ролі: Бергі і Курагіны — гэта толькі асобныя стрэмкі на глянцавай панараме Расіі, разгорнутай Талстым. Жанчыны ў гэтым творы, *par excellence*²³³ маскулінным, выконваюць традыцыйныя ролі і працягваюць лінію моцных расійскіх жанчынаў (запачаткаваную яшчэ Пушкіным). Князёўна Мар'я — не менш складаная асоба, чым тагачасныя заходнееўрапейскія арыстакраткі. Наташа Ростова выразна дэманструе нам, што яе не трэба ні з кім параўноўваць, што яна ўяўляе сабой квінтэсенцыю расійскай жанчыны і што яна вартая нашага захаплення нават у сваіх слабасцях, такіх як бяздумная прыгода з Анатолем Курагіным. Раман «*Война і мир*» — пазітыўны, але не павярхоўны, можа быць, адзіны вялікі раман з ужо напісаных, у якім веданне чалавечае прыроды не аслабляе аптымізму аўтара. Варта паўтарыць — расійская дзяржава ў самапрэзентацыі шмат выйграла дзякуючы ўменню Талстога спалучыць глыбіню з узнёсласцю, а той вобраз Імперыі, што паўстаў у гэтым рамানে, застаўся ў памяці чытачоў як вобраз рэальнай дзяржавы.

²³³ Пераважна. [Каментар перакладчыка.]

Французская інвазія ў пераказе Талстога ўзмацніла міф пра расійскую імперскую нявіннасць і дапамагла прыхаваць каланіяльную палітыку Расіі. Асноўныя багавыя дзеянні вайны супраць Напалеона разгортваліся на тэрыторыі Усходняй Еўропы, а гэтыя землі трактуюцца ў рамане як законныя расійскія тэрыторыі. Раман паспрыяў фармаванню ўсведамлення таго, што Расійская імперыя — гэта не толькі этнічная Расія. Талстой завяршыў вобраз Расіі (запачаткаваны яшчэ Пушкіным) як дзяржавы, якая сама перамагла французскага імператара і заплаціла ўласнай крывёй за свабоду Еўропы. Акурат тады ў расійскай нацыянальнай памяці зараджалася вера ў тое, што Расія можа абараніць не толькі сябе, але і зберагчы Еўропу. Разам з тым «*Война и мир*» прыхавала той факт, што, нават абараняючыся ад Напалеона, імперыя працягвала барацьбу са сваімі паўднёвымі суседзямі. Талстой забыўся пра імперскія практыкі на Каўказе і адно абураўся дзеяннямі Напалеона ў Расіі. З гэтай каланіялісцкай пазіцыі ён пераконваў расійскіх (а пазней і замежных) чытачоў, што на тую пару Расія толькі абаранялася ад Напалеона, аб чым і распавядаў раман.

Гісторыя сінхронная: яна разгортваецца ў нейкім часе. Міфалогія дыяхронная: яна пачынаецца ў пэўным часе, але працягваецца вечно. Таму яе заўсёды трэба падтрымліваць, як, скажам, міф пра *родину*. У «*Войне и мире*» Талстой выкарыстоўвае гісторыю дзеля ўмацавання міфалогіі і *vice versa*²³⁴, і такім чынам спалучае сінхранію з дыяхраніяй. Нямногія пісьменнікі дасягнулі ў гэтым спосабе пісьма такіх значных поспехаў. Чытаючы раман, мы нібы занураемся ў гісторыю (падзеі выразна акрэсленыя 1805 і 1820 гг.), але ў той жа час усмоктваем міфалагічную рэальнасць, якая пераўтварае расійскую рэчаіснасць пачатку XIX ст. у міфалагічную рэпрэзентацыю Расіі як краіны вечнай красы, населенай амаль ідэальнымі людзьмі. «*Война и мир*» кшталтуе пачуццё расійскай выключнасці і адначасова стварае ўражанне

²³⁴ Наадварот. [Каментар перакладчыка.]

праўдападобнасці апісаных гістарычных падзеяў. Менавіта дасканалая ілюзія «рэальнасці», прыхарошанай фантазіяй, забяспечыла раману падзейную пераканаўчасць. Як адзначаў адзін з расійскіх крытыкаў, гэта «поўная карціна тагачаснай *России*». Талстой успрыняў такія ацэнкі як належнае, ён пісаў: «М. М. Страхаў узняў “*Войну и мир*” на вышыню, на якой яна і засталася ў ацэнцы грамадства»²³⁵. Талстой мог бы дадаць, што яго асабістае дасягненне стане дасягненнем расійскага грамадства і што яно падыме самаацэнку расійцаў на новы ўзровень.

Краявід і стабільнасць

Значэнне творчасці Талстога пачынаецца ўжо з ператварэння краявідаў у сімвалы. Расійская нацыянальная міфалогія ўвогуле поўніцца мноствам месцаў, аб’ектаў і рэчаў, якія могуць быць ахарактарызаваныя як сакральныя або напаясакральныя: *поле бою*, святыя гарады, рэкі, азёры, помнікі, будынкі, узведзеныя выбітнымі расійцамі, або дамы, у якіх яны жылі, мэбля, якой карысталіся, вопратка, якую насілі, падзеі, удзельнікамі якіх былі, рукапісы, якія напісалі. Сацыёлагі адзначаюць, што помнікі і сакральныя месцы заўсёды ўзмацняюць пачуццё супольнай ідэнтычнасці²³⁶, таму для кожнай культуры цалкам нармальна мець пэўную колькасць такіх месцаў. Расійцы не адзіныя, хто шануе свае святыні або стварае помнікі ў памяць пра сваіх герояў, аднак яны вылучаюцца празмернай адданасцю гэтай справе. *Куліково поле* Блока, сцэны бітваў і краявідаў у Талстога, савецкае ўслаўленне Сталінграда (аповесць Някрасава «*В окопах Сталинграда*») — прырода і геаграфія гістарызаваныя да

²³⁵ Н.Н. Страхаў, цытуецца паводле: Ernest Simmons, *Leo Tolstoy* (New York: Vintage, 1960), vol. 1, 313. Каментары Страхава на расійскай мове ў: Н. Н. Страхов, *Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом*. Киев: Изд. И. П. Матченко, 1901. Рэпрынтнае выданне Mouton (The Hague, 1968).

²³⁶ Smith, 213.

такой ступені, якой не дасягалі віктарыянскія раманісты ў выпадку з брытанскімі або Бальзак і Флабер у выпадку з французскімі краявідамі. У «*Мёртвых душах*» Гоголя Чычыкаў падарожнічае ў карэце праз расійскія раўніны, якія ў рэшце рэшт набываюць міфалагічныя памеры. Напрыканцы паэмы *Русь*²³⁷ раптам паўстае як дзікая тройка, што імчыць наперад да невядомай мэты, а іншыя народы і дзяржавы расступаюцца, каб даць ёй дарогу. Раман «*Война и мир*» зрабіў свой вялізны ўнёсак у гэтую сакралізацыю тапаграфіі.

Раз-пораз той ці іншы краявід у «*Войне и мире*» выступае як сімвал Расіі. Шырокая раўніна, часам узгорыстая, але збольшага плоская, з раскіданымі па ёй бярозамі і лясамі — гэта найбольш тыповая Расія, дзе пражывае сваё жыццё міфічны расійскі народ. Вось чаму досвед П'ера каля Барадзіна, можа быць, з'яўляецца найбольш яскравым сінтэзам гісторыі і міфалогіі ва ўсёй расійскай літаратуры. Калі П'ер узыходзіць на курган, ён уражаны прыгажосцю расійскага краявіду. Перад ім «залатыя палі і пералескі», рака Калачэя і вялікая Смаленская дарога, на якой стаяць войскі²³⁸. *Родина* — настолькі прыгожая, што перахоплівае дыханне, але яе трэба яшчэ і абараніць. Гэты краявід ініцыюе адно з прасвятленняў П'ера. Крыху раней у рамане Наташа Ростова сядзіць ля вакна ў Атрадным («*Отрадном* — то бок, радасным»), сузіраючы мясцовы пейзаж. Ён натхняе яе на жаданне лётаць, што ўзрушвае князя Андрэя, які міжволі падслухаў словы Наташы.

У расійскім фальклоры *берэзка* сімвалізуе расійкасць у форме, не характэрнай для ніводнай іншай еўрапейскай нацыі. Сустрэча з *берэзкой* выклікае меланхолію, спалучаную з узрушанасцю. А вось дуб сімвалізуе расійскую плоднасць і багацце — напрыклад, у «*Руслане и Людмиле*» Пушкіна чытаем: «*У Лукоморья дуб зелёный...*». Князь Андрэй бачыць першую лістоту на бярозах, калі прыязджае

²³⁷ У Эвы Томпсан — «Russia», але ў Гоголя — «Русь». [Каментар перакладчыка.]

²³⁸ *War and Peace*, edited by George Gibian and translated by Aylmer Maude (New York: W. W. Norton, n.d.), 88o.

ў свой маёнтак у Разані, і, адпаведна, аддаецца меланхоліі, а вось дуб дорыць яму пачуццё аднаўлення. Упершыню ён бачыць дуб скрыўленым і без лісця, «с огромными своими неуклюжими, несимметрично-растопыренными, корявыми руками и пальцами, он старым, сердитым и презрительным уродом стоял между улыбающимися березами». Але ўжо праз колькі дзён дуб быў «весь преобразенный, раскинувшись шатром сочной, темной зелени, млея, чуть колыхаясь в лучах вечернего солнца»²³⁹. Князь Андрэй адчувае веснавое пачуццё радасці жыцця і прасвятленне.

У сцэне палявання на ваўка гэты высокі дух змешваецца са схільнасцю да жорсткасці, што з'яўляецца характэрнай рысай імперскай нацыі. Ёсць два славутыя літаратурныя апісанні палявання на ваўкоў — адно ў Талстога, а другое ў Альфрэда дэ Вінні [Alfred de Vigny], паэма «Смерць ваўка» [*La Mort du Loup*] (1843 г). Паляванне на ваўка ў «Войне і мире» апісваецца выключна з пазіцыі паляўнічых, а ў Вінні воўк прамаўляе словы, поўныя экзістэнцыйнага болю. Важна, што ў «Войне і мире» ў паляванні на ваўка прымаюць удзел некалькі найбольш «чалавечых» герояў рамана: Мікалай Растоў (хоць мы і памятаем ягоную гатовасць забіваць паводле загаду цара), дабрадушны дробны памешчык («дядюшка», у доме якога Наташа выконвае свой памятны сялянскі танец), стары граф Растоў і колькі паслухмяных сялянаў-памагатых. Калі ваўка канчаткова перамагае зграя сабак, адзін з сялянаў, Даніла, жарсліва шэпча: «Не надо, соструним». Ён наступае ваўку на шыю, засоўвае палку ў пашчу, звязвае лапы і перакручвае таго, каб закінуць на каня:

«С счастливыми, измученными лицами, живого, матерого волка взвалили на шарахающую и фыркающую лошадь и, сопутствуемые визжавшими на него собаками, повезли к тому месту, где должны были все собраться. ... Молодых

²³⁹ *War and Peace*, edited by George Gibian and translated by Aylmer Maude (New York: W. W. Norton, n.d.), 462.

двух взяли гончие и трех борзые. Охотники съезжались с своими добычами и рассказами, и все подходили смотреть матерого волка, который, свесив свою лобастую голову с закушенной палкой во рту, большими, стеклянными глазами смотрел на всю эту толпу собак и людей, окружавших его. Когда его трогали, он, вздрагивая завязанными ногами, дико и вместе с тем просто смотрел на всех. Граф Илья Андреич тоже подъехал и потрогал волка.

— О, материций какой, — сказал он. — Матерый, а? — спросил он у Данилы, стоявшего подле него.

— Матерый, ваше сиятельство, — отвечал Данила, поспешно снимая шапку. Граф вспомнил своего прозванного волка и свое столкновение с Данилой.

— Однако, брат, ты сердит, — сказал граф.

Данила ничего не сказал и только застенчиво улыбнулся детски-кроткой и приятной улыбкой»²⁴⁰.

Што ў гэтым апісанні чапляе, дык гэта адсутнасць у нарацара спачування да звера, які паволі задыхаецца, перакінуты праз спіну каня галавой долу, сцякаючы крывёй і не маючы мажлівасці ўдыхнуць паветра. Здольнасць не надаваць увагі падобным дэталям, без сумневу, была ўстойлівай характарыстыкай імперскіх пераследаў ворага, якія цягам свае гісторыі шматкроць ладзілі расійцы. Воўк — гэта пераможаны вораг, і радасць перамогі — гэта супольны настрой усіх паляўнічых, пачынаючы ад сялянцаў і заканчваючы арыстакратамі. Адметна, што ў фінальных словах гэтай сцэны гаворыцца пра расійскую лагодную і добрую ўсмешку селяніна, што набліжае яго да мяккіх і далікатных герояў Дастаеўскага ды Цютчава — у «*Войне и мире*» такіх бажаволкаў прымае князьёўна Мар'я.

Па-іншаму выяўляецца гэтая падзея ў дэ Віны — тут паляванне не мае імперскай сімволікі, а хутчэй апелюе да той экзистэнцыйнае цвёрдасці, з якой глядзеў на свет сучаснік дэ Віны Сёрэн Кіркегар [Søren Kierkegaard]. Тут

²⁴⁰ *War and Peace*, edited by George Gibian and translated by Aylmer Maude (New York: W. W. Norton, n.d.), 553.

ваўка таксама забілі. Паляўнічыя і сабакі акружылі яго, як і ў «*Войне и мире*». Воўк неаднакроць быў паранены стрэламі, пакусаны сабакамі і паколлаты нажамі, пакуль у бяссіллі зваліўся долу. Наратар гаворыць, што воўк коратка зірнуў на паляўнічых, пасля заплюшчыў вочы і бязгучна памёр.

А далей наратар імкнецца распавесці тое, што воўк спрабаваў выказаць у гэтым позірку: «Калі здолееш, навучыся быць засяроджаным і разважлівым, пакуль не дасягнеш таго ўзроўню непакіснага стаіцызму, якога дасягнуў я, народжаны ў лясх. Гэта аднолькава маладушна — стагнаць, плакаць або маліцца. Жыццёвыя задачы выконвай рашуча і кроц дарогай, якую прызначыў табе Лёс, а пасля пакутуй і памірай бязгучна, як я»²⁴¹.

Адрозненні паміж цывілізацыямі, пра якія казаў Сэмюэль Хантынгтан, яскрава выяўляюцца ў супастаўленні гэтых двух падыходаў да палявання на звера і яго забойства. У Талстога маладая імперыя і яе народ выяўляюць нястомную рашучасць у пераследаванні і забойстве ворага, і яны зусім няздатныя ідэнтыфікаваць сябе з тымі, каго перамаглі. Дэ Вінні дэманструе здольнасць да спачування чужому болю — гэта якасць сталых культур.

Міфалагізацыя мясцовасцяў і падзеяў адбываецца настолькі дынамічна, што па-за іх апісаннямі застаюцца геапалітычныя прычыны кампаніі Напалеона. На самрэч падставай французска-расійскай вайны быў няўдалы саюз паміж гэтымі дзвюма краінамі, якія ў 1808 г. ладзілі таемныя перамовы пра падзел Турцыі²⁴². Гандлёвы канфлікт стаў апошняй кропляй, якая прывяла да краху саюза. Расійцы не жадалі спыняць прыбытковы гандаль з Англіяй (ён спрыяў Англіі, але прыносіў урон Францыі).

²⁴¹ «Si tu peux, fais que ton âme arrive, / A force de rester studieuse et pensive, / Jusqu'à ce haut degré de stoïque fierté / Où, naissant dans les bois, j'ai tout d'abord monté. / Gémir, pleurer, prier, est également lâche. / Fais énergiquement ta longue et lourde tâche / Dans la voie où le Sort a voulu t'appeler, / Puis après, comme moi, souffre et meurs sans parler». Alfred de Vigny, «La Mort du Loup», *Poèmes* (Paris: Union Générale d'Éditions, 1966), 255-258.

²⁴² Seton-Watson, 122-123.

Эканамічная блакада Напалеонам Англіі зрабіла расійска-ангельскі марскі гандаль складаным і рызыкаўным. У 1810 г. Аляксандр I наклаў высокія імпартныя мыты на тавары, што дастаўляліся ў Расію па сушы пераважна з Францыі. Пасля гэтага ўдару па французскіх эканамічных інтарэсах вайна была толькі справай часу. Хаваючы сапраўдныя прычыны вайны і выяўляючы Расію як ахвяру і пераможцу, а не як здабычу і *драпежніка* адначасова, Талстой у вялікай ступені паспрыяў кшталтаванню ідэі ахвярнасці, якая далей будзе адыгрываць надзвычай важную ролю ў палітычнай міфалогіі расійцаў.

Талстой сваім раманам давёў, што расійская ахвярнасць не замінае велічы і поспехам дзяржавы, што гэтая ахвярнасць можа добра спалучацца з самаўяўленнем сябе як вялікай нацыі. Твор «*Война и мир*» стварыў такую сістэму сімвалаў, у межах якой імперская нацыянальная свядомасць Расіі магла пачувацца бяспечна. Версія расійскай гісторыі, сфармуляваная ў рамане, была добра зразумелай як сваім, так і заходнім чытачам. Галоўным чынам дзякуючы «*Войне и миру*» цэнтральным месцам падставовага расійскага нацыянальнага міфа сталіся замежныя інвазіі і расійская самаабарона. Раней ужо адзначалася, што стварэнне падобных сімвалічных сістэмаў з'яўляецца жыццёва неабходным для самаідэнтыфікацыі кожнай супольнасці і яе стабільнасці²⁴³. Але раман «*Война и мир*» міфалагізаваў практычна кожную падзею, якой кранаўся, не пазбаўляючы іх пры гэтым знешняй праўдападобнасці. Гэты твор меў вельмі вялікае значэнне для забеспячэння адукаванай расійскай супольнасці пачуццём упэўненасці, фундаментальным усведамленнем, што Расія займае належнае месца ў еўрапейскай гісторыі.

Да таго, як раман Талстога змяніў падставовы палітычны міф нацыі, расійскія эліты не мелі асаблівага досведу ў падтрыманні імперскага дыскурсу сваёй культуры. Абсяг гістарычнай памяці Расіі ў параўнанні з краінамі

²⁴³ Thomas Molnar, *Twin Powers: Politics and the Sacred* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1988), 135.

Заходняй Еўропы быў значна меншы, а яе змест не быў каталагізаваны для публічнай рэпрэзентацыі ў мастацкіх формах. Нягледзячы на намаганні славянафілаў, якія спрабавалі прышчапіць расійскай культуры ўпэўненасць ва ўласнай вартасці, апелюючы да ідэі яе месіянскага прызначэння, самаартыкуляцыя Расіі як велікадушнай імперыі яшчэ не была дастаткова перакананай нават для яе ўласных элітаў. Часткова праблема заключалася ў тым, што імперскі міф цяжэй паддаецца фармалізацыі, калі калоніі месцяцца занадта блізка да метраполіі. Пастаянныя змены межаў і спробы скораных народаў стаць суверэннымі ўсё яшчэ ўспрымаліся як непасрэдная пагроза для самой імперскай нацыі. Вялікая дзяржава, што існуе ў міры са сваімі суседзямі і цывілізуе заморскія прасторы, — гэта адно, а краіна, якая пастаянна азіраецца на скораныя ёю народы, — гэта зусім іншае. Пачуццё расійскай нацыянальнай ідэнтычнасці на тую пару ўжо было дастаткова моцным, але прырода гэтай ідэнтычнасці заставалася спрэчнай. Рух славянафілаў сам па сабе быў сродкам упарадкавання гэтай нестабільнасці, што сведчыла аб усведамленні нетрываласці імперыі. Кштальтуючы міф пра даўні славянскі *мир*, які нібыта ляжыць у аснове *Руси*, славянафілы спрабавалі пераадолець гэтае ўражанне нетрываласці²⁴⁴. Але яны дасягнулі толькі частковага поспеху. Раман Талстога аказаўся больш эфектыўным.

Твор «*Война и мир*» прасякнуты пачуццём трываласці і стабільнасці. Ствараецца ўражанне, што расійская культура, выяўленая ў рамане, існуе ў згодзе з самой сабой. Тон раздражнёнасці быў выцеснены гатовасцю прапанаваць універсальныя мадэлі паводзінаў, як гэта рабілася ў заходнеўрапейскіх творах, — іншымі словамі, гатовасцю выконваць ролю правадыра. Хаця кампанент міфалагізацыі ў творы вельмі моцны, раману не ўласцівае падобнае глінкаўскаму пачуццё рэсантыменту, якое імкнулася б распальваць нацыянальную варожасць. «*Война и мир*»

²⁴⁴ С.А. Грант (S.A. Grant) сцвярджае, што *мир* і *община* — хутчэй утварэнні маскавітаў, а не старадаўнія інстытуцыі. «*Obshchina and mir*», *Slavic Review* 35, no. 4 (1976).

выяўляе Расію як вялікую дзяржаву, якая ўтульна пачуваецца ў свеце, такую Расію, якую не мелі расійцы пушкінскага пакалення. У Расіі Талстога людзі прыгадваюць сваё бурлівае мінулае, знаходзячыся ў бяспечнай і велічнай сучаснасці. Роля «Войны і мира» ў кансалідацыі расійскай самасвядомасці сувымерная з той роляй, якую адыгралі гістарычныя п'есы Уільяма Шэкспіра для Англіі. *Гістарычныя хронікі* Шэкспіра праз няўдачы і поспехі каралёў і прынцаў, рыцараў і блазнаў выяўлялі веліч Англіі, якая не залежала ад ацэнкі Іншага. «Война і мир» прапануе мадэль дыскурсу, які знайшоў сваё месца ў свеце і не мусіць на кагосьці азірацца, каб упэўніцца ў тым, што ён адпавядае прынятаму Іншым меркаванню. Зразумела, для таго, каб зніклі ўсе рэшткі няўпэўненасці ў сабе, аднаго рамана замала, але крокі, зробленыя Талстым, былі вызначальнымі. Імперская веліч, удала тут схопленая, становіцца папулярнай сярод усіх слаёў расійскага грамадства. Яна падабалася і Леніну, і Салжаніцыну.

Новы універсальны модус заўважны ўжо ў першай частцы. Адзін з крытыкаў неяк адзначыў: гэта вельмі дзіўна, што такая вялікая кніга пачынаецца з такой трывіяльнай размовы, да таго ж па-французску. Але гэты нібы нязначны пачатак зусім не трывіяльны, бо тут размаўляюць прадстаўнікі вышэйшых слаёў расійскага грамадства, якія вядуць свае справы на міжнародным узроўні, звяртаюцца да замежнай арыстакратыі як да роўнай, а таксама добра арыентуюцца ў складанасцях міжнароднай палітыкі. Гасцей салона Анны Шэрэр ужо ніяк не датычацца характарыстыкі брытанскага падарожніка, што апісваў Масковію як «неадукаванае і барбарскае каралеўства», або высновы Мішле пра расійскую брутальнасць. Месца Расіі сярод еўрапейскіх дзяржаваў цяпер не ставіцца пад сумнеў. Пачатак рамана прэзентуе найлепшую і найсвятлейшую Расію, і гэта азначае, што цяпер няма патрэбы быць раздражнёным, як Пушкін. Расійцы ўжо адбыліся, яны занялі сваё месца сярод еўрапейскіх народаў.

Важна і тое, што першыя фразы рамана гучаць па-французску, як і тое, што гераіня, якая прамаўляе іх, мае

нямецкае прозвішча. І запрашэнні на яе прыём напісанья па-французску. Таксама князь Андрэй і Білібін (прататыпам якога быў адукаваны расійскі адмысловец па знешняй палітыцы, князь А.М. Гарчакоў) больш ахвотна ўжываюць у сваіх ультранацыяналістычных размовах пра кампанію 1805 г. французскую, а не расійскую мову. На пачатку раман больш насычаны французскамоўнымі пасажамі, але пазней яны сустракаюцца ўжо не так часта, што сведчыць пра знікненне цікавасці да французскай мовы пасля паспяховай вайны супраць Напалеона. Французская мова таксама дамінуе ў ліставанні Жулі Курагінай і князеўны Мар'і. Французскамоўныя пасажы і фрагменты размоваў на нямецкай мове сведчаць пра змірэнне Талстога з тым фактам, што расійскія адукаваныя класы грамадства ў пэўны перыяд гісторыі размаўлялі на замежнай мове. Яшчэ трохі раней гэты факт выклікаў занепакоенасць, якая падштурхнула віцэ-адмірала пачатку XIX ст. Аляксандра Шышкова стварыць Таварыства аматараў расійскай мовы — гэта была нервовая спроба зрабіць расійскую мову больш папулярнай у параўнанні з моднай і універсальнай французскай. Да 1860-х гг. расійская мова ўжо займала ў грамадстве трывалыя пазіцыі, ужыванне французскай мовы было абмежаваным, і толькі нешматлікія расійцы іншаземнага паходжання прысутнічалі ў вышэйшых сляях расійскага грамадства. Дарэчы, яны толькі дадавалі расійскай нацыянальнай ідэнтычнасці заходнееўрапейскага бляску, які нават найвялікшымі ксенафобамі ўспрымаўся як адно са станоўчых наступстваў імперскіх заваёваў. Вытанчаныя персанажы ў «*Войне і мире*» вельмі здзівіліся б, калі б хтосьці на манер Шышкова паспрабаваў бы абараняць расійскую мову.

Разгледзім, што азначала для расійскай культуры згаданае вышэй французскамоўнае ліставанне паміж Жулі і Мар'яй, дзвюма маладымі дамамі. Абедзве паводле нацыянальнасці былі расійкамі, і абедзве атрымалі добрую адукацыю. Тое, што дзве будучыя матроны і маці дзяцей эліты не маглі знайсці ў сваёй роднай мове адпаведных словаў для выяўлення дзявочых пачуццяў, суадносіцца з

рэаліямі дапушкінскай Расіі. Ужыванне французскай мовы не абмяжоўвалася размовамі маладых паненак: Андрэй і П'ер таксама камунікавалі па-французску, што сведчыць пра малы патэнцыял расійскай мовы пачатку XIX ст., якой не ставала многіх паняткаў і адценняў для апісання тагачаснага жыцця эліты. Такая сітуацыя звычайна сведчыць пра глыбокі дыскамфорт, які адчувае культура ў дачыненні да сябе самой. З лінгвістычнага пункту гледжання Расію Аляксандра I можна параўнаць з афрыканскімі і азіяцкімі краінамі, якія прынялі ангельскую або французскую мову ў якасці афіцыйнай і выкарыстоўвалі іх як мовы навучання нават у XX ст. Аднак Расія сама мела калоніі, ідэнтычнасць якіх намагалася аслабіць, навязваючы сваю ўласную. Гэтая парадаксальная сітуацыя адначаснага пачуцця ніжэйшасці і вышэйшасці ў дачыненні да Іншага неаднаразова выяўлялася ў расійскай літаратуры першай паловы XIX ст. А вось Талстога яна ўжо не турбуе, і ягоныя чытачы падзяляюць спакой пісьменніка.

Ужо ў першай частцы рамана з'яўляецца тое, што Энтані Сміт называў гарызантальнай этніяй [*lateral ethnies*]. Тут увазе чытача прапануюцца размовы прадстаўнікоў вышэйшай страты расійскага грамадства. Талстой дэманструе, што вышэйшыя колы добра фармулююць свае думкі і з'яўляюцца касмапалітамі. Анна Шэрэр — наскрозь расійка, краіну нараджэння ставіць вышэй за сваё этнічнае паходжанне. П'ер Бязухаў, расійскі багач і землеўласнік, не мае свецкіх манераў, але не пераймаецца гэтым недахопам. Вобраз прадстаўніка вышэйшай эліты краіны, які паводзіцца як вясковы мужык, патрабуе веры ў свой этнас. І толькі пісьменнік, цалкам упэўнены ў культурнай суверэннасці Расіі, мог рабіць гэта, не ставячы пад пагрозу аўтарытэт імперыі. Калі б Талстой ствараў свой раман у XVIII ст., ён не мог бы прадставіць сына аднаго з вяльможаў Кацярыны настолькі непрэзентатыўна. У літаратуры часоў Кацярыны, як і ранейшай, усе расійцы, што «з'яўляліся на публіцы» як літаратурныя персанажы, выяўляліся ўрачыста і напышліва. Персанажа з манерамі П'ера цяжка ўявіць у жаласлівай «*Rossuade*» Хераскава або

Ў жахлівых трагедыях Сумарокава, мэтай якіх было паказаць свету і самім расійцам, што Расія — гэта развітая краіна, добра знаёмая з літаратурнай модай Заходняй Еўропы. «Бедная Лиза» Карамзіна (1792) наследавала «Памэле» [«*Pamela*»] Рычардсана [Richardson], а драматычныя творы Сумарокава былі познім рэхам трагедыі Карнэля [Corneille] ды Расіна [Racine]. «Евгеній Онегин» Пушкіна стаў папулярным пераважна праз тое, што ягоны герой быў снобам і аддаваўся моднай нудзе — гэта значыць, быў *par excellence*²⁴⁵ еўрапейцам. Героі «Евгенія Онегина» — моцна стылізаваныя і зусім не рэалістычныя, у тым ліку і Таццяна, якая, як пераконвае нас аўтар, мела расійскую душу і манеры добра выхаванай маладой дзяўчыны еўрапейскай правінцыі XIX ст. Пушкін проста прытрымліваўся правілаў заходняй рамантычнай літаратуры, таму сціпла заўважыў, што імя *Татьяна*, мажліва, недастаткова вытанчанае для паэмы.

Талстой — свабодны ад падобных абавязкаў і турботаў. Ён перакананы, што Расія з'яўляецца вялікай дзяржавай, і не падладжваецца пад іншых, але прэтэндуе на ўласнае месца ў сусветнай культуры. І салон Анны Шэрэр, і князь Андрэй Балконскі пацвярджаюць упэўненасць аўтара ў высокіх вартасцях расійскай культуры раўнуючы яе з культурай еўрапейскай. Балконскі — франкафіл, і ён можа заставацца такім без нейкіх апраўданняў альбо тлумачэнняў, у адрозненне ад Яўгенія Анегіна, чыя адукацыя апісвалася ў падрабязнасцях дзеля таго, каб пераканаць чытача (не мае значэння, што гэта зроблена ў іранічным ключы), што яна сапраўды адпавядае еўрапейскім нормам. За часамі Кацярыны франкафілія князя Балконскага магла б трактавацца як спроба імітацыі замежных звычаяў (рабская па сваім характары), супраць чаго пратэставалі б Шышкоў і Фанвізін. У пару Аляксандра II Расія была ўжо дастаткова моцнай для талерантнага стаўлення адносна такіх краёвых франкафілаў, як стары Балконскі — асабліва калі той, у адрозненне ад Анегіна, у глыбіні душы заставаўся

²⁴⁵ Пераважна. [Каментар перакладчыка.]

расійскім патрыётам. Расійская імперская ідэнтэчнасьць склалася ўжо настолькі трывала, што можна было адначасова быць і патрыётам, і франкафілам. Героі Талстога застаюцца тымі, кім яны ёсць, і ў стасунках з не-расійцамі, пры гэтым пачуваючыся цалкам камфортна. Быць самім сабой сярод іншых — гэта надзвычай істотна. Расійская арыстакратыя ў Талстога хоць у якога чытача выклікала павагу, што ў тыя часы было *sine qua non*²⁴⁶ умовай атрыманьня пэўнага статусу ў сусветнай літаратуры.

Калі першую сцэну ў салоне Анны Шэрэр можна параўнаць з камернай музыкай, дык той фрагмент рамана, дзе апісваецца супольная аўстрыйская, нямецкая і расійская кампанія 1805 г. супраць Напалеона, — гэта сімфонія. Упершыню за ўсю гісторыю Расія выяўлялася дзейным прыяцелем Захаду, партнёрам у спаборніцтве нацый, саюзнікам, пераможна з'яднаным з заходнееўрапейскімі дзяржавамі. Аўстрыйцы малююцца з пэўнай паблажлівасцю, незнаёмай ранейшай расійскай літаратуры, для якой Запад быў аб'ектам шанаваньня або асуджэньня. На Білібіна, расійскага дыпламата ў Вене, глядзяць не як на штосьці экзатычнае, а як на арыстакрата, які стаіць на ступень вышэй за шараговых прадстаўнікоў еўрапейскіх элітаў: «*les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*», — адзначае наратар (заўважым ужыванне французскай мовы)²⁴⁷. Мараўскі горад Брно (у рамане выкарыстоўваецца не гэтая яго славянская назва, а нямецкі варыянт — *Brunn*, — у расійскай версіі — *Брюнн*), у якім Білібін тады жыў, згадваецца з пачуццём уласнае перавагі і характарызуецца як «жахлівая мараўская дзіра», зразумела, па-французску: «*ce villain trou morave*»²⁴⁸. Білібін тлума-

²⁴⁶ Неабходнай. [Каментар перакладчыка.]

²⁴⁷ «Отзывы Библина расходились по венским гостиным» // *Война и мир* (Москва: Художественная литература, 1963), том 1, 163; *War and Peace* (Norton), 163-164.

²⁴⁸ *Война и мир*, том 1, 169; *War and Peace* (Norton), 169. Тэкст у арыгінале цытуецца таксама паводле электроннай версіі: «Война и мир» http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0040.shtml, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0050.shtml, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0060.shtml, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0070.shtml [Каментар перакладчыка.]

чыць гэта маладым расійскім арыстакратам, якія нядаўна вярнуліся з Вены і зняважліва адгукаюцца аб правінцыйнай атмасферы Брна. Эталонам для іх была пышная атмасфера Санкт-пецярбургскага двара, а таму цэнтральнаеўрапейскае сярэдніх памераў мястэчка падавалася правінцыйным. Багемія і Маравія ў тыя часы былі пад Аўстрыяй, і хоць у параўнанні з Парыжам і Венай яны і насамрэч выглядалі правінцыйнымі, у еўрапейскай культурнай парадыгме гэтыя гарады займалі годнае месца. Варта прыгадаць, што некалькімі пакаленнямі раней еўрапейская правінцыя падавалася недасяжнай расійцам. У Талстога атрымліваецца спарадзіць адчуванне непазбежнай прысутнасці Расіі ў справах Еўропы, хаця насамрэч так сталася толькі па прашэсці доўгага часу пасля гэтай вайны. У рэальнасці расійскія афіцэры часоў Напалеона ўсё яшчэ з глыбокім шанаваннем глядзелі нават на правінцыйны Запад. Надзея Дурава, менш заангажаваны назіральнік, у сваіх «Записках» пісала пра вытанчанасць, матэрыяльны дабрабыт і добрыя манеры, якія рэдка можна было сустрэць на радзіме²⁴⁹. Аднак «Война и мир» спрэс выяўляе паблажлівае стаўленне расійцаў да людзей Захаду.

У гэтым кантэксце развагі Талстога пра гісторыю набываюць асаблівае значэнне: гэта вяршыня выяўлення імперскай самаўпэўненасці, якой прасякнуты раман. Думкі Талстога падаюцца з пазіцыі суддзі, які выступае на баку неабдымнай і пераможнай дзяржавы. З ягоных інтэрпрэтацыяў вынікае, што гэта расійскі народ прывёў Расію да яе цяперашняй вялікай перамогі, якой чакала ўся Еўропа. Няма патрэбы казаць, што перамогі Аляксандра над Напалеонам найперш чакалі нацыі і сацыяльныя класы, задаволеныя *status quo*, а не тыя, што пацярпелі паразу ў гэтай вайне. Талстой выкарыстаў гістарычнае права пераможцы дзеля ўзвелічэння Расійскай імперыі. Не выпадае сумнявацца, што тон рамана не быў бы такім спакойным і ўпэўненым, калі б Расія прайграла вайну з Напалеонам. Талстой — гэта выразнік ідэяў імперскай нацыі, і

²⁴⁹ Nadezhda Durova, *The Cavalry Maiden: Journals of a Russian Officer in the Napoleonic Wars*, translated by Mary Fleming Zirin (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1989).

ягонае бачанне гісторыі ўдала намалювала манументальны марш пераможцаў.

Літаратурныя героі і гістарычныя асобы

Універсальны наратыў Талстога не абмяжоўваецца толькі канцэптuallyнымі праблемамі. Ён не ўнікае выяўлення радасцяў штодзённага жыцця і цяжкой працы расійскай арыстакратыі. У гэтым раман выбіваецца з традыцыі заходнееўрапейскай літаратуры XIX ст., якая пераважна звяртала ўвагу на сярэдні клас. Разгледзім больш падрабязна гэтыя адрозненні.

Ужо адзначалася, што кожная развітая нацыянальная міфалогія выпрацоўвае тое, што можна назваць культурай паўсядзённасці²⁵⁰ — маецца на ўвазе штодзённае жыццё людзей у пэўную пару. Заходнееўрапейскі раман у гэтай культуры канцэнтраваны сваю ўвагу на жыцці хутчэй новапаўсталых сацыяльных класаў, а не арыстакратыі. Ангельскі раман XIX ст. зноў і зноў пераконваў сваіх чытачоў у прымальнасці і жаданасці буржуазнага ладу жыцця, а таксама звязаных з ім звычаяў і рытуалаў. Кожны мог далучыцца да гэтых рытуалаў, пра што сведчыць пашырэнне цягам некалькіх пакаленняў буржуазных манераў у ніжэйшых колах брытанскага грамадства. Галандскія жывапісцы XVII ст. укаранілі сярод сваёй публікі прыхільнае стаўленне да такіх праявістых рэчаў, як прыбіранне, гатаванне ежы, яе спажыванне і асалода ад перабывання ў сямейным коле. Дзякуючы карціне Яна Вэрмэра [Jan Vermeer] «Дзяўчына на кухні»²⁵¹ [«*The Kitchen-maid*»] (каля 1660) мы не толькі даведваемся, як выглядала галандская кухня, але можам і ацаніць тую працу, што выконвалася там. Гэты твор надае пэўную каштоўнасць працы на кухні, пазбаўляючы яе ананімнасці,

²⁵⁰ Peter J. Taylor, *The Way the Modern World Works* (New York: John Wiley, 1996), 193-211.

²⁵¹ Часам гэты твор называецца «Малочніца». [Каментар перакладчыка.]

а таксама робячы яе вартай мастацкай увагі. Падобны тып творчасці дэмакратызуе культуру, дэманструючы, што нават найніжэйшыя ў грамадстве заняткі заслугоўваюць павагі і адпаведнага да іх стаўлення.

Свая версія хатняй штодзённасці паўстае і ў рамане «*Война и мир*». Аднак яна карэнным чынам адрозніваецца ад буржуазнага побыту. У некаторым сэнсе гэта была пацёмкінская версія паўсядзённай культуры. Імя каханка Кацярыны згадваецца тут з той прычыны, што сямейнае жыццё Растровых, якім натуральна захапляюцца чытачы «*Войны и мира*», у рэальным жыцці Расіі амаль адсутнічала. У працэнтных суадносінах надзвычай мала расійцаў жыло ў падобных умовах. Бо ў рамане прадстаўлена жыццё, характэрнае для ўсяго некалькіх соцень сем'яў самых вышэйшых слаёў грамадства, а не сем'яў дробных памешчыкаў і мяшчанаў. Непасрэднасць Наташы Растровай адсоўвае ў цень працу незлічоных служак, якія, уласна, і рабілі такую непасрэднасць мажлівай. Адваротнай была сітуацыя ў заходнееўрапейскіх раманах, дзе выяўляліся шматлікія прадстаўнікі сярэдняга і ніжэйшага класаў, што жылі ў мястэчках і вёсках. Гэта было асабліва характэрна для ангельскага рамана. Кароль, каралева і іх прыдворныя не фігуруюць у раманах Дыкенса, Тэкерэя або Астын. Невялікі і закрыты свет каралеўскага двара і арыстакратыі быў недасяжны для большасці заходніх раманістаў, чыё асабістае жыццё таксама праходзіла сярод землеўласнікаў або гарадскога сярэдняга класа. Па-іншаму было ў Расіі, дзе сярэдні клас практычна не існаваў. Сем'і, што прысутнічаюць на старонках «*Войны и мира*», складалі толькі 1 % расійскага грамадства. Яны былі настолькі блізкія да самадзержца, што той непазбежна з'яўляецца ў рамане ў пэўных сітуацыях, размаўляе з героямі і прымае ўдзел у развязванні складаных праблемаў іхняга бытавання. У рэальным жыцці жонка Талстога таксама наведвала імператара, просячы дазволу на публікацыю раманаў свайго мужа. Аднак заходнія чытачы «*Войны и мира*» ўспрымаюць гэтыя надзвычайныя стасункі як тыповыя для расійскай рэчаіснасці,

так жа сама, як герояў Дыкенса або Остын яны лічылі тыповымі для Лондана або брытанскіх вёсак XIX ст. Таму калі Страхаў пісаў, што гэты раман быў «поўнай карцінай чалавечага жыцця, поўнай карцінай тагачаснае Расіі», дык ён толькі часткова меў рацыю²⁵². Пісараў у сваіх каментарых да «*Войны и мира*» таксама не здолеў размежаваць расійскіх памешчыкаў і расійскую арыстакратыю²⁵³. Гэтыя недакладнасці ўзмацніліся пазнейшымі крытыкамі, і стварылася ўражанне, што «*Война и мир*» адлюстроўвае звычайнае расійскае жыццё, гэтаксама як галандскі рэалістычны жывапіс або ангельскія рэалістычныя раманы адлюстроўваюць штодзённае жыццё Галандыі ці Англіі. Гэта яшчэ адно пацвярджэнне здольнасці Талстога ўплываць на погляды сваіх чытачоў.

Сапраўды, у «*Войне и мире*» расійскія вышэйшыя класы выяўленыя ў сваёй дасканаласці і, магчыма, таму для чытачоў яны сталіся ўвасабленнем звычайных расійцаў. Калі Пушкін з іроніяй ставіўся да выслоўяў тагачасных расійскіх снобаў: [апісваючы бацьку Яўгенія Анегіна] «*Давал три бала ежегодно... Сперва Madame за ним ходила, Потом Monsieur ee сменил*²⁵⁴», дык Талстой, адваротна, у «*Войне и мире*» апісвае адукацыю дзяцей арыстакратаў як адпаведную ўласным жаданням і патрэбам расійцаў, незалежна ад таго, запазычаныя яны з Захаду або не. Заходняя адукацыя з'яўляецца толькі часткай выяўленай рэальнасці і адно дадаткам да расійскай ідэнтычнасці персанажаў. Праз сямейства Растовых пісьменнік распачынае тэму «родоваго гнезда», адсутную ў ранейшай расійскай літаратуры, і гэта адбываецца ў расійскім стылі — з «нечаканым» з'яўленнем Наташы, якое сведчыць аб тым, што сямейнае жыццё расійскай арыстакратыі адрознівалася ад жыцця заходнееўрапейскіх сем'яў.

²⁵² Simmons, *Leo Tolstoy*, том 1, 313.

²⁵³ Pisarev, «Old Gentry» [«Старое барство»], in *War and Peace* (Norton), 1377.

²⁵⁴ Pushkin, *Eugene Onegin*, translated by Walter Arndt (New York: Dutton, 1963), 7.

Тэкст у арыгінале цытуецца з: «Евгений Онегин» <http://www.lib.ru/LITRA/PUSHKIN/p4.txt>. [Каментар перакладчыка.]

Нараджэнне і выхаванне дзяцей у сем'ях вышэйшых колаў (падобнымі сем'ямі раман перасычаны) было важным элементам новага вобраза расійскай штодзённасці. Павелічэнне насельніцтва Расійскай імперыі цягам жыцця Талстога было беспрэцэдэнтным, ды і сам пісьменнік меў трынаццаць дзяцей. Паказ змены пакаленняў з'яўляецца тут сродкам стварэння пэўнай атмасферы — вялікая колькасць дзяцей дае надзею на будучыню. Талстой надзвычай удала ўводзіць у раман дзяцей розных узростаў, якія вырастаюць і замяняюць сваіх бацькоў. Мець справу адразу з некалькімі пакаленнямі было характэрнай рысай расійскіх раманаў XIX ст. Магчыма, гэта быў адказ літаратуры на выклікі дэмаграфічнай дынамікі таго часу? Паводле Майкла Холквіста [Michael Holquist], эфектыўны нацыянальны міф заўсёды ўключае змену пакаленняў і працэс ператварэння дзяцей у бацькоў²⁵⁵. Адсутнасць падобных сюжэтаў у расійскіх раманах XX ст. (таксама як і ў заходнееўрапейскіх раманах) адпавядае змяншэнню насельніцтва, характэрнаму для цяперашняй Еўропы.

Але ў сувязі з дэмаграфічным выбухам пытанне можна паставіць і наступным чынам: ці існавала ў рамане «*Война и мир*» праблема «*Мэнсфілд Парку*» [«*Mansfield Park*»], апісаная Саідам? Ці гэта не прыбыткі з каланіяльных земляў зрабілі мажлівым такое ўражлівае павелічэнне насельніцтва? Ці залежаў П'ер Бязухаў, гэты дабрадушны цяльпук, адзін з найбольш папулярных вобразаў усёй расійскай літаратуры, ад поту і слёзаў людзей, пазбаўленых маёмасці? Адказ тут адназначны — так! Казачным багаццем П'ер абавязаны спадчыне, якую пакінуў яму бацька, граф Бязухаў, «*знаменитый екатерининский вельможа*»²⁵⁶. Землі графу Бязухаву падарыла Кацярына. Яны месціліся блізу Масквы (меншая частка) і блізу Кіева (большая частка). Другі падзел Рэчы Паспалітай (у 1793 г.) прывёў да анексіі Расійскай імперыяй соцень тысяч квадратных кіламетраў на захад, поўнач і поўдзень ад

²⁵⁵ Michael Holquist, *Dostoevsky and the Novel* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1977), 165.

²⁵⁶ *War and Peace* (Norton), 9; *Война и мир*, том 1, 12.

Кіева (да 1793 г. Кіеў знаходзіўся на мяжы паміж Польшка-Літоўскай дзяржавай і Расіяй)²⁵⁷. Масавыя экспрапрыяцыі ў русінскіх/рускіх землеўласнікаў са згаданых і іншых мясцовасцяў дазволілі Кацярыне размеркаваць паміж сваімі вяльможамі мільён сялянаў, што раней належалі іншым землеўласнікам. З *«Войны и мира»* мы даведваемся, што большасць прыгонных П'ера знаходзілася ў Кіеўскай губерні²⁵⁸. Землі і сяляне, сілай адабраныя ў памешчыкаў Польшка-Літоўскай дзяржавы, адыгрываюць у жыцці Бязухава тую самую ролю, што і нявольнікі плантацыі Антыгуа ў жыцці вытанчанага і ўпарадкаванага асяродку *«Мэнсфілд Парку»*. Змена ўласніка ўсклала на плечы сялянаў новы падатковы цяжар (расійскія вяльможы не плацілі падатку, але іх сяляне плацілі). Дабрабыт П'ера забяспечвалі (замоўчаныя ў Талстога) страх, нянавіць, страты і знікненні людзей. Гвалт, які суправаджаў заваёвы Расіяй Заходняй Украіны, што раней належала Польшчы, прыносіў скораным людзям невымоўныя пакуты. У рамане захопы польскіх і ўкраінскіх калоніяў ваяўнічай і мілітарызаванай Расіяй застаюцца нябачнымі для чытача, таксама як і ангельскія чытачы не заўважаюць таго гвалту, што забяспечвае ўпарадкаванае жыццё маёнтка Мэнсфілд Парк (або прынамсі не заўважалі да таго, пакуль непрадузяты погляд посткаланіяльных крытыкаў не дадаў яшчэ адно вымярэнне раману Джэйн Астын). Можна быць, будучыя крытыкі *«Войны и мира»* таксама пачнуць браць пад увагу тыя месцы ў рамане, якія абыходзіць моўчай аўтар.

Умацаванне ва ўяўленні чытачоў міфалогіі расійскай дзяржаўнасці было б немажлівым без увядзення вертыкальнай этніі — звычаяў і традыцыяў ніжэйшых класаў. Сяляне адыгрываюць другасную ролю ў рамане, яны ў большасці сваёй безаблічныя і нявяхаваныя, як у сцэне ў Багучарава. Але гэта не тычыцца Платона Каратаева, які выразна вылучаецца сярод астатніх прасталюдзінаў.

²⁵⁷ Davies, *God's Playground*, vol. 1, 537; Chew, *Atlas*, 61.

²⁵⁸ «Уехал в Киевскую губернию, где находилась большая часть его крестьян». *Война и мир*, том 1, 401; Norton, 409.

Адрозніваецца ён і ад падобных герояў з «*Записок охотника*» Тургенева, а тым болей ад стылізаванай няні з «*Евгения Онегина*» Пушкіна. Каратаеў — мудрэц, ён моцна паўплываў на духоўнае жыццё П'ера. Ягоная роля ў рамане — паказаць, што героі расійскай нацыі ёсць і ў ніжэйшых стратах грамадства. Каратаеў добраахвотна запісваецца ў войска, каб выратаваць сям'ю свайго брата ад заняпаду. Ён дзеліцца сваімі сціплымі харчамі з П'ерам. Ва ўмовах пастаяннай небяспекі ён не губляе мужнасці і да таго ж дапамагае бездапаможнаму і адзінокаму П'еру ў палоне. Каратаеў мае добрую ўсмешку і спрытна карыстаецца анучамі замест шкарпэтак.

Гэтыя рэалістычныя моманты зацямяюць для чытача той факт, што сяброўства паміж П'ерам і Каратаевым — больш чым незвычайнае. У сапраўдным жыцці братэрскія стасункі паміж графам і селянінам, нават у вельмі складаных умовах, былі рэдкасцю. У вязніцы, як апісаў гэта Дастаеўскі ў «*Записках из мертвого дома*», сяляне ўсім сэрцам ненавідзяць шляхту. Нягледзячы на выдуманасць Каратаева, ён незаўважна стаў выконваць ролю тыповага расійскага селяніна, і ніякі крытычны дыскурс ніколі не паспрабаваў сунуць яго з гэтай пазіцыі. Больш за тое, наратар у Талстога пераконвае нас, што Каратаеў нават спачувае П'еру праз тое, што П'ер быў арыстакратам і таму не быў падрыхтаваны да цяжкасцяў ваеннага палону. Нягледзячы на ўсю яе фантазійнасць, гэтая непраўдападобная пара стала крыніцай і абгрунтаваннем міфа пра расійскую салідарнасць, якая не мае класавых межаў.

Яшчэ адно выяўленне вертыкальнай *ethnie* адбываецца праз вобраз Наташы — найбольш прыцягальны жаночы характар у рамане. Тут таксама нівелюецца рэальнасць жорсткага падзелу на класы і актуалізуецца міфалогія расійскай нацыянальнае ідэнтычнасці. У сапраўднасці эканамічная адсталасць Расіі прывяла да глыбокіх адрозненняў ва ўзроўні жыцця, а таксама ў густах і культуры розных сацыяльных класаў. Таму танец графіні Наташы Растовай у хаце «дзядзечкі» — гэта адна з найбольш удалых літаратурных артыкуляцыяў з'яднанасці расійскага

народа. Наратар пытаецца: «Где, как, когда воссала в себя из того русского воздуха, которым она дышала — эта графинечка, воспитанная эмигранткой-француженкой, этот дух, откуда взяла она эти приемы, которые *ras de châte* давно бы должны были вытеснить?»²⁵⁹ Пытанне застаецца без адказу, але нам гэта не замінае, таксама як і вышэйзгаданае сяброўства паміж П'ерам і Каратаевым выглядае для нас пераканаўчым, хоць і не пацвярджаецца сапраўднасцю жыцця. Дарэчы, некалькімі раздзеламі раней апісваўся першы вялікі баль Наташы, дзе не было ніякіх расійскіх танцаў. Наташа вабіць да сябе чытача тым, што яна можа быць і гордай арыстакраткай (як, напрыклад, у сваёй адмове ад сяброўства з князеўнай Мар'яй), і простаай дзяўчынай, здольнай аддавацца вясковым забавам. Наташа сімвалізавала сабой Расію больш, чым які іншы персанаж Талстога, — міфічную Расію, вядома ж, а не палітычную або сацыяльную.

Пралічанае размеркаванне і дазаванне вобразаў гісторыі і міфалогіі сведчыць пра тое, што Талстой прапагандаваў новае бачанне Расіі свядома, як бы выпадкова гэта ні выглядала на першы погляд. Ягонай мэтай (якую ён сам для сябе і вызначыў) было аб'яднанне ў творы гістарычнай і міфалагічнай памяці нацыі. Гэта патрабавала здольнасці выбудоўваць вобразы такім чынам, каб яны адпавядалі той гісторыі, якая яшчэ жыла ў памяці грамадства. Прыгоды герояў «Войны и мира» — гэта не проста каляровыя мазкі на панараме гістарычных падзеяў, але прадуманыя аўтарам дзеянні, якія часам дастаткова заўважна змяняюць гісторыю. Як адзначаў Энтані Сміт, увядзенне літаратурных персанажаў у гістарычны наратыў з'яўляецца найбольш эфектыўным спосабам выбудоўвання палітычнай міфалогіі нацыі — з цягам часу гэтая міфалогія ўрэшце пачынае жыць сваім уласным жыццём, а пасля становіцца «рэальнасцю». Увага Талстога да гістарычных дэталей, ягоная здольнасць стварыць пераканаўчыя вобразы П'ера Бязухава і Платона

²⁵⁹ *War and Peace* (Norton), 564.

Каратаева, а таксама перарабіць гістарычныя постаці, напрыклад Напалеона і Кутузава, дадалі невядомай раней глыбіні расійскаму культурнаму дыскурсу. Талстой удала скаардынаваў жыццёвыя гісторыі выдуманых герояў з падзеямі вайны, і гэтыя выдуманыя персанажы сталі дзейнічаць у гістарычнай каўзальнасці. Такім чынам, індывідуальныя гісторыі сінхранізаваныя з «рэальнай» гісторыяй часоў Напалеона, хаця ў той жа час яны выяўляюцца і дыяхранічна, бо разгортваюцца ў часе і падпадаюць пад уплыў іншых падзеяў, якія ў сваю чаргу таксама разгортваюцца ў часе. Рэд'ярд Кіплінг дадаў міфалогіі «добрага» каланіялізму брытанскім дзеяннем у Індыі, а Талстой дадаў да расійскай гісторыі XIX ст. цэлае міфалагічнае вымярэнне.

Разгледзім перапляценне гісторыі і міфалогіі ў вобразе капітана Тушына. Упершыню герой з'яўляецца на сцэне падчас агляду войскаў князем Андрэем — босы, разгублены, брудны і не варты ўвагі, але з *«большими, умными и добрыми глазами»*. Мы ўжо здагадваемся, што ён будзе станоўчым героем і адыграе сваю ролю ў вайне. І сапраўды, наступныя старонкі насычаныя падзеямі, якія пацвярджаюць вобраз Тушына як узорнага вайскоўца і ягоную ключавую ролю ў перамозе. Камандзіры не разумеюць Тушына, але аўтар прысылае на дапамогу герою князя Андрэя. Калі на Тушына лаецца ягоны камандзір (князь Багратыён) за тое, што той самавольна пакінуў сваю батарэю, князь Андрэй тлумачыць, што насамрэч адбылося, і спраўны ўчынак Тушына справядліва ўзнагароджваецца. Тушын робіцца станоўчым стэрэатыпам расійскага вайскоўца, а больш абагульнена — расійскага «маленькага чалавека», чыя цяжкія, мудрасць, адданасць *родине* і пачуццё здаровага сэнсу зберагаюць Расію ва ўсіх катаклізмах гісторыі. Письменнік малюе Тушына так, што той выклікае ўсеагульную сімпатыю: ён сціплы і бездапаможны ў абароне сваіх уласных інтарэсаў — чытач тоесніць яго з Акакіем Акакіевічам Башмачкіным у Гогаля, Макарам Дзевушкіным у Дастаеўскага і іншымі літаратурнымі героямі ніжэйшага сярэдняга класа, што быў прыгнечаны

ны і рэпрэзентаваў пакутлівую Расію. Але Тушын яшчэ і сапраўдны герой, які абараняе і ратуе сваю *родину*, што адначасова выклікае захапленне і спачуванне. Падобныя пазітыўныя стэрэатыпы ствараюць сімпатычны вобраз Расіі, прыхоўваюць імперскую агрэсію, пакідаючы на першым плане пакору і здольнасць да самаабароны.

Згадаем яшчэ і сімвалічны жэст дабрачыннасці ды патрыятызму, праяўлены Наташай падчас эвакуацыі Масквы. Калі Наташа загадвае скінуць сямейную маёмасць з фурманак, што вывозяць сямейства Растовых з Масквы, яна спрычыняецца не толькі да гістарычных падзеяў, але і да канстытування міфічнага комплексу, які сцвярджае, што расійцы любяць *родину* больш за сваю ўласнасць. Замест радавога майна яна хоча ўзяць з сабой параненых расійскіх салдат. Гэты ўчынак Наташы ўзмацняе і сакралізуе здольнасць расійцаў ставіць інтарэсы Расіі вышэй за асабістыя патрэбы.

Варта яшчэ ўвагі і асцярожнасць Талстога, калі ён апісвае ролю Кутузава ў паразе пад Аўстэрліцам, — гэта яшчэ адзін прыклад стратэгіі выбудоўвання прэстыжу праз увядзенне мастацкага вымыслу ў гістарычныя падзеі. Талстой ведаў, што расійскі генерал быў галоўным стратэгам саюзнікаў у бітве пад Аўстэрліцам, але ён абмінуў гэту згадку, фармуючы ўражанне, што бітва была прайграная праз аўстрыйцаў. Роля генерала Мака як галоўнакамандуючага ў іншай бітве — пад Ульмам — выразна падкрэсліваецца, але з рамана мы ніколі не даведаемся, што Кутузаў камандаваў бітвай пад Аўстэрліцам. Раман Талстога надаў легендзе пра Кутузава велічы, і яна сталася неад’емным складнікам расійскай нацыянальнай міфалогіі (перасычанай героямі з ваеннымі званнямі). А вось у рэальнасці параза пад Аўстэрліцам не мела прэцэдэнтаў. Перамога саюзнікаў, з увагі на іх колькасную перавагу і зручнасць пазіцый, здавалася пэўнай. Войска Напалеона было нашмат меншым, да таго ж яно было стомленае пасля доўгага паходу і займала няўдалую пазіцыю ў даліне ля падножжа Працэнскіх вышыняў, якія ўрэшце ўзяло штурмам. Параза ў бітве, што разгортваецца ў падобных умовах, выяўляла выключную

вайсковую некампетэнтнасць. Але працы, у якіх распавядаецца рэальная гісторыя гэтай падзеі, пераважна знаходзяцца ў сховішчах акадэмічных бібліятэк, а «Войну і мир» прачыталі мільёны людзей. Дзякуючы «Войне і миру» Кутузаў стаўся героем не толькі для расійцаў, але таксама і для ўсіх тых, хто ведае гэты гістарычны перыяд толькі ў інтэрпрэтацыі Талстога. Таму і па сёння застаецца адкрытым пытанне: параза Напалеона ў Расіі была вынікам бліскучага плана Кутузава, суворай зімы або адной з тых невытлумачальных памылак, якія часам робяць вялікія стратэгі? А вось Талстой без аніякага сумневу сцвярджае, што Кутузаў быў выбітным генералам ды героем вайны і Напалеон быў пераможаны менавіта ім. Залічым яшчэ некалькі балаў на рахунак Талстога за ягоную здольнасць спалучыць гісторыю і міф.

З міфалагічным Кутузавым у гэтым творы выразна кантрастуе вобраз Напалеона — хіба найбольш непрыемны з тых, што калі-небудзь выяўляліся ў літаратуры. Герой Аўстэрліца ў выкананні Талстога паказваецца самаздаволеным, дурнаватым, тлустым курдупелем, які нічога не разумее ні ў вайсковых стратэгіях, ні ў жыцці. У сваім «Дневнике» Талстой быў яшчэ больш нястрымным у абвінавачваннях Напалеона, чым у рамане. Прачытаўшы пра Напалеона працы афіцыйнага расійскага гісторыка напалеонаўскіх войнаў А.І. Міхайлоўскага-Данілеўскага і кніжку Адольфа Т'ера [Adolphe Thiers] «*Histoire du consulat et de l'Empire*», Талстой супастаўляе Напалеона і цара Аляксандра I наступным чынам²⁶⁰:

«[Напалеон]: Вся подлость, вся фраза, все безумие, все противоречие людей их окружавших и их самих. Наполеон как человек пугается и готов отречься 18 брюмера перед собранием. De nos jours les peuples sont trop éclairés pour produire quelque chose de grand. Алек[сандр] Мак[едонский] назыв[ал] себя сыном Юпитера, ему верили. Вся Египетская экспедиция — французское тщеславное злодейство. Ложь всех

²⁶⁰ R. F. Christian, *Tolstoy* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1969), 111.

bulletins сознательная. Презбургский мир *escamoté*. На Аркольском мосту упал в лужу, вместо знамя. Пло[хой] ездок. В Итальянской войне увозит картины, статуи. Любит ездить по полю битвы. Трупы и раненые — радость. Брак с Жозефиной — успех в свете. Три раза поправлял реляцию сраженья Риволи — все лгал. Еще человек первое время и сильный своей односторонностью — потом нерешителен — чтоб было! а как? Вы простые люди, а я вижу в небесах мою звезду. — Он не интересен, а толпы, окружающие его и на к[отор]ые он действует. Сначала односторонность и *beau jeu* в сравнении с Маратами и Бар[р]асами, потом ошущью — самонадеянность и счастье и потом сумасшествие — *faire entrer dans son lit la fille des Césars*. Полное сумасшествие, расслабление и ничтожество на Св. Элене. Ложь и величие потому только, что велик объем, а мало стало поприще и стало ничтожество. И позорная смерть!»

«Александр, умный, милый, чувствительный, ищущий с высоты величия объема, ищущий высоты человеческой. Отрекающийся от престола и дающий одобрение, не мешающий убийству Павла (не может бы[ть]). Планы возрождения Европы. Аустерлиц, слезы, раненые. Нарышкина изменяет. Сперанский, освобождение крестьян, Тильзит — одурманивание величием. Эрфурт. Промежуток до 12 года не знаю. Величие человека, колебания. Победа, торжество, величие, *grandeur*, пугающие его самого, и отыскивания величия человека — души»²⁶¹.

Гэтыя прыватныя роздумы пра нягегласць Напалеона і хараство Аляксандра леглі ў «Войне і мире» ў аснову вобраза расійскай улады. Гэты вобраз ствараўся праз недаацэнку іншых — крытыкі асудзілі б падобныя сродкі, калі б не майстэрства Талстога-раманіста. Хаця

²⁶¹ *Tolstoy's Diaries*, translated and edited by R. F. Christian, vol. 1 (New York: Scribners, 1985), 182-183. (Толстой. Дневник 1864—1865 гг. — 1939 <http://feb-web.ru/feb/tolstoy/critics/t37/t372089-.htm>. [Каментар пракаладчыка.]

англамоўны свет і падзяляе падобнае ўспрыняцце французскага *arriviste*²⁶², але там ніхто не аспрэчвае, што Напалеон быў ваенным геніем. Аўстэрліц лічыцца адной з найвялікшых бітваў у гісторыі, узорам ваеннай стратэгіі, які апісваецца ва ўсіх класічных працах²⁶³. У стасунках са сваімі салдатамі і генераламі Напалеон зусім не выглядаў нікчэмным. Хаця для ягоных паводзінаў ды выказванняў і характэрная манія велічы (ці не агульная рыса ўсіх уладароў), ён быў больш чым *roseur*²⁶⁴. Дарэчы, ні ў якім сэнсе Напалеон не руйнаваў еўрапейскія культуры: ягонай мэтай было хутчэй пашырэнне свае ўлады і навязванне Еўропе новых дынастычных саюзаў. Умяшанне Напалеона ў манархічныя справы не нішчыла нацыянальныя ідэнтычнасці і суверэнітэты. Хутчэй наадварот, некаторыя з ягоных генералаў, ад якіх пачаліся новыя дынастыі, сталі глыбока шанаванымі героямі розных нацыяў. Але ў «*Войне и мире*» Напалеон малюецца як разумова абмежаваны блазан, які любіць пустыя жэсты і няздатны зразумець стратэгічныя мудрагельствы. Блазну Напалеону ў рамане супрацьстаіць мудрэц Кутузаў, які, як ні дзіўна, менавіта Напалеону прайграў пад Аўстэрліцам. Кутузаў паўстае ў рамане як сціплы геній, што праўда, не свабодны ад дробных жарсцяў (як у сцэне з жонкай святара, з якой, відаць, мае сувязь з маўклівай згоды яе мужа), але асноўнымі ягонымі характарыстыкамі былі дабрадзеінасць і абарона *родины*. Напалеон жа — бездапаможны. Уражанне неадпаведнасці вобраза Напалеона яго месцу ў гісторыі ўзмацняецца хлуслівай статыстыкай, да тычнай *Grande Armee*²⁶⁵ Напалеона: яна налічвала толькі палову з таго, што піша Талстой, — чатырыста тысяч, а не васямсот тысяч²⁶⁶. Зноў-такі, калі гісторыкі звычайна

²⁶² Славалюбца. [Каментар перакладчыка.]

²⁶³ R. E. Dupuy and T. N. Dupuy, *The Encyclopedia of Military History from 3500 B.C. to the Present* (New York: Harper and Row, 1977), 747-750.

²⁶⁴ Пазёрам. [Каментар перакладчыка.]

²⁶⁵ Вялікай арміі. [Каментар перакладчыка.]

²⁶⁶ *Война и мир*, том 2, 89.

параўноўваюць Напалеона з расійскім імператарам Аляксандрам, у «*Войне и мире*» Талстой супернікам Напалеона зрабіў Кутузава, які ўрэшце таго перамог: гэта яшчэ адно сведчанне зніжэння вобраза французскага імператара.

Талстоўская метадалогія ўпісвання міфа ў гісторыю таксама добра бачная і ў фрагментах расійска-польскіх стасункаў. У рамане ёсць некалькі эпізодаў з палякамі, якія падчас кампаніі Напалеона застаюцца на расійскай службе. Гэта былі найбольш уплывовыя магнаты з Літвы, Беларусі і Украіны, якім расійская пратэкцыя гарантавала захаванне іх сацыяльнага статусу. Але пераважная большасць пісьменнага і нападпісьменнага польскага насельніцтва была на баку Напалеона. Польская нацыянальная памяць падкрэслівае масавую прысутнасць палякаў у войску Напалеона: яны складалі каля васьмідзесяці тысяч (пятую частку). На сваім шляху праз Варшаву і Вялікае княства Літоўскае да Масквы войска Напалеона мела шырокую падтрымку на гэтых землях, спустошаных войнамі, падзеламі і канфіскацыямі. Цалкам верагодна, што прычынай, праз якую Напалеон выбраў паўночны, а не паўднёвы шлях да Масквы, было якраз спадзяванне на масавую падтрымку палякаў. Аднак імперскае пярэ Талстога не закранула ў рамане «польскага пытання», і чытач так нічога і не даведаўся з твора, як яно было насамрэч. Ён ведае толькі, што Вілярскі, «*Пшебышевский*» і «*Крыжановский*»²⁶⁷ (звернем увагу на зрусіфікаванае напісанне апошніх двух прозвішчаў²⁶⁸) засталіся на расійскай службе ў якасці генералаў (Кшыжаноўскі і Пшыбышэўскі) або ў якасці дзяржаўных дзеячаў (князь Адам Чартарыскі і выдуманы персанаж граф Вілярскі). Талстой апісаў цёплы прыём расійцаў у Вільні, але ён не згадвае пра поўную

²⁶⁷ Толстой Лев, *Несколько слов по поводу книги «Война и мир»*, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_1250.shtml [каментар перакладчыка]; Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений в 90 томах, академическое юбилейное издание, том 16, Государственное Издательство Художественной Литературы, Москва - 1955.

²⁶⁸ Па-польску — Krzyżanowski і Przybyszewski.

энтузіязму падтрымку Напалеона ў гэтым жа горадзе. Паводле ўплывовага і аўтарытэтнага Талстога, на шляху Напалеона да Масквы ён не меў ніякай падтрымкі з боку каланізаваных народаў. Больш за тое, каланізаваныя народы там увогуле не згадваліся: Расійская імперыя выяўлялася як адзіны арганізм, у якім перыферыя практычна не адрознівалася ад этнічнай Расіі. Выдаленне з рамана гістарычных фактаў, звязаных з падтрымкай Напалеона, стварае ўражанне з'яднанасці ўсіх народаў у барацьбе супраць замежнай інвазіі. Чытач, знаёмы толькі з расійскай версіяй напалеонаўскіх войнаў, застанецца ўпэўненым, што палякі не адыгралі значнай ролі ані ў кампаніі Напалеона, ані ў развіцці Расійскай імперыі на пачатку XIX ст. (быццам яны былі маргінальнай і не вартай увагі групай).

Талстой не мае сімпатыяў ні да палякаў, ні да літвінаў — пра гэта сведчыць ягоная гатовасць пакінуць сваю маладую жонку і дзяцей (а таксама працу над «*Войной и миром*»), калі ў 1863 г. выбухнула найвялікшае польскае паўстанне. У 1863 г. Талстой піша ў лісце Фету: «*Что вы думаете о польских делах? Ведь дело-то плохо, не придется ли нам с вами и с Борисовым снимать опять меч с заржавленного гвоздя?*»²⁶⁹ У іншым лісце ён пісаў, што яму абсалютна ўсё адно, што душаць палякаў²⁷⁰. Вацлаў Лядніцкі [Wacław Lednicki] даводзіў, што стаўленне Талстога да палякаў адпавядала стандартнаму расійскаму стаўленню да гэтай нацыі²⁷¹. Падрабязна аргументуючы сваю выснову, Лядніцкі сцвярджае: «Іронія [Талстога] выцесніла разуменне трагічнасці палітычнай сітуацыі, у якой апынулася Польшча пасля падзелаў. Палякі былі залежнымі ад Аляксандра I як ягоныя падданыя, але, з іншага боку, яны спадзяваліся, што Напалеон прыня-

²⁶⁹ Лев Толстой, *Полное собрание сочинений*, том 61 (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1953), 17.

²⁷⁰ Толстой, *Полное собрание сочинений*, том 61, 115.

²⁷¹ Wacław Lednicki, *Tolstoy between War and Peace* (The Hague: Mouton, 1965).

се іх краіне свабоду»²⁷². Тыпова па-імперску Талстой застаецца сляпым і глухім да тых нешматлікіх варыянтаў, з якіх маглі выбіраць падпарадкаваныя народы ў пошуках лепшай долі для сябе. Письменнік думаў толькі пра сваю нацыю, якая перамагла, і калі апісваў характар яе дачыненняў з Іншым, дык альбо карыстаўся знявагай (як у выпадку з Напалеонам), або прыхоўваў нязручныя для расійскага імперыялізму факты.

Раман «Война и мир» паспрыяў выдаленню польскага наратыву з той гісторыі, што яшчэ заставалася ў памяці. На жаль, на тую пару гэты наратыв быў ужо нерэlevantным, чаму пасадзеінічала серыя няўдалых паўстанняў. Надшыоў час імперыі — яна атрымала права размаўляць уладным тонам, змушаючы пераможаных да моўчы і выракаючы іх на культурную адсутнасць — нават тады, калі яны адыгрывалі значную ролю ў справах імперыі. Скажэнне гісторыі, што мае месца ў кожнай імперыі, складаецца з мноства дробных няпраўдаў, якія ўпісваюцца ў гістарычныя падзеі і вобразы да тае пары, пакуль культура робіцца ўжо няздольнай да публічнага дыялогу з Іншым. Той факт, што Талстой не адчуваў згрызотаў сумлення за скажэнне гістарычных падзеяў, з'яўляецца яшчэ адной прыкметай ягонай імперскай пыхі. Талстой свядома не заўважаў польскага фактару ў расійскім жыцці і выяўляў імперыю так, нібыта на сваіх заходніх ускраінах яна была стабільнай²⁷³.

Характарыстыкі палякаў у «Войне и мире» мелі дастаткова аналагаў у еўрапейскай культуры, што ў сваю пару і прааналізаваў Эдвард Саід («Культуры і імперыялізм»). Разгледзім заўвагі Саіда да оперы Джузэпэ Вердзі [Giuseppe Verdi] «Аіда» [Aida]. У адрозненне ад іншых операў, што ствараліся за грошы еўрапейскіх спонсараў, «Аіда» была

²⁷² Lednicki, 36-37.

²⁷³ У пазнейшых працах Талстой змяніў сваю думку, асабліва гэта датычыцца «Уваскрасення» (Воскресение, 1898), дзе палякі паказаныя як адны з самых годных насельнікаў Расійскай імперыі і дзе наратар выразна асуджае пакаранне двух палітычных зняволеных — паляка Лазінскага і габрэя Разоўскага.

створаная на сродкі егіпцяніна паводле паходжання — ён добра заплаціў Вердзі за працу. Увогуле, Вердзі ўважліва ставіўся да лібрэта: ён не хацеў, каб яны надта адрозніваліся ад пункту гледжання на праблему той краіны, якой датычацца, але ў гэтым выпадку — у дачыненні да Егіпту і з боку Егіпту — кампазітар не адчуваў падобных абмежаванняў. Егіпет быў часткай не-еўрапейскага свету і не мог мець аніякіх прэтэнзій да еўрапейскага кампазітара (калі ўвогуле меў хоць якія прэтэнзіі)²⁷⁴. Вердзі пачуваўся настолькі ж вольным у выяўленні старадаўняга Егіпту, як і Талстой у выяўленні не-расійскіх дамініёнаў Расійскай імперыі. Таму прэм'ера «Аіды» ў Каіры красамоўна ілюстравала ўсе заганы арыенталізму. Таксама і ў «*Войне и мире*» Талстой накладаў на гісторыю Сярэдняй і Усходняй Еўропы тое бачанне, якое адпавядала расійскай палітычнай міфалогіі. Як «Аіда» з'яўляецца псеўдаегіпецкай операй, так і бачанне Усходняй і Сярэдняй Еўропы, прапанаванае Талстым і засвоенае расійскімі і сусветнымі чытачамі, з'яўляецца прыкладам *арыенталізацыі* згаданай прасторы.

Зніжэнне вобраза Напалеона да дробнага злачынцы і ўніканне фактаў імперскіх заваёваў дапамагло перакшталтаваць у расійскай памяці важны сегмент ключавага міфа нацыянальнай ідэнтычнасці — пра цара і ягоны народ. Майкл Чарняўскі [Michael Cherniavsky] у сваёй кнізе на гэтую тэму даводзіць, што блізкія стасункі паміж царом і народамі складаюць падставовы элемент расійскай ідэнтычнасці²⁷⁵. Цар Аляксандр I з'яўляецца ў творы некалькі разоў, і кожнае яго з'яўленне падмацоўвае меркаванне Чарняўскага.

Перад бітвай пад Аўстэрліцам цар Аляксандр робіць агляд свайго войска. Гэта першае яго з'яўленне ў рамане. Яно адбываецца перад бітвай, якую прайграюць расійцы. Калі б Аляксандр аб'явіўся пазней, пасля паразы, гэта знізіла б ягоны вобраз. Талстой выбірае ўдалы момант — уводзіць цара ў аповед тады, калі яшчэ нішто

²⁷⁴ Said (1994), 117.

²⁷⁵ Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New York: Random House, 1969).

не перашкаджае яго велічы як бацькі («*батюшки*») нацыі. Разам з Аляксандрам і яго сынам на полі бою з'яўляецца і аўстрыйскі імператар з аўстрыйскім эрцгерцагам, але яны прайграюць у параўнанні з расійскім царом — ім не стае бляску. Расійскае і аўстрыйскае войскі апісваюцца як роўныя, гэта *«щегольски вычищенные и убранные войска... тысячи ног и штыков... припомаженные, расфранченые офицеры»*²⁷⁶. Аўстрыйцы і расійцы — добрыя таварышы па зброі, аб'яднаныя ўзаемнай павагай, аднолькава цывілізаваныя і аднолькава еўрапейцы. Але калі аўстрыйскае войска сустракае імператара Франца дастаткова стрымана, дык расійскія палкі на з'яўленне Аляксандра рэагуюць гучным *«Ура!»*. Расійцы вельмі любяць свайго імператара, у той час як аўстрыйцы да свайго ставяцца досыць абыякава. Ці гэта таму, што расійцы настроены больш патрыятычна, ці таму, што іх імператар варты такога захаплення, — у кожным разе яны малююцца больш прывабна ў гэтай сітуацыі. Далей Талстой апісвае рэакцыю Мікалая Растова.

Прататыпам Мікалая Растова быў бацька Талстога, гэты герой прывабны, хоць і не вельмі цікавы. Ён не мае адчужанасці князя Андрэя або баязлівасці і неарганізаванасці П'ера. Перад намі звычайны расіец. Ён адданы сям'і, у яго багатая, мудрая і верная жонка. Рэакцыя Мікалая на цара — гэта рэакцыя шараговага расійца, незалежна ад рангу. Гледзячы на цара — сімвал Расіі, *«Ростов... чувствовал, что от одного слова этого человека зависело то, чтобы вся громада эта (и он, связанный с ней, — ничтожная песчинка) пошла бы в огонь и в воду, на преступление, на смерть или на величайшее геройство, и потому-то он не мог не трепетать и не замирать при виде этого приближающегося слова»*²⁷⁷. Гераічны ўчынак або злачынства, агонь або вада, жыццё або смерць — усё гэта залежыць ад загаду чалавека, які сімвалізуе Расійскую імперыю. Няма ніякіх згадак пра Бога, гонар або народ. Расія — гэта цар, а

²⁷⁶ *War and Peace* (Norton), 262. *Война и мир*, том 1, 258.

²⁷⁷ *War and Peace* (Norton), 263. *Война и мир*, том 1, 259.

цар — гэта Расія. Наратар запэўнівае, што нават злачынства можа быць здзейсненае ў імя цара. (Хаця Растоў — чалавек добрай душы, ён не схільны да гвалту або злачынстваў.) Маральнасць і прыстойнасць тут з'яўляюцца другаснымі адносна каштоўнасцяў расійскай нацыі і яе самадзержца. У аснове ключавога палітычнага міфа Расіі, паводле «*Войны и мира*», — не месіянская ідэя Святой Зямлі (як гэта было ў Хамякова ды іншых гістарыёграфуў XIX ст.), а пакора ўладару дзяржавы. Цікава, што, скажам, у Злучаных Штатах ключавы палітычны міф звязаны хутчэй з законам, а не з чалавекам ва ўладзе. А вось палітычная міфалогія Расіі гуртуецца менавіта вакол дзяржаўнай улады, персаніфікаванай у вобразах дзяржаўных функцыянераў. Перафразуючы героя Дастаеўскага (Шатава), можна сказаць, што расійцы вераць у Расію гэтаксама, як яны маглі б верыць у Бога. Калі базавай для народа становіцца падобная міфалогія, дык яна лёгка спараджае агрэсію. Мікалай Растоў працягвае ў экстазе: «*Боже мой! что бы со мной было, ежели бы ко мне обратился государь! — думал Ростов: — я бы умер от счастья*». Гэтыя думкі з'явіліся ў Ростова задоўга да таго, як Напалеон увайшоў на расійскую тэрыторыю, — змаганне за Расію пакуль яшчэ адбываецца на заваяваных аўстрыйцамі землях іншай славянскай нацыі (Аўстэрліц месціцца на чэшскіх землях). Згаданы фрагмент добра ілюструе пашырэнне імперскага спосабу мыслення ў Еўропе XIX ст., а таксама той факт, што гэтая і іншыя падобныя сцэны ў Талстога тады ўспрымаліся як належныя, што сведчыла пра згоду чытачоў «*Войны и мира*» з імперскім тыпам авалодання прасторай.

Бязмежнае шанаванне цара сустракаецца і ў іншых эпізодах. Меншы брат Мікалая — Пеця — таксама гатовы быць рабом імператара. У 1812 г., калі войскі Напалеона наступалі, занадта малады Пеця яшчэ не мог пайсці ваяваць, але ён спяшаецца пабачыць імператара, які мусіць з'явіцца перад сваімі падданымі ў Крамлі. Пеця апранаецца дзеля гэтага адпаведным чынам і мае намер папрасіць пра адмысловы дазвол, каб далучыцца да войска. Натоп, які чакае з'яўлення Аляксандра, склада-

ещца з прадстаўнікоў усіх класаў грамадства. У апісанні Талстога натоўп нагадвае дзяцей, якія чакаюць чагосьці зусім неверагоднага. «Ангел! Отец! Батюшка!» — гукае натоўп. Як і Мікалай, Пеця таксама гатовы «и себя и всех убить в эту минуту, но с боков его лезли точно такие же зверские лица с такими же криками «ура!»»²⁷⁸.

Пеця здолеў ухапіць адзін з бісквітаў, якія Аляксандр кідаў у натоўп. Варта адзначыць сімвалічнасць гэтага жэста. Натоўп — гэта Расія: народ «корміць» цар (іх *кормитель*), таксама як усіх сямейнікаў корміць галава сям'і. Ён забяспечвае іх жыццём, ён іх *батюшка* — у адпаведнасці з расійскім ужываннем гэтага слова, бацька і святар адначасова. Аднак ежа, якой ён забяспечвае народ, залежыць ад ягонай прыхамаці — ён можа і не даць яе. Гэтым разам Аляксандр кідае бісквіты, бо так яму захацелася. Калі б ён не паддаўся гэтаму настрою, людзі б нічога не атрымалі. Расійскі нацыянальны міф грунтуецца на пакоры перад уладай: цар можа не апраўдаць чаканняў людзей, але ён — нязменны і неад'емны складнік жыцця, і не мае сэнсу змагацца супраць гэтага.

Жаданне Пеці здзяйсняецца: ён трапляе ў войска, і яго забіваюць у вайне з французамі. Гэта зноў вельмі сімвалічна, бо цяпер яго можна размясціць у пантэоне расійскіх пакутнікаў, якія абаранялі сваю краіну, калі яе атакаваў французскі блазан. Але, як адзначалася раней, у 1812 г. Расія вяла некалькі войнаў: Каўказ і Сярэдняя Азія ў тыя часы таксама былі тэатрамі вайны. На гэтых тэрыторыях Расія была адназначным агрэсарам. Калі б Пеця пайшоў на паўднёвы або ўсходні фронт, ці мы трактавалі б яго як юнага і бязвіннага героя, што загінуў за справядлівасць, і ці стаў бы ён тады часткай палітычнай міфалогіі Расіі? Гэта вельмі нязручнае пытанне, але Талстой паспяхова яго ўнікае.

Чарняўскі адзначаў, што міф усемагутнага цара добра спалучаецца з міфам пра пакорлівага цара. Гэты міф пачынае фармавацца за часамі Івана Жахлівага: цар — усе-

²⁷⁸ War and Peace (Norton), 747.

магутны і «ўся-добры», ён можа быць жажлівы ў сваёй справядлівасці, але разам з тым ён гатовы адмовіцца ад сваёй улады і стацца жабраком, валацугам, вандроўнікам, бажаволкам, часткай Святой Зямлі, што духоўна існуе ў межах земляў, якія займала гістарычная Расія. Таму няма нічога дзіўнага, што ў расійскім грамадстве трывала сфармаваўся міф, быццам напрыканцы свайго кіравання цар Аляксандр I адмовіўся ад улады на карысць свайго брата Мікалая, таемна пакінуў палац і памёр у Сібіры як добраахвотны выгнаннік. У «*Войне и мире*» Талстой падтрымлівае гэтую легенду: «*Александр I, исполнив свое призвание и почувяв на себе руку божию, вдруг признает ничтожность этой мнимой власти, отворачивается от нее... и говорит только: «оставьте меня жить, как человека, и думать о своей душе и о боге»*²⁷⁹.

Мікалай I і ягоны вузкі жаўнерскі ложак — гэта яшчэ адна сцэна з той жа самай імперскай п'есы. Штучнае самапрыніжэнне дадае бляску царскай уладзе.

Калі паглядзець на «*Войну и мир*» як на працу, што дафармавала расійскую ідэнтычнасць, дык поспех Талстога ў перапрацоўцы і рэпрэзентацыі гісторыі з'яўляецца больш значным, чым гэта лічылася раней, калі крытыкі прымалі як належнае прывілеяванасць імперыі. Посткаланіяльная тэорыя звычайна дэканструюе падобныя прывілеі і разглядае імперскі наратыў з непрывабнага боку. Раман «*Война и мир*», убачаны з гэтай перспектывы, паўстае як каланіяльны раман у многіх ракурсах, але найперш ён выяўляе самаўпэўненасць Расіі як каланіяльнай імперыі, якая паспяхова выдаляе з сябе наратывы падпарадкаваных народаў. Карыстаючыся выслоўем Ліятара [Lyotard], гэты раман можна назваць вялікім наратывам легітымізацыі імперскага статусу Расіі. Ён выяўляе Расію як краіну з развітой нацыянальнай свядомасцю, прычым аўтар робіць гэта не наўпроставымі заклікамі (як, напрыклад, Дастаеўскі ў «*Идиоте*», калі князь Мышкін пералічвае перавагі быцця расійца), а праз эфектнае мастацкае пісьмо,

²⁷⁹ *War and Peace* (Norton), 1263.

чым зваблівае да сваёй візіі іншаземцаў, што плённа працуе на карысць расійскай нацыянальнай міфалогіі.

Каб стварыць імперскі раман (то бок раман, што ўзмацняе імперскую ідэнтэчнасць), аўтар мусіць выявіць і абнавіць нацыянальную памяць як вертыкальна (ва ўсіх класах грамадства), так і гарызантальна (латэральна — у эліце), а пасля паказаць гэтую аб'яднаную і кансалідаваную нацыю ў дачыненнях з Іншым. Хаця «Анна Каренина» або «Преступление и наказание» — творы лепш структураваныя і маюць большую псіхалагічную глыбіню, для мадэрнай расійскай самасвядомасці яны не настолькі значныя, як «Война и мир». Роман завяршае партрэт расійскай нацыі, створанай плённай імперскай палітыкай. Ён апынуўся настолькі ўдалым пасярэднікам паміж каланіяльнымі практыкамі Расіі і яе ўласным вобразам сябе як абцяжаранай клопатамі нацыі-дзяржавы, што быў успрыняты як канон Расіі не толькі расійцамі, але і чытачамі ўсяго свету. Нямногія нацыі здолелі настолькі ж паспяхова стварыць і навязаць свой уласны вобраз для Іншага.

4. Наратыў Сярэдняй Азіі ў расійскай літаратуры

У «*Культуры і імперыялізме*» Эдвард Саід прааналізаваў раманы Альбера Камю, і гэты аналіз істотна адрозніваўся ад кананічных інтэрпрэтацыяў, якія засяроджваліся на праблеме пошуку сэнсу ў бессэнсоўным свеце. Інтэрпрэтацыя Саіда перасунула твор Камю са звыклага экзістэнцыйнага кантэксту ў кантэкст французскага імперыялізму. Гэтым самым Саід сур'ёзна парушыў звыклую таксаномію, у дыскурсе якой Камю і заставаўся б — прынамсі, у бліжэйшай будучыні — для бальшыні крытыкаў (ад традыцыяналістаў да дэканструктывістаў). Замест таго, каб чарговы раз разгледзець праблему чалавечага існавання на прыкладзе антыгерояў Камю, Саід звяртае нашу ўвагу на тое, што падзеі двух раманаў Камю «*Чужаніца*» [*L'Étranger*] (1942) і «*Паляндра*» [*La Peste*] (1947) разгортваюцца ў Алжыры і што іх галоўныя героі з'яўляюцца французскімі каланіялістамі. Таму погляды на жыццё і ўвогуле досвед гэтых персанажаў — хутчэй французскія, чым алжырскія. Наратыў гэтых раманаў добра ўкладаецца ў межы традыцыі французскай культурнай гісторыі, а традыцыі арабскага свету наўсцяж ігнаруюцца. Што праўда, адзначае Саід, Мэрсо забівае араба, але «імя гэтага араба не называецца і, падаецца, у яго няма гісторыі, не кажучы ўжо пра бацькоў²⁸⁰». Гэтак-сама і ў «*Паляндры*» — галоўныя героі-французы маюць імёны і гісторыі, а вось арабы — пераважна безыменныя і безаблічныя. Гэта, сцвярджае Саід, ёсць выразнай прыкметай таго, што Камю палітызуе геаграфію Алжы-

²⁸⁰ Said, *Culture and Imperialism*, 175.

ра і што замест рэальнай краіны, у якой арабы рабілі сваю ўласную гісторыю, Алжыр паўстае толькі месцам, дзе французы выконвалі ролю добрых пераможцаў. Яны скарылі народ, які быццам не мае ўласнай памяці, і ўпісалі яго ў гісторыю Францыі, выдаляючы з ягонай свядомасці ўласны гістарычны досвед. У раманах Камю многае з таго, што тычыцца Алжыра, знаходзіцца па-за наратывам, і чытач фактычна апынаецца ў дыскурсе выключна еўрапейскіх перцэпцыяў ды праблемаў. Праз рытарычныя сродкі (і без згоды саміх алжырцаў) Камю ўлучае гэтую краіну ў межы Еўропы.

Тым самым Камю, хай сабе і міжволі, даводзіць, што толькі гісторыя пераможцы вартая расповеду, а пераможаныя — культурна глухія і нямыя. Паводле Саіда, такой была ўся класічная і да нядаўняга часу паспяхова стратэгія культурнага засваення многіх частак свету. Нацыі, схільныя да экспансіянісцкай ідэалогіі, выкарыстоўвалі гэтую стратэгію ў Азіі, Афрыцы, Амерыцы і, можна дадаць, у Сярэдняй ды Усходняй Еўропе, што мы бачылі на прыкладзе «*Войны і міра*», дзе стварэнне велічнага вобраза расійскага імперыялізму адбывалася праз выдаленне ідэнтычнасцяў сярэднеўрапейскіх і ўсходнеўрапейскіх нацыяў.

Саід паказвае, што нават такія вялікія маралісты, як Камю, не былі свабоднымі ад арыенталісцкіх заканаў, уласцівых каланіялізму. Але калі заходнеўрапейскі каланіялізм досвед у XX ст. падлягаў шматлікім карэкцыям з боку крытыкаў, падобных Саіду, дык расійскі імперыялізм застаецца ў вобразе, сфармаваным рыторыкай XIX ст. Саід казаў: пераможныя галасы каланіялістаў настолькі заглушылі словы скаланізаваных, што, каб іх пачуць, патрэбен немалы час і шмат балючых трансфармацый. Тое самае, здаецца, можна сказаць і пра былыя рэспублікі СССР, як і пра так званыя аўтаномныя рэспублікі ды рэгіёны ў складзе «Расійскай» Федэрацыі. Праўда, для тых рэспублік, што атрымалі суверэнітэт, сітуацыя выглядае больш перспектыўнай. У гэтым раздзеле мы працягваем даводзіць, што культурная пад-

трымка каланіяльнай экспансіі не была вынаходніцтвам толькі заходніх дзяржаваў, але шырока практыкавалася і расійскімі пісьменнікамі. Гэтым разам у цэнтры нашай увагі будзе «*Раковий корпус*» Аляксандра Салжаніцына (1968) і ягоныя ідэалагічныя папярэднікі²⁸¹.

Калі раман «*Раковий корпус*» толькі з'явіўся, рэакцыя на яго нагадвала рэакцыю на «*Чужаніцу*» — у тым сэнсе, што ў крытыкаў не паўставала ніякіх сумненняў адносна таго, што мусіў прачытаць там чытач. Паводле першых водгукаў, «*Раковий корпус*» — гэта раман пра жахі савецкіх працоўных лагераў, а таксама пра універсальныя праблемы чалавечага існавання. Трактоўка «*Ракового корпуса*», зробленая Абрамам Ротбэргам у працы «*Аляксандр Салжаніцын: асноўныя раманы*»²⁸², з'яўляецца тыповай для першых аналізаў гэтага твора. Паводле Ротбэрга, назва рамана сімвалізуе хваробу «савецкасці», ад якой пакутуе расійскае грамадства з часоў Леніна і Сталіна. Ён выбірае ў змесце рамана аўтабіяграфічныя эпізоды, каб пасля давесці, што расійцам было блага за Саветамі — нібыта ў гэтым яшчэ трэба некага пераконаваць. Ротбэрг разглядае асобна кожнага з персанажаў: «паслядоўніка Сталіна» Русанава, старога і сумленнага бальшавіка Аляксея Шулубіна, высакародных і чуйных лекарак Данцову і Гангарт, чароўную студэнтку-медыка Зою і — апошняга, але не менш важнага персанажа — *alter ego* Салжаніцына Алега Кастаглогава. Гэты рэзкі, недавучаны, але сімпатычны гігант правёў у ГУЛАГу доўгія гады за дробную праяву непакорнасці рэжыму. У выніку ён пацярпеў фізічна, прафесійна і псіхалагічна, але маральна стаўся толькі мацнейшым. Ротбэрг надае шмат увагі разгляду таго, што мы называем «абсесіямі Салжаніцына»: яго нянавісьць да несправядлівасці і веру ў літаратуру, якая мусіць адыграць і адыграе вялікую ролю ў жыцці

²⁸¹ Александр Солженицын, *Раковий корпус, Собрание сочинений*, т. 4 (Paris: YMCA Press, 1979). Усе цытаты ў тэксце падаюцца па гэтым выданні, калі не пазначана іншага.

²⁸² Abraham Rothberg, *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels* (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1971).

расійскага народа²⁸³. Але толькі між іншым Ротбэрг паведамляе чытачам, што дзеянне «*Раковага корпуса*» адбываецца ў сталіцы Узбекістана, Ташкенце, на працягу чатырох год, пачынаючы ад 1955-га.

З цягам часу «*Раковы корпус*» стаўся класічным творам пра турэмны лагер, ён значна пераўзыходзіў паводле сваёй папулярнасці больш трагічныя творы Варлама Шаламава або Юзэфа Чапскага. Шматлікія даследаванні Салжаніцыным гэтай праблемы і публікацыі іншых яго мастацкіх твораў сведчаць, што менавіта Салжаніцын сфармуляваў для заходніх чытачоў іх бачанне савецкай сістэмы палітычных рэпрэсіяў.

Аналітыка Ротбэрга ў значнай ступені слухная. Салжаніцын насамрэч быў выразнікам пачуццяў тых, каго пакрыўдзіў савецкі рэжым, а такіх былі мільёны. Але праблема відавочнай несправядлівасці маскіруе іншыя аспекты рамана, у прыватнасці рытарычнае засваенне расійскім каланіялізмам азіяцкіх тэрыторыяў. Падобна да «французскіх» гісторыяў Камю, дзеянне якіх абмянае ўвагай арабскі свет, «*Раковы корпус*» не звяжае на гісторыю ўзбекаў і казахаў. Для чытачоў, якія не займаліся гэтай праблемай, каланіяльны кантэкст рамана застаецца прывідным. «*Раковы корпус*» пакідае ўражанне, што Ташкент быў населены пераважна расійцамі або зрусіфікаванымі ўзбекамі, для якіх расійскае кіраванне не ўяўляла праблемы (а была толькі праблема савецкага прыгнёту, якая аднолькава тычылася як расійцаў, так і нерасійцаў). У рэальнасці ў горадзе жыло мяшанае ўзбекска-казахска-татарскае насельніцтва з невялікай колькасцю расійцаў, якія тут з'явіліся паводле адміністрацыйнага загаду. Аднак у рамане арыенталізм Ташкента цалкам падпарадкаваны зместу, які зыходзіць з першаснасці расійскай культуры ў гэтым рэгіёне. Салжаніцын цалкам абмянае ўсю прамінулую гісторыю рэгіёна.

²⁸³ Abraham Rothberg, *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels* (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1971), 184-185.

Каланізацыя Сярэдняй Азіі

Вось адзін з адсутных момантаў гісторыі Сярэдняй Азіі. Дзеянне «Раковага корпуса» адбываецца ў горадзе, захопленым расійцамі 17 чэрвеня 1865 г. (за пяцьдзесят тры гады да нараджэння Салжаныцына). У 1865 г. Ташкент быў квітнеючым аазісам сярод пустыні, дзе заўжды бракавала вады, а сам горад насяляла мяшанае казахска-ўзбекскае насельніцтва²⁸⁴. Паводле расійскіх крыніцаў, тады горад налічваў сто тысяч жыхароў²⁸⁵. На тую пару Ташкент быў сталіцай Какандскага ханства. У 1875 г., пасля працяглай вайны, у якой расійскі генерал Міхаіл Чарняеў вызначыўся выключнай жорсткасцю, ханства далучылі да Расіі. Гэты рэгіён пазней быў перайменаваны ў Ферганскую вобласць і пад гэтай назвай нейкі час заставаўся за Саветамі.

Заваёве Каканда ды іншых сярэднеазіяцкіх ханстваў папярэднічалі некалькі дзесяцігоддзяў хлуслівай дыпламатыі. Расійскія планы стасоўна Сярэдняй Азіі ўпершыню сталіся відавочнымі ў 1858 г., калі цар Аляксандр II адправіў графа Н.П. Ігнацьева паслом у Хівінскае ханства. Ігнацьеў нібыта мусіў дамовіцца пра гандлёвае пагадненне, але ягонай сапраўднай мэтай быў збор інфармацыі. Напрыканцы візіту Ігнацьеў запэўніў хана, што Расія мае выключна мірныя намеры. У 1864 г., часткова грунтуючыся на інфармацыі Ігнацьева і яго паслядоўнікаў, Аляксандр II распачаў кампанію супраць туркменаў. Кампанія была паспяховай, і падзенне Ташкента сталася паваротным момантам у вайне супраць цюркскага насельніцтва рэгіёна. У 1867 г. Аляксандр II прызначыў генерала К.П. фон Каўфмана першым генерал-губернатарам правінцыі Туркестан. У 1873 г. расійскія войскі выправіліся скараць

²⁸⁴ Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990), 200-201; and Seton-Watson, 442 і далей.

²⁸⁵ М. Вахабов, *Ташкент в период трех революций* (Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1957), 8-9; і Н. В. Paksoy, «Muslims in the Russian Empire: Response to Conquest», *Studies in Comparative Communism* 19, nos. 3-4 (Autumn/Winter 1986).

Хіву. У гэты ж час Аляксандр выправіў графа П.А. Шува-лава ў Лондан запэўніць брытанскі ўрад, што ён не мае намеру акупаваць або анексаваць ханства, але не стрымаў свайго слова. У гэты ж год расійцы напалі на горад Хіва, захапілі яго і абвясцілі над ім пратэктарат Расіі. У 1875 г. у Туркестане выбухнула паўстанне, і туды з заданнем спыніць яго быў пасланы генерал М.Д. Скобелеў. Пасля пацыфікацыі Скобелева больш ужо не было ніякай гаворкі пра пратэктарат. У 1876 г. Расійская імперыя палынула Каканд і Хіву²⁸⁶. Пачалося ініцыяванае ўрадам перасяленне расійцаў у Ташкент. У 1885 г. туды пераехала 4145 расійцаў, а да 1905 г. іх было ўжо 18 877²⁸⁷. Цягам аднаго пакалення Чарняеў, Скобелеў, фон Каўфман і Н.П. Ламакін увайшлі ў расійскую нацыянальную міфалогію як узоры справядлівасці ды сумленнасці. Найбольш яркае літаратурнае ўвасабленне гэтага палітычнага міфа можна знайсці ў паэме Мікалая Гумілёва «Туркестанские генералы» (1907)²⁸⁸.

Паэма Гумілёва пачынаецца з апісання жыцця расійскіх вышэйшых класаў — балі і прыёмы ў багатых дамах. Гэтае «*мертвае упоенне света*», асмяянае Пушкіным, у паэме Гумілёва з'яўляецца высакародным фонам, на якім малююцца шляхетныя вобразы старых генералаў. Яны высокія і стромкія, маюць ясныя вочы і добрыя манеры. Генералы ахутаныя «*благоухаючай легендой*» сваіх экзатычных подзвігаў. Ствараецца ўражанне, што генералы тут — не вайскоўцы, а расійскія святыя, поўныя стрыманасці ды мілажалю. Далей у паэме аплакваецца страта часткі войска: тут расійцы зноў малююцца як ахвяры, што пацярпелі ад ворагаў, а не як тыя, хто сам чыніў зло іншым. Нарэш-

²⁸⁶ Seton-Watson, 443-444; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1960); і Robert J. Kaiser, «Ethnic Demography and Interstate Relations in Central Asia», in Roman Szporluk, ed., *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994), 230-265.

²⁸⁷ Вахабов, 22.

²⁸⁸ Н. С. Гумилев, *Собрание сочинений*, edited by G. P. Strove and V. Filippov (Washington, DC: V. Kamkin, 1962-1968).

це называюцца захопленыя гарады (Учкудук і Кіндэрлі) і фармулюецца каланіяльны трыумф: «*русский флаг над белой Хивой*²⁸⁹».

Гэтыя апошнія словы вартыя больш пільнай увагі. У шавіністычнай рыторыцы імперыяў, якія цягам стагоддзяў заваёўвалі, анексавалі і руйнавалі слабейшыя нацыі і этнічнасці, рэдка можна сустрэць фразы, якія б так трапна выяўлялі схільнасць да гвалту і жаданне валодаць Іншым (што зусім не ўпрыгожвае гісторыю чалавечтва). Аднак і сёння ў расійскім інтэлектуальным жыцці цалкам адсутнічае ўсведамленне таго факту, што паэма Гумілёва і падобныя да яе творы расійскай літаратуры ўрачыста адзначаюць гвалт над іншымі народамі. Натуральна, наўрад ці можна спадзявацца на выбачэнні за яго (імперыі рэдка выбачаюцца), але хацелася б пачуць хоць нейкае прызнанне таго, што сярод войнаў, якія вяла Расія, было дастаткова маральна амбівалентных. Але нічога падобнага мы пакуль не чуем.

Чаму расійцы мусілі радавацца праз тое, што іх сцяг лунаў над горадам, населеным азіяцкім народам, з якім расійцы мелі вельмі мала агульнага, і чыя архітэктура («*белая Хива*») вельмі адрознівалася ад расійскіх гарадоў і мястэчак? Патрэба пашырэння тэрыторыі ў нацыяў, якія сутыкаюцца з імклівым павелічэннем насельніцтва, не была істотным чыннікам для Расіі, якая заўжды з'яўлялася адной з найменш заселеных краінаў у свеце. Не прынесла заваёва Хівы істотных выгодаў і простым расійцам. Аднак Гумілёў цешыцца з капітуляцыі перад расійскім войскам гарадоў, далёкіх ад этнічных межаў Расіі. Хаця стандартная рыторыка нацыяналізму і патрабуе такіх праяваў радасці, але звычайна яна не выяўляецца так адкрыта або нават змякчаецца спасылкамі на маральную амбівалентнасць падобных перамогаў. Аднак у творах Гумілёва пра імперскае пранікненне Расіі ў Сярэдняю Азію ды іншыя часткі свету няма і думкі пра тое, што

²⁸⁹ E. M. Thompson, «N. S. Gumilev and the Russian Ideology», *Nikolaj Gumilev, 1886-1986*, edited by Sheelagh Graham (Berkeley, CA: Berkeley Slavic Specialties, 1987).

поспехі расійскага імперыялізму штурхаюць расійскую нацыю на згубны шлях.

Генералы-пераможцы Гумілёва з'яўляюцца папярэднікамі добрых лекараў і санітараў Салжаніцына, якія клапацяцца пра няшчасных мясцовых жыхароў нават тады, калі самі пакутуюць і церпяць нястачы. Расійскія каланіялісты Салжаніцына — культурныя і вытанчаныя, сціплыя і высакародныя, у нечым яны падобныя да расійцаў з «*Путешествия в Арзрум во время похода 1829 года*» Пушкіна, якія будавалі «азіятам» дарогі, паркі і купальні. Увогуле ў расійскай літаратуры можа заўважыць тэндэнцыю да актуалізацыі ў агрэсіўнай імперыі не сілы, а цноты. У «*Путешествии в Арзрум*» генерал Ярмолаў апісваецца як добры чалавек, што сваё жыццё ў адстаўцы прысвяціў вёсцы, якую пакідаў толькі дзеля адведзінаў свайго старога бацькі, простага і набожнага чалавека. Далей ад Пушкіна мы даведваемся, што гэты грозны генерал дзверы свайго дома трымаў адчыненымі для кожнага, апрача гарадскіх чыноўнікаў; то бок простыя сяляне маглі прыйсці да генерала, а чыноўнікі (яны звычайна не надта ўхвальна згадваліся ў расійскай літаратуры) — не маглі. Ярмолаў Пушкіна — гэта папярэднік туркестанскіх генералаў Гумілёва, узор справядлівасці — яны прынеслі асвету і цывілізацыю ніжэйшым расам. Складваецца ўражанне, што мэтай Пушкіна было зрабіць генерала шанаваным пераважна праз ягоную дабрадзейнасць, а не ваенныя дасягненні²⁹⁰. Гэтая нацыяналістычная фантазія сягае яшчэ Мікалая Карамзіна, які ў сваёй «*Истории*» сцвярджаў, што Масковія здатная пашыраць свае ўладанні дзякуючы свайму маральнаму ўплыву, а не ўмеламу карыстанню зброяй.

Міф пра расійскую мірную экспансію падтрымліваўся ў расійскай літаратуры ў разнастайных формах, а стэрэатып вытанчанага старога генерала (або іншага ваенна-

²⁹⁰ Пушкин, *Полное собрание сочинений*, т. 6 (Москва: Наука, 1964), 641. Аляксандр Неўскі — другі прыклад расійскай схільнасці выяўляць вайскоўцаў як высакародных і блізкіх да святасці. John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304* (London and New York: Longman, 1983), 101-121.

га афіцэра) — адна з найбольш вядомых рэалізацыяў гэтага міфа. У паэме «Евгений Онегин» Таццяна выходзіць замуж за старога генерала, якога, паводле яе словаў, «ла-скает двор». Але чаму да яго было такое стаўленне? Як паказвае Ален Чу ў сваім «Атласе», прыхільнасць царскага двара да мужа Таццяны магла быць выкліканая нейкімі ваеннымі падзеямі — «міратворчымі» дзеяннямі на Каўказе, задушэннем паўстання Тадэвуша Касцюшкі 1794 г., ваеннымі экспедыцыямі ў Сярэдняй Азіі. Але вайсковае мінулае генерала хаваецца за ягонай шчырай усмешкай, адсутнасцю славалюбства, дасканалымі манерамі і сяброўскай прыхільнасцю, з якой ён вітае Яўгена і знаёміць таго са сваёй жонкай, памылкова думаючы, што яны не сустракаліся раней. Стары генерал увасабляе сумленнасць і дабрыню — і ўзнагароджваецца вернасцю Таццяны²⁹¹. У «Раковом корпусе» Салжаничына расійцы таксама поўняцца добразычлівасцю да ўзбекаў. Выглядае так, нібыта Салжаничын даводзіць уяўным апанентам, што тут не можа быць аніякай размовы пра каланіяльны прыгнёт.

Назва паэмы Гумілёва («Туркменские генералы») — прыклад «прыўлашчвання чужой геаграфіі». Ідэалагічнае значэнне гэтай назвы можна ацаніць, калі расійскія заваёвы Сярэдняй Азіі замяніць фэнтэзійным захопам Гітлерам Савецкага Саюза і ўявіць пры гэтым будучых нямецкіх паэтаў, якія б называлі генералаў Гайнца Гудэрыяна і Фрыдрых фон Паўлюса «расійскімі генераламі». Геаграфічны імперыялізм назвы паэмы перагукаецца з Алжырам Альбера Камю — Алжырам, што быў пустой сцэнай, на якой французскія акцёры маглі граць французскія трагедыі пра лёс чалавека.

Як толькі ў 1860-х і 1870-х гг. засведчылася мілітарная прысутнасць расійцаў у Сярэдняй Азіі, адразу ж пачалося збіранне ваенных трафeyaў. «З першых дзён расійскай інвазіі акупацыйныя ўлады і іх падначаленыя ў якасці

²⁹¹ John Garrard, «Corresponding Heroines in *Don Juan* and *Evgenii Onegin*», *Slavonic and East European Review*, 73, no. 3 (1995), 428-448.

трафяў або здабычы захоплівалі тысячы рэчаў, розных памераў і рознага кшталту, і адпраўлялі іх у Санкт-Пецярбург і Маскву», — гаворыць амерыканскі спецыяліст па гэтым рэгіёне²⁹². Калі генерал фон Каўфман быў прызначаны губернатарам Туркестана, ён «рабаваў сімвалы суверэнітэту, а таксама сведчанні інтэлектуальнага жыцця і гісторыі Сярэдняй Азіі». Сярод таго, што страціла ўзбекская гісторыя і чым узбагаціліся расійцы, былі срэбны трон ханаў (цяпер ён сярод экспанатаў «*Оружейной палаты*» ў музеі Крамля), шматлікія сярэднявечныя рукапісы (у тым ліку і Каран), старадаўні посуд з мячэтаў і іншыя мастацкія рэчы. Тое, што было немажліва забраць, руйнавалася або апаганьвалася: могількі, гістарычныя будынкі і адмысловыя надмагільныя камяні.

Адзін з удзельнікаў масавага рабавання мастацкіх скарбаў Туркестана ў 1870-я гг. наступным чынам каментуе тыя падзеі:

«Многія нашыя дзяржаўныя калекцыі і музеі, дзякуючы фон Каўфману, былі папоўненыя найбольш каштоўнымі рэчамі і вялікай колькасцю арабскіх, персідскіх, сярэднеазіяцкіх ды іншых усходніх рукапісаў. У «Азіяцкім музеі» нашай Акадэміі навук таксама ёсць шмат каштоўных манускрыптаў, якія паходзяць з Сярэдняй Азіі; значная колькасць залатых і срэбных каштоўнасцяў, адзежы вершнікаў, грошы і пячатка ханаў Хівы ўпрыгожваюць калекцыі «Царскасельскага арсеналу»²⁹³.

Эдвард Олварт [Edward Allworth] адзначае, што рабаванні працягваліся і за Саветамі. «Эрмітаж» папаўняўся экспанатамі з Сярэдняй Азіі і падчас жыцця Салжаніцына. «Гэтая паслядоўная расійская палітыка, відавочна, мела намер пазбавіць народы Сярэдняй Азіі іх найбольш значных сімвалаў — старадаўніх, сярэднявечных і мадэрных»²⁹⁴. У постсавецкі перыяд, калі пачуліся

²⁹² Allworth, 213 і далей.

²⁹³ Тамсама, 213.

²⁹⁴ Тамсама, 216.

пратэсты ва ўсёй Сярэдняй Азіі, у тым ліку і ў рэгіёнах «Расійскай» Федэрацыі, рабаваць сталі менш. Падчас археалагічных раскопаў у 1990-х гг. у Алтайскім краі на пласкагор'і Укок на мяжы з Манголіяй было знойдзена некалькі 2500-гадовых муміяў — відавочна, скіфскіх воінаў. Яны былі вывезеныя ў Маскву. У 1995 г. улады Алтайскай рэспублікі ўхвалілі закон пра забарону на вываз нацыянальных каштоўнасцяў. Прадстаўнік краю ў Маскве Аляксандр Манзыраў заявіў: «Гэта нашае нацыянальнае багацце. Чаму яго трэба ў нас адбіраць?» Расійцы адказалі, што муміі былі б вернутыя, калі б было гарантаванае іх захаванне. «Ніхто ні ў кога нічога не забірае»²⁹⁵. Можна прыгадаць, што падобны аргумент выкарыстоўваўся і да мармуру Элджына Марбла, калі ў 1816 г. ён быў вывезены з Грэцыі ў Англію і прададзены Брытанскаму музею. Яшчэ адным прыкладам постсавецкай непакоры была канферэнцыя, праведзеная ў Анкары ў 1993 г., на якой навукоўцы з усіх новых незалежных дзяржаваў Сярэдняй Азіі пагадзіліся прыняць лацінскі алфавіт, з пэўнымі карэкцыямі для ўзбекскай мовы²⁹⁶.

Рыторыка адчужэння Аляксандра Салжаніцына

Салжаніцын падчас сваёй вайсковай кар'еры быў камандзірам батарэі пад Ленінградам. Тады або яшчэ ў свае школьныя гады, наведваючы Эрмітаж (гэтае паломніцтва мусіў зрабіць кожны адукаваны расіец), будучы пісьменнік мог бачыць там багацці Сярэдняй Азіі. Але ў «Раковым корпусе» няма ніводнай згадкі аб расійскай ролі ў гэтым прыкрым каланіяльным эпізодзе, хаця ўвогуле аўтар быў

²⁹⁵ Associated Press, 10 October 1995.

²⁹⁶ Н. В. Paksoy, «Introduction» in *Central Asia Reader: The Rediscovery of History* (Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994), ix. Гэтаксама Рэспубліка Татарстан прыняла лацінскі алфавіт для татарскай мовы на Другім Сусветным Кангрэсе Татараў, што адбыўся ў Казані ў 1997 г. Rimzil Valiev et al., «Tatarstan faces challenges», Radio Free Europe/Radio Liberty, 31 December 1997.

вельмі чутым да чалавечых пакутаў. Пад свядомай адслоненасцю ад факту расійска-туркестанскага канфлікту, пад міласэрнасцю лекарак Данцовай і Гангарт адносна бедных і неадукаваных «татараў» хаваецца тое, што выказана ў Дастаеўскага ў «*Дневнике писателя за 1880 г.*», — радасць ад пацыфікацыі туркменаў²⁹⁷. І адносна Сярэдняй Азіі каланіяльная рыторыка была вельмі хутка засвоеная найбольш значнымі расійскімі пісьменнікамі. А выцесненыя галасы ўзбекскіх пісьменнікаў, якія сведчылі пра сапраўднасць расійскага імперыялізму, засталіся толькі ў кнігах для навукоўцаў.

У першай рэдакцыі рамана Ташкент увогуле нідзе не называецца, нібыта ён гэтага і не варты. Адзіная адметнасць горада заключаецца ў наяўнасці лякарні, якой кіравалі і ў якой працавалі расійцы. Характэрна, што Камю выкарыстоўваў падобны метады неназывання месцаў, людзей і аб'ектаў на тэрыторыі французскай каланізацыі. У ягоным рамане гарады Алжыра пераважна не маюць назваў, хаця Аран і апісваецца як адно з французскіх паселішчаў (*rien de plus qu'une prefecture française de la côte algérienne*). Па дарозе ў лякарню ў сваім унутраным маналогу Алег Кастаглоптаў не ідэнтыфікуе Ташкент як замежны горад пад савецка-расійскай акупацыяй або як горад, архітэктура, насельніцтва і атмасфера якога карэнным чынам адрозніваюцца ад звыклых для расійцаў. Наратар пагарджае фактам, што горад быў цэнтрам іншай этнічнасці, якая мела сваю ўласную памяць і міфалогію. Рэаліі, у якіх існавалі расійскія персанажы, цалкам маглі быць рэаліямі Ленінграда або Волагды. Нідзе няма нават следу прызнання таго, што Ташкент можа вабіць да сябе таксама, як і Масква ў «*Трёх сёстрах*» Чэхава або як іншыя этнічныя сталіцы. І не хвароба Кастаглоптава вінаватая ў гэтым. Імперская слепата апавядальніка не пакідае яго падчас усяго знаходжання ў лякарні, флірту з дзвюма кабетамі, размоваў з рознымі людзьмі і, нарэш-

²⁹⁷ Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя*, т. 3, (Paris: YMCA Press, n. d.), 602.

це, выпіскі як аднаго з нямногіх шчаслівых пацыентаў, які перамог рак.

Апрычонасць Ташкента замоўчваецца і іншымі спосабамі. Ягонья геаграфічныя каардынаты аказваюцца нявызначанымі на працягу ўсяго рамана. Мы толькі даведваемся ад Кастаглогава і Зоі, што Ташкент — гэта адно з шматлікіх месцаў «вялікай» краіны, дзе іх на-самрэч цёпла сустрэлі, месца, якое чакае на расійскую прысутнасць і мае патрэбу ў расійскіх лекарах, у пабудаваных расійцамі лякарнях і прышчэпленай імі ж культуры. Як вынікае з дыялогаў у гэтым творы, такіх месцаў у імперыі было безліч. Верагодна, несвядома Салжаніцын перагукаецца з князем А.М. Гарчаковым, міністрам замежных справаў пры Аляксандру II, які ў сваім звароце да еўрапейскіх дзяржаваў 21 лістапада 1864 г. даводзіў, што «калі цывілізаваная дзяржава ўступае ў кантакт з барбарскім племенем і падпарадкоўвае яго дзеля закону і парадку, дык гэта прыводзіць да канфлікту з іншым племенем (якое жыве каля скоранага), а таму мяжа цывілізацыі няўхільна пашыраецца»²⁹⁸. Гарчакоў параўноўваў брытанскую экспансію ў Паўночнай Амерыцы з расійскай экспансіяй у Сярэдняй Азіі: абедзве з'яўляліся цывілізацыйнымі місіямі. Стагоддзем пазней можна параўнаць вынікі абедзвюх экспансіяў. Пад расійскім кіраваннем Сярэдня Азія зрабілася ці не найбольш спустошанай часткай планеты, месцам, насельнікі якога не бачылі ні мадэрновых прадпрыемстваў, ні новых ведаў з боку «цывілізаванай» дзяржавы. Нячастыя паўстанні, такія, як паўстанне Курбашы ў 1920 г., былі хутка задушаныя. У 1990-я гг. дзіцячая смяротнасць у некаторых рэгіёнах Узбекістана была вышэйшая за смяротнасць у афрыканскіх краінах, што месціліся каля Сахара (яны вядомыя сваёй галечай і адсутнасцю медычнай інфраструктуры)²⁹⁹. Цікава, што ў 1868 г., адразу пасля атрымання кантролю над Ташкентам, расійцы размясцілі

²⁹⁸ Seton-Watson, 442.

²⁹⁹ Григорий Резниченко и др., «Аральская катастрофа», *Новый мир*, № 5 (Май 1989), 182-241; *CIA World Factbook 1993* (Washington, DC, 1994).

там ваенны шпіталь³⁰⁰. Наўрад ці трэба казаць, што мясцовым жыхарам з гэтага не было ніякай карысці, бо шпіталь абслугоўваў толькі акупацыйныя ўлады. Мажліва, у дадатак да свае ўласнае медычнае гісторыі, памяць пра гэты шпіталь натхніла Салжаніцына размясціць «ракавы корпус» менавіта ва Ўзбекістане.

Калі хворы на рак Салжаніцын прыехаў у Ташкент, горад меў мільён жыхароў, пераважна мусульманаў, і там месцілася сядзіба Рады мусульманаў СССР³⁰¹. Расійцамі горад быў вызначаны як сталіца ўзбекаў, пры гэтым ігнараваліся казахі, якія таксама жылі ў Ташкенце. У Сярэднявеччы Ташкент быў культурным цэнтрам цюркскага насельніцтва і застаўся як галоўны горад Туркестана пад расійскім кіраваннем. У XX ст. ён, магчыма, і далей быў бы крыніцай фармавання і развіцця цюркскай нацыянальнасці, калі б расійцы не падзялілі розныя этнасы на сепаратныя групы — у адпаведнасці з прынцыпам *divide et impera*³⁰². Узбекаў настройвалі супраць казахаў і да таго падобнае, а расійскія пісьменнікі кшталту Салжаніцына называлі мясцовых жыхароў «татарамі». Навуковец, які займаўся праблемай Сярэдняй Азіі, заўважыў, што

«царская адміністрацыя намагалася максімальна, наколькі гэта было мажліва, падзяліць насельніцтва Сярэдняй Азіі на групы, надавала ім розных этнонімаў (а часам нават змяняла іх) і вызначыла фармальныя адрозненні гэтых групаў. З некаторымі зменамі гэты працэс працягваўся і за савецкім кіраваннем. У дадатак да гэтага, савецкія функцыянеры ў 1930-х гг. «адкрылі» і афіцыйна ўвялі «новыя» мовы — узбекскую, казахскую ды іншыя. Такім чынам, жыхары Сярэдняй Азіі «мусілі мець» перакладчыкаў дзеля камунікацыі паміж сабой або, што было больш жаданым, прыняць расійскую мову ў якасці *lingua franca*»³⁰³.

³⁰⁰ Вахабов, 27.

³⁰¹ *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union*, edited by Archie Brown et al. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), 136.

³⁰² Падзяляй і ўладар. [Каментар перакладчыка.]

³⁰³ Paksoy, *Central Asia Reader*, ix.

У 1920-я гг. Масква задушыла цюркскае адраджэнне ў Ташкенце і ўсталявала кантроль над культурным жыццём горада. У «*Imperium*» Рышарда Капусцінскага [Ryszard Kapuściński] адзначаецца, што Кастрычніцкая рэвалюцыя ў Ташкенце выявілася ў вайне адной групы расійцаў з другой групай расійцаў. І таму незалежна ад таго, якая б з іх перамагла, для мясцовых жыхароў гэта азначала, што расійскае панаванне працягнецца³⁰⁴. За Саветамі арабскі алфавіт змянілі на кірылічны, помнікі пісьменства ачысцілі ад антырасійскіх элементаў і быў уведзены новы культурны канон. «Вынайздзеная калісьці брытанцамі сістэма ненаўпроставага кіравання, што выкарыстоўвалася ў Азіі і Афрыцы, была перанятая Масквой і дала мажлівасць расійцам панаваць і пры гэтым фактычна зусім не несці адказнасці», — адзначае Капусцінскі³⁰⁵. З прыходам Саветаў пачалі выдавацца кнігі, што прыстасоўвалі гісторыю Сярэдняй Азіі да расійскіх патрэбаў. Адна з іх спрабавала давесці першаснасць узбекаў адносна іншых этнічнасцяў Сярэдняй Азіі. «Паколькі гэтая кніга была напісаная расійцам і на расійскай мове, яна мела вялікую ідэалагічную вагу», — зазначае Олварт³⁰⁶. Гэтыя намаганні былі падобныя да намаганняў заходніх навукоўцаў перапісаць гісторыі заваяваных ім народаў, у тым ліку і гісторыі некаторых еўрапейскіх народаў³⁰⁷. Расійскія выдавецтвы, універсітэты і школы мелі манаполію над узбекска-казахскімі школамі і насельніцтвам, мова якога ўсё яшчэ знаходзілася ў працэсе станаўлення як асобная цюркская мова (або мовы) і таму пакуль яшчэ не магла стварыць сучасны слоўнік у сферы культуры, тэхнікі і навукі. Расійская мова прыйшла занадта позна для таго, каб знішчыць ідэнтычнасць Сярэдняй Азіі, але ўсё ж здолела істотна запаволіць і сказаць яе развіццё. Расійскамоўныя часопісы, такія як «*Літаратура і искусство Узбекиста-*

³⁰⁴ Ryszard Kapuściński, *Imperium*, 256-257; па-ангельску *Imperium* (New York: Knopf, 1993).

³⁰⁵ Kapuściński, 225.

³⁰⁶ Allworth, 239-240.

³⁰⁷ Said (1994), 179.

на» і «Правда Востока», распавядалі мясцовым жыхарам пра іх мастацтва і гісторыю³⁰⁸. Але каб зрабіць хоць якую кар’еру, неабходна было валодаць расійскай мовай. Для амбітных асобаў культурная русіфікацыя была непазбежнай. Паколькі двухмоўных школаў не ставала і яны былі горшымі ў параўнанні са школамі расійскімі, веданне расійскай мовы набывалася коштам няведання роднай мовы³⁰⁹. Олварт падсумоўвае гэтыя працэсы наступным чынам: «Савецкія ўлады ў Сярэдняй Азіі ў перыяд паміж 1922 і 1941 гг. ператварылі культурную спадчыну Узбекістана ў вельмі дарагую рэч... Гэты манеўр... рэзка абмежаваў яе даступнасць. Лепшых інтэлектуалаў Сярэдняй Азіі замянілі пакорлівай культурнай вярхушкай, а народ запалохалі. Гэта, здаецца, і было галоўнай мэтай расійскай улады»³¹⁰.

Задушаныя паўстанні ў заходніх рэгіёнах савецкай імперыі апісаныя ў шматлікіх англамоўных публікацыях, але прыгнёт народаў Сярэдняй Азіі (узбекскае паўстанне 1920-х гг. або, далей на ўсход, вынішчэнне паловы насельніцтва мангольскай сталіцы Урга генералам Р. Унгернам фон Штэрнбэргам, які атрымаў мянушку «крывавы барон») адлюстраваны значна менш. Вынішчэнне і скаланізаванне элітаў Сярэдняй Азіі ў 1920-я гг. гарантавалі, што гэтыя тэрыторыі доўга будуць азіяцкімі калоніямі Расіі без уласнага голасу, які мог бы быць пачуты іншымі. Памяць пра ўзбекскае паўстанне была настолькі балючай для маскоўскіх ідэолагаў, што слова «муджахед» (ваяр за веру) было выкінута з узбекскіх слоўнікаў, надрукаваных у Савецкім Саюзе, хаця ранейшыя слоўнікі яго падавалі³¹¹.

³⁰⁸ К. Яшен и др., *История узбекской советской литературы*, 1917-1985, 5 томов. (Ташкент: Издательство Фан, 1987); і А. Х. Хайтметов и др., *История узбекской литературы с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, 2 тома. (Ташкент: Издательство Фан, 1987).

³⁰⁹ Hélène Carrère-d’Encausse, *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt* (1978); in English, translated by M. Sokolinsky and H. A. La Farge (New York: Newsweek Books 1979), 185.

³¹⁰ Allworth, 230.

³¹¹ Тамсама, 175.

Аднак узбекі не адмовіліся ад сваёй ідэнтычнасці. Яшчэ ў 1979 г. 98,82 % узбекаў рэспублікі называлі ўзбекскую мову сваёй роднай³¹². Цягам аднаго года пасля распаду Саюза Ташкент пазбавіўся савецкіх назваў вуліц і раёнаў, замяняючы імёны расійскіх і сацыялістычных герояў імёнамі мясцовых герояў або іншых выбітных мусульманаў. Паколькі Турцыя для свецкіх узбекскіх элітаў заставалася ўзорам для пераймання, дык вуліца Кірава стала вуліцай Атацюрка, вуліца Ліхачова — Байкаро, Кастрычніцкая — Шайхантахурскай. Фрыдрых Энгельс саступіў месца Аміру Тэмуру, Хмяльніцкі — Кушбэгі, Куйбышаў — Мірзу Улугбеку. Увогуле, былі змененыя практычна ўсе расійскія назвы³¹³. Некаторыя дэмографы кажуць, што да 2105 г. узбекі стануць найбольш шматлікай нацыяй з ліку былых савецкіх, пераўзышоўшы па колькасці нават расійцаў³¹⁴.

Такім быў кантэкст рамана Салжаніцына — масавыя заваёвы XIX ст., савецкія чысткі, стратэгічныя планы па знішчэнні ідэнтычнасці Туркестана, з'яўленне шматлікіх помнікаў, якія б сведчылі пра паразу Ташкента. Гэтымі помнікамі перапоўнены Ташкент, і мясцовыя жыхары глядзелі на іх з такой жа горыччу, якую адчуваюць расійцы, прыгадваючы руйнаванне Ленінграда падчас нацысцкай аблогі. Аднак у рамане няма ні згадкі пра няшчасці, што напаткалі Туркестан. Мясцовая гісторыя замоўчваецца настолькі ўдала, што многія чытачы ўспрымаюць «*Рако-вый корпус*» як раман пра Расію, дзеянне якога адбываецца дзесьці на азіяцкай ускраіне гэтай вялікай краіны, але дакладна дзесьці ў Расіі, а не за яе межамі. Сюжэтная лінія і роздумы пра жыццё і смерць, якімі Салжаніцын аздабляе свой расповед, прасякнутыя аўтарытэтам расійскага

³¹² Allworth, 299.

³¹³ Министерство связи Республики Узбекистан, *Телефонный справочник для делового человека* (Ташкент: Министерство связи, 1992).

³¹⁴ Mikhail S. Bernstam, «The Demography of Soviet Ethnic Groups in World Perspective», in Robert Conquest. ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Union* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), 322.

назіральніка. Персанажы дзейнічаюць у межах выключна расійскага дыскурсу. Героі тут не маюць спагады да зямлі, якая забяспечыла ім прытулак ад вайны і нястачаў. У гэтым сэнсе лекаркі Данцова і Гангарт падобныя да Пячорына і Максіма Максімыча, якія так жа сама не мелі спагады да Каўказа. У *«Раковым корпусе»* няма аніякіх згадак пра стасункі паміж узбекскай і расійскай супольнасцямі. Адсутнасць у рамане ўзбекаў нагадвае фотаздымкі савецкага часу, з якіх выдалялі апальных сяброў партыі: замест іх твараў — лозунгі, замест іх гісторыяў — белыя плямы. Руплівасць, з якой Салжаницын здзейсніў гэтыя чысткі (на фоне ягонага дыдактызму ў пытаннях маралі), не дае падставаў сумнявацца, што ён свядома вырака мясцовае насельніцтва на моўчу. Кастаглотаў і ўсе іншыя расійцы ў рамане спрытна заглушаюць галасы аўтэнтчнага Ташкента, хаця апавядальнік настойліва сцвярджае, што расійцы зрабілі шмат добрага для мясцовых жыхароў. *The lady doth protest too much*³⁵.

У лякарні паноўны статус расійцаў неўпрыкмет выяўляецца ў размовах і паваротах сюжэту. Хомі Бхабха пераконвае, што кожны каланіяльны дыскурс разломваецца супярэчнасцямі і страхамі, якія ствараюцца ўяўнай перавагай каланізатара, але ў Салжаницына няма прыкметаў падобнага разлому. Расійцы — самаўпэўненыя і не звяртаюць увагі на скаланізаваных, «татары» — прасцякі і гатовыя паслухмяна скарыстоўваць досвед расійцаў. Шараф Сібгатаў, «татарын», просіць Кастаглотава распавесці яму, як правільна лекаваць рак: *«Давай, Олег, о березовом! Что ты начал? — просил Сибгатов... Но ты по порядку, Олег!»* Кастаглотаў пагадзіўся: *«Если с самого начала, Шараф, то вот. Про доктора Масленникова тот прежний больной рассказал мне, что это старый земский врач Александровского уезда, под Москвой»*³⁶. Іншы «татарын», Ахмаджан, пытаецца ў Вадзіма Зацыркі пра карэнных насельнікаў Сібіры, якіх Зацырка сустракаў пад-

³⁵ Лэдзі пратэстуе занадта моцна.

³⁶ *Раковый корпус, Собрание сочинений, 139, 140, 141.*

час сваіх частых падарожжаў. «Скажы, а какое ж у *этих эвенков обмундирование?*»³¹⁷ Як і Кастаглотаў, Вадзім пагдажаецца распавесці, бо мясцовых трэба навучаць — так патрабуе каланіялісцкая традыцыя. Нідзе ў рамане расійцы нічому не вучацца ад узбекаў. Лекарцы Данцовай загадалі ехаць з Масквы ў Баку ў пошуках лекаў ад раку. Гэтае шляхетнае заданне кантрастуе з няздатнасцю самога мясцовага насельніцтва куды-небудзь выправіцца, а тым больш у сталіцу. Масква можа прыйсці да іх са сваёй цывілізацыйнай місіяй, але яны самі не могуць пайсці да яе — гэта звычайная схема паводзінаў у каланіяльнай сітуацыі. Асаблівасцю расійскага каланіялізму з’яўляецца падвойны бар’ер, які замінае жыхарам каланіяльных перыферыяў выправіцца ў метраполію і застацца там. Адна з перашкодаў — брак фінансавых сродкаў, другая — дазвол на пражыванне ў метраполіі. Нельга атрымаць прапіску, не маючы працы, і нельга атрымаць працу, не маючы прапіскі. Пасля распаду Савецкага Саюза інстытут прапіскі быў адменены, але новы закон не прынялі. У Маскве ў 1990-я гг. асобы, знешне падобныя да выхадцаў з Сярэдняй Азіі або Каўказа, усё яшчэ пераследаваліся міліцыяй, а часам іх збівалі і звычайныя грамадзяне³¹⁸.

Кожная размова ў лякарні сведчыць пра расійскую вершнасць над мясцовым насельніцтвам. А ўсе яны разам даводзяць нам, што гэтая частка свету знаходзіцца пад законным кантролем Расіі. Салжаніцын рэалізуе сцэнар, які Сабіржан Бадрэтдзінаў заўважыў і ў іншых расійскіх творах: мясцовае насельніцтва — найўнае і прастадушнае, расійцы — здатныя на спачуванне і цярпенне³¹⁹. Падобныя рытарычныя прыёмы дапамаглі сфармаваць трывалае ўяўленне, быццам Сярэдняя Азія заўсёды была расійскай тэрыторыяй. Гэтакасама ў сваю пару была

³¹⁷ *Раковий корпус, Собрание сочинений, 296.*

³¹⁸ Max Ognëv, «Sorry State of Human Rights in Russia», Agence France-Presse, 30 November 1998; i Paul Goble, «North Caucasus: The Return Of A Dangerous Concept», Radio Free Europe/Radio Liberty, 6 November 1998.

³¹⁹ Бадретдинов, 99-100.

прыўлашчаная Сібір — не толькі праз засяленне (праўда, дастаткова слабое) яе прастораў расійскімі генераламі і салдатамі, вязнямі і ссыльнымі, геалагамі і этнографамі, але і расійскімі літаратурнымі персанажамі, якія вырашалі расійскія праблемы на не-расійскіх землях, такім чынам засвойваючы гэтую тэрыторыю для імперыі. Аўтарытэт пісьменнікаў, інстытуцыяў і органаў улады пакрысе сутнасна змяняў той першапачатковы вобраз калоніяў, які рэпрэзентавалі заваёўнікі — цяпер гэтыя рэпрэзентацыі дэманструюць прэстыжнасць ды непахіснасць, і іх нялёгка пераадолець³²⁰.

У «*Раковым корпусе*» ёсць толькі адзін адукаваны мясцовы жыхар — Нізамутдзін Бахрамавіч (ягонае цюркскае прозвішча скажаецца суфіксам, традыцыйным для расійскай мовы). Ён кіруе лякарняй, але, паводле апавядальніка, кепска выконвае сваю справу. Няздатнасць клапаціцца пра пацыентаў і супрацоўнікаў — характарыстыка, дадзеная Салжаніцыным гэтаму персанажу. Бахрамавіч пакідае непрыемнае ўражанне, хаця ён не паказаны ў нейкіх непасрэдных дзеяннях. Адзіная рэпліка, якую прамаўляе гэты персанаж, выяўляе яго як нячуйнага і абьякавага бюракрата. Пра нястачу матэрыялу дзеля гігіены ён кажа: «*Если министерство не предусмотрело — неужели я вам буду на свои деньги покупать?*»³²¹ Магчыма, Салжаніцын насамрэч чуў падобныя словы ад узбека, калі ляжаў у лякарні ў Ташкенце. У рамане расійскія лекары і санітары робяць, вядома, усё мажлівае, каб забяспечыць лякарню неабходнымі рэчамі. Аднак, можа быць, у гэтым эпізодзе Салжаніцын міжволі выявіў тое, што Хомі Бхабха называе адмовай падпарадкоўвацца «каланіяльнай мімікрыі». Яна палягае ў наўмысна скажоным разуменні каланіяльных загадаў або ў няслушнай інтэрпрэтацыі іх відавочнай мэты. Расійцы патрабавалі дакладнага выканання сваіх загадаў — інакш мясцовых жыхароў чакала сур'ёзная ка-

³²⁰ Said (1978), 94.

³²¹ *Раковый корпус*, 88.

ра. Ці не мог каментар узбека быць сарказмам адносна маскоўскага міністэрства, якое вырашала ўсё да найдрабнейшых дэталей у ягонай краіне і ягонай лякарні? У саюзных рэспубліках СССР першы партыйны сакратар паводле паходжання быў мясцовым, а другі заўжды паходзіў з расійцаў і з'яўляўся рэальным кіраўніком, гаворыць Элен Карэр-д'Анкос [Helene Carrière-d'Encausse]³²². Міністры ў Маскве былі пераважна расійцы або зрусіфікаваныя прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў. У тых стасунках з калоніямі, якія прапаноўваў каланізатар, гэты раздражнёны каментар каланізаванага мог быць іранічным кампрамісам, формай удаванага падпарадкавання, спосабам процідзеяння каланіяльным законам праз адмову ўласнымі высілкамі забяспечваць падтрыманне закону і парадку, якія каланіяліст жадаў увесці ў калоніі. У выпадку з расійскім каланіялізмам жаданне парадку само па сабе выглядала іранічна, бо для расійцаў парадак быў адно пастулатам, а не нутраной сутнасцю іх культуры. Жаданне Салжаніцына праўдзіва апісаць паводзіны «мясцовых», якія ён бачыў на ўласных вочы, распавядала больш, чым хацеў гэтага аўтар.

Расійскі літаратурны крытык Ігар Зотаў казаў, што відавочная слабасць твораў Салжаніцына, напісаных пасля «Архипелага ГУЛАГа», паходзіць з адсутнасці ў аўтара пісьменніцкага ўяўлення³²³. Да таго ж, паводле Зотава, Салжаніцын намагаецца вучыць расійцаў, як слушна інтэрпрэтаваць гісторыю. Пісьменніку сапраўды пашанцавала быць сведкам вельмі значнага гістарычнага перыяду, які ён і апісаў у «Архипелаге ГУЛАГ». Але рэшту расійскай гісторыі ён ведаў толькі з кніг такіх самых, як і ён, расійцаў, абыякавых да праблемаў каланіяльнай эксплуатацыі. Канаічная гісторыя Расіі, якую Салжаніцын прачытаў у царскіх і савецкіх падручніках, заслانیла ад яго іншую гісторыю — тую, якую расійскія ўлады прыхавалі. Зотаў сцвярджае, што, калі Салжаніцын зрабіўся вядомым пісьменнікам, ён

³²² Carrière-d'Encausse, 135.

³²³ Игорь Зотов, «Александр Солженицын, Альбер Камю и кризис во-
ображения», *Огонёк*, № 29 (4408) (июль 1995), 66-67.

прысвяціў сябе служэнню русафільскай ідэалогіі. У ягоным выпадку палымянае жаданне грамадзяніна бачыць Расію квітнеючай, а расійскі народ — рэалізаваным ва ўсім сваім патэнцыяле перамагло парыванні да праўды мастацкага пісьма. Таму замест раманаў ён пачаў пісаць палітычныя трактаты, урэшце стварыўшы патасны *roman-fleuve*³²⁴ «Красное колесо» (1971 — 1993).

Заўвагі Зотава аднолькава датычныя і «Раковаго корпусу», хаця гэты раман папярэднічаў «Архипелагу ГУ-ЛАГ». Дыдактызм Салжаніцына моцна выявіўся яшчэ да завяршэння «Архипелага...». У «Раковом корпусе» аўтар прыўлашчвае для Расіі Узбекістан і разам з гэтым выяўляе расійцаў 1950-х такімі, якія найбольш адпавядалі ягонай мары пра Расію (як узор маральнага ідэалу). Ягонья высокаадукаваныя расійскія жанчыны, лекаркі Данцова і Гангарт, таксама як і прафесар Арэшчанкаў, намалёваныя ў адпаведнасці з лепшымі ўзорамі прозы XIX ст., але як на свой час дык выглядаюць штучна і толькі дэманструюць жаданне Салжаніцына ўнесці высокія маральныя стандарты ў расійскае жыццё. Але якім бы ўхвальным ні было гэтае жаданне, яно пазбаўляецца ўсякага сэнсу, калі аўтар паддаецца паталогіі сілы. У рамане расійскія жанчыны годна вылучаюцца ў прафесійным асяродку, акрамя таго, яны яшчэ знаходзяць час, каб управіцца з хатнімі справамі, ужо не кажучы пра тое, што яны — добрыя сяброўкі. Прафесар Арэшчанкаў — гэта ўвасабленне мудрасці, і дасканаласць яго маленькага дома нагадвае *mutatis mutandis*³²⁵ Мэнсфілд Парк з аднайменнага рамана Джэйн Остын. Шчодрасць лекаркі Данцовай і яе добразычлівасць у дачыненні да Сібгатава ды іншых герояў твора разгортваецца ў пару знішчэння крохкай узбекскай эканомікі дзеля працы расійскіх баваўняных фабрык. Аднак, у адрозненне ад Джэйн Остын, Салжаніцын, як нам падаецца, свядома замоўчвае гэтую поліфанію рэальных абставінаў. Наўмысная няўвага да нацыянальных

³²⁴ Раман-эпапею. [Каментар перакладчыка.]

³²⁵ З пэўнымі папраўкамі на сітуацыю. [Каментар перакладчыка.]

праблемаў выяўляе негатовасць аўтара да ўсякай крытыкі Расіі, якая не ўпісаная ў камуністычны дыскурс.

З перспектывы посткаланіяльнае тэорыі дыдактызм Салжаніцына — крывадушны. Насуперак рэальным фактам, аўтар робіць Капіталіну Мацвееўну Русанаву маткай чатырох дзяцей, нібы запабягаючы дэмаграфічным зменам у Сярэдняй Азіі, калі мусульманскае насельніцтва стала вельмі хутка павялічвацца. Салжаніцын напэўна ведаў, што расійскія прадстаўнікі наменклатуры мелі аднаго або дваіх дзяцей, а ўзбекі — утрая больш³²⁶. Партыец Русанаў хаця і непрыемны аўтару, але годны чалавек, які ніколі нікога не забіваў і не мучыў. І зусім па-іншаму выяўляецца татарын Ахмаджан, які працаваў ахоўнікам у ГУЛАГу і не раскаяўся ў гэтым. Ахмаджан — адзін з тых мярзотных камуністаў, якія дзень за днём, год за годам без літасці і шкадавання здзяйснялі злачынствы супраць зэкаў. Ахмаджан сцвярджае, што зэкі — «не людзі», што іх нават залішне добра кормяць³²⁷. Апраўдваючыся, ён гаворыць, што задаваць пытанні было не ягонай справай — гэта прэрагатыва тых, хто на версе. На версе ж, паводле Салжаніцына, быў Лаўрэнцій Берыя (мінгрэл з Грузіі) і сам Сталін (грузін). Гэта падштурхоўвае да высновы, што расійцы не былі стваральнікамі імперыі ГУЛАГу, што за Саветамі верх узяла крымінальная перыферыя, а не цэнтр. А вось Сэсіл Родз [Cecil Rhodes] зусім не лічыў, што ён быў ахвярай скаланізаваных народаў³²⁸.

У рамане хворыя былі распланаваныя такім чынам, які спрыяў умацаванню расійскага аўтарытэта. Ложак татарына Сібгатава знаходзіўся па-за корпусам, што пазбаўляла яго нават тых мізэрных выгод, якія мог забяспечыць ложак у корпусе. Цяжка ўявіць этнічнага расійца, які б быў пазбаўлены гэтага мінімальнага камфорту ў лякарні ў хоць якой нацыянальнай рэспубліцы, — расійцы заўжды абслугоўваліся лепей за іншых. Рак Сібгатава выяўляўся асабліва жажліва ды смярдзюча, і яму

³²⁶ Bemstam 346-349; and Carrère-d'Encausse 86.

³²⁷ *Раковий корпус*, 530, 531.

³²⁸ Брытанскі каланіяльны дзеяч і фінансіст.

патрэбна было з гэтым увесь час неяк даваць рады, а дапамога цалкам залежала ад расійскіх санітараў. Такім чынам, Сібгатаў апынуўся ў пазіцыі поўнай залежнасці ад расійцаў — палітычнай, сацыяльнай ды персанальнай, і таму змушаны пакорліва прымаць ласку каланізатара. Наратар прыпісвае яму анельскі характар, што вельмі зручна для імперыі. Хаця Русанаў, партыйны начальнік, і не з'яўляецца ўлюбёнцам аўтара, памрэ ён у сваім утульным доме, не зведаўшы жаклівых умоваў той працы, якую Сібгатаў вінаваціць у сваім калецтве, раку і, урэшце, будучай смерці.

Усе разам гэтыя этнічна негатыўныя вобразы працуюць на стварэнне асацыятыўна адмоўнага эфекту. Гэты феномен добра зразумелі амерыканцы, якія цяпер змагаюцца супраць дыскрымінацыі вобразаў мяншыняў у сродках масавай інфармацыі. Пастаянная рэпрэзентацыя прадстаўнікоў пэўных этнічных групаў як пераможаных недарэкаў стварае адпаведнае ўражанне, асабліва дэструкцыйнае для маладых прадстаўнікоў гэтых мяншыняў. Тыя, хто пратэстуе супраць падобных метадаў, не патрабуюць увядзення нейкіх квотаў, аднак яны заклікаюць адмовіцца ад апелявання да павярхоўных стэрэатыпаў. Вядома, гэта нялёгкая задача, але яе складанасць не робіць такія заклікі менш абгрунтаванымі. Посткаланіяльная тэорыя адзначае ў заходніх літаратурах шмат выпадкаў, калі разнастайныя нябелыя групы выяўляюцца не зусім нейтральна. Тое, што татары ў рамане Салжаніцына — заўсёдня аўтсайдэры, а лідэрамі выяўляюцца толькі расійцы, спрыяе кшталтаванню этнічных стэрэатыпаў, якія падкрэсліваюць ніжэйшасць ідэнтычнасці Іншага. У каланіяльнай сітуацыі пераадоленне Кастаглотавым раку выходзіць за межы універсальнага этычнага значэння, якое надаюць гэтаму выздараўленню крытыкі. Гэта не толькі сімвалізуе маральную перамогу над стваральнікамі ГУЛАГу, але і падтрымлівае стэрэатып расійцаў, якія перамагаюць усюды, дзе б яны ні апынуліся. Расійскасць Кастаглотавы забяспечвае яму месца на вялізнай прасторы, якая называецца СССР. Як расіец ён можа разлічваць

на прымальную будучыню ў Маскве або Ташкенце, таму што нідзе ён не чужы. Ягонае выздараўленне сімвалізуе моц Расіі, у той час як прадказальная смерць Сібгатава сімвалізуе заняпад мясцовага этнасу. Час паказаў усю аблуду ўяўленняў Салжаніцына пра жыццё, таму для сённяшняга чытача раман канцуецца не фабульнай завершанасцю, а непрыхаванай іроніяй гісторыі над аўтарам.

«Раковий корпус» насычаны такімі выразамі, як «наша краіна» або «шырокі свет для ўсіх нас», але гэтыя словы прамаўляюць толькі расійцы, і ніколі — мясцовыя жыхары. «Родина необъятна», — гаворыць Зоя. «Я — у себя на родине», — кажа Кастаглоатаў. «Белый свет всем один», — запэўнівае цётка Стэфа. Усё гэта рыторыка тых, хто ніколі не зведваў этнічнай дыскрымінацыі. «Вы и любите-то не родину, а пенсию! А я /.../ родину люблю!» — выкрыквае Кастаглоатаў. Масква — мера ўсяго, ад шчасця да танцаў³²⁹. Калі б Сібгатаў або Абдулахімаў казалі пра Маскву «мая краіна» — гэта выглядала б абсурдна. Аднак Зоя, расійская студэнтка-медык, калі ў яе пытаюцца, дзе яна будзе працаваць пасля заканчэння інстытута, паціскае плячыма і адказвае: «Наша краіна — такая вялікая». Гэта азначае, што яна зможа ўладкавацца дзе заўгодна па ўсёй савецкай тэрыторыі. Нічога падобнага нельга ўявіць у дачыненні да ўзбека. Калі Вега Гангарт у прыёмным пакоі пераймаецца станам Кастаглоатава, той з выклікам адказвае: «Я — у себя на родине, кого мне стесняться?»³³⁰. Аднак наратар усведамляе, што Ташкент — гэта не Расія: крыху ніжэй ён кажа пра Кастаглоатава, што той не мог вярнуцца ў Расію («но запрещён был ему путь в Россию»). Цэнтральнае месца Масквы прапісваецца шматкроць, часам з міжвольнай іроніяй — напрыклад, у словах тыповай расійскай прадстаўніцы наменклатуры, Аветы Русанавай, будучай пісьменніцы, якая незадаволена кажа свайму бацьку, што тыя, хто выжыў у ГУЛАГу, прагнуць

³²⁹ «У нас его еще не танцуют. В Москве, и то мастера». (Азия, Раковий корпус, 128).

³³⁰ Раковий корпус, 64.

Масквы, як пчолы мёду³³¹. У адрозненне ад брытанскіх катаржнікаў ці пасяленцаў у Амерыцы, расійцы не мелі добразычлівага стаўлення да земляў, куды іх высылалі і дзе яны пакутавалі. Гэтыя тэрыторыі разглядаюцца імі толькі як дадатак да Масквы, і кожны расійскамоўны чалавек лічыць гэтаксама.

«*Раковий корпус*» — гэта раман, які пацвярджае наяўнасць каланіяльных пасяленцаў на тэрыторыях, захопленых Расіяй, і адначасна спрабуе распавесці свету, што Узбекістан — гэта таксама Расія. Гэты твор вялічыць корпус культурных артэфактаў, на якіх грунтавалася расійская прысутнасць у Сярэдняй Азіі і якія давалі расійцам мажлівасць ганарліва паводзіцца ва Узбекістане — няхай сабе яны былі галоднымі і вашывымі, але пачуваліся законнымі ўласнікамі гэтай зямлі. Калі Кастаглотаў з выклікам сцвярджае «я люблю сваю краіну», мы разумеем, што гэтая любоў ахоплівае ўвесь Савецкі Саюз: ягоны цэнтр (Маскву) і перыферыю — цэнтр, бо гэта сэрца Расіі, а перыферыю, бо яна належыць цэнтру, які пашырае сваю натхнёную расійкасць на найдалейшыя ўскраіны. Зразумела, у скоранага Сібгатава не паўстае думкі прэтэндаваць на зямлю расійцаў, сцвярджаючы, што ён любіць яе.

Словы Кастаглотава пра *родину* гучаць вусцішна пасля прачытання эсэ «Калі мы марым — хіба гэта кепска? Што скажаш?» сучаснай узбекскай пісьменніцы Эцібар Ахунавай: «Вытворцамі бавоўны і шоўку, тымі, хто яго сеяў і вырошчваў на нашай роднай зямлі [*юрціміз*], з'яўляюцца жанчыны... Аднак самі яны не маюць прыгожых шалікаў або сукенак, вырабленых з гэтай тканіны»³³². Таксама вусцішна гучаць словы Кастаглотава, калі іх супастаўляеш з велічным аплакваннем паэтам (Абду) Разакам Абдурашыдавым зруйнаванай расійцамі культуры Туркестана:

³³¹ «А они в Москву-то и лезут теперь, им там как медом намазано». *Раковий корпус*, 272.

³³² Allworth, 317.

Рэгістане,
 О старадаўні пляц!
 Як шмат пакутаў бачыў ты.
 Твае колеры — гэта колеры гора або пралітай крыві.
 Ці твае камяні — гэта вяршыня паняволенай красы?!
 Даруй мне, калі я
 Разрываю тваё сэрца,
 Калі я нагадваю пра незваротнае мінулае...
 Напраўду: я — твой нашчадак, не чужынец,
 Таму я спачуваю табе, Рэгістане!³³³

У рамане Салжаніцына адсутнічае ўсведамленне таго, што ўсе расійскія персанажы ў Ташкенце — гэта чужынцы, захопнікі, якія жывуць на зямлі, заваяванай сілай. «*Раковый корпус*» насычаны актыўнымі, энергічнымі, таленавітымі героямі, але для якіх туркестанская ідэнтычнасць застаецца нечым далёкім і невыразным. «Мясцовыя» ў чымсьці падобныя да безыменнага арабскага падарожнага, якога Мэрсо забівае на алжырскім пляжы. Як чытачы «*Чужаніцы*» не заглыбляюцца ў сутнасць праблемаў алжырскай нацыянальнасці (якая тады развівалася), так і чытачы Салжаніцына падводзяцца да думкі, што Расія з'явілася ў Сярэдняй Азіі натуральным чынам і назаўжды. У «*Раковом корпусе*» сістэма знакаў і алюзіяў, якія Джон Кроў Рэнзам [John Crowe Ransom] назваў «тэкстурай» твора, перагукаецца з Расіяй, але не з Ташкентам. «*Раковый корпус*» — гэта не раман расійскай Гертруды Стайн [Gertrude Stein] або Эрнэста Хэмінгуэя [Ernest Hemingway], дзе мясцовая экзотыка служыць фонам для прыгодаў. Тут няма нават спробы прызнання адрознасці калоніі ад метраполіі, як гэта было ў Кіплінга. «*Раковый корпус*» — гэта ў чыстым выглядзе каланіяльны раман, які ўвогуле адмаўляе мясцовую ідэнтычнасць. Ташкент — гэта тая ж Расія, толькі ў азіяцкім стэпе. Салжаніцын у «*Раковом корпусе*» не быў проста ўважлівым назіральнікам, які апісаў тыпы сустрэ-

³³³ Allworth, 318.

тых пацыентаў і лекараў. Ён быў пісьменнікам, чыя рыторыка замоўчвання вялічыла трагедыю ўзбекаў, што сьгала глыбейшых сфераў, чым сацыялістычная эканоміка і палітыка³³⁴. Ягоны раман прасякнуты каланіяльнай рыторыкай, якая не прадугледжвала для азіятаў уласнага шляху. Ён паказваў іх як недаразвітых істотаў, якія патрабуюць нагляду і апекі расійцаў, барбараў, якія не мелі нічога такога, «што адрознівала б іх, было б уласцівым толькі іх натуры»³³⁵. Раман Салжаніцына імкнецца завяршыць расійскае прыўлашчванне геаграфіі Сярэдняй Азіі і пашырыць яго на сферу ідэнтычнасці ды культуры. Магчыма, больш чым які іншы сучасны расійскі празаік, Салжаніцын дэманструе, што імперыя заставалася неад'емнай часткай расійскай самасвядомасці і пачуцця ўласнае годнасці нават ва ўмовах прыніжэння ў пару ГУЛАГу.

Калі б гэты раман быў напісаны ў 1990-я, а не ў 1960-я гг., ці ўзяў бы Салжаніцын Ташкент у якасці месца дзеяння, а ўзяўшы, ці не зважаў бы на патрыятычныя пачуцці мясцовага насельніцтва? Ці здолеў бы ён настолькі паспяхова выдаляць узбекскі наратыў, як гэта было мажліва яшчэ ў 1968-м? Напрыканцы XX ст. расійская лякарня ў сталіцы Узбекістана ўспрымалася б мясцовымі жыхарамі як *замежная* лякарня, якая абслугоўвае расійскую меншасць, ці як памятка пра каланіяльную дамінацыю або (што менш верагодна) як дабрачынная расійская ўстанова. Разглядаючы землі ўзбекаў з імперскай перспектывы, Салжаніцын прыпадабняўся да ангельскіх або французскіх пісьменнікаў, якія апісвалі Афрыку з патэрналісцкай пыхай³³⁶.

Надзвычай здзіўляе, што асноўныя біёграфы і крытыкі Салжаніцына, ад Жарэса Мядзведзева да Майка Скэмэ-

³³⁴ Солженицын, *Раковий корпус*, 125-126; і *The Cancer Ward*, translated by Rebecca Frank (New York: Dell, 1968), 160-161. Гэты фрагмент адсутнічае ў зборы твораў YMCA (1978-1979): гл. 138-139. Урывак датычыцца *расійскіх* могілак, а таксама крытыкуе расійцаў.

³³⁵ Adam Mickiewicz, «Ustęp» (1832).

³³⁶ Said (1993), xviii.

ла [Michael Scammell] і ад Аляксандра Янава да Гарыет Мураў [Harriet Murav], зусім не закраналі каланіяльнай візіі твораў пісьменніка. Гэтая невідучка красамоўна гаворыць пра распаўсюджанасць *idées reçues*³³⁷ не толькі ў пару Флабера, але і ў нашыя часы. Цікава, што розныя выданні «Раковаго корпуса» Салжаніцына адрозніваюцца выдаленнямі і дапаўненнямі, якія сведчаць, што са зменай палітычнай мапы Азіі пісьменнік або ягоны выдавец лічылі неабходным перапісваць некаторыя фрагменты твора. У першым выданні кнігі і яе перакладзе на ангельскую мову Рэбэкі Франк [Rebecca Frank] гаворыцца пра СССР як пра расійскую дзяржаву. Гэтае цверджанне было выключанае з расійскага збору твораў пісьменніка, скуль і прыводзяцца цытаты ў дадзеным раздзеле. Фразу «У нас позорно запушчаны многія кладбішча ... на Алтае ... і к Новосибирску ... Что это — наш национальный характер?» можна знайсці ў першым выданні «Раковаго корпуса», але не ў зборы твораў. Мажліва, аўтар меркаваў занадта рызыкаўным залічваць Алтайскі край да расійскіх земляў і таму ўвогуле выкінуў згадку пра расійскі нацыянальны характар.

У інтэрв'ю 1995 г. расійскі контр-адмірал В.І. Алексін тлумачыў, «якога кшталту флот патрэбны Расіі» ў 1990-я гг. і пазней³³⁸. У адпаведнасці з Алексіным, Расіі патрэбны такі флот, які б дазволіў ёй кантраляваць Арктыку, бо «хто кіруе Арктыкай, той кіруе светам». Акрамя таго, флот мусіць дапамагчы ўтрымаць ад распаду «Расійскую» Федэрацыю. Калі гэтага не будзе зроблена, сцвярджаў Алексін, Расія «адкоціцца назад, да часоў Пятра Вялікага». Гэта нагадвае словы Франсуа Мітэрана, прамоўленыя ў 1957 г.: «Без Афрыкі не будзе французскай гісторыі ў дваццаць першым стагоддзі»³³⁹. І Алексін, і Мітэран га-

³³⁷ Прапісных ісцінаў. [Каментар перакладчыка.]

³³⁸ Виталий Мелик-Карамов, «Какой флот нужен России?» *Огонёк*, № 29 (4408) (июль 1995), 36-38.

³³⁹ «Sans Afrique, il n'y aura pas l'histoire de France au XXIe siècle». François Mitterand, *Presence française et abandon* (1957), працытавана ў Said, *Culture and Imperialism*, 178.

вораць пра страх каланіяльных дзяржаваў страціць свой прэстыж, калі яны застануцца без калоніяў. «Раковый корпус» не толькі выкрывае злачынствы камунізму, але і з'яўляецца мастацкім сведчаннем каланіяльных заваёваў Расіі, якіх яна зусім не саромеецца. Погляды (памерлага ўжо) прэзідэнта Мітэрана спакваля змяніліся пасля той заявы 1957 г., але няма ніякіх прыкметаў таго, што змяніліся погляды Салжаніцына, ужо не кажучы пра Алексіна.

5. Цяга да імперыі ў позні савецкі перыяд

У рамане Салжаніцына «*Раковий корпус*» няма і згадкі пра каланіяльныя тэрыторыі, якія літаральна праз паўтара дзесятка гадоў стануцца незалежнымі краінамі. У гэтым раздзеле будзе разгледжаная сітуацыя на тых прасторах, дзе каланіяльная ўлада дагэтуль яшчэ вельмі моцная. Але найперш нагадаем пра тыпы імперскае паталогіі. Першы тып змяняе або мінімізуе прысутнасць мясцовага насельніцтва на тэрыторыях, што некалі былі заселеныя пераважна не-еўрапейскімі народамі, рэшткі якіх сёння яшчэ пражываюць там і зберагаюць сваё права на зямлю. Такая сітуацыя назіраецца ў Сібіры. Хаця большая частка тамтэйшага карэннага насельніцтва і была вынішчана цягам расійскага прасоўвання да Ціхага акіяна, Сібір і Далёкі Усход усё яшчэ падзеленыя на этнічныя рэспублікі і рэгіёны, што прынамсі намінальна маюць суверэнітэт, які грунтуецца на правах карэнных жыхароў гэтага рэгіёна. Можна чакаць, што ў будучыні барацьба за тэрыторыі ў сібірскай частцы «Расійскай» Федэрацыі абвострыцца. І не абавязкова таму, што ўзбунтуюцца карэнныя жыхары, але, цалкам мажліва, і праз тое, што расійскамоўнае белае насельніцтва будзе ўсё менш суадносіць сябе з Масквой як са сваёй роднай зямлёй. Гэта прыводзіць нас да другога тыпу імперскай паталогіі — ён заключаецца ў адмове пісьменнікаў разрозніваць расійскамоўнае насельніцтва метраполіі і перыферыі імперыі. Сібір — адна з такіх перыферыяў, і яе жыхары дэманструюць прыкметы стомы ад кантролю Масквы. У ХХІ ст. яны могуць паспрабаваць адрадзіць, напрыклад, *Дальнеўсходнюю рэспубліку* (1920 — 1922 гг.) і іншыя падобныя ўтварэнні, якія б

дазвалялі абараніць іх рэгіянальныя правы. Такая сітуацыя нагадвала б «белыя» калоніі Брытанскай імперыі, якія сталі незалежнымі дзяржавамі. Але некаторыя расійскія пісьменнікі старанна не заўважаюць існавання цэнтрабежных сілаў ва ўжо і так зменшанай імперыі і працягваюць уяўляць «Расійскую» Федэрацыю адзінай і непадзельнай. Трэцяя форма імперскай паталогіі відавочная ў дачыненні да такіх меншасцяў, як габрэі ды іншыя — меншасцяў, якія не маюць тэрытарыяльных прэтэнзій, але чые інтарэсы ўпарта ігнаруюцца. У гэтым апошнім выпадку праблема заключаецца хутчэй не ў сепаратызме, а ў прызнанні пункту гледжання Іншага без яго дэманізацыі або прыніжэння.

Ідэя расійскай імперыі перажыла распад Савецкага Саюза — гэта пацвярджаецца наяўнасцю ў расійскіх кнігарнях выданняў, якія яе ўслаўляюць. У 1992 г. у Санкт-Пецярбургу з'явіўся даведнік пад назвай «*Российская империя: словарь-справочник*». Змест яго пераважна быў запазычаны з «*Малого энциклопедического словаря*» Бракаўза і Эфрона (1907 — 1909), але зроблена гэта было так, каб паўстаў велічны вобраз расійскай дзяржавы, якую Рышард Капусцінскі назваў «*Imperium*». У кнізе паводле алфавіту пералічваюцца ўсе губерні і найбольш значныя гарады царскай імперыі, за выключэннем Хельсінкі і Варшавы. Шмат якія заваяваныя тэрыторыі былі ўключаныя ў гэты спіс без аніякіх пазнак іх адрознасці — як такія, што не маюць уласнай гісторыі, незалежных ад імперыі стасункаў з Іншым, сваіх моваў, на якіх яны маглі б распавесці самі пра сябе. Карацей кажучы, у гэтым выданні яны не распазнаюцца як самастойныя сутнасці. Яны ўтопленыя ў моры расійскай ідэнтычнасці як складовыя *Российской империи*, гэтаксама як і каланіяльныя тэрыторыі Англіі ў сваю пару былі пазбаўленыя ўласнай ідэнтычнасці. Але калі Брытанская імперыя з цягам часу змянілася, дык гэты слоўнік-даведнік пераконвае, што *Imperium* усё яшчэ застаецца і будзе заставацца доўга, незалежна ад жаданняў скораных народаў, якія ў ёй жывуць.

Менавіта гэтую цягу расійскіх элітаў да імперскасці, відавочную нават у позні савецкі і ранні постсавецкі перыяд дэарыентацыі і бязладдзя, я хацела б разглед-

зець у дадзеным раздзеле. Письменнікі, якія ўцяляюць імперскасць у сваіх тэкстах, пішуць пра *Imperium* так, нібы ўся імперыя — гэта непасрэдна Расія: яны працягваюць бытаць *Imperium* з Расіяй, нягледзячы на той факт, што некаторыя яе часткі ўжо адпалі, а ў іншых аформіліся пэўныя разломы. Так жа сама, як і іх заходнееўрапейскія калегі ў XIX і пачатку XX ст., гэтыя письменнікі ўспрымаюць неасіміляваныя землі «Расійскай» Федэрацыі, Савецкага Саюза і царскай імперыі як назаўжды далучаныя да Масквы і не дапускаюць думкі, што такі падыход прыхоўвае расійскі каланіялізм.

Гэта асабліва відавочна ў дачыненні да Сібіры, якая застаецца найменш вядомай і найменш даследаванай часткай свету. Хаця насельніцтва Сібіры і размаўляе на расійскай мове, а адсотак карэннага насельніцтва там зменшыўся да велічыняў, якія пазначаюцца адназначным лікам, яе сепаратнасць ад этнічнай Расіі прызналі нават найбольш зацятая імперыялісты, такія як Валянцін Распуцін. Тое, што так мала замежнікаў наведала Сібір, — гэта вынік не толькі сурога клімату, але перш за ўсё палітыкі расійскай дзяржавы, якая раўніва ахоўвае Сібір ад іншаземцаў яшчэ з той пары, калі казакі Івана Жыхлівага пачалі свой паход праз малазаселеную сібірскую тайгу. Да таго, як расійцы перамаглі карэннае насельніцтва Сібіры і завалодалі яго прыроднымі рэсурсамі, гэтая зямля была нязведанай, па ёй не падарожнічалі даследнікі з прычыны яе клімату і геаграфічнай аддаленасці. Але і пасля заваёвы Сібір засталася закрытай зямлёй, а інфармацыя пра яе была дзяржаўнай таямніцай. Галандскі бізнесмен XVII ст. Ісаак Маса [Isaac Massa], які жыў у Маскве цягам некалькіх гадоў, пісаў, што маскавітам было забаронена абмяркоўваць з замежнікамі праблемы тэрыторый на ўсход ад Урала. А тыя, што парушалі гэты загад і распаўядалі пра Сібір замежнікам, выракаліся на смерць³⁴⁰. Пад засенню сакрэтнасці ў Расію перавозілі і прадавалі на

³⁴⁰ E. M. Thompson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture* (Lanham, MD: Univ. Press of America, 1987), 101-102.

міжнародных рынках сібірскае футра ды мінералы, а карэннае насельніцтва рознымі спосабамі вынішчалася. Віктар Моўт [Victor Mote] адзначае, што «паміж 1582 і 1953 гг. слова Сібір было сінонімам вынішчэння тамтэйшага насельніцтва і яго культуры»³⁴¹. Цягам гэтага перыяду расійцы знішчылі прынамсі семдзесят пяць этнасаў і самае меншае столькі ж моваў. Расійцы ператварылі Сібір у турму для ворагаў імперыі, асабліва для жыхароў яе цэнтральных і заходніх частак. Нават у постсавецкі перыяд падарожжа ў Сібір застаецца складаным праз звычку яе адміністрацыі з усяго рабіць таямніцы, а таксама праз адсутнасць турыстычнай інфраструктуры на тэрыторыі, большай за 7,8 мільёна квадратных кіламетраў. У сярэдзіне 1980-х гг. Сібір забяспечвала прыкладна палову экспарту Расіі³⁴². Цягам стагоддзяў яна служыла імперыі як крыніца сыравіны, якая прадавалася за замежную валюту, і як месца, куды высылаліся ворагі імперыі і звычайныя злачынцы. Да таго ж зняволеныя высылаліся туды без аніякіх афіцыйных справаздачаў — не было ні міжнароднага, ні ўнутранага грамадскага кантролю.

У выніку пастаяннага ўтойвання гісторыі і наяўнага стану гэтага рэгіёна інфармацыя пра карэнныя народы Сібіры застаецца вельмі абмежаванай. Таму Захад пра Сібір даведваецца пераважна ад былых зняволеных і ўяўляе яе гіганцкай сістэмай турмаў. Расійскія крыніцы мінімізавалі інфармацыю пра колькасць вязняў ды іх смяротнасць, хаця ў той жа самы час адносна адкрыта распаўсюджвалі звесткі пра вольных пасяленцаў. Амаль немажліва знайсці інфармацыю XIX ст. адносна адсотку вязняў і ссыльных, што памерлі там. Ускосныя факты сведчаць пра тое, што за царамі і Саветаі ўзровень смяротнасці сярод вязняў быў настолькі высокі, што выжывалі толькі нямногія. Вольныя пасяленцы карысталіся з працы вязняў і высокай смяротнасці ў турмах. Да таго, як у другой дэкадзе XX ст. была пабудаваная транссібірская чыгунка, звы-

³⁴¹ Victor Mote, *Siberia* (Boulder, CO: Westview, 1998), 39

³⁴² Тамсама, 6.

чайна вязні дабіраліся да сваіх турмаў пешшу (улетку ці напачатку восені месцамі плылі на баржах), а гэта азначае, што іх падарожжы цягнуліся месяцамі. Палітычныя вязні таксама ішлі ў Сібір пешшу ды ў кайданах, і вялікая колькасць іх памірала ў дарозе. Замежныя навукоўцы ніколі не мелі поўнага доступу да інфармацыі пра сістэму пакаранняў — таму расійская статыстыка мусіць быць спраўджаная незалежнымі даследнікамі. З іншага боку, народы і групы насельніцтва, якія былі сярод найбольш часта дэпартаваных, маюць свае ўласныя гісторыі, і ў гэтых гісторыях мінімізуецца колькасць вольных пасяленцаў і актуалізуецца ўвага на вязнях сумлення. З усіх частак свету, куды хоць калі высылаліся зняволеныя, Сібір заглянула самую вялікую колькасць. У паэме ў прозе «Анёлы» Юліуша Славацкага [«*Anhelli*», Juliusz Slowacki] распавядаецца гісторыя сімвалічнай ахвяры гэтых «палёў смерці» [killing fields]. «Анёлы» — гэта голас ахвяраў расійскай экспансіі ў Сібіры, людзей, доляй якіх было пракласці дарогу ў неруш і загінуць у яе глушы. Джордж Кенан-старэйшы [George Kennan Sr.] у 1891 г. адзначыў наступнае:

«Дзесьці там [каля шахты Акатуя] ляжыць шмат польскіх патрыётаў, высланых у Акатуй пасля паўстання 1863 г. Мне не ўдалося, аднак, знайсці іх могілкі. Расійскі ўрад зусім не турбуецца, каб зберагчы памяць пра палітычных ворагаў, якіх ён катуе да смерці ў сібірскіх вязніцах; і над спаракнелымі цэламі большасці з іх няма аніякіх помнікаў»³⁴³.

Валянцін Распуцін: Выдаленне галасоў перыферыі

У савецкай Расіі ўлады, як правіла, прыхільна ставіліся да тых сібірскіх пісьменнікаў, якія ўмацоўвалі імперскае бачанне свайго рэгіёна, — іх творы выдаваліся вялікімі

³⁴³ George Kennan, *Siberia and the Exile System*, vol. 2 (London: James Osgood, 1891), 266.

накладамі. Разам з тым з расійскай культуры амаль цалкам былі выдаленыя галасы карэнных жыхароў Сібіры і памяць пра сібірскія «палі смерці». Найбольш значным пісьменнікам, які плённа шчыруе на гэтай ніве, ёсць Валянцін Распуцін. З глыбіняў Сібіры ягонаыя палымяныя словы пра *родину* гучаць фальшыва для чытача, які ведае пра праблемы самаідэнтыфікацыі ў посткаланіяльных рэгіёнах, але гэтыя словы прыхільна прымаюцца большай часткай расійскага грамадства і самой дзяржавай. Статус Распуціна ў расійскай літаратуры можна параўнаць са статусам ягонага сучасніка Іллі Глазунова, мастака, што дасягнуў вяршыняў у мастацкім выяўленні імперскай Расіі, якая і надалей імкнецца захоўваць сваю імперскасць³⁴⁴.

Перадусім звернем увагу на тып апавядальніка ў творах Распуціна — гэта адзін са спосабаў, які спрыяў рытарычнаму засваенню паняволеных народаў. Чытачам расійскай літаратуры ён добра знаёмы па творчасці Гогаля і Ляскова. Апавядальнік *сказа*³⁴⁵ — прастадушны, але спрытны, бедны і неадукаваны, але займальны. Ён ні ў якім разе не вайсковец і нават ніякім чынам не падобны да тых вайскоўцаў, што не так даўно, у траўні 1995 г., маршыравалі па Чырвонай Плошчы. Магчыма, ён калі-небудзь і быў курсантам адной са шматлікіх вайсковых вучэльняў, але паспеў ужо забыцца на гэта. Ад такога апавядальніка нельга чакаць усведамлення мілітарнай сутнасці супердзяржавы і яе тэрытарыяльнай ненаеднасці. *Сказавыя* апавядальнікі Распуціна і Віктара Астаф'ева абмінаюць тэрытарыяльныя і вайсковыя праблемы. Іх вясковыя метафары абмінаюць Расію як імперскага тырана і звяртаюць яе на ўлюбёны сярод расійцаў (і імі ж самімі створаны) вобраз вялікай краіны як пакорлівай

³⁴⁴ В. С. Новиков, *Илья Глазунов* (Ленинград: Аврора, 1989).

³⁴⁵ *Сказ* — тыповая славянская форма апаведу, у якім фіктыўны апавядальнік менш адукаваны або менш разумны, чым патэнцыйны сярэдні чытач. Прыклады сказаў — «*Шинель*» (1842) Мікалая Гогаля і ў польскай літаратуры «*Мемуары*» Яна Хрызастома Паска (Jan Chryzostom Pasek), напісаныя напрыканцы XVI ст. і выдадзеныя цалкам у 1836 г.

ахвяры. Гэты апавядальнік — такі сабе расійскі Рып Ван Вінкль [Rip Van Winkle], ён патрапляе ў сітуацыі, якія не можа апісаць і патлумачыць. Але ў адрозненне ад Рыпа ў яго атрымліваецца пераканаць чытачоў, што сваім голасам ён рэпрэзентуе расійскую культурную ідэнтычнасць, а не прыхоўвае імперскі дыкурс.

Распуцін — аўтар кнігі «Сибір, Сибір...» (1989). Гэта дакументальны твор, напісаны ў стылі сказа і ад імя сібірака. Кніга ўяўляе сабой мешаніну папулярных гісторый, падарожных нататак, апісанняў краявіду, убачаных вачыма заўзятара прыроды, а таксама абаронцы навакольнага асяроддзя (Распуцін намагаўся спыніць забруджванне прамысловымі адкідамі возера Байкал). У самых удалых фрагментах твора аўтар выяўляе глыбокую любоў да зямлі, уласціваю многім наведнікам і жыхарам Сібіры. Гэтая зямля ап'яняе, яна неабсяжная, багацце яе прыроды ўражвае, асабліва калі вандраваць па ёй не ў кайдаках, а ў камфортным вагоне першага класа транссібірскай чыгункі або з заплечнікам, поўным якасных прадуктаў. Амерыканскія прыхільнікі твораў Распуціна слухна адзначаюць глыбокі сантымент пісьменніка да сваёй радзімы. Але ўсе яны не заўважаюць эпістэміялагічную аблуду твора і паўсюдную акцэнтualізацыю таго, што Сібір — гэта частка этнічнай Расіі. Перад намі вядомая ўжо мяшанка філасофскіх развагаў і дыдактызму, гісторыі і прапаганды, аплаквання расійскіх пакутаў і слепаты да пакутаў Іншага. Сюжэты кнігі Распуціна, у якіх апісваюцца карэньныя жыхары Прыбайкалля, — нешматлікія. Іх духоўны свет апавядальнік вызначае як «нерэальны». Напрыклад, пачуццё нерэальнасці перапаўняе наратара, калі ён чуе бурацкія песні. Ён абсалютна ўпэўнены, што Сібір — гэта расійская тэрыторыя. Таму кожная неадпаведнасць гэтай візіі, нават у песні, звязваецца ў яго з нерэальным светам. Звычай буратаў, напрыклад крэмацыя памерлых, апісваюцца з паблажлівай цікаўнасцю, характэрнай для арыенталісцкіх апісанняў дзіўных і прымітыўных звычак азіятаў ды афрыканцаў. Відавочна, наратару ніколі не прыходзіла да галавы думка (нават як недарэчная), што

не расійцы, а бураты з'яўляюцца спрадвечнымі ўласнікамі гэтых неабсяжных і амаль не заселеных земляў, гэтаксама як і рэсурсаў гэтых земляў.

Як прадстаўнік імперыі Распуцін цешыцца з хоць якога падвельчэння багаццяў Сібіры. У творы «*Живи и помни*» (1975) ёсць згадка пра акупацыю Еўропы расійскімі салдатамі і ўчыненныя імі марадзёрствы. З аповеду мы даведваемся, што адзін з калгаснікаў вёскі Атаманаўка, забраны падчас Другой сусветнай вайны ў савецкае войска, рэгулярна дасылаў сваёй жонцы Васілісе вялікія пасылкі з фронту. Паколькі савецкія салдаты атрымлівалі невялікія грошы, можна меркаваць, што гэта была ваенная здабыча, якую такія беражлівыя вайскоўцы пасылалі дадому. Ад студзеня да сакавіка 1945 г. Васіліса атрымала пяць пасылак, але нікому не распавядала пра гэты свой набытак³⁴⁶. З Сярэдняе Еўропы ў Сібір пасылкі ішлі цягам некалькіх месяцаў. Такім чынам, выслаць іх мусілі ўлетку або ўвосень 1944 г., калі савецкая армія рухалася праз Польшчу (Саветы перайшлі раку Буг 21 ліпеня 1944 г. і занялі Варшаву 17 студзеня 1945 г.). Распуцін не распавядае пра змесціва пасылак, яго больш цікавіць тое, што Васіліса выкарыстоўвала іх замест табурэтак, чакаючы вяртання мужа, каб з ім параіцца, што рабіць з дасланымі рэчамі.

Эдвард Саід кажа, што тавары, набытыя ў калоніях, забяспечвалі камфортнае і цывілізаванае існаванне героям «*Мэнсфілд Парку*» Джэйн Остын. Заходнія імперыі не займаліся наўпроставым рабаваннем, бо спакваля стварылі такую сістэму інстытуцыяў у сваіх калоніях, якая праз манаполіі і цэнавую канкурэнцыю дазваляла «цывілізавана» атрымліваць выгоды ад замежных уладанняў. Але расійская імперыя ў абедзвюх яе версіях (царскай і савецкай) рэдка дасягала стадыі інстытуцыялізацыі каланіяльнага рабавання. Ва ўсе часы расійскай імперыі вываз багаццяў з акупаваных земляў

³⁴⁶ Валентин Распутин, *Уроки французского. Повести и рассказы* (Москва: Художественная литература, 1987), 73.

у метраполію быў звыклым спосабам пакарання пераможанага. Адкрытыя рабаванні, вядома, рэдка прыносяць трывалае багацце. І бедныя вяскоўцы Атаманаўкі мелі з яго няшмат карысці. Але для тых краінаў, што такім чынам рабаваліся, гэта было сапраўдным крахам. Тое, што Распуцін не заўважае гэтага імперскага гвалту, — тыпова для расійца.

Апісаная Распуціным каланізацыя Сібіры істотна адрозніваецца ад высноваў навукоўцаў. Аўтар гаворыць, што расійскія вяскоўцы, якія пасяліліся ў Сібіры, хутка пачалі вырошчваць больш хлеба, чым самі маглі спажыць. Тут не прыводзіцца ні лічбаў, ні дакладных дадзеных, але распуцінскі апавядальнік сказа не пераймаецца такімі дробязямі. Сібір сапраўды незадоўга да Кастрычніцкай рэвалюцыі стала галоўным вытворцам пшаніцы і масла для царскай Расіі. Аднак цягам больш значнага перыяду яна была галоўнай крыніцай імперскага футра, каштоўных металаў, нафты і газу. Паміж 1830 і 1850 гг. здабыча сібірскага золата павялічылася ў 250 разоў. Ужо ў XVII ст. адну дзесятую частку дзяржаўнага прыбытку складала футра, здабытае ў Вялікай Сібіры (улучна з Далёкім Усходам)³⁴⁷. У канцы XX ст. Расія жыла пераважна за кошт сібірскага газу, нафты і мінералаў, а не за кошт сібірскага хлеба. Гэтыя ключавыя дэталі не ўзгадваюцца ў апаведзе Распуціна. Ён піша пра вычарпанасць багаццяў, сквапнасць, рабаванні і жорсткасць і — крыху — пра выміранне «малых народаў», але не згадвае ніякіх канкрэтных імёнаў і сюжэтаў. Таму перад яго самаўпэўненымі развагамі ніякавеюць і гістарычныя факты, і прапановы кампенсаваць карэннаму насельніцтву Сібіры страты, нанесеныя маскоўскай ненаеднасцю. Распуцін смуткуе з таго, што эксплуатацыя Сібіры не заўжды адбывалася аптымальным чынам, які б дазволіў ёй больш эфектыўна ўзбагачаць Расію. На падставе ягоных развагаў пра каланізацыю можна зрабіць выснову, што ў Сібіры ніколі не было карэннага насельніцтва і што расійцы

³⁴⁷ Mote, 59.

занялі пустую і незаселеную зямлю. Хаця аўтар часам і згадвае пра буратаў, тунгусаў (эвенкаў) ды іншых, аднак гэтых згадак вельмі мала і яны заўсёды выпадковыя. А дамінуе ў Распуціна велічны вобраз незаселенай тайгі, па якой вандравалі гераічныя расійцы, падобныя да доктара Лівінгстана.

Распуцін нічога не кажа пра тых, чые парэшткі засталіся ў Сібіры, — пра арыштантаў і катаржнікаў, якіх расійская дзяржава выслала ў гэтую дзікую мясцовасць з мэтай цывілізаваць яе на карысць імперыі. Праўда, у некалькіх эпізодах ён згадвае сасланых у Сібір, але ўвесь час унікае канкрэтных імёнаў, лічбаў, датаў, гісторыяў. У яго згадках аб сібірскай карнай сістэме акцэнтуюцца правіны вязняў, а не іх палітычныя погляды, за якія яны патрапілі ў Сібір. У адпаведнасці з афіцыйнымі дадзенымі большасць арыштантаў у царскай Сібіры складалі звычайныя злачынцы, аднак Распуцін абмінае ўвагай тое, што ў працоўных лагерах не рабілася ніякіх адрозненняў паміж палітычнымі вязнямі і звычайнымі злачынцамі³⁴⁸. Ён шмат гаворыць пра дэкабрыстаў, з якіх некалькі сотняў былі высланыя ў Сібір, але толькі адным радком прыгадвае «польскіх паўстанцаў» 1831 г., 1863 г., а таксама герояў ранейшых паўстанняў, якія скончылі сваё жыццё ў Сібіры, так і не атрымаўшы даравання за свае палітычныя правіны³⁴⁹. Масавыя высылкі ў Сібір і Казахстан грамадзянаў Сярэдняй ды Усходняй Еўропы, спраўленыя савецкімі ўладамі ў 1939 — 1941 гг., таксама засталіся без належнай увагі, хаця дэпартаваных тады было ў шэсць або сем тысяч разоў больш, чым высланых дэкабрыстаў. Дэпартацыя з Латвіі, Літвы і Эстоніі знішчыла каля 20 % гэтых малых народаў. Але ў апаведзе Распуціна пра карную сістэму там, дзе яна не закранае расійцаў, — белыя плямы.

Працитуем кароткі фрагмент з кнігі: «Горад Табольск сібіраку дарагі таксама (нават калі ён не быў у ім), як і Масква — «расійцу» [жыхару «Расійскай» Федэрацыі],

³⁴⁸ Kennan, vol. 1, 280.

³⁴⁹ Распутин, *Сибирь, Сибирь... Собрание сочинений*, т. 3 (Москва: Молодая гвардия, 1994), 25; i Kennan Sr., vol. 1, 280.

а Кіеў — славянину»³⁵⁰. Чэхі маглі б здзівіцца, даведаўшыся, што Кіеў мусіць выклікаць у іх патрыятычныя хваляванні, а дагестанцы і татары, відаць, гнеўна адрэагавалі б на цверджанне, што Масква з'яўляецца аб'ектам іх мараў. Але расійскі, як і англамоўны, чытач не заўважае гэтыя глупствы, якія, у рэшце рэшт, выракаюць на маўчанне галасы карэнных жыхароў Сібіры. Або звернем увагу на наступны сюжэт: некалькі замежнікаў прагульваюцца з Распуціным каля Байкала, і яны вельмі ўражаныя ўсім убачаным і пачутым. Адзін з іх, шведскі саксафаніст Пол Вінклер [Paul Winkler], грае «Песню пратэсту», якая раней выконвалася ў Вялікім Каньёне ў Арызоне падчас пратэсту супраць уранавых шахтаў у індзейскіх рэзервацыях. З гэтага Распуцін параўноўвае ганебнасць уладаў Амерыкі і Расіі.

У кнізе Распуціна мінімізуецца эксплуатацыя Сібіры імперыяй і паўсюль выдаляецца прысутнасць Іншага. Вельмі падрабязна апісваючы архітэктuru Іркуцка, аўтар кнігі забывае згадаць каталіцкі касцёл, пабудаваны там палітычнымі нявольнікамі ў XIX ст. Гэты касцёл быў до-сыць адметнай забудовай у цэнтры гістарычнай часткі горада ў сярэдзіне 1980-х гг. — акурат тады Распуцін пісаў свой твор. Гэта адзіны прыклад неагатычнай архітэктury і ўвогуле мураваных будынкаў у Іркуцку. Тыя пабудовы XIX ст., што захаваліся да нашых дзён, зробленыя з дрэва — напрыклад, адна з сядзібаў дзекабрыстаў, якая таксама месціцца ў старой частцы горада і якая належным чынам згадваецца Распуціным. Падчас майго наведвання Іркуцка ў 1985 г. касцёл выкарыстоўваўся як сховішча. Яго моцныя сцены вытрымалі выпрабаванне часам, і калі б не забіты дошкамі ўваход, можна было б падумаць, што касцёл гэты дзейнічае. Таксама Распуцін не згадвае каталіцкіх касцёлаў ні ў Табольску, ні ў іншых месцах Сібіры. Гэтыя касцёлы сведчаць пра заўважную прысутнасць у Сібіры зняволеных еўрапейцаў³⁵¹. У спалучэнні

³⁵⁰ Распутин, т. 3, 37.

³⁵¹ Kennan, vol. 1, 82.

з паблажлівым стаўленнем да карэнных насельнікаў Сібіры, такія відавочна наўмысныя выняткі з гісторыі гэтага краю цалкам адпавядаюць імперскай забыўлівасці. Інакш кажучы, Валянцін Распуцін з'яўляецца, магчыма, найбольш яркім прадстаўніком імперскай ідэалогіі сярод расійскіх пісьменнікаў канца ХХ ст. Ён агучвае тую версію расійскай гісторыі, якая паўтарае гісторыю Арыенту, што прапаноўвалася арыенталістамі. Найбліжэй Распуцін падбіраецца да адпаведнай ацэнкі царскай катаргі і савецкага ГУЛАГу тады, калі параўноўвае новапрыбылых вязняў з прылівам: яны прыходзяць і «пасля некалькіх год паціху знікаюць, нібы ўсмоктваюцца ў зямлю. Зноў прыходзіць прыліў і зноў прыбываюць новыя тысячы»³⁵². Падобныя метафары мацуюць думку, што звычайныя расійцы не маюць дачынення да злачынстваў імперыі, — і тым самым не спрыяюць рэфлексіі расійскіх інтэлектуалаў над уласнай свядомасцю.

Кніга Распуціна не з'яўляецца, як лічаць некаторыя крытыкі, абаронай Сібіры ад савецкай ненаеднасці, хутчэй наадварот — яна абараняе расійскую прысутнасць у Сібіры³⁵³. Распуцін аплаквае шкоду, якую савецкае кіраванне нанесла возеру Байкал, але ён робіць гэта з пазіцыі расійца, незадаволенага скарачэннем прыродных рэсурсаў Масквы. Ён гаворыць мовай сібірскага нацыяналізму так жа сама, як брытанскія каланіялісты, зачараваныя замежнымі землямі, на якіх яны нараджаліся або сяліліся, казалі пра свае калоніі ў складзе Брытанскай імперыі. Сярод іншага Распуцін распавядае гісторыю сібірскага губернатара часоў Пятра Вялікага — графа Гагарына, якога Пётр павесіў, загадаўшы, каб цела вісела, пакуль не згніе вяроўка. Падстава? Паводле чутак, Гагарын падтрымліваў сібірскі сепаратызм. Гэта адзіны апісаны Распуціным выпадак надзвычайнай жорсткасці ў яго расповедзе пра зямлю, перапоўненую гвалтам. Ці не распавёў аўтар гэтую гісторыю дзеля таго, каб папярэдзіць кожна-

³⁵² Распутин, т. 3, 23.

³⁵³ Kathleen Hughes, *Booklist*, 1 June 1996.

га, каго прывабіць ідэя сепаратызму — найбольш гнюснае злачынства супраць расійскай дзяржавы?

Твор Распуціна «*Сибирь, Сибирь...*» прапануе версію расійскай імперскай гісторыі з адпаведна расстаўленымі акцэнтамі. Важнае месца адводзіцца казакам, якія захапілі Заходнюю Сібір для Івана Жажлівага, а таксама расійскім сялянам, якіх змусілі перасяліцца туды яшчэ ў XVIII ст. «*Сибирь, Сибирь...*» — гэта пераможная песня, што ўслаўляе Ермака ды іншых расійскіх «утаймавальнікаў чужых земляў», як сказаў Мікалай Гумілёў. Ствараючы хваласпевы ў іх гонар, Распуцін зрабіў Ермака пакутнікам за расійскую справу. Нечым гэта нагадвае Гумілёва, які намалюваў анельскія партрэты расійскіх генералаў, што спаланілі Туркестан. Распуцін не мае сумневу, што заваёўнікі Сібіры былі героямі, бо апыналіся адкрытымі для «стрэлаў з чорнымі пёрамі» з боку карэннага насельніцтва і мусілі ісці з ім у «рукапашную»³⁵⁴. У апісанні экспедыцыі Ермака ў Заходнюю Сібір Распуцін заўважае, што «было толькі пяцьсот казакаў, а ворагаў налічваліся тысячы, і яны перамаглі б, калі б расійскімі смельчакамі кіраваў не Ярмук — чалавек з выдатнымі ваеннымі і лідэрскімі здольнасцямі»³⁵⁵. Іншую версію гэтых падзеяў прапануе заходні навуковец: «У 1581 або 1582 годзе атрад Ермака, які цяпер павялічыўся да 1650 добра ўзброеных казакаў, спусціўся да ваколіцаў Туры, каб сустрэцца з ворагам. Экіпіраваныя мушкетамі і кальчугамі, казакі лёгка перастралілі мяшанае войска татараў, асцякоў, вагулаў, узброеных мячамі, дзідамі і лукамі са стрэламі»³⁵⁶. Наратар Распуціна — просты чалавек, і чаплянне да тых або іншых фактычных недакладнасцяў выглядае педантызмам — ад апавядальнікаў сказаў не чакаюць дакладнасці. Аднак сукупнасць гэтых дробных недакладнасцяў прыводзіць да значных скажэнняў гістарычнай праўды.

³⁵⁴ «Он слышит, как приближается к нему стрела с черными перьями. Он не щадит себя в темном — рукопашном — бою». Распуцин, *Сибирь, Собрание сочинений*, т. 3, 16.

³⁵⁵ Тамсама, 15.

³⁵⁶ Mote, 41.

Распуцін прызнае, што Сібір была заваяваная дзякуючы амбітнасці расійцаў, але ён (такі вялікі мараліст) не асуджае, а захапляецца гэтым³⁵⁷. Ён мяркуе, што расійцы з'яўляюцца вялікай нацыяй і іх амбіцыі — гэта ўдача для Сібіры. Бо інакш яна не стала б часткай вялікай расійскай абшчыны, якая ахоплівае ўсе землі, дзе пасяліліся расійцы. Распуцін хоча, каб горад Вялікі Усцюг ушанавалі ў аналах расійскай гісторыі, таму што ён быў радзімай вялікіх казакоў. Ярмак, Ерафей Хабараў, Васіль Паяркаў і многія іншыя героі таксама, паводле Распуціна, мусяць быць ушанаваныя. Ён нічога не кажа пра жорсткасць сваіх герояў, якія «агнём і мячом» пракладалі шляхі праз Сібір. Хабараў і Паяркаў сваёй выключнай нялюдскасцю палюхаюць карэннае насельніцтва Сібіры нават праз два стагоддзі. Спачатку яны катавалі бацькоў на вачах іх дзяцей, а пасля, таксама катуючы, забівалі гэтых дзяцей. Менавіта такіх заваёўнікаў прапаноўвае ўшаноўваць Распуцін-мараліст. Ён гаворыць пра Атласава, «чалавека, які скарыў Камчатку», з такім самым гонарам, з якім Пушкін казаў пра генерала Ярмолава, — чалавека, які скарыў Каўказ.

Распуцін параўноўвае англійскую каланізацыю Амерыкі з расійскай каланізацыяй Сібіры, сцвярджаючы, што ў адрозненне ад ангельцаў расійцы не знявольвалі карэннае насельніцтва. Распуцін гаворыць, што былі спробы сібіракоў зняволіць карэнных жыхароў, але іх імгненна асудзілі ўлады і ўсё расійскае грамадства. Смешна нават падумаць, быццам грамадская думка адыгрывала ў расійскай гісторыі такую важную ролю, што ў спрэчках паміж карэнным насельніцтвам і расійскімі пасяленцамі расійскія ўлады занялі пазіцыю першых³⁵⁸. Распуцін падкрэслівае, што, нягледзячы на выпадкі жорсткага абыходжання расійскіх уладаў з карэннымі жыхарамі, расійцы, якія пасяліліся на захопленай зямлі, лёгка ўсталёўвалі прыхільныя стасункі з буратамі і тунгусамі³⁵⁹. Распуцін зноў і зноў сцвярджае, што каланізацыя Сібіры была до-

³⁵⁷ Распутин, т. 3, 18.

³⁵⁸ Тамсама, 21.

³⁵⁹ Тамсама.

браахвотнай і свабоднай, што карэннае насельніцтва з радасцю вітала чужынцаў. Але, заўважым, царская ўлада, перасяляючы сялянаў у Сібір, вызваляла іх ад прыгону і падаткаў. Такім чынам, расійскія сяляне падтрымліваліся ўрадам за кошт карэннага насельніцтва. У гэтай сітуацыі наўрад ці можна ўявіць сабе, што апошнія радасна вітаюць першых.

Распуцін навязліва паўтарае, што Сібір зрабілася неад'емнай часткай Расіі і таму не можа быць нават гаворкі пра нейкую там сепаратызацыю. Ён сцвярджае, што «*Сибирь более русская, чем сама Россия... Сибирь и Россия — одно целое... Сибирь не может существовать без России*». Сібіры «было предназначено стать частью тела и крови России»³⁶⁰.

У белетрыстыцы Распуціна метады прыўлашчвання змяняюцца, але ідэалогія застаецца такой жа самай. У творы «*Век живи — век люби*» (1981) пятнаццацігадовы Саня, расіец, успрымае Сібір у катэгорыях «*Вечеров на хуторе близ Диканьки*» Мікалая Гогаля (1832). Пахмурныя сібірскія ночы апісваюцца каланіяльнаю моваю Гогаля, які ў «*Вечерах...*» таксама пісаў хутчэй пра Расію, чым пра Украіну. Такое пісьмо дзейнічае як растваральнік, які анігілюе культурныя межы паміж Расіяй і Сібір'ю. Твор не апісвае ўласна Сібір, а толькі прыпісвае ёй расійскасць.

Нідзе ў кнізе «*Сибирь, Сибирь...*» няма прыкметаў таго, што тут узровень жыцця карэнных насельнікаў кардынальным чынам адрозніваецца ад узроўню жыцця ў Расіі. У 1989 г. толькі 3 % іхніх дамоў мелі газ, 0,4 % — ваду і 0,1 % — цэнтральнае ацяпленне. Большая частка дамоў заставалася без каналізацыі, а іх памеры былі ўдвая меншымі за памеры расійскіх дамоў. Вёскі карэнных жыхароў часта руйнаваліся паводле загаду маскоўскага кіраўніцтва, і насельніцтва мусіла перабірацца ў большыя пасяленні, дзе забяспечыць сваё існаванне ім было цяжэй або нават немажліва³⁶¹. Забруджванне нава-

³⁶⁰ Распутин, т. 3, 29, 19.

³⁶¹ Mote, 174-175.

коля і фінансавыя праблемы найперш тычыліся карэнных жыхароў. Паколькі расійцы намагаліся здабыць максімальную колькасць нафты, газу, лесу і футра з тундры ды тайгі, дык яны не звярталі ўвагі на патрэбы карэнных народаў. У 1990-я гг. карэннае насельніцтва Сібіры паспрабавала абараніць сваё права на зямлю, выходзячы на дэманстрацыі і абіраючы сваіх дэпутатаў. Толькі іх галасы былі заглушаныя какафоніяй канкуруючых палітыкаў у Маскве. Гэтыя праблемы выплылі на паверхню ў посткамуністычныя часы, аднак і ў сярэдзіне 1980-х яны былі добра заўважныя, і Распуцін як пісьменнік, блізкі да гэтай зямлі, мусіў быў ведаць пра іх. Але ў яго кнігах няма і следу клопату пра карэннае насельніцтва. Бадай з гэтага Распуцін не згадвае і аб праве на ўласнасць сапраўдных гаспадароў Сібіры — ён успрымае як належнае, што багаццямі края валодаюць расійцы, незалежна ад таго, хто яны — Нямцоў і Чубайс у Маскве або людзі з Іркуцка, падобныя да самога Распуціна. Між тым, як адзначае Віктар Моўт, калі б багацці карэннага насельніцтва належалі ім самім, то Ханты-Мансійская акруга ў Заходняй Сібіры была б найбагацейшым рэгіёнам «Расійскай» Федэрацыі. Кожны прадстаўнік гэтых двух малых народаў быў бы мільянерам³⁶².

Распуцін адрознівае расійцаў, для якіх — Сібір толькі прамежкавая станцыя, і тых, для каго Сібір сталася радзімай. Але паколькі абедзве гэтыя катэгорыі прызнаюць першынство Масквы (прызнаюць Маскву як цэнтр імперыі), дык ён не бачыць падставаў для сепаратызму. Паводле Распуціна, усе праблемы Сібіры могуць быць вырашаныя шляхам дыялогу паміж імі. Распуціну не прыходзіць да галавы (нават умоўна), што адміністрацыя, якую Масква прызначыла ў Сібіры, сталася катастрофай для гэтых земляў і што такія самыя, як ён, сібіракі, разам з карэннымі насельнікамі, аднойчы могуць сказаць Маскве «не» і запатрабаваць рэальнага федэральнага статуса. Няздольнасць паставіць патрэбы людзей вышэй за па-

³⁶² Mote, 179.

трэбы імперыі — неад’емная характарыстыка расійскага нацыяналізму і яго ахілесавы пяты. Распуцін вінаваціць ва ўсім мадэрнізацыю. «Когда тут были цари, сибирская глушь была в большей безопасности», — заўважае пісьменнік³⁶³. Магчыма, тое, што Распуцін пазней далучыцца да найбольш рэакцыйнай у расійскім грамадстве палітычнай групойкі, падтрымае антыельцынскі путч у 1993 г. і зробіць публічныя антысеміцкія заявы ў 1998 г., звязана з поглядамі, выказанымі ім у сібірскім панегірыку расійскаму каланіялізму.

Анатоль Рыбакоў: Падтрымліваючы каланіяльную палітыку

Распуцін — не адзіны пісьменнік позняга савецкага перыяду, які маніпуляваў імперскім канцэптам Сібіры. У творах Анатоля Рыбакова і Віктара Астаф’ева Сібір таксама ўлучаная ў Расію, дзе яе ўласная гісторыя і знікае. У рамане Рыбакова «Дети Арбата» (1988) і кароткіх апавяданнях Астаф’ева Сібір паўстае як белая калонія, падобная да брытанскай Амерыкі або Аўстраліі, дзе карэннае насельніцтва гэтаксама адсутнічала ў творах бальшыні пісьменнікаў (хаця не ва ўсіх — тут варта згадаць хаця б Генры Водсварта Лангфэла [Henry Wadsworth Longfellow] або Джэймса Фенімара Купера [James Fenimore Cooper]). Расійская літаратура не мае падобных пісьменнікаў).

Пачынаючы з XIX ст. у расійскай літаратуры склалася традыцыя маляваць Сібір як месца, куды расійцы маглі з’ехаць, калі ім станавілася цяжка жыць на бацькаўшчыне. У «Братях Карамазовых» Дастаеўскага пані Хахлакова раіць Дзмітрыю Карамазаву шукаць свайго шчасця ў залатаносным раёне Якуціі. Калі Дзмітрый у роспачы думае, як вярнуць пазыку сваёй былой нарачнай, пані Хахлакова (выразніца расійскай грамадскай думкі 1870-х) на-

³⁶³ Распутин, т. 3, 282.

гадвае яму, што небагатых расійцы яе часу ехалі па грошы ў калоніі. Гэтаксама містэр Мікоўбэр спрабаваў палепшыць свае справы ў Аўстраліі. У рамане Дастаеўскага і ў калектыўнай памяці расійцаў увогуле адсутнічаюць сюжэты, у якіх расійцы змушалі якутаў паказваць месцы, дзе ёсць золата, як і сам той факт, што гэты прымус быў цэнтральным момантам у гісторыі якуцкага золата. З рамана «*Братья Карамазовы*» ствараецца ўражанне, што расійцы самі адкрылі залатыя руднікі ў Якуціі-Саха і на Калыме, а якуты нібыта і не здагадаліся, чым валодаюць³⁶⁴.

У рамане Рыбакова «*Дети Арбата*» Сібір таксама малюецца як працяг уласна Расіі, быццам геаграфічныя каардынаты можна рассоўваць паводле свайго хацання. Натуральна, такая візія прыніжае карэнныя народы Сібіры. Калі іх прадстаўнікі і сустракаюцца ў рамане Рыбакова, дык яны ўжо амаль зрусіфікаваныя і стаяць на ганку ў Імперскі Дом — цэнтр увагі аўтара і меркаванага чытача. Народы, што жывуць у раёне ракі Енісей, маргіналізуюцца такімі спосабамі, якія падштурхоўваюць да думкі, што сама геаграфія гэтых мясцінаў дзейнічае супраць іх існавання. Высылка ў Сібір Сашы Панкратава становіцца працягам яго маскоўскага жыцця, дакладней — жорсткай і пакручастай яго версіяй, але ў кожным разе — працягам. Сібір Рыбакова населеная людзьмі, падобнымі да яго самога — расійцамі з «мацерыка», культурным цэнтрам для якіх ёсць Масква. Рыбакоў зыходзіць з таго, што ўсе іншыя ўдзельнікі гэтага наратыву думаюць і адчуваюць так жа сама, як і ён. Ягонья героі бачаць падзеі і сітуацыі толькі з узгляду на расійскі дыскурс і хіба адно на перыферыі заўважаюць карэнных жыхароў ці геаграфічныя назвы: *Падкаменная Тунгуска, Эвенкійская нацыянальная акруга, Тайшэт*.

Саша Панкратаў і ягонья маскоўскія прыяцелі патрапілі ў раён на ўсход ад ракі Енісей. Тут жылі эвенкі, або тунгусы, якіх падчас раманных дзеяў (у 1930-я гг.) налічвалася ад

³⁶⁴ W. John Cieślewicz, «A History of the Russian Gold Mining», *Sarmatian Review* 5, no. 4 (December 1985), 1-4.

дзесяці да пятнаццаці тысяч³⁶⁵. Жыло тут трохі і расійцаў (не згадваючы вязняў у канцэнтрацыйных лагерах), але пераважалі карэнныя жыхары, таму герой мусіў іх пастаянна сустракаць падчас паездак па рэгіёне. Але гэтага ў рамане мы не бачым, больш за тое — іх нацыянальная ідэнтычнасць блытаецца з ідэнтычнасцю манголаў³⁶⁶. Зіду — выпадковую каханку Сашы — апавядальнік (*alter ego* Сашы) адносіць да карэнных жыхароў, супрацьпастаўляючы іх расійцам. Аднак, як і ў выпадку з Салжаныцыным, галасы мясцовага насельніцтва выракаюцца на татальную моўчу.

Трактоўка Зіды ў аўтара з'яўляецца выразным сведчаннем яго каланіялісцкай пазіцыі. Рыбакову рашуча бракуе сімпатыі да мясцовага насельніцтва, уласцівай Джозефу Конраду, да таго ж ён зусім не ведае і не жадае ведаць мясцовай гісторыі і побытавага ладу, што цалкам характэрна для каланіяльных пісьменнікаў. Зіду пісьменнік называе паводле яе імя і імя па бацьку — так, нібыта яна была расійкай. У дадатак імя яе бацькі скажаецца настолькі, што гучыць чужым і смешным для расійскага вуха (цюркскія і угра-фінскія народнасці Сібіры не маюць мажлівасці змагацца супраць падобных скажэнняў). З гэтага паходзяць і анекдоты пра чукчаў, якія грунтуюцца на тым, што этнонім «чукча» гучыць забаўна для расійскага вуха.

Фемінізацыя заваяваных тэрыторыяў, вельмі заўважная ў «*Герое нашего времени*» Лермантава, добра праглядаец-

³⁶⁵ *Эвенкійская нацыянальная акруга* налічвала ў 1963 г. 11 000 жыхароў, пераважна эвенкаў. Яшчэ чатырнаццаць тысяч эвенкаў жылі на прылеглых тэрыторыях. *Энциклопедический словарь* 1964, т. 2, 683. Згодна з перапісам 1970 г., тунгусаў, або эвенкаў, налічвалася дваццаць пяць тысяч. *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union* (1982), 72.

³⁶⁶ Рыбакоў гаворыць пра «тунгускую, мангольскую [*sic*] усмешку» («*тунгусский, монгольский оскал*») на твары Лукешкі, мясцовай дзяўчынкi з вёскі, дзе жыў высланы Саша Панкратаў. *Children of the Arbat*, translated by Harold Shukman (Boston: Little, Brown, 1988), 355. Цытаты па-англійску падаваліся з гэтага перакладу. Анатолий Рыбаков, *Дети Арбата* (Москва: Советский писатель, 1987), 244. У беларускім перакладзе кнігі Эвы Томпсан цытаты з Рыбакова падаюцца з вышэйпазначанага выдання. [Каментар перакладчыка.]

ца і ў наратыве Рыбакова. Тамтэйшая зямля прызначалася для расійцаў — каб яны там падарожнічалі, палявалі або карысталіся яе рэсурсамі. Мясцовыя жанчыны кахаюцца з расійцамі, у той час як зваяваныя мужчыны недзе адсутнічаюць — такім чынам яны сімвалічна пазбаўляюцца сваёй маскуліннасці. Настаўніца Зіда — адзіная прадстаўніца карэннага насельніцтва, якая стала прысутнічае ў кнізе Рыбакова. Яна каханка Сашы, дапамагае яму, забаўляе яго, але не мае ўласнага голасу і ўласных жаданняў (за выключэннем жадання завалодаць Сашам). Яна з'яўляецца ніадкуль і знікае ў нікуды, бо не мае ўласнага наратыву: яна — толькі рэквізіт у гісторыях пра расійцаў. Зіда выяўляецца адно праз расійскія галасы наратары і Сашы. Яна без памяці кахае Сашу, як сібiрская мадам Батэрфляй, але ў адрозненне ад свайго японскага двойніка не скардзіцца, калі Саша пакідае яе. Бо расіец мае права кінучь скаланізаваную жанчыну, як рэч, яна — як сабака, якому нямаможна скуголіць, калі гаспадар карае яго. «Яна сышла, знікла з яго жыцця гэтаксама таямніча, як і ўвайшла ў яго», — гаворыць наратар³⁶⁷. Зіда шмат разоў рызыкуе сваім уласным жыццём і свабодай, каб уратаваць Сашу, і нават прапаноўвае яму ажаніцца з ёй, каб такім чынам ён мог схваць сваё «крымінальнае» мінулае. Такая вось сляпая адданасць.

Вусцішная іронія вобраза Зіды, незаўважная аўтару, палягае на тым, што яна зарабляе на жыццё, выкладаючы расійскую мову. Інтэлектуальная энергія прадстаўніцы зваяванага народа скіроўваецца на падтрымку заваёўнікаў, так жа сама, як яе сексуальная і маральная энергія скіраваная на забеспячэнне камфортам каланізатара Сашы. Наратар Рыбакова і, можна падазраваць, сам аўтар (як гэта было з іншымі расійскімі пісьменнікамі, што ўлучалі Сібір у свае наратывы) прымае гэта за належнае. Тут і ў іншых месцах Сібір служыць толькі месцам для гісторыяў, якія маглі з такім жа самым поспехам разгортвацца ў Маскве, таму што ў іх гучыць голас Масквы, а не голас гэтай зямлі.

³⁶⁷ Rybakov, *Children of the Arbat*, 139.

Іншыя згадкі пра тунгусаў і эвенкаў у рамане Рыбакова маюць іх дзікунамі — яны тоўстыя і неадукаваныя п'янтосы ці нават вар'яты, якія праз недахоп гігіены пакутуюць ад невылечных хваробаў³⁶⁸. Старая мясцовая жанчына прапануе Сашу ўзяць для сваіх патрэбаў мясцовую дзяўчыну ў абмен на шалік³⁶⁹. Прыяцель Сашы, Барыс, называе мясцовую дзяўчыну дзікункай³⁷⁰. Тады як Саша і ягоныя калегі расійцы, якія рабуюць сібірскія лясныя, прэзентуюцца ў рамане героямі, «тубыльцы» маюцца агіднымі істотамі, вырачанымі на маргінальнае існаванне і прастытуцыю. Як і ў выпадку са «злымі чачэнамі» Лермантава, карэнныя жыхары Рыбакова — безабаронныя і маўклівыя. Таму іх можна характарызаваць як заўгодна. Генерал Аляксей Ярмолаў аднойчы сказаў, што чачэнцаў нельга ўтаймаваць, а можна толькі вынішчыць. Рыбакоў дае зразумець, што з гледзішча сваёй культуры карэнныя жыхары Сібіры не заслугоўваюць нічога лепшага за тое, што маюць. Яны мусяць вызваліць месца для *Imperium* і быць удзячнымі за мажлівасць русіфікавацца. Багаці Сібіры — расійскія, а не тунгускія, і яны павінны выкарыстоўвацца Масквой, а не прадавацца мясцовымі жыхарамі тым, хто больш заплочіць. Сюжэт рамана Рыбакова грунтуецца на стратэгіі ўлады і гвалту.

Багаці Сібіры могуць аднаўляцца (як у творы Валянціна Распуціна «*Век живи — век люби*», дзе расійскія каланізатары змагаюцца з дзікай прыродай за выжыванне) або не аднаўляцца (як тыя, што ў творы Салжаніцына «*Архипелаг ГУЛАГ*» здабываюцца ў шахтах). Але усё гэта неістотна. Бо, як кажа наратар у Распуціна, калі б расійцы не збіралі ягады, іх мог бы з'есці хіба адно які-небудзь лясны звер — якая б тады была карысць з гэтых ягад? Прырода ў калоніях успрымаецца як уласнасць каланізатараў. Рыбакоў згадвае расійскага паляўнічага, які ва ўдалы на паляванне год пасткамі і стрэльбай забіваў да дваццаці ты-

³⁶⁸ Рыбаков, *Children of the Arbat*, 340, 354, 356, 452; і Рыбаков, *Дети Арбата*, 242-245.

³⁶⁹ Рыбаков, *Children of the Arbat*, 357; і Рыбаков, *Дети Арбата*, 245.

³⁷⁰ Рыбаков, *Дети Арбата*, 244.

сяч звяроў — ці маглі пасля гэтага іх папуляцыі ўзнаўляцца ў неабходнай меры? У творы «Сибір, Сибірь...» Распуцін распавядае гісторыю расійскіх пасяленцаў у Якуціі, дзе мяса не прадавалася ў крамах, а калі паўставала ў ім неабходнасць, яны палявалі на дзікіх жывёлаў. «Если поселенцам требовалось мясо, они садились на свои мотоциклы (у каждого было по два или по три мотоцикла), ехали ненадолго в тундру и с полевыми биноклями искали там оленей»³⁷¹. Падобна, што ў гэтым выпадку вынішчэнне звяроў расійцамі не турбуе Распуціна, які ў іншым месцы твора аплаквае знішчэнне прыроды абапал Байкала.

Крыніцы сведчаць, што да пачатку XVIII ст. расійскія паляўнічыя значна зменшылі папуляцыю футравых звяроў у Заходняй і Усходняй Сібіры. Да 1700 г. былі знішчаныя тры чвэрці футравых рэсурсаў Вялікай Сібіры³⁷². Паспешліvasць, з якой расійцы эксплуатавалі гэты рэгіён, падштурхоўвае да думкі, што тады Масква яшчэ, магчыма, баялася страціць гэтыя землі. Таму трэба было паспець узяць ад іх як мага больш, пакуль не позна. У «Архипелаге ГУЛАГ» Салжаніцын згадвае вязняў, якія здабывалі для *Imperium* каштоўныя металы дзесьці на яе паўночна-ўсходніх ускраінах. Але аўтару тут нават не прыходзіць да галавы, што ён апісвае выпадак падвойнай эксплуатацыі: і рабочай сілы, і скоранай зямлі. Распуцін заставаўся абыякавым да таго, што гэтыя багаці здобываліся ў каланіяльных землях. Выглядае на тое, што ён быў бы задаволены, калі б расійская дзяржава перасяліла «вольных» сялянаў з цэнтральнай часткі Расіі ў Сібір працаваць на тамтэйшых шахтах, таксама як у XIX ст. былі пераселеныя на Каўказ цэлыя вёскі казакаў дзеля ўціхаміравання мясцовых жыхароў. Між іншым, Іван Дзянісавіч Салжаніцына быў высланы не куды-небудзь увогуле, а менавіта ў калоніі. Як адзначыў Саід, не зважаючы на ўсю сваю добразычлівасць

³⁷¹ Распутин, т. 3, 222.

³⁷² Mote, 58.

і далікатнасць, ангельскія экспатрыянты ў Аўстраліі былі таксама імперыялістамі хаця б таму, што яны мелі права эміграваць за мяжу, а прадстаўнікі скаланізаваных народаў не маглі гэтага зрабіць. Калі тыя пачалі патрабаваць роўных умоваў і вырашылі перабрацца на Брытанскія выспы, іх сустракалі з прыкрасцю і антыпатыяй у лепшым выпадку і з гвалтам ды дыскрымінацыйнымі законамі — у горшым.

У адным з эпизодаў у рамане Рыбакова робіцца саркастычная заўвага, што пэўны высокапастаўлены прадстаўнік таемнай паліцыі мае эскімоскія рысы твару. Хоць і прыемна даведацца, што не толькі габрэяў можна вінаваціць у няшчасцях Расіі, аднак непакоіць, што Рыбакоў, пісьменнік габрэйскага паходжання, паўтарае звыклія стэрэатыпы, быццам расійскай таемнай паліцыяй кіравалі выключна не-расійцы. З іншага боку, адсутнасць людзей з эскімоскімі рысамі твару на Арбаце прымаецца як належае — абарона інтарэсаў меншасцяў не ўваходзіла ні ў расійскую, ні ў савецкую традыцыі.

Карацей кажучы, усе згаданыя намі творы працягвалі мацаваць цэнтрапалегласць імперскай візіі. Пры гэтым, паўторам за Саідам, яны імкнуліся стварыць уражанне, што ў *расійскіх творах канца XX ст. расійская культура працягвае ўнікаць хоць якога падазрэння ў сувязях з уладай*. Рыбакоў аблудна настойвае, быццам Саша, які паходзіў з цэнтра імперыі, не мае ў Сібіры большых правоў, чым Зіда. Гэтаксама як Распуцін не лічыць, што новапрыбылыя сем'і кшталту сям'і Гуськовых у «*Живи и помни*» не выцяснялі буратаў з іх земляў. Аднак на Арбаце Зіда была б адной з тых, хто мае эскімоскія або каўказскія рысы твару³⁷³, да якіх так падазрона ставіліся маскавіты ў 1990-х, а вось Сашу ў Сібіры не пагражае небяспека з боку карэнных жыхароў. Перад намі тыповое каланіяльнае стаўленне да Іншага, якое выяўляюць гэтыя на першы погляд спагадлівыя да чалавека пісьменнікі. Го-

³⁷³ У сучасным расійскім дыскурсе існуе азначэнне «*лицо кавказской национальности*». [Каментар перакладчыка.]

лас наратара ў іхніх творах не дазваляе ніякай поліфаніі, гэтыя аўтары не здольныя нават падумаць, што ўлада Масквы трымаецца паняволеннем карэнных жыхароў. Ад палітыкаў можна і не чакаць чуйнасці да падобных праблемаў, але пісьменніку такое недаравальна. Татальная заангажаванасць расійскіх пісьменнікаў у справах, датычных імперыі, рашуча адрознівае іх ад імперскіх пісьменнікаў еўрапейскага кантынента.

Паводле савецкай статыстыкі за 1979 г., у раёне возера Байкал, дзе адбываецца дзеянне большасці твораў Распуціна, жыло 353 000 буратаў. Таксама як і многія іншыя народнасці і плямёны, што сталіся ахвярамі імперыі, бураты былі падзеленыя паміж Савецкім Саюзам (цяпер — «Расійскай» Федэрацыяй) і Манголіяй. Ёсць падставы меркаваць, што бураты (многія з іх былі выцесненыя расійскімі пасяленцамі) могуць мець свае прычыны быць незадаволенымі чужынцамі і што пісьменнікі, якія закраваюць у сваіх творах Сібір, мусілі б узняць гэтае балючае пытанне. Але Распуцін гэтага не робіць. У адрозненне ад амерыканцаў, якія прайшлі цяжкі шлях самакрытычных даследаванняў датычна праблемы амерыканскіх індзейцаў, Распуцін і іншыя сібірскія пісьменнікі адмовіліся прызнаваць наяўнасць праблемы, ужо не кажучы пра тое, каб паспрабаваць вырашыць яе.

У апавесці Распуціна «*Живи и помни*» апавядаецца пра дзэрціра, які здолеў дабрацца да сваёй роднай сібірскай вёскі, куды не мог вярнуцца легальна. Гэты дзэрцір хаваецца ў тайзе ў лазні і таёмна сустракаецца са сваёй жонкай, якая пасля гэтых сустрэчаў зацяжарвае ды ўрэшце гіне падчас палявання на свайго мужа. Выглядала б цалкам натуральна, калі б праз гэтую гісторыю пісьменнік раскрытыкаваў дзяржаву, якая кінула сабе ў ахвяру такіх людзей, як Насцёна і яе муж Андрэй. Але замест гэтага аўтар заклікае чытачоў «жыць», каб біялагічна захаваць Расію, і «памятаць», каб захаваць родавую памяць. Калі б мы мелі справу тут з эстонцамі або латышамі, чыё біялагічнае выжыванне знаходзіцца пад пагрозай, можна было б зразу мець гэткую трывогу за свой род. Але на-

зва твора скіраваная да расійцаў, якім дакладна не пагражае выміранне. Падобныя заклікі пісьменніка фармулююць задачу выжыць любой цаной. Ён пераконвае сваіх чытачоў не супраціўляцца ўладзе і не змагацца за годнае жыццё, але проста жыць і працягваць існаванне свайго роду.

Такая інтэрпрэтацыя Распуціна — не фантазія заходніх навукоўцаў. Яна прапанаваная іншым сібірскім пісьменнікам, Віктарам Астаф'евым, які пракаментываў раман Распуціна наступным чынам: «*Живи и помни, человек, в беде, в кручине, в самые тяжкие дни и испытания: место твое — с твоим народом; всякое отступничество, вызванное слабостью ль твоей, неразуменьем ли, оборачивается еще большим горем для твоей Родины и народа, а стало быть, и для тебя*»³⁷⁴. Гэты заклік насамрэч вельмі далёкі ад талстоўскага «жыцця для Бога і сваёй душы».

Яшчэ адзін прыклад падобнага сентыментальнага імперыялізму можна знайсці ў аповесці Распуціна «*Пожар*» (1985). У гэтым творы распавядаецца аб вяскоўцах, чым продкам было загадана пакінуць цэнтральную частку Расіі і пасяліцца ў Сібіры. Тут не гаворыцца, калі адбывалася гэтае перасяленне — у савецкія часы або раней. Гістарычная неакрэсленасць сітуацыі цалкам адпавядае абстрактнай заангажаванасці Распуціна ў *расійскую* Сібір. Сярод нашчадкаў пасяленцаў ёсць Афанасій Броннікаў (Афоня) — паводле наратара, дабрадзеіны чалавек. Ён і галоўны герой аповесці Іван Пятровіч жывуць у вёсцы Сасноўка, дзе пануе «закон джунгляў» і дзе людзей рабуюць, збіваюць ды абражаюць, а савецкая ўлада не звяртае на гэта ніякай увагі. Пасіўнасць — галоўная адметнасць жыхароў гэтага жahlівага месца. І Афоня, і Іван

³⁷⁴ [Каментар перакладчыка] Рэцэнзію В. Астаф'ева на аповесць «*Живи и помни*» цытуе Валянцін Курбатаў, «*В тебе и вокруг: Предисловие*» // Валентин Распутин, *Уроки французского. Повести и рассказы* (Москва: Художественная литература, 1987), 7. Гэтая ж інтэрпрэтацыя паўтараецца ў Christel Lane, *The Rights of Rulers: Ritual in industrial Society: The Soviet Case* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981), 23.

калісьці жылі ў вёсцы Ягораўка, якую ўлады вырашылі затапіць, каб стварыць вадасховішча. Людзі паслухмяна перасяліліся, але засталіся эмацыйна прывязанымі да затопленай бацькаўшчыны. Напрыканцы аповесці Афоня кажа, што Ягораўка працавала на «*матушку-Россию*» і што ён хоча, каб пра гэта ўсе памяталі³⁷⁵.

Тут варта звярнуць увагу на два моманты: па-першае, гэта калектывісцкая сутнасць вяскоўцаў — гаворка тут ідзе не столькі пра людзей, не пра Івана, Машу ды іх сем'і, колькі пра «вёску Ягораўку», што складаецца з сарака двароў, пра вёску як пра цэнтральны элемент грамадскай арганізацыі. І героі тут выяўляюць не адданасць свайму дому, а адданасць гэтай форме супольнасці. Па-другое, галоўны сэнс гэтага калектывнага пасялення (такога, у якім не вылучаліся асобныя індывідуальнасці) быў не ў існаванні яго насельнікаў і не ў нейкім маральным ідэале, як Божы заповіт... Калі ў Афоні запыталі, што грамада будзе рабіць пасля пажару, ён адказаў: «*Жить будем*». Але «жыць» тут азначае не дзеля сям'і, Бога або ўласнай душы, а дзеля сутнасці, якая называецца Расіяй. Калі б Афоня сказаў: «Я шмат працаваў, таму іншым пасля мяне будзе жыць лягчэй», можна было б успрымаць яго як велікадушнага і неэгаістычнага чалавека. Калі б ён сказаў: «Я працаваў для свае сям'і» або «Я працаваў для сябе», нам лёгка было б зразумець і гэта. Калі б ён абвясціў, што яго жаданне заключаецца ў тым, каб жыць для свае душы, мы маглі б параўнаць яго з адухоўленымі сялянамі Талстога. Але што азначае жыць дзеля Расіі, магутнай дзяржавы, якой не пагражае знікненне, у адрозненне ад тых, каго яна заваявала?!

Пафасная прэзентацыя герояў, што жывуць на перыферыі, як дробных дэталей у вялізнай дзяржаўнай машыне відавочная ў гэтым і іншых творах, і згода Распуціна на такую ролю ягоных герояў — уражвае. Вялікая Брытанія здолела размежаваць свабоду ў метраполіі і рэпрэсіі ды

³⁷⁵ Распутин, *Последний срок, Прощание с Матерой, Пожар* (Москва: Советская Россия, 1986), 376.

тэрор за межамі метраполіі. Па-іншаму было ў расійскай імперыі — яна не забяспечыла сваёй тытульнай нацыі свабоду ад прыгнёту дзяржавы³⁷⁶. Дэвіз «лепш памерці стаячы, чым жыць уклечыўшы» — не для нашага аўтара. У яго аповедах дзяржава і зямля стаяць вышэй за чалавека. Такія пісьменнікі, як Распуцін і Астаф'еў, хутчэй падтрымліваюць імперскія памкненні Расіі коштам звычайных людзей, чым шукаюць выйсця з непраходнай багны калгаса. Няздольнасць разрозніваць інтарэсы чалавека і дзяржавы (адвечная загана расійскай палітычнай культуры) дамінуе і ў апошняй літаратурнай «школе», якая паўстала ў сацыялістычным рэалізме. Між іншым, такое пасіўнае стаўленне да палітычнай улады значна аблягчае эксплуатацыю народа дзяржавай. Калі б сяляне Сасноўкі паўсталі і дамагліся права вярнуцца ў свае вёскі ў цэнтральнай Расіі, яны б зменшылі каланіяльныя інтэнцыі дзяржавы, якая трымае акупацыю ў заваяванай Азіі задарагой для звычайных расійцаў цаной. Калі б яны заявілі, што Масква не павінна ўмешвацца ў іх справы, яны б пайшлі шляхам амерыканцаў, якія аднойчы сказалі сваё «не» Лондану. Але пакуль расійцы самі ахвяруюць сваім дабрабытам на карысць расійскай каланіяльнай хэнці, наўрад ці іх жыццё стане лепшым. Да таго ж і пісьменнікі кшталту Распуціна ўзмацняюць жаданне ахвяраваць сабой дзеля радзімы нават коштам нішчымнага жыцця ў неверагодна багатай Сібіры.

У апавяданні Віктара Астаф'ева «Падение листа» (1978) расійскія прэтэнзіі на Сібір выяўляюцца больш завуалявана, але і тут пісьменнік шукае прычыну расійскіх няшчасцяў зусім не ў тым месцы, скуль яны паходзяць. У гэтым творы аповед вядзецца ад першай асобы — наратар прагульваецца па адным з сібірскіх дамоў адпачынку. Ён заўважае наступствы перабывання тут людзей, якія не надта цанілі прыроду. Наратар апісвае зламанае вецце дрэваў, вытаптаную траву і пашкоджаны падлесак. Гэтыя

³⁷⁶ Так Бэрнард Сэмэл [Bernard Semmel] і Ірфан Хабіб (Irfan Habib) апісваюць дачыненні паміж Ямайкай і Вялікабрытаніяй. Цытуецца паводле: Said, *Culture and Imperialism*, 130, 345.

людзі маглі прыйсці сюды з селішча кшталту апісанага ў «*Пожаре*» Распуціна (але не настолькі згуртаванага, каб называцца вёскай), якое было толькі сукупнасцю пераселеных людзей, што і сталася прычынай страты імі пачуцця грамадзянскае адказнасці.

Увага наратары засяроджваецца на маленькім лістку бярозкі, які падае з дрэва (тут відавочны расійскацэнтрысцкі сімвалізм «*берэзкі*»). Падзенне лістка правакуе цэлую нізку абвінавачванняў, якія выразна адхіляюцца ад галоўнай тэмы расповеду. Не толькі гэты лес быў знішчаны, гаворыць наратар, але ўся гісторыя людзей, што жылі тут —

«их было тысячи и тысячи — ублюдков, костоломов, психопатов, чванливых самозванцев, и все они, начиная от инквизитора Торквемады, дубиной проламывающего неразумным черепа, чтобы вбить в них самую справедливую веру в господу бога, от конкистадоров, миссионеров, божьих слуг и всевозможных благодетелей, пекущихся о «свободе» и «чистоте» души человеческой, до припадочного фюрера и великого кормчего упорно пытались «искоренить» людские заблуждения»³⁷⁷.

Для не вельмі абазнанага ў Асветніцтве чалавека лакальны вандалізм у сібірскім лесе можна падацца зусім нязначным у параўнанні з паводзінамі гішпанскіх інквізітараў. Аднак Астаф'еву не трэба было шукаць сапраўдную жорсткасць так далёка — яе можна было знайсці бліжэй, у той жа самай Сібіры, якую ён апісваў. Замест Торквемады, чые практыкаванні з дубінамі любілі савецкія прапагандысты, Астаф'еў мог бы згадаць казака, якія заваёўваў Далёкі Усход і ў гонар якога назвалі горад Хабараўск. Вось адзін з мноства прыкладаў яго жорсткасці — Хабараў спаланіў некалькі сотняў карэнных жыхароў з дзецямі і смажыў дзяцей на рашотках, утвораных з целаў іх бацькоў³⁷⁸. Не

³⁷⁷ Виктор Астафьев, *Повести и рассказы* (Москва: Советский писатель, 1984), 684.

³⁷⁸ Harmon Tupper, *To the Great Ocean* (Boston: Little, Brown, 1965), 29. Цытуецца паводле: Mote, 44.

заўважаючы, што вінаватымі ў руйнаваннях з'яўляюцца канкрэтныя злачынцы, і не здолеўшы паставіць пытанне пра адказнасць дзяржавы за перасяленне вялікай колькасці людзей дзеля сваіх імперскіх мэтаў, Астаф'еў умацоўвае заганае кола расійскай прысутнасці ў Сібіры, калі людзі, спакушаныя патрыятычнымі заклікамі і вялікімі заробкамі, ехалі на сібірскія будоўлі і траплялі ў жахлівыя ўмовы жыцця, на якія рэагавалі вандалізмам.

У герояў Распуціна і Астаф'ева значна паменела аптымізму, раўнуючы з тыповымі героямі сацыялістычнага рэалізму, але ў асноўным яны істотна не адрозніваюцца ад сваіх папярэднікаў. Яны не задаюць пытанняў і не задумваюцца аб тым, што адбываецца ва ўласнай краіне, ужо не кажучы пра свет. Наратар сказа адгароджвае расійскіх пасяленцаў ад псіхалагічна складаных рэчаў, як і ад усведамлення таго, што ўлада ў яго дзяржаве — каланізатарская. Наіўнасць наратара скіроўвае чытача на няшчасці герояў, патрыятычную адданасць, змірэнне з лёсам, але не на балючыя праблемы цэнтра і перыферыі.

Рытуалы ўшанавання імперыі

На адным з плакатаў 1990 г. была выява савецкага расійскага пісьменніка Леаніда Лявонава і яго словы: *«Пора и нам, пора благоговейно, строго и вслух назвать свою путеводную, уже беззакатную звезду, единственно способную вдохновить наш народ на титанический подвиг воскресенья бедствующей Отчизны ... Священное, все еще полузапретное имя этой звезды давно на уме у всех — РОССИЯ»*³⁷⁹.

На гэтым узроўні міфалагізацыі радзімы прыгнёт індывідуума становіцца непазбежным. Эліты цывілізаваных нацыяў здолелі змякчыць і злагодзіць падобныя міфалогіі і даць ім належную ацэнку, бо арыентаваліся не толькі на ідэалагічнае выкладанне гісторыі, але і на

³⁷⁹ И. Печкин, Плакат, «Слово о вечном» (Москва: Панорама, 1990).

ўсведамленне філасофскіх супярэчнасцяў, якія вынікаюць з гэтых міфалогіяў. А вось расійская культура, як даводзілася намі ў першым раздзеле, упарта недаацэньвала логіка-спекулятыўную філасофію і ўхілілася як ад еўрапейскай схаластыкі, так і ад Асветніцтва, якія навучылі еўрапейскіх мысляроў рацыянальнаму мысленню. Расійскае культурнае і палітычнае жыццё ўсё яшчэ вызначаецца апеяцямі да *родины* як цэнтральнай праблемы сацыяльных і філасофскіх рэфлексіяў.

Прамова Раісы Гарбачовай у каледжы Вэлэслі 1 чэрвеня 1990 г. дазваляе нам лепш зразумець катэгорыю *родины* праз словы адной з найбольш адукаваных і інфармаваных жанчынаў у расійскім грамадстве. Зрэшты, яе візія мала адрозніваецца ад «аргументаў» простага чалавека ў творах Распуціна або прапагандысцкіх заявах Леаніда Лявонава. У сваёй прамове Гарбачова сказала, што любоў да радзімы — адзін з найбольш важных абавязкаў чалавека³⁸⁰. Зважаючы на звыклае расійскае атаясамленне *родины* з палітычнай дзяржавай, заўвага Гарбачовай можа разглядацца як небяспечны тэзіс: «Добрая ці кепская, але яна — мая дзяржава». Размежаванне нацыі, дзяржавы, народа, этнічнасці і мовы знікае ў дыскурсах такога кшталту, хаця на разрозненне гэтых паняткаў можна было б спадзявацца, улічваючы, што «Расійская» Федэрацыя — шматнацыянальная дзяржава, а Гарбачова з'яўляецца палітыкам. Прамова Гарбачовай засведчыла, што за Саветамі расійская мова закасцянела стасоўна праблемаў нацыяналізму і нацыянальнай ідэнтычнасці. Гарбачова размаўляла мовай расійскай міфалогіі XIX ст., а не мовай мадэрнай і развітай дзяржавы. «Рэжым па змоўчанні»³⁸¹ расійскага дыскурсу быў добра заўважны ў яе прамове.

Волкер Персы [Walker Percy] аднойчы сказаў, што мова — гэта жывы арганізм, якому могуць пагражаць пэўныя арганічныя захворванні. Яна таксама можа стаць закас-

³⁸⁰ <<http://www.csd1.tamu.edu/bushlib/firstlady/activities/wellesley.html>> (каментар Раісы Гарбачовай).

³⁸¹ Іншымі словамі — без зменаў. [Каментар перакладчыка.]

цянелай ці друзлай — у тым выпадку, калі ўпарта адпрэчвае новыя ідэі³⁸². Расійская мова сёння яшчэ не засвоіла мноства паняткаў і канцэпцыяў, якія заканстытуяваліся ў англійскай мове, — напрыклад, роўныя мажлівасці, удзел мяншыняў (у жыцці дзяржавы), пазітыўная дыскрымінацыя (абарона правоў меншасцяў), двухмоўная адукацыя, ідэалагічнае прыўлашчванне і да т. п. Яшчэ больш важна тое, што расійская мова застаецца нячужбынай да маральных дылемаў, абумоўленых, з аднаго боку, адданасцю бацькаўшчыне, з другога — павагай да правоў тых, хто не падзяляе сентыментальнага стаўлення да расійскай палітычнай міфалогіі, але вымушаны жыць у межах «Расійскай» Федэрацыі.

Як сталася так, што *родина* заняла галоўнае месца ў мове і літаратуры, — пытанне надзвычай важнае, але ім не зацікавіліся расійскія інтэлектуалы. Слоўнік удзельнікаў нацыянальна арыентаваных дыскусіяў у Расіі па-ранейшаму застаецца абмежаваным тымі лексэмамі і паняткамі, якія набылі дамінантнае значэнне цягам каланіяльнай гісторыі Расіі. У дыскурсе расійскай літаратуры даследаванне грамадзянскіх і палітычных каштоўнасцяў усё яшчэ канцэнтруецца любоўю да *родины*, зразуметай як імперская дзяржава³⁸³. Тут можна згадаць шавіністычныя заклікі Карла Райма [Carl Reim] да немцаў у XIX ст.: «Нашая Бацькаўшчына — святая зямля, нашы продкі абаранялі яе, праліваючы сваю кроў... Гэтая зямля, палітая крывёю герояў, — святая спадчына, і ніводнага метра яе мы не дазволім скрасці ў нас»³⁸⁴. Гэтыя каланіяльныя погляды (Нямеччына тады была імперыяй, якая ўлучала ў сябе і чужыя землі) трывала ўкаранёныя таксама і ў расійскім дыскурсе. Цес-

³⁸² Цытуецца з: Clifton Fadiman, ed., *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time* (New York: Doubleday, 1990).

³⁸³ Vera Tolz, «Conflicting 'Homeland Myths' and Nation-State Building in Postcommunist Russia», *Slavic Review* 57, no. 2 (Summer 1998), 267-294.

³⁸⁴ «On Developing a Patriotic and Monarchical Spirit» (1911) in Snyder, 167.

ная сувязь паміж пачуццём належнасці да расійскай нацыянальнасці і сквапнасцю да чужых земляў ускладняе працэс дэкаланізацыі ў дзяржавах былой расійскай сферы ўплыву і ў рэспубліках, якія цяпер знаходзяцца ў складзе «Расійскай» Федэрацыі.

Безумоўна, трэба акцэнтаваць увагу на каланіяльнай пазіцыі расійскіх пісьменнікаў, але будзем памятаць, што гэта не перакрэслівае насамрэч каштоўных аспектаў расійскай літаратуры. Апошняя рэмарка асабліва важная ў дачыненні да Салжаніцына, творчасць якога адлюстроўвае надзвычай важны перыяд расійскай гісторыі. Між іншым, ягоныя творы сведчаць не толькі пра выбудаваны Саветамі архіпелаг турмаў ды лагераў смерці, але таксама і пра стаўленне там да меншасцяў, што не заслугоўвалі той увагі, якую мелі расійцы. У «Архипелаге ГУЛАГ» і іншых творах Салжаніцын выяўляе маральнае забруджванне *заваяваных* земляў, аднак не як бяду перыферыі, але як яшчэ адно няшчасце, якое напаткала шматпакутную Расію. Стварэнне кепскай рэпутацыі Сібіры было часткай расійскага каланіяльнага праекта. У дачыненні да карэнных жыхароў Сібіры было зламыснасцю ачарняць іх бацькаўшчыну ў вачах свету толькі таму, што гэтага захацеў заваёўнік. Відавочна, Салжаніцын ніколі не задумваўся, што расійцы зрабілі ў дачыненні да Сібіры тое самае, што нацысты ў дачыненні да мястэчка Асвенцім, якое цяпер асацыюецца з пеклам гэтага свету. І хаця «Архипелаг ГУЛАГ» застаецца вельмі значным творам, гэта вельмі недасканалы твор.

Пакланенне *родіне* мела негатыўны ўплыў не толькі на карэнных жыхароў, але і на мяншыні, што жылі ў цэнтральнай частцы Расіі. Гэта асабліва відавочна ў выпадку габрэяў, раскіданых як па землях этнічнай Расіі, так і па іншых частках імперыі. Праўда, працэс навязвання расійцамі сваёй інтэрпрэтацыі габрэяў (як і некаторых іншых мяншыняў) быў не такім паспяховым, як у выпадку з узбекамі або каўказскімі народамі, таму што габрэі мелі мажлівасць прапанаваць свету ўласны наратыў пра сябе. Але калі б хтосьці захацеў да-

ведацца пра габрэяў Расіі ад расійскіх пісьменнікаў, то карціна была б сапраўды сумнай. «*Август четырнадцатого*» Аляксандра Салжаніцына (1971) — яшчэ адзін твор, які зацямяе рэальную сітуацыю гэтай і іншых мяншыняў у расійскай і замежнай свядомасці. Героі гэтага праграмнага рамана Салжаніцына — расійцы і вялікія еўрапейскія дзяржавы; усе іншыя характары-зуюцца пісьменнікам як нявартыя ўвагі. Салжаніцын не першы аўтар, які пісаў пра расійскую імперыю так, нібыта яна складаецца толькі з Расіі, але ад ахвяры камуністычнай імперыі можна было б чакаць большай чуйнасці ў гэтых пытаннях. Кніга спрабуе надаць імперскай Расіі імідж праваслаўнай нацыі-дзяржавы і таму цалкам замоўчвае інтарэсы разнастайных нацыянальных мяншыняў.

«*Август четырнадцатого*» — гэта цягамотны *roman-fleuve*³⁸⁵, але ў ім ёсць некалькі цікавых эпізодаў, найбольш захапляльныя з якіх датычацца Багрова, забойцы Пятра Сталыпіна. Як гэта часта бывае ў такіх выпадках, у пісьменнікаў лепей атрымліваецца апісваць злачынцаў, чым герояў, і як літаратурны персанаж Багроў апынуўся больш цікавым, чым міністр унутраных справаў Сталыпін або іншыя станоўчыя героі рамана. Ягонья пакуты перад забойствам завабліваюць чытача і трымаюць у напрузе, нягледзячы на відавочную антыпатыю да яго з боку Салжаніцына. Багроў апісваецца як маленькі, злы, павярхоўны чалавечак, які патурае сваёй хэнці. Паводле Салжаніцына, ён забівае Сталыпіна таму, што вырашыў, быццам Сталыпін наробиць шкоды габрэям. «*И такую ненависть в себе ощущал, что мог бы его глазами заколоть через бинокль*»³⁸⁶. Мажліва, ненаўмысна, але Салжаніцын тут перагукаецца са Львом

³⁸⁵ Раман-эпапея. [Каментар перакладчыка.]

³⁸⁶ Aleksandr Solzhenitsyn, *August 1914*, translated by H. Y. Willetts (New York: Farrar Straus, 1989), 528.

Александр Солженицын, *Август четырнадцатого*, Собрание сочинений в тридцати томах, Т. 8, Москва, 2006, 141. [Каментар перакладчыка.]

Талстым, які выяўляў (аднак непараўнальна больш тонка) пачуцці чачэнаў да расійцаў, якія зруйнавалі іх селішчы.

У адрозненне ад Багрова, Салжаніцын захапляецца Сталыпіным. Вобраз Сталыпіна ў рамане сведчыць пра тое, што Салжаніцын атаясамліваў сябе з ім больш, чым з якой іншай постаццю нядаўняй расійскай гісторыі. Глыбокая сімпатыя пісьменніка да Сталыпіна выяўляецца не толькі ў падрабязным апісанні гісторыі яго забойства і ў адпаведных акцэнтах яго паводзінаў, але перадусім у адмысловым выкарыстанні слоўніка. Салжаніцын характарызуе Сталыпіна эпітэтамі *яскравы, бліскучы і белы* — гэта адпавядае традыцыі расійскай агіяграфіі. У сцэне забойства Сталыпін глядзіцца вельмі прывабна: яго намеры — шляхетныя, ён любіць расійскі народ і працуе дзеля яго добра. Апошняе жаданне Сталыпіна (перад смерцю) — *бласлаўненне цара*. Ягоны летні касцюм — *белы*, Сталыпін стаіць *цвёрда*, з выпнутымі грудзямі — *герой новага часу*, падобны да Суворова і туркестанскіх генералаў Гумілёва, ратаўнік Расіі. Таму не здзіўляе, што ягоны забойца — падобны да змяі, злавеснай знешнасці, недаверлівы і спрытны на словы³⁸⁷. У нас ужо былі злыя чачэны, нікчэмны Напалеон, агідныя палякі і цяпер вось — падобны да змяі габрэй. Паводле наратары, [Сталыпіна] *«ранило ещё и само выражение тонкого убийцы»*³⁸⁸. У адрозненне ад Багрова, Сталыпін не адчувае нянавісці, але ён вельмі чуллiвы, а таму пакутуе, калі яго не любяць. На жаль, гаворыць наратар, куля, якая забіла Сталыпіна, таксама забіла і царскую дынастыю і саму Расію: гэта быў пачатак расстрэлу ў Екацерынбургу.

Цалкам верагодна, што Сталыпін насамрэч быў адной з тых нешматлікіх постацяў у расійскай гісторыі, якія супраціўляліся карупцыі — неад’емнай частцы расійскай улады. Ён меў высокую грамадзянскую свя-

³⁸⁷ Александр Солженицын, *Август четырнадцатого*, Собрание сочинений в тридцати томах, Т. 8, Москва, 2006, 605.

³⁸⁸ Тамсама, 224. [Каментар перакладчыка.]

домасць і, падобна, моцна любіў Расію. У адрозненне ад іншых тагачасных дзяржаўных дзеячаў, Сталыпін хацеў палепшыць становішча расійскіх сялянаў і пры гэтым захаваць моцную дзяржаву. Да таго ж ён хацеў зрабіць расійцаў квітнеючым народам. Таму рэформы Сталыпіна датычыліся толькі расійцаў, але на мажлівасці свайго народа наладзіць паспяховае самакіраванне ён глядзеў дастаткова песімістычна. Два розныя гісторыкі наступным чынам апісваюць уплыў Сталыпіна на нацыянальныя мяншыні і грамадзянскія свабоды ў Расіі:

«Сталыпін стварыў новы выбарчы закон, які сур'ёзна абмежаваў права ўдзелу ў выбарах... Гэта відавочна прэрэчыла канстытуцыі 1906 г., і ўчынак Сталыпіна можа разглядацца толькі як *coup d'etat*³⁸⁹.

Трэцяя Дума была, такім чынам, непрадстаўнічым органам, які ўзнік дзякуючы *coup d'etat* і фальсіфікацыі права на ўдзел у галасаванні»³⁹⁰.

«У Трэцяй Думе, якая распачала сваю працу ў лістападзе 1907 г., была зведзеная да мінімуму прысутнасць іншародцаў і ніжэйшых класаў грамадства. Цэлыя геаграфічныя рэгіёны не мелі сваіх прадстаўнікоў, і толькі 15 % насельніцтва атрымалі права ўдзельнічаць у выбарах. У памежных тэрыторыях — у Віленскай губерні — мусілі выбраць двух расійцаў, у Ковенскай — аднаго. Зменшылася колькасць украінскіх, беларускіх і літоўскіх дэпутатаў. Тады як адзін дэпутат з еўрапейскай часткі Расіі прадстаўляў 250 000 выбарнікаў, дэпутат ад кангрэсавай Польшчы³⁹¹ быў прадстаўніком 750 000 выбарнікаў.. Скаргі [палякаў] на тое, што іх успрымалі як грамадзянаў другога гатунку, былі рэзка асуджаныя прэм'ерам Пятром Сталыпіным, які

³⁸⁹ Дзяржаўны пераварот. [Каментар перакладчыка.]

³⁹⁰ Seton-Watson, 627.

³⁹¹ Кангрэсавая Польшча — Kongresówka — Польшча ў межах, вызначаных Венскім кангрэсам 1814 — 1815 гг. [Каментар перакладчыка.]

параіў ім ганарыцца тым, што яны з'яўляюцца расійскімі падданымі»³⁹².

Палітычныя манеўраванні Сталыпіна з'яўляюцца сумным прыкладам таго, як расійская імперыя коштам каланізаваных народаў спрыяла дабрабыту расійцаў і адначасова прадстаўляла тыранічных каланіялістаў узрам сумленнасці і непадкупнасці. Посткаланіяльныя крытыкі перагледзелі заходнія гісторыі літаратуры на прадмет падобных прыкладаў імперскага самасцвярджэння і каланіяльнае маргіналізацыі. Письменнікі, якія паходзяць з посткаланіяльнай Афрыкі, Азіі і Лацінскай Амерыкі, паглыбілі гэты аналіз — а Воўл Сойнка [Wole Soyinka] і Дэрэк Волкат [Derek Walcott] атрымалі за свае творчыя дасягненні Нобелеўскую прэмію. У былых белых калоніях еўрапейскіх дзяржаваў, такіх як Канада, Новая Зеландыя, Злучаныя Штаты і Аўстралія, з'явіліся свае спецыфічныя галасы ў посткаланіяльнай літаратуры, палітыцы і грамадскім жыцці. Але наступствы рэформаў Сталыпіна для тых, хто не атаясамліваў сябе з расійскай на-

³⁹² Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland* (Seattle: Univ. of Washington Press, 1974), 319. Вагонзак — яго еце называюць «столыпин» — устроены так же, як обычныя купіраваныя вагоны. Вдоль стэн с адной стораны узкій проход, по другую сторону — отдельные кабіны-купе. Только двері купе не сплошныя, а с решёткой. Одна сторона вагона глухая, а окна в коридоре забраны решётками, только снаружи этого не видно — решётки закрыты шторами. Снаружи смотреть — вагон как вагон, никто не догадается, что в нем везут арестантов. Правда, все окна наглухо закрыты и зашторены, никто не выглядывает, не машет рукой провожающим. Узрюмые и нелюбопытныя пассажиры, видно, собрались в этом вагоне. Внутри купе полки, по три одна над другой с каждой стораны. Между средними полками можно перекинуть щит — получаютя сплошныя нары. В общем, лежащих мест здесь — семь, если потеснитесь — восемь; а набивают в каждую кабіну-клетку обычно человек двенадцать — пятнадцать, а то и больше. Вдобавок — вещи заключённых. Анатолий Марченко, *Мои показания* <http://www.golubinski.ru/russia/marchenko.htm>. Эва Томпсан цытуе пераклад на ангельскую паводле: Anatoly Marchenko, *My Testimony*, translated by Michael Scammell (London: Pall Mall Press, 1969), 15-16. [Каментар перакладчыка.]

цыяй, не былі адлюстраваныя ў творах Салжаніцына. Тое, што пісьменнік не знайшоў месца ў наратыве сваёй гісторыі нацыянальным мяншыням, уражвае яшчэ і таму, што, калі пісаўся гэты твор, савецкая расійская імперыя ўжо распадалася на часткі. Калі пісьменнік XIX ст. быў яшчэ ў аблозе нікім не пахіснутаі імперыі, дык Аляксандр Салжаніцын пісаў многія свае творы тады, калі расійская імперыя (у сваёй савецкай версіі) часткова ўжо развалілася.

Падсумоўваючы, зазначым: расійскія пісьменнікі позняга савецкага і ранняга постсавецкага перыяду ў сваім разуменні палітычнай і этнічнай сітуацыі ў дзяржаве не выйшлі за межы XIX ст. У гэтым сэнсе англічане ўжо даўно навучыліся разрозніваць многія рэчы, але расійскія пісьменнікі па-ранейшаму апісваюць толькі сваіх выключна *расійскіх* герояў у розных месцах «Расійскай» Федэрацыі, брутальна не зважаючы на карэнных насельнікаў гэтых земляў. Расійскія інтэрпрэтатары распаду савецкай імперыі яшчэ так і не сфармавалі крытычнага падыходу да Расіі як да імперскай дзяржавы, якая абязлюдніла землі этнічнай Расіі, перасяляючы сваіх грамадзянаў у захопленыя часткі імперыі, да якіх тыя не мелі аніякага дачынення. Каб прадухіліць памкненні «белых калоніяў» самім вызначаць свой лёс, ім навязвалі досвед маскавітаў, выцяснюючы карэннае насельніцтва і ягоны наратыў. Дзеля замацавання ўлады Масквы над гэтымі тэрыторыямі пісьменнікі кшталту Распуціна і Салжаніцына навывперадкі імкнуліся стварыць вобраз імперыі, тоесны з этнічнай Расіяй. Наратар (ягоным віртуальным месцам заўсёды застаецца Масква) у гэтых кнігах мае прывілеяваную пазіцыю імперскага прамоўцы, таму ягоны расповед звычайна абмінае праблему імперскага гвалту на геаграфічных і культурных перыферыях. Паўнамоцнае месца ў цэнтры імперыі вызначае стаўленне пісьменніка да перыферыі, якая ацэньваецца ў візіі, заканстытуяванай цэнтрам, — як, напрыклад, бачанне Сашам сібірскіх начэй у творы Распуціна «*Век живи — век люби*».

Ігнараванне праблемаў нацыянальных мяншыняў імперыі ў рамане «*Август четырнадцатого*» можа

быць адной з прычынаў таго, чаму гэты твор так хутка «састарэў». Салжаніцын не схацеў прызнаць, што памеры імперыі і яе этнічная размаітасць былі галоўнымі чыннікамі будучага развалу расійскай дзяржавы. Ён адмаўляўся бачыць усе складанасці праблемаў расійскага імперыялізму, хаця і актуалізоўваў у сваіх раманах ды эсэ самыя розныя рызыкоўныя тэмы. Салжаніцын рытарычна пытаўся, чаму Расія ператварылася ў ГУЛАГ, але не заўважаў росту нацыянальнай свядомасці ў межах імперыі і таго, што немажліва ўтрымаць столькі нацыяў разам тымі спосабамі, якімі спрабавалі гэта рабіць Саветы. Ён абураўся здрадніцтвам пэўных мяншыняў, але нічога не казаў пра іх памкненне да свабоды. Письменнікі кшталту Распуціна, вядома, былі інтэлектуальна слабейшымі за Салжаніцына, і з гэтага іхнія лінгвістычныя і канцэптуальныя далягляды цалкам абмяжоўваюцца слоганамі імперыі і яе архаічнымі традыцыямі. Таму не варта асабліва бедаваць за іх, але ад Салжаніцына можна было чакаць большага.

Памкненне да задзіночання этнічнай Расіі, яе белых колоніяў ды нацыянальных мяншыняў было сталай характарыстыкай расійскай літаратуры ў позні савецкі перыяд. Письменнікі, якія закраналі ў сваіх творах Сібір, успрымаючы яе як крыніцу рэсурсаў для Расіі, пісалі ў класічным імперскім стылі, створаным заходнімі письменнікамі, якія калісьці ўспрымалі Афрыку і Азію як сенцы і кладоўку брытанскага і французскага народаў. Аднак у творах расійскіх письменнікаў народы Сібіры яшчэ пакрысе і знікаюць з агульнай візіі не толькі ў цяпершчыне, але і ў мінуўшчыне, таму ствараецца ўражанне, што там і няма каму дамагацца самастойнасці. Праз імперскія акулеры расійскія письменнікі працягваюць глядзець і на габрэяў. Позняя савецкая і ранняя постсавецкая літаратура сведчыць аб няздольнасці ўбачыць (не кажучы пра тое, каб абмеркаваць) праблемы, якія заходнія інтэлектуалы актыўна аналізуюць ужо паўстагоддзя.

Нежаданне расійскіх письменнікаў кранаць праблемы імперыі звязанае і са спрашчэннем расійскай мовы

за часамі камунізму. Паказальныя ў гэтым сэнсе спрошчаныя выслоўі «вясковых пісьменнікаў». Метафары, якімі яны апісваюць вясковую рэальнасць, страцілі сваю моц (у выніку занадта шырокага іх ужывання) яшчэ ў XIX ст. «Вясковыя пісьменнікі» па-ранейшаму звяртаюцца да расійскіх чытачоў як да тых, якія не маюць іншай суб'ектнасці, апрача біялагічнай ды родавай. Той кшталт нацыяналізму, якому спрыяюць гэтыя пісьменнікі, падтрымлівае не расійцаў як асобаў, але толькі расійскую дзяржаву.

Рыторыка ўладара, якая пастаянна выкарыстоўваецца ў расійскай літаратуры, падмацоўваецца рыторыкай дабрадзеінасці стасоўна заваяваных земляў. Распаведы Распуціна пра Сібір фармуюць грамадскае ўяўленне, што праз заваяванне Расіяй гэтых тэрыторыяў пакутуюць не карэнныя жыхары, а самі расійцы. Гэта спрошчанае бачанне імперыялізму, якому бракуе ўсведамлення сваіх уласных злачынстваў. Калі негры і арыенталы (жыхары Усходу) у Джозэфа Конрада таксама застаюцца маўклівымі, дык прынамсі з інтанацыі апавядальніка можна зразумець, што ім ёсць аб чым сказаць. Але ў Распуціна, Рыбакова, Астаф'ева або Салжаніцына няма нават знаку пра нешта такое. Да таго ж, сёння расійскі чытач сутыкаецца з лінгвістычнай і літаратурнай сітуацыяй, калі дамінуе маналог улады, якая не разумее сама сябе. Расійская мова цяпер знаходзіцца ў той стадыі, калі яна ўсё яшчэ адкідае канцэпцыі і ідэі, несумяшчальныя з канцэптам Расіі як «*imperium*». Таму застаецца нормай, што крыніцай усіх важных падзеяў у межах «Расійскай» Федэрацыі з'яўляецца толькі Расія і што культуры нацыянальных мяншыняў удзячныя Расіі за тыя выгоды, якія атрымалі ад яе. Пастаяннасць і нязменнасць канцэпту «*Россия*» прымаецца як належнае пісьменнікамі позняга савецкага перыяду. Яны ўсё яшчэ распавядаюць нам, што Расія — гэта магніт, які прыцягвае іншыя этнасы. Як мог бы ў гэтым выпадку сказаць Хомі Бхабха, настойліvasць такой аргументацыі ўжо сама па сабе з'яўляецца сведчаннем праблемаў імперыі. Бо за гучнымі заявамі пра еднасць ха-

ваецца ўсведамленне таго, што такая вялікая і пры гэтым надзвычай гетэрагенная дзяржава ва ўмовах дэмакратыі не зможа доўгі час заставацца адным цэлым. Рыторыка ўлады, скіраваная на захаванне задзіночанасці любой цаной, як і стварэнне тэкстаў, што мусяць прадухіліць або хаця б запаволіць дэзінтэграцыю, мажліва, маюць свае вытокі ў балючым для многіх пісьменнікаў усведамленні трагічнасці гэтай сітуацыі.

6. Навука і імперыя. Імперская ідэалогія ў савецкім літаратуразнаўстве: Віктар Шклоўскі і Дзмітрый Ліхачоў

Вышэй ужо адзначалася, што аўтарытэт Імперыі мусіць пацвярджацца даўніной і значнасцю мінулага³⁹³. Трываласць імперскага кіравання мацуецца не толькі вайсковай сілай, але таксама і гістарыяграфіяй. У царскай Расіі галоўным сродкам абароны імперыі былі войскі, літаратура і мастацтва, а не тэксты дыскурсіўнага кшталту, хоць апошнія і не ігнараваліся цалкам. У савецкай Расіі тэксты, якія актуалізоўвалі інтэрпрэтацыі і рэінтэрпрэтацыі мінулага і сучаснасці, пераважна выяўляліся ў творчасці гісторыкаў і літаратуразнаўцаў. У прыватнасці, была перагледжаная трактоўка мінулага Маскоўскай Русі — гэтае новае бачанне зафіксавала непарушную ўпэўненасць у легітымнасці расійскай імперыі, якой не сустракалася ў ранейшых расійскіх даследчыкаў.

Першы аналіз праблемы [case study] гэтых рэінтэрпрэтацыяў звязаны з Віктарам Шклоўскім, вядомым крытыкам фармалісцкага кірунку, які перажыў разгром фармалізму ў Савецкім Саюзе ў 1930-х гг. У адрозненне ад сваіх калег, якія адмовіліся ад фармалізму, калі той быў прызнаны палітычна варожым кірункам, Шклоўскі працягваў ім карыстацца. Ён толькі мадыфікаваў фармалізм у адпаведнасці з патрабаваннямі тагачасных уладаў³⁹⁴. Скарыстаўшыся патрэбай перагляду/

³⁹³ John H. Plumb, *The Death of the Past* (Boston: Houghton Mifflin, 1970), 41.

³⁹⁴ E. M. Thompson, «V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition», in Arnold McMillin, ed., *Aspects of Russian and Czech Literature: Selected Papers of the Third World Congress for Soviet and East European Studies* (Columbus, OH: Slavica, 1989), 11-21.

рэінтэрпрэтацыі мінулага Расіі, якое адпавядала б статусу супердзяржавы, Шклоўскі скіраваў свой талент на стварэнне новага бачання расійскай навукі і тэхнікі за часамі Пятра Вялікага...

У 1963 г. Нестар тэорыі сацыялістычнага рэалізму, Л. І. Цімафееў, наступным чынам вызначыў яго мэты: «Метад сацыялістычнага рэалізму перш за ўсё выяўляецца ў інтэрпрэтацыі падзеяў мінулага ў святле таго, што з'яўляецца цікавым для нас цяпер, у *адборы* [курсіў Эвы Томпсан] тых падзеяў, якія мы павінны ведаць сёння»³⁹⁵. Шклоўскі скарыўся. У працы «*О мастерах старинных 1714 — 1812*» (1951) ён зрабіў белетрыстычны агляд развіцця індустрыі зброі ў Расіі. Шклоўскі адзначыў, што пачатак гэтаму паклаў Пётр Вялікі, які заснаваў металургічны завод у Туле. Варта дадаць, што гэты завод дынамічна развіваўся, і цягам некалькіх гадоў ён стаў вырабляць зброю для ўсяго расійскага войска. Потым Пётр I стварыў яшчэ некалькі заводаў па вырабе зброі і даверыў іншаземцам кіраванне імі — не таму, што любіў іншаземцаў, а таму, што ў тыя часы расійскія тэхналогіі не маглі канкураваць з заходняй інжынерыяй. Некаторыя з гэтых замежных кіраўнікоў пазней не задаволілі цара, і тыя, хто не ўцёк за мяжу, былі арыштаваныя³⁹⁶.

Шклоўскі ў сваёй кнізе паспрабаваў паказаць, што поспехі ў працы тульскіх заводаў былі абумоўленыя ўмельствам расійцаў, а не замежнымі кіраўнікамі і спецыялістамі. Ён даводзіў, што сапраўдным героем быў зусім не англічанін Джон Джонс [John Jones], якому прыпісваюцца розныя вынаходствы і арганізацыя эфектыўнай працы тульскага завода, а людзі кшталту Якава Бацішчава, Андрэя Нартава і Льва Сабакіна — расійцаў, глыбока патрыятычных і гатовых трываць абразы з боку цара дзеля велічы Расіі. Абараняючы свой пункт гледжання, Шклоўскі спрабаваў аспрэчыць факты з класічнай кнігі пра гісторыю тульскага завода — «*Описание Тульского ору-*

³⁹⁵ Л. И. Тимофеев, *Основы теории литературы* (Москва, 1974), 737.

³⁹⁶ Alex de Jonge, *Fire and Water: A Life of Peter the Great* (New York: Coward McCann, 1980), 99-101, 242.

жэйнога завода в історическом і тэхніческом отношении» (1826) аўтарства І. Гамеля. Гамель быў калежскім радцам і чальцом разнастайных нацыяналістычных інстытуцыяў (таму малаверагодна, што ён змяншаў бы дасягненні расійцаў у поспехах тульскіх заводаў). Тым болей, што гэтую кніжку яму замовіў Мікалай I, які наўрад ці хацеў прыпісаць іншаземцам расійскія поспехі. Аднак цяпер склалася сітуацыя, якая патрабавала палепшыць вобраз Расіі пары Пятра Вялікага. Таму Шклоўскі паспрабаваў паказаць, што і Гамель, і цар Мікалай недаацэньвалі ўнёсак расійцаў у развіццё сусветных тэхналогіяў.

Вось ягоная аргументацыя. Шклоўскі сцвярджае, што ў 1770-я гг. адзін расіец, якога адправілі ў Англію вывучаць тэхнічныя навукі, насамрэч сам даваў ангельцам урокі абточвання металу. Гэтую выснову Шклоўскі робіць на падставе запісаў, якія сведчаць, што ў тыя часы нейкі расійскі майстар прамаўляў у Каралеўскай акадэміі ў Лондане. Шклоўскі таксама цытуе ліст ад расійскага амбасадара ў Брытаніі, графа Варанцова, які пісаў, што нехта Сурнін «можа зарабляць больш за 200 гіней на год». У пацвярджэнне думкі, што Сурніна ў Англіі цанілі больш, чым Джэймса Вата [James Watt], Шклоўскі дадае, што вынаходнік Джэймс Ват зарабляў толькі дзвесце фунтаў у год, а нейкі інжынер Рэні атрымліваў усяго сорок васьм гіней.

Але справа ў тым, што «мог зарабляць» зусім не азначае «зарабляе». Гэта проста пахвальная ацэнка Сурніна. Па ўсім відаць, што ў лісце цару граф Варанцоў прагнуў паказаць расійскіх майстроў з найлепшага боку, таму што кепская праца за мяжой азначала канфіскацыю іх земляў у Расіі. Інакш кажучы, Варанцоў прыпісаў Сурніну тое, што не мела месца ў рэальнасці. А Шклоўскі ўспрыняў пахвалу як рэальны факт і зрабіў выснову, быццам англічане значнай частцы сваіх тэхнічных уменняў навучыліся ў расійцаў³⁹⁷. Гэта класічная сітуацыя, якая ўвідавочнівае

³⁹⁷ В. Б. Шкловский, *Собрание сочинений*, т. 1 (Москва: Художественная литература, 1974), 737-738.

метады Імперыі па канструяванні традыцыі ўяўленняў пра сябе і дзеля ўнутранага «спажывання», і для ўсяго свету. «Збор твораў» Шклоўскага па-расійску, з якога тут прыводзяцца цытаты, сягнуў шмат якіх навуковых бібліятэк у Злучаных Штатах. І ягоныя інтэрпрэтацыі падобнага кшталту добра спрычыніліся да стварэння велічнага вобраза даўняй Расіі як у свядомасці расійцаў, так і іншаземцаў.

Іншы прыклад спрыяльнага для імперыі тлумачэння гісторыі — гэта маніпуляванне інфармацыяй пра машыны і механізмы, выстаўленыя ў тульскім музеі. Шклоўскі гаворыць, што ў 1940-х гг. ён бачыў абсталяванне для вырабу зброі, якое было створанае яшчэ да таго, як англічане апынуліся ў Туле. Адсюль робіцца выснова, што і абсталяванне, і працэс вытворчасці ў Расіі былі на высокім тэхналагічным узроўні і без англічан. Але з гэтага адразу паўстае пытанне: тады навошта яны тут былі патрэбныя? З часоў Пятра Вялікага ўся інфармацыя, звязаная з працай тульскіх заводаў, была засакрэчаная. Калі б расійцы маглі належным чынам кіраваць гэтымі заводамі, дык хіба б Пётр, а пасля Аляксандр I і Мікалай I дазволілі іншаземцам умешвацца ў працэс вытворчасці? Аднак Шклоўскі нават не ставіць такога пытання, ужо не кажучы пра спробу адказаць на яго.

Расійскія спецыялісты ў Туле без сумневу былі таленавітымі, але яны доўга заставаліся выключэннем з увагі на агульнае нішчымнае становішча расійскай індустрыі і тэхналогіі. У кнізе «*О мастерах старинных*» з мэтай падвышэння прэстыжу расійскай гісторыі сумнеўныя факты ўмацоўваюцца неверагоднай на тую пару рыторыкай (напрыклад, адзін рабочы гаворыць, што ён працаваў «для славы Расіі», нечым нагадваючы Афоню з «*Пожара*» Валянціна Распуціна). Праз такую карэкцыю рэальнасці Шклоўскі стварае ўражанне, быццам узровень расійскіх тэхналогіяў у XVIII і XIX стст. быў непераўздызеным³⁹⁸.

³⁹⁸ В. Б. Шкловский, *Собрание сочинений*, т. 1 (Москва: Художественная литература, 1974), 688.

Падобныя ідэалагічныя практыкі сталіся звыклымі для расійскага дыскурсу, калі эліты імперыі пачалі адчуваць неадпаведнасць паміж здольнасцю мілітарна супрацьстаяць іншым дзяржавам і адсутнасцю адпаведных сацыяльных ініцыятываў ды культурных артэфактаў. Перафразуючы каментар Анэт Гордан-Рыд [Annette Gordon-Reed] адносна гарачых спрэчак гістарыёграфу Томаса Джэферсана [Thomas Jefferson] пра ягоную сувязь з Сэлі Хэмінгс [Sally Hemings] (гэтыя спрэчкі не спыняліся да тае пары, пакуль аналіз ДНК не паказаў, што імавернасць такой сувязі досыць высокая), можна сказаць, што расійскія гісторыкі згадвалі адно тыя гістарычныя падзеі, якія адпавядалі вобразу іх краіны як найвялікшай сусветнай сілы³⁹⁹.

Дзмітрый Ліхачоў як літаратуразнаўца заўважна адрозніваўся ад Шклоўскага, іх пазіцыі часта апыналіся нават цалкам супрацьлеглымі. Шклоўскі быў пераважна літаратурным крытыкам, а Ліхачоў — гісторыкам літаратуры. Шклоўскі прыстасоваўся да савецкіх уладаў, а Ліхачоў быў як бы ў апазіцыі да яе (пэўны час ён правёў у ГУЛАГу). У палітычным сэнсе Шклоўскі належаў да левых, а Ліхачоў увесь час заставаўся прыхільнікам правых. Але іх аб'ядноўвала тое, што яны аднолькава змешвалі нацыянальную і імперскую ідэнтычнасці — гэта дазволіла Ліхачову супрацоўнічаць з дзяржавай дзеля ўмацавання «расійскае славы». Разгледзім далей рэінтэрпрэтацыю Ліхачовым некаторых твораў расійскай літаратуры XVII ст.

У адрозненне ад Шклоўскага, Ліхачоў намагаўся давесці не вышэйшасць расійскай культуры адносна заходняй, а іх роўнасць. У прыватнасці, ён спрабаваў паказаць, што развой заходняй і маскавіцкай культураў адбываўся па-водле аднолькавых траекторыяў. Бо хаця маскавіцкая культура ў нечым, бывала, і спазнялася раўнуючы з заходняй, але ў фундаментальных тэндэнцыях заставалася такой самай.

³⁹⁹ Annette Gordon-Reed, «Why Jefferson Scholars Were the Last to Know», *Houston Chronicle*, 4 November 1998.

У цэнтры ўвагі Ліхачова была сатырычная літаратура Масковіі XVII ст. Ён пісаў, што ў заходнім Сярэднявеччы сацыяльна-культурныя рэакцыі і чаканні датычна відовішчаў былі тымі ж, што і пазней у Масковіі за царом Аляксеем Міхайлавічам. У кнізе «Смеховой мир» древней Руси» (1976) Ліхачоў сцвярджае, быццам гэтыя два віды смеху грунтаваліся на аднолькавых сацыяльна-культурных запабяганнях: «Древнерусский смех относится по своему типу к смеху [европейскому] средневековому», — гаворыць ён⁴⁰⁰. Праграмная праца Ліхачова «Поэтика древнерусской литературы» (1967) пашырае гэтую падобнасць да еўрапейскага на ўвесь спектр літаратурнай творчасці: «Если характеризовать древнерусскую литературу, пользуясь «методом больших скобок», то следует признать, что она принадлежала по своей структуре к типу литератур средневековых (свойственному ранее и литературам Запада)»⁴⁰¹.

Каментары Ліхачова датычацца смеху маскавітаў XVII ст. (усе прыклады, прыведзеныя Ліхачовым у кнізе, акрамя аднаго, адносяцца да гэтага часу). Ліхачоў механічна выкарыстоўвае канцэпцыі, якія паўсталі ў адной культуры, да іншай, і ў выніку атрымліваецца скажоная карціна паўсядзённага жыцця маскавіцкага грамадства. Чаму Ліхачоў хацеў прыпісаць расійскай культуры неўласцівыя ёй рысы? Адной з прычынаў можа быць ягонае жаданне бачыць Расію ўфармаванай у еўрапейскую культурную парадыгму. Другая — гэта прага імперыі да гіпертрафіі сваёй значнасці: Расію трэба было паказаць «не горшай» за краіны лацінізаванай Еўропы. Далей мы адзначым сумнеўныя маніпуляцыі Ліхачова народнай літаратурай Масковіі, але спачатку звернемся да лацінізаванай часткі Еўропы эпохі Сярэднявечча.

Адной з характэрных праяваў сярэднявечнага смеху былі карнавалы і звязаныя з імі рытуалы ды звычаі. Фран-

⁴⁰⁰ Д. С. Лихачев, «Смеховой мир» Древней Руси (Ленинград: Наука, 1976), 9.

⁴⁰¹ Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы (Ленинград: Наука, 1967), 16.

цузскае свята «*Мардзі Гра*» [*Mardi Gras*] і баварскае «*Фашынг*» [*Fasching*] — гэта сучаснае водгулле тых карнавалаў, якія папярэднічалі Вялікаму пасту і падчас якіх часова скасоўвалася сацыяльная, палітычная і рэлігійная іерархія (а панавала адваротная). Гісторык карнавалаў Энід Вэлсфорд [Enid Welsford] адзначаў, што на час карнавалу «шляхетныя асобы прыніжаліся, сакральныя рэчы падпадалі прафанацыі, законаў амаль не прытрымліваліся, а этнічныя ідэалы змяняліся на супрацьлеглыя пад кіраўніцтвам Патрыярха, Папы або Біскупа Блазнаў»⁴⁰². У XII ст. у Францыі быў карнавал дурняў, падчас якога адбывалася поўная замена ўсіх статусаў на процілеглыя. Найменш значны дьякан з кафедральнага сабора абвяшчаўся біскупам, папам або каралём — у залежнасці ад мясцовай традыцыі — і вёў сваіх калегаў-дьяканаў на месца вышэйшага кліру. Там ладзілася парадыйная імша: алтар упрыгожвалі пудынгамі і кілбасамі, а традыцыйныя адказы вернікаў падчас службы замяняліся крыкамі ды выццём. Часам ладзіліся жартаўлівыя пасвячэнні ў біскупы. У 1498 г. жыхары горада Турнэй у Францыі злавілі колькіх клірыкаў з Нотр-Дама і «пасвяцілі» іх у біскупы. У іншых мясцінах тым жыхарам, што летась зрабілі найдурнейшы ўчынак, уручалі «крыж абата». Праводзіліся таксама падобныя цырымоніі палітычнага кшталту — варта прыгадаць хаця б традыцыю абіраць караля і каралеву карнавалу. З непрыхаваным здэкам над дзейным манархам, натоўп «абіраў» каралём карнавалу кагосьці з паспалітых.

Псіхааналіз навучыў нас інтэрпрэтаваць такія праявы весялосці зыходзячы з іх амбівалентнасці. Пратэст супраць рэлігійных нормаў і канонаў быў абавязковым, але не адзіным складнікам гэтых дзеяў. Свецкія і рэлігійныя ўлады хаця і без асаблівай ахвоты, але ставіліся досыць талерантна да падобных блазнаванняў. Дастаткова сказаць, што ў сярэднявечных універсітэтах, якія былі барометрам тагачасных настрояў, студэнты падчас карнавалу мелі даўжэйшыя вакацыі, чым на Раство або Вялікдзень⁴⁰³.

⁴⁰² Enid Welsford, *The Fool: His Social and Literary History* (London: Faber & Faber, 1935), 199.

⁴⁰³ Will Durant, *The Age of Faith* (New York: Simon & Schuster, 1950), 929.

Зважаючы на аўтарытарныя законы сярэднявечнага грамадства, такая талеранцыя падаецца вельмі дзіўнай. Як гэта можна было б патлумачыць? Каб адказаць на пытанне, звернем увагу на сувязь паміж смехам і законам у сярэднявечнай Еўропе.

Карнавальныя штуркі і глумлівыя рэлігійныя цырымоніі падаваліся смешнымі жыхарам сярэднявечных гарадоў, таму што яны азначалі вызваленне ад нормаў, перакручвалі свет дагары нагамі, нібыта перайначвалі ўсё, што звычайна ўспрымалася як нармальны лад жыцця. Як адзначыў Эрнст Курціус [Ernst Curtius], у сярэднявечнай Еўропе існаваў топас «перакуленага свету», які быў адным з падставовых апірышчаў сярэднявечнага смеху⁴⁰⁴. А ягоную сутву пазней вызначыць Кант у роздумах пра смех як пра раптоўнае ператварэнне напятага чакання ў нішто⁴⁰⁵.

З такіх карнавальных традыцыяў паўстаў і знакаміты раман Франсуа Рабле «Гарганцюа і Пантагруэль». Гэтая кніга поўніцца прыкладамі сярэднявечнага смехавога топасу: усё, ад нараджэння і навучання Гарганцюа і Пантагруэля да наведвання Пантагруэлем зямлі Сацін і заснавання ім абацтва Thélème⁴⁰⁶, адбываецца ў перакуленым дагары нагамі свеце. Гэтае абацтва ёсць поўнай супрацьлегласцю сярэднявечнай візіі манастыра. Яно прымае і мужчынаў, і жанчынаў (патрэбна толькі, каб яны былі маладымі ды прыгожымі), кожны свабодны туды прыйсці і сысці адтуль, калі яму схочацца, і ў сваіх учынках можа кіравацца любымі мажлівасцямі ды падставамі. Галоўнае правіла гэтага манастыра — рабі ўсё, што хочаш. Такія гісторыі чытачам Рабле падаюцца смешнымі, бо апісваюць перакулены свет, але чалавек, які смяецца, не ўспрымае яго сур'ёзна, бо гэты свет існуе па правілах, якія супярэчаць агульнапрынятым. Калі мы пагодзімся з меркаваннямі Канта пра смех, дык атрымліваецца, што

⁴⁰⁴ Ernst R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern: Francke Verlag, 1948), 106.

⁴⁰⁵ Immanuel Kant, *Werke*, vol. 5 (Wiesbaden: Im Insel Verlag, 1957), 437-438.

⁴⁰⁶ Тэлемакага абацтва. [Каментар перакладчыка.]

панятак закону мусіў быць моцна ўкаранёны ў сьвядомасьць сярэднявечных еўрапейцаў і шанавацца імі — толькі ў такім выпадку адхіленне ад яго падавалася нерэальным, а таму смешным. Варта яшчэ падкрэсліць, што гэтыя сярэднявечныя забавы не станавіліся падставай для інквізіцыйнага пераследу, не зважаючы нават на тое, што фармальна кожны карнавал адпрэчваў паноўную дактрыну. Між іншым, апошняе з'яўляецца сведчаннем высокай ступені даверу сярэднявечных уладаў да сваіх падданных. Боязь, што знявага ладу, які лічыўся непарушным канонам, можа прывесці да адмовы ад яго, відавочна, была не настолькі моцнай, каб улады намагаліся выкараніць карнавалы. Падобнай пазіцыі трымаецца і Эрнст Курціус у сваёй аналітыцы *Weltanschauung*⁴⁰⁷ тыповага мужчыны і жанчыны Сярэднявечча.

Звернемся цяпер да смехавых расійскіх твораў XVII ст. Ці сапраўды ў іх выяўляюцца аналагічныя працэсы, ці топас перакуленага свету, базавы для сярэднявечнага еўрапейскага смеху, быў падставай смеху і ў Маскве? Паводле Ліхачова, «*Калязинская челобитная*» — гэта тыповы прыклад маскавіцкага смеху. Тут распавядаецца гісторыя архімандрыта Гаўрыіла, які запатрабаваў у сваім манастыры выконваць «нязвычайныя» звычаі і рытуалы, а менавіта загадаў манахам рана падымацца, ісці ў царкву і маліцца, змусіў іх пасціцца і насіць сціпую вопратку, а яшчэ выдаткоўваў грошы на ладан і свечкі. Манахі паскардзіліся на гэтыя эксперыменты епіскапу і звярнуліся з просьбай пра аднаўленне старога ладу жыцця.

Мяркуюцца, што «*Калязинская челобитная*», як і апісанне Тэлемскага абацтва, мусіць быць смешнай. Але калі ў выпадку з абацтвам мы смяемся з адхіленняў ад правілаў, дык у «*Челобитной*» — з правілаў. У тоне «*Челобитной*» няма варожасці або асуджэння шалапутных манахаў. Адзіная мараль, якая можа вынікаць з гэтай гісторыі, прыводзіць да высновы, што калі хтосьці

⁴⁰⁷ Светаўспрыняцця. [Каментар перакладчыка.]

мае мажлівасць унікнуць правілаў, дык яму варта гэ-та зрабіць. Калі б нам давлялося ацэньваць расійскі смех XVII ст. на падставе гэтай гісторыі, мы мусілі б сказаць, што ў даўняй Масковіі смех звязваўся з ігнараваннем закону. Смеючыся з кагосьці, хто, у адпаведнасці з правіламі, быў дасканалым настаяцелем, чытачы «Челобитной» выяўлялі настроі, што прыніжалі правілы і «свет, які мусіў бы быць» (у адпаведнасці з сярэднявечнымі нормаў), і прымалі за норму «перакулены свет». У «Калязинской челобитной» смяюцца са свету, які адпавядае правілам, — з ідэальнага свету.

Паглядзім, ці смехавы топас такога кшталту яшчэ дзе сустракаецца ў даўняй расійскай літаратуры. Наратыў «Сказание о роскошном житии и веселии» апісвае ідэальны свет, дзе ўсяго даволі і дзе цякуць малочныя ды мядовыя рэкі. Карацей кажучы, гэта расійская версія «*Aurea prima sata est aetas, que vindice nullo, / Sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat*»⁴⁰⁸ Авідзія. Але ў адрозненне ад апісанняў Залатога Веку Авідзія «Сказание», паводле задумы, мусіць быць смешным. Пра гэта сведчаць падманныя «накірункі дарог», прыведзеныя ў канцы твора:

*«А прямая дорога до тово веселья — от Кракова до Аршавы и на Мозовшу, а оттуда на Ригу и Ливлянд, оттуда на Киев и на Подолецк, оттуда на Стеколню и на Корелу, оттуда на Юрьев и ко Брести, оттуда к Быхову и в Чернигов, в Переяславль и в Черкаской, в Чигирин и Кафимской. А кого перевезут Дунай, тот домой не думай»*⁴⁰⁹.

Пакручастая аблуда гэтай тапаграфіі ўмацоўваецца размоўнымі назвамі гарадоў і рэгіёнаў — *Аршава, Мозовша, Подолецк, Корела*, а таксама бязглузда рыфмаванымі фразамі (*а кого перевезут Дунай*). Зноў-такі, дзівіць тое,

⁴⁰⁸ Напачатку быў век залаты, калі без законаў, паводле ўласнае волі шанавалі справядлівасць і сумленнасць. [Каментар перакладчыка.]

⁴⁰⁹ *Русская демократическая сатира XVII века*, ред. В. П. Адрианова-Перетц (Москва: Наука, 1977), 33.

што ролю смехавога топасу тут выконвае хутчэй Залаты Век, чым падманная тапаграфія і скажонныя словы. Падставай смеху становіцца ўпарадкаванае і заможнае жыццё, а не памкненне да яго. Свет, які жыве паводле закону, выяўляецца аб'ектам насмешкі, у той час як свет без законаў *успрымаецца нормай*. З супрацьстаяння гэтых наратываў паўстае скрайне цынічнае стаўленне да жыцця. Яны адмаўляюць мажлівасць справядлівага і заможнага ладу для чытачоў згаданых твораў. Інакш кажучы, у Масковіі XVII ст. складовай часткай светапогляду паспалітага чалавека была ідэя, што дабрабыт і весялосць прызначаныя адно для тых, хто мае ўладу, і што ідэя адслання іх ад палітычнай улады — гэта смешная ідэя.

Далей звернемся, напрыклад, да «*Повести о Шемякинном суде*», якая мела вялікую папулярнасць і шматразова перавыдавалася⁴¹⁰. У ёй распавядаецца пра двух братоў, адзін з якіх быў заможны, а другі бедны. Апошні доўгі час жыў коштам багатага (*богатый же слушался много лет убогова*), пакуль той урэшце не стрываў і не падаў у суд на свайго брата за неналежнае абыходжанне з пазычаным канём. На шляху да суда праз нядбаласць беднага брата загінула два чалавекі. Цяпер ён ужо абвінавачваўся не па адной, а па трох справах. На судзе бедны брат паказаў суддзю камень, загорнуты ў анучу. Суддзя падумаў, што гэта хабар, і апраўдаў беднага брата па ўсіх трох справах. Калі прыйшоў час даваць хабар, бедны брат сказаў суддзю, што збіраўся забіць таго, калі б вердыкт быў супраць яго. Суддзя ўсцешыўся, што ўнікнуў смерці, і дазволіў беднаму брату беспакarana сысці. З грашымі сваіх колішніх ахвяраў бедны брат пайшоў дадому, радуючыся і праслаўляючы Бога (*убоги отыде в дом свой, радуясь и хваля Бога*).

Можна, вядома, настойваць на тым, што гэты твор усяго толькі абараняе бедных у іх супрацьстаянні з багатымі — менавіта так ён інтэрпрэтуецца ў выданні «*Русская демократическая сатира семнадцатого века*» (1977). Таму

⁴¹⁰ Wiktor Jakubowski, «Piśmiennictwo zjednoczonego państwa moskiewskiego», *Literatura rosyjska*, vol. 1, edited by M. Jakóbiec (Warsaw: PWN, 1970), 140.

чытач мусіць весяліцца з нечаканай перамогі беднага і слабога над моцным і багатым. Але гэта калі не заўважаць, што тут перадусім дамінуе цынiзм, а не справядлівае абурэнне доляй бедных. Бедны брат — жорсткі, эгаістычны і несумленны. Да таго ж ён — нядбалы працаўнік. Ягонае беспакаранасць мацуе думку, што беззаконне — гэта норма існавання. Гэта гісторыя махляра, які застаецца пераможцам, тады як тыя, на чым баку праўда, — ягоны брат, забітыя і сам закон — высмейваюцца. Зноў-такі, смех тут датычыцца парушэння правілаў і нормаў.

Яшчэ адзін падобны прыклад мы знаходзім у «Сказанні о крестьянском сыне», дзе злодзей рабуе дом селяніна. Падчас рабавання ён мармыча нейкія словы, падобныя да пабожных (як выявілася пасля, гэтыя былі блюзнерствы), таму селянін, думаючы, што гэты анёл спусціўся з нябёсаў і наведаў ягонае жылло, дазваляе злодзею сысці са сваім дабром. Чытач застаецца з «мараллю», што выкарыстанне да месца блюзнерства дае неблагі плён. З чаго можна зрабіць выснову, што апаганьванне нормаў, правілаў ды ідэалаў было пашыраным элементам смехавой культуры ў старадаўняй Масковіі, што смех скіроўваўся на тых, хто прытрымліваўся закону, у той час як яго парушэнне становілася прадметам захаплення.

Тое самае можна сказаць і пра найбольш вядомы расійскі сатырычны твор XVII ст. — «Повесть о Фроле Скобееве», у якім распавядаецца, як разумны махляр перамог недалужнага і сумленнага чалавека. Англіійскі навуковец Энтані Стокс [Anthony Stokes] заўважыў: «Гэтая аповесць не мае нават таго апраўдання, што скандальныя паводзіны апісваюцца як папярэджанне, якое б стрымлівала грэшнікаў». Махляр і злодзей, так увесць час называюць Фрола, дасягае багацця і поспеху праз падман⁴¹¹. Стокс мог бы паўтарыць тыя самыя словы *mutatis mutandis*⁴¹² датычна большасці сатырычных твораў

⁴¹¹ Anthony Stokes, «Literature of the Seventeenth Century», in John Fennell and Anthony Stokes, eds., *Early Russian Literature* (London: Faber & Faber, 1974), 258.

⁴¹² Зрабіўшы адпаведныя змены. [Каментар перакладчыка.]

Москові сямнаццатага стагоддзя. Усе яны сцвярджаюць, што «нармальны свет» або прывідны, або варты смеху, а сапраўдны толькі «перакулены свет». Калі ў заходняй сярэднявечнай літаратуры пераважала перакананне, што свет «мусіць» быць правільным, што людзі «павінныя» жыць добра і што іхнія няшчасці і беды — гэта ў пэўным сэнсе адхіленне ад «нормы», дык у даўняй расійскай літаратуры ўсё наадварот. Нармальным лічыцца хлусіць ды красці, і падтрымліваюцца махляры, а не сумленныя людзі, таму што менавіта махляры заўсёды маюць поспех, а сумленныя — прайграюць.

Гісторыкі пацвярджаюць адсутнасць у тагачасным дыскурсе расійскай культуры канцэпту закону. Рычард Пайпс [Richard Pipes] піша:

«Тыя, хто вывучаў жыццё сялянаў у Расіі, адзначалі, што мужык не меў пачуцця закону як чагосьці сталага, заўсёднага, чагосьці ўкаранёнага ў вышэйшай рацыянальнасці. Ён меў толькі вострае адчуванне дзеяння закону ў канкрэтных выпадках — то бок, выкананне дэкрэта або распараджэння. Калі мужыку загадвалі штосьці зрабіць і ён не мог унікнуць гэтага, дык выконваў загад. Але ён ніколі не бачыў логікі, якая абгрунтоўвала б гэтыя каманды, і слухаўся толькі таму, што яго змушалі. Энгельгарт, аўтар бліскучых эсэяў пра жыццё сялянаў, больш за стагоддзе таму пісаў, што сяляне нават не разумеюць, з чаго гэта яны мусяць плаціць штогод падаткі, хаця і раней заўжды рабілі гэта. Кожнага году сяляне чакалі на выхад новага дэкрэта, паводле якога яны мусілі б сплочваць падаткі — калі б такі дэкрэт не з'явіўся, яны б не плацілі. Гэта выразнае адрозненне ад заходняга разумення закону»⁴³.

Ліхачоў быў добра абазнаным даследчыкам расійскай праблематыкі, і ён, вядома ж, ведаў пра з'яву, апісаную Пайпсам. Аднак насуперак фактам гісторыі і літаратуры

⁴³ Richard Pipes, «Diplomacy and Culture: Negotiation Styles», in *Arms Control: Myth versus Reality*, edited by Richard F. Staar (Stanford: Hoover Institution Press, 1988), 156.

сцвярджаў, што паміж маскавітамі і заходнімі грамадствамі не існавала прынцыповых адрозненняў у сацыяльных паводзінах і палітычнай культуры. Інтэрпрэтацыя Ліхачова — гэта ягоны ўнёсак у намаганні Расіі дастасаваць еўрапейскія стандарты да расійскай імперыі, каб змяніць погляды на яе як расійскіх, так і замежных даследнікаў расійскай культуры. Але чаму Ліхачоў даводзіў тое, што давесці было немажліва? Адкуль бярэцца гэтае трывала зняважлівае стаўленне да належных правілаў паводзінаў, і з чаго топас «свету, які жыве паводле правілаў» набывае ў маскавіцкай літаратуры сатырычнае адценне? Чаму адваротная сітуацыя была ў Заходняй і Сярэдняй Еўропе? Прынамсі часткова гэта можа тлумачыцца наступнымі прычынамі⁴⁴.

Па-першае, цытаваныя вышэй гісторыі (таксама як і вершаваныя гісторыі, выдадзеныя ў зборніку «*Русская демократическая сатира XVII века*») падштурхоўваюць да высновы, што тады ў Расіі існавала тэндэнцыя аб'ядноўваць смех і знявагу да закону або смех і грахоўнасць (нагадаем, што на тую пару ў Масковіі не было падзелу паміж царквой і дзяржавай). Таму законапаслухмяныя паводзіны высмейваліся і падаваліся смешнымі чытачам гэтых «дэмакратычна-сатырычных» твораў — натуральна, яны не падтрымлівалі, а дыскрэдытавалі закон. А вось у лацінізаванай Еўропе адбываліся цалкам адваротныя працэсы: сярэднявечны смех грунтаваўся на перадумове, што смешным з'яўляецца адхіленне ад закону. Тагачасная Масковія, відавочна, пераймалася пазбаўленай смеху візантыйскай традыцыяй, якая радыкальна адрознівалася ад заходняй, што дазваляла жарты, пародыі і рытуалізаваныя адхіленні ад закону. Візантыйскае хрысціянства ставілася да веселасці і смеху значна больш сувора ў параўнанні з заходняй царквой. Два ўлюбёныя святыя расійскага праваслаўя Іаан Залатавуст і Яфрэм Сірын увогуле выказваліся супраць смеху

⁴⁴ Юрий Лотман, «О двух типах ориентированности культуры», у: *Статьи по типологии культуры* (Tartu: Univ. of Tartu Press, 1970), 86-98.

і всеялосці. Хаця павучанні Яфрэма адрасаваліся хутчэй манахам, чым простаму люду, яны ўспрымаліся як прызначанья і для тых, і для другіх⁴¹⁵. У XVI ст. падарожнікаў уражвала адсутнасць забаваў у паўсядзённым жыцці гэтай краіны⁴¹⁶. Мажліва, Яфрэм, хай сабе і ўскосна, але спрычыніўся да прапаведавання пазбаўленага радасцяў жыцця ў «*Домострое*» — кнізе XVI ст., якая вучыла хатняму побыту. У кнізе сцвярджаецца, што ігра на *бандуры*, смех ды танцы — гэта найпросты шлях да пекла. Яна раіць бацькам не ўсміхацца сваім сынам, а наадварот — у стасунках з імі быць суровымі і панурымі⁴¹⁷. А вось папулярныя на Захадзе святыя былі схільныя да талерантнага і нават прыхільнага стаўлення стасоўна всеялосцяў: Бенедыкт не адмаўляў памяркоўны смех, казанні Антонія аздабляліся пабожнымі досціпамі, а Марцін нават сам быў схільны да рэлігійных жартаў. Таксама і схаласты, як правіла, не былі супраць смеху ды жартаў⁴¹⁸.

Карацей кажучы, візантыйскі аскетызм паспрыяў варажаму стаўленню да смеху, якое сталася характэрным для тагачаснай Масковіі. Урэшце візантыйская традыцыя аформілася ў закон. У 1648 г. малады цар Аляксей Міхайлавіч выдаў некалькі загадаў, якія прадугледжвалі цялесныя пакаранні («кнут») для тых асобаў, якія публічна або сам-насам смяяліся, жартавалі ці спявалі песні, гулялі ў карты, шахматы, іншыя гульні або нават проста гайдаліся на арэлях⁴¹⁹. Гэтыя загады датычыліся не толькі вандроўных музыкаў ды актораў (*скоморохов*), але і прыватных асобаў. У 1672 г. цар Аляксей, парушаючы ўласныя

⁴¹⁵ Я хацела б падзякаваць прафесару F. J. Thomson з University of Antwerp за тое, што звярнуў на гэта маю ўвагу.

⁴¹⁶ «The Account of George Turberville», in *Rude and Barbarous Kingdom*, edited by L. E. Berry and R. O. Crummey (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1968), 76.

⁴¹⁷ *Домострой* (Москва: 1882). Цытуецца з: Bradda Books Reprints (1971), 57-62, 68.

⁴¹⁸ Curtius, 421-423.

⁴¹⁹ А. М. Скабичевский, «Аскетические недуги в нашей современной передовой интеллигенции», *Русская мысль* 21 (кастрычнік-лістапад 1900), 24.

загады, папрасіў маскоўскага святара Готрыда Грыгорыя арганізаваць тэатральную трупу дзеля пацехі свайго двара. Грыгорый выканаў ягоную просьбу і стварыў першы расійскі тэатр, які пры маскоўскім двары паставіў некалькі стылізаваных п'есаў на біблейную ды гістарычную тэматыку. Аляксей так пераймаўся парушэннем уласнага закону, што нават раіўся са сваім духоўнікам, як яму быць далей (той адразу ж вызваліў цара ад падпарадкавання яго ўласным загадам). Маскоўскі тэатр праіснаваў усяго чатыры гады. Цар Фёдар пасля смерці Аляксея зліквідаваў яго.

У 1551 г. быў выдадзены зборнік царкоўных правілаў «Стоглав», у якім асобны раздзел прысвячаўся асуджэнню забаваў, звязаных са скамарохамі. «Стоглав» забараняў запрашэнне вандроўных артыстаў на вяселлі або ў царквы. У зборніку са скрухай адзначалася паблажлівасць святароў, якія дазвалялі вандроўным артыстам суправаджаць да царквы вяселлі, і забараніў падобнае непатрэбства⁴²⁰. Даследуючы гэтае пытанне, Расэл Згута [Russell Zguta] адзначаў, што і дзяржаўныя ўлады, і царква ставіліся да скамарохаў з больш або менш прыхаванай варожасцю⁴²¹. Цалкам верагодна, што гэтая варожасць пашыралася і на іншыя віды забаваў.

Правілы, сфармуляваныя ў «Стоглаве», функцыянавалі да сярэдзіны XVII ст., калі скамарохі былі практычна выцесненыя з маскавіцкага жыцця. Цар Аляксей забараніў іх сваімі ўказами 1648 г., а царква адлучыла іх у 1657 г.

Стараверы таксама асуджалі пацехі і забавы. Авакум, апісваючы сваё жыццё, распавёў, што аднойчы, калі ён сустрэў вандроўных скамарохаў, дык пачаў ламаць іх інструменты і выпусціў на волю мядзведзяў. Гэта было бясспрэчна добрым учынкам адносна мядзведзяў, але наўрад ці з'яўлялася такім у дачыненні да скамарохаў.

Характэрна, што ў апошнія гады свайго кіравання цар

⁴²⁰ *Стоглав*, ред. Д. Е. Кожанчиков (СПб.: Академия Наук, 1863), 135-136.

⁴²¹ Russell Zguta, *Russian Minstrels: A History of the «Skomorokhi»* (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1978), 45-80.

Іван Жахлівы, які вылучыўся асаблівай жорсткасцю і дэспатызмам, шмат часу праводзіў у кампаніі скамарохаў⁴²². Адночы ён прымусіў архіепіскапа Пімена прайсці праз горад у кампаніі «весёлых людзей» (яшчэ адна назва вандроўных артыстаў). Асацыяцыя тыраніі з пацехамі відавочна яшчэ больш узмацніла грамадскую думку, якая пэўным чынам звязвала грэх з забавамі.

Падаецца, што смех і ачарненне «свету, які мог бы быць» — гэта два бакі аднаго медаля. Гэтая тэндэнцыя аказала вялікі ўплыў на сатырычную літаратуру даўняй Расіі і абумовіла яе канцэптуальнае адрозненне ад еўрапейскай. Ідэя грахоўнасці смеху як такога ніколі не ўкаранялася ў заходніх грамадствах з іх штогадовымі карнаваламі і даўняй традыцыяй спантаных забаваў, з якімі ні царква, ні дзяржава не вялі актыўнай барацьбы. Магчыма, якраз асцярожлівае стаўленне да смеху ў Масковіі і было адной з падставовых прычынаў з'яўлення ў Расіі сатырычнай літаратуры, якая высмейвала закон і «свет, які існуе ў адпаведнасці з правіламі». Інакш кажучы, смех займеў статус забароненага плоду і з гэтага *стаў асацыявацца з парушэннем закону*. Пакрысе высмейванне «свету, якім ён мусіў бы быць» і зняслаўленне «свету, які жыве паводле правілаў» або «ідэальнага свету» ператварылася ў сталы топас старажытнай расійскай літаратуры. Да таго ж гэта была помста аўтараў сатырычных твораў правілам і звычаям, якія адмаўлялі ім у праве выказвацца адкрыта. Яны пратэставалі супраць усіх законаў разам, не адрозніваючы іх паміж сабой, і высмейвалі ўсіх, хто не намагаўся абысці іх.

Смех і забавы з'яўляюцца падставовымі чалавечымі патрэбамі, і яны закладзеныя ва ўсе схемы чалавечых паводзінаў. Кшталтаванне асацыяцыяў паміж смехам і беззаконнем замінала станаўленню ў Масковіі пашаны да закону як такога і, мажліва, спрыяла талерантнаму стаўленню грамадства да аўтакратыі, да *ad hoc*⁴²³ законаў,

⁴²² Н. М. Карамзін, *История государства Российского*, т. 9 (СПб.: Евдокимов, 1892. Рэпрынтнае выданне Mouton (The Hague, 1969), 105.

⁴²³ Законаў, якія датычыліся пэўных выпадкаў. [Каментар перакладчыка.]

а таксама дазваляла кіраўніку дзяржавы заставацца па-за дзяржаўным законам. Сатырычная літаратура Масковіі падштурхоўвала да высновы, што адзіным спосабам дасягнуць прывілеяванага становішча (апрача выпадкаў, калі яно давалася ад нараджэння) было парушэнне закону.

Прааналізаваўшы гэтае пытанне, можна сказаць, што маскавіцкая літаратура карэнным чынам адрознівалася ад літаратуры сярэднявечнай Еўропы. Апошняя, смеючыся з правілаў, мацавала іх, а літаратура Масковіі дыскрэдытавала. Таму расійская і заходняя сярэднявечная літаратура належыць да цалкам супрацьлеглых дыскурсаў смехавой літаратуры. Спроба Ліхачова паказаць іх як спароджаныя аднолькавымі сацыяльнымі традыцыямі з'яўляецца адным з ідэалагічных прыкладаў выбудоўвання прэстыжу дзяржавы — гэтым у розныя часы і з выкарыстаннем самых розных метадаў займаліся практычна ўсе расійскія інтэлектуалы. Хаця падобныя практыкі былі характэрныя і для іншых імперыяў, асаблівасцю расійцаў было тое, што яны рэдка пачуваліся настолькі ўпэўненымі, каб не імкнуцца прыроўніваць сябе да сваіх супернікаў у барацьбе за культурнае лідэрства. Ліхачоў прызнаваў пэўнае часовае спазненне Расіі адносна Захаду, але не кардынальнае адрозненне ў развіцці грамадскіх каштоўнасцяў і нормаў. Ён не хацеў заўважаць канцэптואльнай розніцы паміж наскрозь дэспатычнай Масковіяй і ўжо адносна «разняволенай» сярэднявечнай Еўропай. Ліхачова натхняў не столькі даследніцкі, колькі імперскі імпэт, і таму ён перадусім вербалізаваў прагу зраўняцца з Захадам. Таксама як Шклоўскі і іншыя даследнікі, ён быў гатовы задаволіць гэтае жаданне коштам гістарычнай праўдзівасці.

Самаінтэрпрэтацыя ў гады сталінска-гітлераўскага пакта

Шклоўскі і Ліхачоў будавалі візію імперыі, выкарыстоўваючы сваё красамоўства і досвед дзеля стварэння прываб-

най карціны далёкага мінулага імперыі — такога, якое было б прыдатным для яе сучаснасці. Але расійская камуністычная дзяржава, у якой жылі і працавалі абодва крытыкі, укараняла зручныя ёй перакананні ды нормы паводзінаў з дапамогай і менш значных навукоўцаў. У часы хуткіх зменаў, выкліканых ваеннымі інтэрвенцыямі, для таго, каб зафіксаваць у калектыўнай памяці неабходныя дзяржаве погляды на тое, што адбывалася, патрэбныя былі імгненныя рэакцыі. Таму вораг масава ганіўся разнастайнымі рытарычнымі прыёмамі, а пераможныя Саветы — услаўляліся. Новая сітуацыя патрабавала творцаў, якія былі б меншымі гуманістамі ў параўнанні са Шклоўскім або Ліхачовым. Скарыстоўваючы перавагу над пераможаным ворагам і не абмяжоўваючы сябе ў публікацыях непраўдзівых фактаў, шматлікія расійскія інтэлігенты і журналісты працавалі ў адпаведнасці з савецкімі імперскімі задачамі. Савецкая ўлада пастаянна выкарыстоўвала літаратуру дзеля ўмацавання вынікаў сваіх імперскіх перамогаў. У якасці прыкладу можна прывесці расійскую прэсу часоў савецка-нацысцкага сяброўства 1939 — 1941 гг. У гэты перыяд многія газеты і часопісы шмат пісалі пра народы і дзяржавы, скораныя СССР пасля падпісання нацысцка-савецкага пакту пра ненападзенне 23 жніўня 1939 г. (вядомага таксама як пакт Молатава — Рыбентропа або пакт Сталіна—Гітлера), паводле якога краіны Сярэдняй і Усходняй Еўропы былі падзеленыя паміж нацысцкай Нямеччынай і савецкай Расіяй.

Трэба падкрэсліць, што амерыканскія інтэрпрэтацыі гэтага перыяду расійскай гісторыі, як правіла, унікаюць пытанняў каланіялізму і нацыяналізму. Савецкая акупацыя трох прыбалтыйскіх рэспублік, часткі земляў Фінляндыі (урэшце далучаных да «Расійскай» Федэрацыі), Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, якія былі ў складзе Польшчы (а таксама і фрагментаў этнічнай Польшчы), і частак Румыніі (румынская Бесарабія была ў рэшце рэшт анексаваная СССР) не разглядалася ў каланіяльных катэгорыях, а хутчэй раз-

умелася як памкненне расійскай дзяржавы пашырыць камунізм па-за свае межы. Існуе думка, быццам расійскі імперыялізм адыграў у гэтым працэсе нязначную ролю (або не адыграў увогуле ніякай ролі). Паводле Адама Улама [Adam Ulam],

«Асноўным чыннікам рашэнняў 1939 г. быў не нацыяналізм у сапраўдным сэнсе гэтага слова, хаця ў выніку Савецкі Саюз атрымаў большую частку тэрыторыяў, страчаных пасля Першай сусветнай вайны, упершыню ў расійскай гісторыі далучыўшы да сябе ўкраінскую Галіцыю і паспрабаваўшы, хоць і з меншым поспехам, вярнуць сабе царскую спадчыну ў Фінляндыі ды рэалізаваць традыцыйныя расійскія намеры ў Басфорскім праліве. Гэтае рашэнне нельга класіфікаваць як адступленне ад ідэалагічных асноваў камунізму... Нацыяналістычныя памкненні і аналітычная база камунізму былі падпарадкаваныя інтарэсам таталітарнага рэжыму...»⁴²⁴

Як і Улам, Аляксандр Далін [Alexander Dallin] у сваім грунтоўным артыкуле «Савецкая замежная і ўнутраная палітыка: падставы аналізу» абмянае праблематыку каланіялізму і нацыяналізму, як абмянае яе і Стывен Коэн [Stephen Cohen] у сваім не да часу апублікаваным (1985 г.) даследаванні тых сілаў, якія робяць савецкае грамадства

⁴²⁴ Adam Ulam, *The New Face of Soviet Totalitarianism* (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1963), 138; Waiter Laqueur, *Russia and Germany* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1965); і Mikhail Heller and Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power* (New York: Summit, 1986). Ханна Арэнт (Hannah Arendt) была першай, хто ўжыў таталітарную мадэль для аналізу савецкага досведу, у той час як мадэль, заснаваная на гістарыцызме, раней актыўна выкарыстоўвалася марксістамі і постгегельянцамі. Абмеркаванне гэтых дзвюх мадэляў гл. у: John Armstrong, «Comments on Professor Dallin's 'Bias and Blunders in American Studies on the USSR'», *Slavic Review* 32 (Fall 1973), 577-587. Сцверджанне пра слепату навукоўцаў у дачыненні да праблемаў нацыяналізму ў Савецкім Саюзе гл. у: Alexander J. Motyl's «'Sovietology in One Country' or Comparative Nationality Studies?» *Slavic Review* 48 (Spring 1989), 83-88.

моцным⁴²⁵. Мэрль Фэйнсод [Merle Fainsod] у больш ранній працы, якая аб'яднала «таталітарны» і «гістарычны» падыходы, даводзіла, што за Сталіным партыя, не зважаючы на ціск з боку расійскага шавінізму і мясцовых нацыяналізмаў, намагалася прытрымлівацца палітыкі, якую можна было ахарактарызаваць, карыстаючыся сталінскім вызначэннем, як нацыянальную паводле формы і камуністычную паводле зместу. Фэйнсод заўважыла, што «Сталін маляваў у сваім уяўленні шматнацыянальную дзяржаву, якая пры гэтым мусіла быць камуністычным маналітам»⁴²⁶. Гэта азначала, што на практыцы нацыянальнае прызнавалася і нават заахвочвалася, калі яно выяўлялася ў народным мастацтве, танцах ды музыцы, але нацыяналізм, які падкрэсліваў адрозненні паміж нацыямі, асуджаўся па азначэнні. Фэйнсод даводзіла, што спробы выкарыстаць нацыянальную ідэнтычнасць як мабілізуючую сілу ў працэсе лібералізацыі імперыі караліся найбольш суроа.

Відавочна, камуністычная ідэалогія фармальна адгрывала дамінуючую ролю ў палітыцы савецкай дзяржавы ў 1930-х і 1940-х гг., аднак гэта не выключала іншых складнікаў палітычнага працэсу. Увогуле, усе інтэрпрэтацыі, у фокусе якіх знаходзіцца камуністычная ідэалогія, недаацэньваюць праблемы каланіялізму (скуль і паходзяць

⁴²⁵ Alexander Dallin, «Soviet Foreign Policy and Domestic Politics: A Framework for Analysis», у: *The Conduct of Soviet Foreign Policy*, edited by Erik P. Hoffmann and Frederic J. Flernon, Jr. (New York: Aldine-Atherton, 1971), 36-49; Stephen F. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1985), 65-66, 155-156. Даўнія, але яшчэ моцныя погляды на замежную палітыку Расіі гл. у: George Kennan, *Russia and the West* (New York: Mentor, 1960), and Barrington Moore Jr., *Terror and Progress in the USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1954), дзе абмеркаванне праблемаў, звязаных з савецкімі нацыямі, абмяжоўваецца разглядам фармавання нацыянальнай інтэлігенцыі розных этнасаў і абсалютным ігнараваннем праблемаў уласна каланіялізму. Падобны падыход пераважае ў: David Lane, *Politics and Society in the USSR*, 2d ed. (New York: New York Univ. Press, 1979).

⁴²⁶ Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1965), 363.

памкненні нацыяў да ўласнага самасцвярджэння) і пераважна акцэнтуюць увагу на сітуацыі тут і цяпер. Гэтыя інтэрпрэтацыі падкрэсліваюць змены, хаця нацыі (у сэнсе цэласнай супольнасці) звычайна фармуюцца праз супраціў зменам. З гэтага вынікае, што інтэрпрэтацыя, якая грунтуецца на гістарызме і арыентуецца на камуністычную ідэалогію, не здатная аналізаваць каланіяльныя заваёвы з перспектывы гістарычнае памяці. Каб у гэтым плане прадэманстраваць неадэкватнасць чыста гістарычнага падыходу, далей я прапаную разгледзець расійскую нацыянальную палітыку ў перыяд савецка-нацысцкага сяброўства паміж жніўнем 1939 г. і чэрвенем 1941 г. Нашай задачай будзе спроба зразумець, на што насамрэч была скіраваная тагачасная ідэалогія Масквы: на далейшую разбудову імперыі ці на пашырэнне камунізму на ўсю Еўропу. Ніжэй я паспрабую давесці, што, не зважаючы на дамінацыю камуністычнага складніка, савецкая расійская дзяржава стасоўна каланіялізму была спадкаемніцай царскай імперыі, чыя каланіяльная палітыка трансфармавалася ў савецкія ідэалагічныя схемы. Паміж 1939 г. і 1941 г. можна назіраць беспрэцэдэнтную інтэнсіфікацыю нацыяналістычнай прапаганды ў прэсе, што сведчыць аб актуальнасці праблемы нацыянальнай ідэнтычнасці падпарадкаваных народаў для савецкіх палітыкаў⁴²⁷. Цягам гэтых гадоў адбыўся небывалы росквіт расійскага агрэсіўнага нацыяналізму, у той час як трохі пазней, падчас вайны з Гітлерам, можна казаць пра талерантнае стаўленне да іншых нацыяналізмаў, а нават і іх падтрымку.

Існуе відавочная неадпаведнасць паміж насычанасцю падзеямі ў савецкай гісторыі паміж 1939 — 1941 гг. і адносна слабой увагай да гэтага перыяду як у амерыканскіх даследаваннях Савецкага Саюза, так і ў даследаваннях посткамуністычнай Расіі. Ніколі дагэтуль Савецкі Саюз з такім поспехам не пашыраў сваіх тэрыторыяў праз далучэнне цэлых народаў і дзяржаваў — і ўжо ніколі потым не

⁴²⁷ Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1988).

будзе мець падобнага поспеху. У адрозненне ад нацысцкай Нямецчыны, якая пасля паразы ў вайне была вымушаная адмовіцца ад заваяваных тэрыторыяў, Саветы збераглі большую частку сваіх заваёваў. У перыяд 1939 — 1941 гг. адбылася найбольш паспяховая каланіяльная экспансія за ўсю гісторыю Расіі. У выніку тагачасных анексій было ўтворана пяць новых саюзных рэспублік — Малдаўская, Карэла-Фінская (у 1956 г. яе статус быў зменшаны да аўтаномнай рэспублікі ў складзе «Расійскай» Федэрацыі, можа, дзеля таго, каб унікнуць у будучым прэтэнзій Фінляндыі), Літоўская, Латышская і Эстонская, а таксама адбылося пашырэнне дзвюх ужо існых рэспублік — Украінскай і Беларускай⁴²⁸. Жыхары гэтых сямі рэспублік размаўлялі на дзевяці розных мовах, сярод якіх не было расійскай. У сваёй прамове 1 жніўня 1940 г. Вячаслаў Молатаў выхваляўся, што насельніцтва Савецкага Саюза за адзін год вырасла на дваццаць тры мільёны чалавек⁴²⁹. Анексаваныя Нямецчынай землі хутка сталіся галоўным тэатрам ваенных дзеянняў і такім чынам абаранілі этнічную Расію ад рабаванняў нямецкіх вайскоўцаў, бамбаванняў і артылерыйскіх абстрэлаў. Пасля Другой сусветнай вайны яны зноў сталіся часткай Савецкага Саюза і з невялікімі зменамі межаў заставаліся ў ягоным складзе да самага распаду камуністычнай імперыі (Латвія, Літва і Эстонія распачалі працэс выхаду з Саюза крыху раней). Сярэдняя Еўропа, хаця фармальна і незалежная, мусіла цяпер функцыянаваць ва ўмовах накладзеных Масквой палітычных, эканамічных ды мілітарных абмежаванняў. Сярэднеазіяцкія і каўказскія рэспублікі Савецкага Саюза таксама зведалі змены ў гэты час: у 1940 г. іх алфавіты былі пераведзеныя з лацінкі або арабіцы на кірыліцу⁴³⁰.

⁴²⁸ «Юрыдычныя» дакументы, што абгрунтоўвалі гэтыя анексіі, мож- на знайсці ў «Законы, прынятыя Верховным Советом СССР», *Партийное строительство*, № 14 (ліпень 1940), 39-41.

⁴²⁹ «Внешняя политика Советского Союза», *Советское государство и право*, 8-9, № 4 (1940).

⁴³⁰ *Известия*, 11 студзеня 1940, пра перавод кіргізкага алфавіту з арабскіх літар на кірыліцу; *Правда*, 29 сакавіка 1940, пра перавод татарскага алфавіту з лацінкі на кірыліцу.

Ужо сама па сабе змена алфавітаў была сур'ёзным актам каланіяльнага прыўлашчвання культураў неасіміляваных народаў з усходніх і паўднёвых ускраінаў Расіі, тады як вайсковая дамінацыя ў новых рэспубліках Саюза і Сярэдняй Еўропы была актам новага імперскага росквіту, які звязваў «старую» царскую Расію з «новай» камуністычнай Расіяй. Такую выснову можна зрабіць з агляду расійскай прэсы гэтага перыяду — калі ўлада апеявала найперш да нацыянальных і імперскіх пачуццяў расійцаў, а не да пачуцця камуністычнага інтэрнацыяналізму.

Сакрэтныя пратаколы пакта Сталіна і Гітлера датычыліся падзелу сферы інтарэсаў у Еўропе. Яны ўяўлялі сабой класічны прыклад унутранага каланіялізму, маргіналізавалі малыя й сярэднія нацыі і надавалі ім статус — у тэрміналогіі Татосы дэ Цэпэнтэк [Tötösy de Zerentek] — «паміж перыферыямі». У адпаведнасці з пратаколамі, Саветы мусілі кантраляваць тэрыторыю румынскай Бесарабіі, прыбалтыйскіх дзяржаваў (Літвы, Латвіі, Эстоніі ды Фінляндыі) і Другой Рэчы Паспалітай (на ўсход ад рэкаў Нараў, Вісла і Сан)⁴³¹. Землі, далучаныя Саветамі ў 1939 — 1940 гг., былі мяшанкай этнічных супольнасцяў, якія да гэтага жылі ў адноснай гармоніі, асабліва калі параўноўваць з ваеннымі падзеямі падчас Другой сусветнай вайны і наступнымі «этнічнымі чысткамі», здзейсненымі Саветамі⁴³². Пасля далучэння да Савецкага Саюза прадстаўнікоў гэтых этнасаў раскідвалі па розных землях у адпаведнасці з планам савецкіх уладаў, хаця гэты працэс быў замаруджаны савецка-фінскай вайной, Другой сусветнай вайной і праблемамі з ідэалагічным тлумачэннем ваенных перамогаў над народамі, якімі хацела валодаць расійская дзяржава яшчэ задоўга да таго, як на сцэне з'явіліся камуністы. Усе гэтыя перашкоды, а таксама вялікая разнастайнасць нацыянальных інтарэсаў ускладнялі

⁴³¹ Толькі частка Фінляндыі была далучаная да Савецкага Саюза пасля савецка-фінскай вайны.

⁴³² Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (Seattle: Univ. of Washington Press, 1974). 72, 369.

кіраванне заваяванымі землямі⁴³³. Таму ставілася мэта стварыць уражанне, нібыта адзіным чыннікам і галоўным прынцыпам у стасунках з заваяванымі народамі была марксісцкая ідэалогія⁴³⁴. Але насамрэч галоўную ролю тут адыграў агрэсіўны расійскі нацыяналізм, які актыўна скарыстоўваў масавыя забойствы і руйнаванне гістарычных наратываў.

У траўні 1940 г. ва ўступным артыкуле часопіса «*Партийное строительство*» сцвярджалася, што інфармацыя пра дзяржаўную палітыку павінна распаўсюджвацца праз прэсу, а не праз заявы партыйных сакратароў. «Жывое слова ў газеце непараўнальна мацнейшае і больш эфектыўнае за хоць якую колькасць мемарандумаў і дырэктываў, на якія марнуюць час сакратары рэгіянальных камітэтаў», — пісалася ў артыкуле, які, апрача ўсяго, вучыў рэдактараў, як складаць планы, каб дасягаць жаданых вынікаў, і як пераканаўча падаваць неабходны пункт гледжання. У той год артыкулы пра эфектыўнае кіраванне прэсай у «*Партийном строительстве*» з'яўляліся фактычна штомесяц. Гэта сведчыць пра сур'ёзнае стаўленне кіруючых элітаў да асвятлення ў СМІ зменлівай палітычнай і ваеннай сітуацыі, а таксама пра карыснасць прэсы ў справе канструявання выгадных імперыі інтэрпрэтацыяў.

Цягам 1939 — 1941 гг. «*Правда*», «*Известия*», «*Литературная газета*» ды іншыя значныя расійскія штодзённыя і штотыднёвыя выданні фармавалі патрэбныя ўладзе Саветаў стаўленні да заваяваных народаў і меркаванні пра іх. Сістэмныя ператасоўкі і спрашчэнні фактаў мусілі забяспечыць лепшае іх засваенне і ўкараніць у свядомасці чытачоў

⁴³³ Пасля анексіі прыкладна трэцяя частка савецкага насельніцтва не валодала расійскай мовай настолькі добра, каб знаходзіцца пад уплывам расійскамоўных публікацый. Для гэтай часткі грамадства прызначаліся газеты на іншых мовах, што бралі асноўныя тэмы з расійскамоўнай прэсы. Абмеркаванне гл. у: *Czerwony Sztandar in Gross*, xx, 66, 75, 85, 189, 191, 217. А таксама Adam Ulam, «Russian Nationalism», in *The Domestic Context of Soviet Foreign Policy*, edited by Seweryn Bialer (Boulder, CO: Westview, 1981), 3-1, 7.

⁴³⁴ Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), 224, 51-69.

палітычныя схемы, якія б дзейнічалі на карысць метраполіі. З дапамогай артыкулаў, вершаў, спавешчанняў, характарыстык і слогаў прэса спрыяла распальванню нацыянальнай варажнечы. Як адзначыў Дж. Т. Грос [J.T.Gross], у тыя няпэўныя часы надрукаванае ў прэсе абвінавачванне нейкіх сацыяльных групаў у скораных краінах было раўназначным дазволу на паляванне на прадстаўнікоў гэтых групаў⁴³⁵. Так, украінцаў і беларусаў нацкоўвалі на палякаў у Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі. Падчас вайны з фінамі прэса намагалася спарадзіць нянавісць у дачыненні да «белафінаў», жадаючы, каб фінскае грамадства падзялілася на дзве часткі: прыхільную да Савецкага Саюза (і гатовую да ўваходжання ў яго) ды — варажую. Складовай часткай гэтай кампаніі была спроба нацкаваць карэлаў на фінаў, абвясчаючы фінскую, а не карэльскую мову дзяржаўнай у новастворанай Карэла-Фінскай Рэспубліцы. Пасля анексіі Паўночнай Букавіны і Бесарабіі на гэтых тэрыторыях разгарнулі кампанію распальвання нянавісці да румынаў, а таксама супраць «украінскіх нацыяналістаў». Пасля нападу нацыстаў на Савецкі Саюз нямецкая культура і немцы атрымалі сваю порцыю крытыкі і абразаў. Адзінай нацыянальнай групай, якая ніколі не становілася аб'ектам ганьбавання, — былі расійцы, а найбольш працяглай апынулася кампанія інсінуацыяў супраць палякаў. Гэтыя кампаніі ў сродках масавай інфармацыі чарговы раз засведчылі каланіяльныя стратэгіі расійцаў.

Недзе на працягу месяца пасля савецкай інвазіі ў Польшчы практычна кожны выпуск значных расійскіх газет змяшчаў хаця б адзін артыкул або верш, варажы ў дачыненні да Польшчы і палякаў. Больш за ўсё такіх твораў было надрукавана ў «Правде» ад 19 верасня 1939 г. — трыццаць пяць. Польшча выяўлялася як краіна жорсткіх недачалавекаў, якія невядома якім чынам здолелі выжыць паміж двума высокацывілізаванымі народамі — нямецкім і расійскім. Прэса культывавала нянавісць да «панскай Польшчы», «польскіх паноў», «паноў» або про-

⁴³⁵ Gross, 35.

ста «палякаў», не зважаючы на тое, што ўрад Другой Рэчы Паспалітай скасаваў усе шляхецкія тытулы. Адмоўныя канатацыйні слова «пан» у расійскай мове сведчаць пра тое, што сродкі масавай інфармацыі апелывалі не толькі да сацыяльнага класа, але і — пераважна — да польскай нацыі і польскіх звычаяў, якія традыцыйна ўспрымаліся расійцамі як прэтэнцыёзныя і характэрныя выключна для вышэйшых класаў (напрыклад, ужыванне слова «пан» у *«Братях Карамазовых»* Дастаеўскага)⁴³⁶. На гэта была скіраваная ўся зняважлівая лексіка ў артыкулах, вершах ды апавяданнях, напісаных расійцамі з «незаплямленай» дагэтуль рэпутацыяй. Палякаў абражалі сродкамі, якія амерыканцу могуць падацца неэфектыўнымі і наіўнымі, але ва ўмовах вайны і беднасці гэтыя абразы ўздымалі буру эмоцыяў. Польшча выяўлялася як месца, дзе нешматлікая польская шляхта здэкавалася з мільёнаў беларусаў, украінцаў і габрэяў. Сярод чытачоў *«Правды»* ды іншых газет стваралася ўражанне, што ў Польшчы жылі пераважна замежнікі, якія радаваліся свайму вызваленню. Сведкі жахаў, якія адбываліся пад польскім кіраваннем, апісвалі ў мясцовых і замежных газетах перажытыя пакуты, а галаслоўныя заявы Гітлера пра Польшчу цытаваліся з ухвалой.

Правінцыйныя расійскія газеты бачылі ў саюзных публікацыях прыклад, якому яны мусяць наследваць у тых ці іншых інтэрпрэтацыях адпаведных падзеяў. Тое, што з'яўлялася ў *«Правде»*, верагодней за ўсё, у той жа самы дзень было і ў *«Известиях»*, а крыху пазней і ў рэгіянальных і спецыялізаваных газетах ды часопісах. Мясцовыя *«Праўды»* з аднадзённым спазненнем перадрукоўвалі артыкулы з маскоўскай *«Правды»*. Калі на працягу некалькіх тыдняў пісалася пра адну і тую самую праблему, яна лічылася важнай і ёй надавалі шмат значэння. Калі ж па нейкай праблематыцы быў толькі адзін артыкул, дык яна не вылучалася ў актуальныя.

Калі не браць пад увагу перыяд савецка-нацысцкага супрацоўніцтва (ад студзеня 1937 г. да верасня 1939 г.),

⁴³⁶ Michal Heller, «Polskie pany», *Kultura*, no. 421 (October 1982).

дык савецкая расійская прэса прысвячала няшмат увагі палякам, фінам або румынам. Фактычна ніводзін з ранейшых артыкулаў не сведчыць аб тым, што хоць хтосьці з рэдактараў ведаў пра намеры паглынуць землі гэтых народаў. І хаця ў расійскім кіраўніцтве час ад часу абмяркоўвалі падобныя планы, не было ніводнай спробы сфармаваць грамадскую думку пра неабходнасць анексіі⁴³⁷. У канцы 1930-х гг. рэдактары найбольш значных савецкіх перыядычных выданняў разглядалі Сярэдне-Усходнюю Еўропу ў культурным дачыненні як частку Захаду. Чэшскія і польскія газеты цытаваліся ў аглядах заходняй прэсы, а літаратура гэтых краінаў называлася заходняй. Напрыклад, 5 траўня 1938 г. Н. Пажарскі ў матэрыяле «*Советская литература на Западе*», апублікаваным у «*Литературной газете*», цытаваў пераклады савецкіх пісьменнікаў на польскую і чэшскую мовы разам з перакладамі на англійскую, французскую і нямецкую. Пажарскі сцвярджаў, што паводле колькасці перакладаў савецкіх аўтараў Нямецчына займала першае месца, Чэхаславакія і Польшча — другое, а Францыя — трэцяе.

На першы погляд здаецца, што ў тагачасных партыйных публікацыях не прадбачыўся саюз з Гітлерам — апублікаванія артыкулы вызначаліся варожасцю ў дачыненні да немцаў. Аднак тая дзіўная настойлівасць, з якой чакаўся напад нацыстаў на краіны, неўзабаве акупавання расійцамі, сведчыць пра іншае. У студзені 1939 г. часопіс «*Партийное строительство*» меў рубрыку пад назвай «*Борьба против фашизма и войны*», якая датычылася Нямецчыны. У міжнароднай рубрыцы часопіса (ён выходзіў кожныя два тыдні) І. Віктараў прадказваў, што «Румынія і Польшча вызначаныя як наступныя ахвяры фашысцкай агрэсіі... Фашысты рыхтуюцца да нападу на Румынію, Польшчу і Літву»⁴³⁸. 20 чэрвеня 1939 г. у «*Литературной газете*» і 1 жніўня 1939 г. у «*Ленинградской правде*» былі

⁴³⁷ Jonathan Haslam, *Struggle for Collective Security* (New York: St. Martin's Press, 1984), 197-198.

⁴³⁸ Я. Виктор, «Международный обзор», *Партийное строительство*, 1 студзеня 1939, 62.

надрукаваныя крытычныя матэрыялы пра Нямецчыну, і нават за некалькі дзён да падпісання пакта з Нямецчынай «Правда» яшчэ пісала пра «прыцясненні палякаў у Нямецчыне», «антыпольскую дэманстрацыю ў Гданьску (Данцыгу)», «акупаную фашыстамі Чэхаславакію» (20 жніўня) і «працяг антыпольскай кампаніі ў Нямецчыне» (21 жніўня). За сваю гісторыю расійцы неаднойчы заключалі саюз з Нямецчынай, каб здабыць каланіяльны трафей у выглядзе Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны. Таму мажлівасць яшчэ аднаго такога саюзу наўрад ці можна было выключыць з доўгатэрміновых савецкіх планаў.

Падпісанне 23 жніўня 1939 г. Пакта аб ненападзенні паміж нацысцкай Нямецчынай і савецкай Расіяй адразу прыпыніла крытыку нацысцкай Нямецчыны. Слова «фашыст» знікла, і літаральна за адзін дзень прэса заняла пранацысцкую пазіцыю ў дачыненні да Еўропы. Пачаліся антыпольская, антыфінская і антырумынская прапагандысцкія кампаніі.

Ад 24 жніўня пра падзеі на польска-нямецкай мяжы распавядалася з афіцыйнага нацысцкага пункту гледжання. Зніклі спасылкі на польскую прэсу, затое стала цытавацца газета «*Völkischer Beobachter*». 27 жніўня «Правда» напісала, што нямецкія газеты паведамлілі пра «ўзрослую небяспеку нямецка-польскага ваеннага канфлікту». Такім чынам чытача падводзілі да высновы, што абодва бакі вінаватыя ў распальванні варожасці, — гэтае паведамленне сведчыла пра падрыхтоўку пераходу да адкрытай антыпольскай кампаніі.

31 жніўня на апошняй старонцы «Правды» ў пяці радках была надрукаваная інфармацыя, што ў Польшчы абвешчана ўсеагульная мабілізацыя і што паміж Польшчай і Нямецчынай прыпынены чыгуначны рух. Колькі дзён пазней паведамлялася пра нацысцкую інвазію Польшчы як пра «ваенны канфлікт паміж Нямецчынай і Польшчай». Пакуты і нязручнасці ваеннага часу жыхароў Берліна апісваліся ў «Правде» ад 5 верасня. У гэты ж дзень «Правда» паведаміла аб арышце польскімі ўладамі двух нямецкіх дыпламатаў і тым самым падштурхнула чытача да думкі,

што немцы мусяць зрабіць нейкія крокі ў адказ. На наступны дзень газета напісала, што ў адказ на дзеянні польскіх уладаў у Берліне былі арыштаваныя два польскія дыпламаты. Паводле «Правды» ад 14 верасня, палякі парушылі савецкую мяжу: за чатыры дні да савецкай інвазіі ў Польшчу польскія ваенныя самалёты перасяклі мяжу СССР. «Финансовая газета» паўтарыла гэтыя радкі 15 верасня. А 13 верасня «Правда» прадказала высокую верагоднасць антыпольскага паўстання ва «Усходняй Галіцыі» (на якую праз чатыры дні нападуць Саветы).

Літаратурныя колы ў СССР таксама былі заангажаваныя ў апраўданне савецкіх імперскіх планаў датычна Польшчы. Кампанія распальвання нацыянальнае варажнечы была распачатая на пасяджэнні маскоўскага аддзела Саюза савецкіх пісьменнікаў, якое адбылося ў дзень савецкай інвазіі ў Польшчу. На наступны дзень пра гэтую сустрэчу было паведамлена ў «Правде». Кіраваў пасяджэннем Фёдар Гладкоў. На сустрэчы прысутнічала больш за дзвесце пісьменнікаў. Як і можна было чакаць, яны вырашылі падтрымаць напад на Польшчу і накіравалі Сталіну наступны ліст:

«Польское государство, построенное на подавлении, угнетении и тяжелой эксплуатации национальных меньшинств, на насильственном ополячении украинского и белорусского населения, на беззастенчивом уничтожении всей их культурной жизни ... подверглось при первом же серьезном испытании военному разгрому ... Мы приветствуем любимую Красную Армию, защитницу угнетенных, славу и гордость советского народа ... все свободные, равноправные, счастливые народы Советского Союза сплочены вокруг правительства и Партии Ленина-Сталина»⁴³⁹.

Сярод падпісантаў ліста былі Маргарыта Алігер, Аляксандр Багданаў, Фёдар Гладкоў, Ілля Сяльвінскі і ўкраінскі пісьменнік Мыкола Чарняўскі, які пасля загінуў у сталінскім ГУЛАГу.

⁴³⁹ *Правда*, 18 верасня 1939.

Такім чынам, пачаўся перыяд ганьбавання ўсяго польскага і фармавання вобраза Польшчы як краіны, дзе нешматлікая польская шляхта (пань) прыгнятала шматлікія нацыянальныя мяншыні. Каб узняць паболей эмоцыяў і справакаваць пагромы палякаў, масава друкаваліся артыкулы з назвамі кшталту «*Святая ненависть*»⁴⁴⁰. 19 верасня 1939 г. Маргарыта Алігер надрукавала ў «*Правде*» поўны нянавісці верш, які называўся «17 сентября 1939 г.» (дата нападу на Польшчу). Верш вылучаецца нават сярод тых тагачасных матэрыялаў, у якіх адкрыта ганілася Польшча:

*И внезапно время расколось,
И подуло свежестью иной, —
Над землёю прокатился голос
Тёплой широкою волной. ...
С миром говорила Справедливость
На великом русском языке,
Наша честность поднимала голос,
Наша правда поднимала речь. ...
В сердце сохранится эта дата,
Этот день, товарищ, не забудь!
В этот миг советские ребята
Начинали непреложный путь. ...
В край невзгоды входят наши части...⁴⁴¹*

Гэта не ода да Сталіна, напісаная паэтам, які такім чынам спрабаваў абараніцца ад рэпрэсіяў, — гэта сапраўдная перакананасць у тым, што Польшча павінна быць заваяванай, што яе мусяць скарыць «*ребята*», якія размаўляюць «*на великом русском языке*». Варта ўвагі і тое, што ў гэтым вершы эпітэт «*великий*» стасуецца менавіта да расійскай мовы. Ва ўмовах агрэсіўнай вайны, якую вяла савецкая *Imperium*, ухваленне Маргарытай Алігер расійскай

⁴⁴⁰ *Літаратурная газета*, 26 верасня 1939.

⁴⁴¹ Упершыню надрукавана ў: *Правда*, 17 верасня 1939. E. M. Thompson, ed., *The Search for Self-Definition in Russian Literature* (Houston, TX: Rice Univ. Press, 1991), 203-204.

мовы не адрознівалася ад дэманстрацыі нацысцкімі пісьменнікамі вышэйшасці нямецкай культуры.

Гнеў Алігер часткова быў абумоўлены яе камуністычнымі перакананнямі. Яна верыла ў камуністычныя казкі, фантастычнасць якіх выявілася яшчэ падчас яе жыцця, у 1980-я. Аднак гэты верш таксама грунтаваўся на традыцыйнай каланіяльнай прагі расійцаў, якія віталі «расійскі сцяг над белай Хівай», скарэнне Каўказа генералам Ярмолавым, забойства мірных жыхароў генералам Суворавым у Варшаве і генералам Скобелевым — у сярэднеазіяцкай крэпасці Гок-Тэпэ. Рытарычнае засваенне перамогі відавочнае ва ўсіх згаданых выпадках. Да таго ж яны апраўдваюць выдаткі тытульнай нацыі імперыі (рэсурсы і чалавечыя жыцці) і абгрунтоўваюць агрэсію як неабходны ўнёсак у цывілізацыйную місію Расіі або Саветаў Саюза.

У гэтым жа выпуску «Правды» былі надрукаваныя яшчэ трыццаць восем артыкулаў, вершаў, апавяданняў ды іншых матэрыялаў на тэму савецкага нападу на Польшчу. Такая колькасць дапаможных інтэрпрэтацыяў сведчыць, што «Правда» намагалася знішчыць усе сумненні ў неабходнасці гэтай інвазіі ў расійскамоўнай часткі савецкага насельніцтва. Таксама выглядае на тое, што нацысцка-савецкі Пакт аб ненападзенні ўзмацніў упэўненасць партыйнага кіраўніцтва ў слушнасці сваіх разлікаў — трэба было быць цвёрда перакананым у сваёй сіле, каб паведаміць пра напад на суседнюю краіну як пра перамогу міру і справядлівасці.

15 кастрычніка 1939 г. «Літаратурная газета» дала зразумець, што пасля ваеннай інвазіі Польшчы адбудзецца яе культурнае прыўлашчванне. Калі войскі Чырвонай Арміі апынуліся на тэрыторыі Польшчы, пісала газета, пісьменнікі і журналісты паехалі туды, каб «праводзіць сустрэчы, распаўсюджаць улёткі, публікаваць артыкулы і ўдзельнічаць у мясцовых органах улады». Гэта азначала, што расійскія пісьменнікі і журналісты сталі працаваць у рэдакцыях польскіх выданняў. Пра лёс польскіх журналістаў нічога не паведамлялася, але з іншых

крыніцаў вядома, што тыя, чыё месца занялі расійцы, былі звольненыя, забітыя або высланыя ў ГУЛАГ⁴⁴².

30 верасня 1939 г. «Правда» надрукавала дзве паэмы — Самуіла Маршака і Віктара Гусева. Паэма Маршака «В эти дни» апісвае ўваход Чырвонай Арміі ў заходнебеларускі горад Маладзечна. Тут «украінцы і беларусы, маладыя і сталыя» «па-сяброўску» вітаюць Саветы. Жаўнеры бяруць на рукі дзяцей і абяцаюць ім вялікую будучыню. Паэма Гусева «Счастье» пачынаецца з апісання таго, як тапталіся гербы польскай шляхты. Беларускія сяляне распавядаюць савецкім салдатам, як цяжка жылося ім у «панскай Польшчы» і наколькі шчаслівыя яны бачыць сваіх савецкіх «братоў». У гэтым самым выпуску «Правды» выйшлі «Путевые заметки» Валянціна Катаева — яны малявалі жажліваю карціну жыцця ў Другой Рэчы Паспалітай і распавядалі пра шчаслівых сялянаў, што віталі савецкіх салдатаў. Катаеў надрукаваў у «Правде» яшчэ пяць панегірыкаў акупацыі Польшчы⁴⁴³. Дарэчы, ён схлусіў, заявіўшы ў выпуску «Правды» ад 18 кастрычніка, што габрэі не атрымалі права голасу на выбарах у «панскай Польшчы». Насамрэч розныя габрэйскія партыі пастаянна мелі мажлівасць абіраць сваіх прадстаўнікоў у Сейм, акрамя таго, у іншых палітычных партыях і групах таксама было нямала польскіх грамадзянаў габрэйскага паходжання⁴⁴⁴. 22 кастрычніка Катаеў надрукаваў артыкул, дзе апісваў горкую радасць удавы «камуніста, якога застрэлілі палякі» — цяпер яна ў адзіноце цешыцца, што сталася грамадзянкай Савецкага Саюза.

Каланіяльныя памкненні Саветаў выяўляліся таксама ў высоўванні на першы план аналагічных інтэнцыяў палякаў, чый кантроль над Заходняй Украінай і Заходняй Беларуссю быў гістарычна абумоўлены, але таксама з'яўляўся класічна каланіяльным. Падчас Другой Рэчы Паспалітай этнічныя

⁴⁴² Gross, *Revolution from Abroad*, 197-206.

⁴⁴³ *Правда*, 26 верасня, 6, 18, 22, і 29 кастрычніка 1939.

⁴⁴⁴ *The History of Poland since 1863*, edited by R. F. Leslie (London and Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987), 153-154, 168-169, 175-176, 198.

палякі ва Украіне і ў Беларусі мелі моўныя і сацыяльныя прывілеі ў параўнанні з украінцамі і беларусамі. Саветы скарысталіся гэтай сітуацыяй і падштурхнулі ўкраінцаў, беларусаў ды габрэяў прымусіць палякаў заплаціць за ўсё ліхое, а нават і шматкроць больш.

Іо кастрычніка «*Літаратурная газета*» надрукавала ліст у вершах, падпісаны як «Камсамольскія паэты». Ліст быў адрасаваны працоўным Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, у ім ішлося пра два гарады, якія належалі даваеннай Польшчы, — Вільню і Пшэмысль. (Вільня сёння з'яўляецца сталіцай Літвы, Пшэмысль знаходзіцца ў паўднёва-ўсходняй Польшчы.) Там адзначалася, што гэтыя гарады былі, адпаведна, беларускім і ўкраінскім. Таксама ў лісце распавядалася пра пакуты, перажытыя беларусамі і ўкраінцамі пад польскім кіраваннем, і віталася іх вызваленне.

У «*Літаратурной газете*» ад 26 лістапада быў апублікаваны верш Яўгена Далматоўскага «*Полночь*» — пра стары сямейны маёнтак, што раней належаў польскай шляхце, а цяпер у ім прыпыніліся казакі. Апісваючы экспрапрыяцыю маёнтка ў польскай сям'і, якая жыла тут цягам стагоддзяў, Далматоўскі недарэчна шмат гаворыць пра Маскву (так што гэта нагадвае чэхаўскія «*Три сестры*»). У кантэксце верша, дзе ідзецца пра высылку і забойства этнічных палякаў ва Украіне, згадкі пра Маскву — яе вуліцы і бульвары, яе маладых дзяўчат і мінакоў — ствараюць дзіўнае ўражанне. Падобная ідэалогія характэрная і для артыкула П. Карніенкі «*Конец многовековой трагедии*», надрукаванага ў тым жа выпуску «*Літаратурной газеты*», — тут гаворыцца, што расійцы і ўкраінцы належаць да адной нацыі, а «польскія землеўласнікі» — ворагі і адных, і другіх. У артыкуле прыводзяцца цытаты з нібыта надрукаванай у 1879 г. у Лембергу (гэта сённяшні Львоў, а ў той час горад быў пад аўстрыйскім кіраваннем) «*Гісторыі Польшчы, Літвы і Рутэніі*». Гэтая кніга, паводле аўтара артыкула, падзяляе ўсіх славянаў на «ляхаў, палякаў, і ўладароў». Апісанне палякаў у такім негатыўным святле, з падкрэсленнем таго, што яны нібыта прыўлашчылі ра-

нейшую гісторыю славянаў, у тыя неспакойныя часы маг-ло толькі заахвочваць да гвалту супраць іх.

У верасні і кастрычніку 1939 г. у расійскай савецкай прэсе з'явілася незвычайна шмат матэрыялаў, якія ўзвялічвалі ўсё расійскае і нагадвалі расійцам пра польска-расійскія войны XVI ды XVII стст. У артыкулах, вершах і апавяданнях праводзілася думка, што Расія, Украіна і Беларусь — гэта розныя народы адной нацыі. У. Перцаў у «Літэратурнай газете» ад 10 кастрычніка казаў пра «слаўнае ваеннае мінулае расійскага народа». 26 верасня ў гэтым жа выданні з'явілася паэма Пятра Глебкі (з Усходняй Беларусі, яна была часткай СССР). У паэме казалася, што Беларусь і Расія падзеленыя злачынцамі — «польскімі панамі»: «Нас адна нарадзіла краіна, / Ды няроўнае шчасце дала...»⁴⁴⁵

Артыкул Міхаіла Жывава «Свидетельства польской литературы», надрукаваны ў «Літэратурнай газете» 10 кастрычніка, малюе жахлівыя карціны жыцця працоўнага люду ў «панскай Польшчы». Аўтар падводзіць чытача да высновы, што невялікая хеўра «польскіх паноў» прыгнятала вялізную масу іншаэтнічнага гарадскога і вясковага пралетарыяту. Разам з тым савецкі юрыдычны штомесячнік «Советская юстиция» ў 1940 г. адзначаў, што неабходна знайсці польска-расійскіх перакладчыкаў для судаў, якія месціліся ў гарадах і мястэчках Заходняй Беларусі, таму што мясцовае насельніцтва размаўляла толькі па-польску⁴⁴⁶.

Максім Рыльскі надрукаваў два антыпольскія вершы — у «Правде» (24 сакавіка 1940 г.) і ў «Известиях» (17 верасня 1940 г.). У другім вершы ён згадвае пра першую гадавіну савецкага кіравання Заходняй Украінай, называючы яе «вялікай». «Сляды [польскай] шляхетнасці знікаюць», ужо няма «паноў», якія «трымалі бізун», заяўляў Рыльскі. Калі вецер гісторыі памяняў кірунак, Рыльскі таксама змяніў свой тон, надрукаваўшы 13 жніўня 1941 г. у «Известиях»

⁴⁴⁵ Нас краіна адна породила, / Да неравное счастье дала: / Мы росли всему свету на диво, / Вас неволя везде стерегла.

⁴⁴⁶ Советская юстиция, № 7 (1940), 23.

прапольскі артыкул. Сталін, напалоханы нападам Гітлера, дазволіў палякам, якія знаходзіліся ў ГУЛАГу, запісацца ў польскае войска. Рыльскі, адпаведна, пачаў услаўляць «нацыю Міцкевіча, Славацкага, Шапэна і Каперніка», заклікаючы палякаў «сцерці сорам» нацысцкай акупацыі сваёй гераічнай барацьбой з імі. Сітуацыя з Рыльскім дэманструе неабсяжнасць магчымых маніпуляцыяў, якія імперыя выкарыстоўвала ў дачыненні да асуджаных на немату народаў.

Але заклікі да палякаў прагучаць пазней, а пакуль на іх было абвешчана паляванне. У акупаваных гарадах і вёсках Усходняй Польшчы і Заходняй Беларусі арганізоўваліся сходы «інтэлігенцыі». Зразумела, што інтэлігенцыя заяўляла пра сваю падтрымку Саветаў. Так было ў Мінску і Беластоку («Правда», 1 кастрычніка 1939 г.), Вільні («Правда», 2 кастрычніка 1939 г.) і Слоніме («Правда», 26 верасня 1939 г.). 9 кастрычніка «Правда» напісала, што 6500 прадстаўнікоў інтэлігенцыі, беспрацоўных у «панскай Польшчы», нарэшце атрымалі працу ў *беларускай* Вільні. У артыкуле сцвярджалася, што «панская Польшча прыгнятала беларускую культуру».

Падобнае мы чытаем і ў «Правде» ад 27 верасня 1939 г. у вершы Міхаіла Ісакоўскага «*На восходе солнца*». Як Маргарыта Алігер і Валянцін Катаеў, Ісакоўскі ў той час апантана ганьбіў усё польскае. 6 кастрычніка і 5 лістапада ў «Правде» з'явіліся яшчэ два яго антыпольскія творы. 15 кастрычніка ў «*Литературной газете*» Ісакоўскі надрукаваў рэцэнзію на кнігу антыпольскіх вершаў для дзяцей «*Братья*». Хуткасць, з якой выйшла гэтая кніга (праз чатыры тыдні пасля інвазіі), сведчыць, што прынамсі частка матэрыялаў мусіла быць падрыхтаванай яшчэ да савецкага нападу на Польшчу. Паводле Ісакоўскага, кніга пачынаецца з апісання таго, як салдаты Чырвонай Арміі руйнавалі памежныя слупы на польска-савецкай мяжы.

Да таго ж, Ісакоўскі меў звычку блытаць расійскае з украінскім і беларускім. У вершы «*В эти дни*», надрукаваным у «Правде», ён гаварыў пра барацьбу з палякамі не на жыццё, а на смерць і адзначаў, што жыхарамі Украіны

і Беларусі былі «простые русские ребята», якія любілі сваю расійскую радзіму. Шматзначнасць слова «русский» (гэтае пытанне закраналася ў першым раздзеле) аблягчала каланіялісцкую задачу Ісакоўскага. У вершы беларускі селянін захапляецца Чырвонай Арміяй і яе дбайным стаўленнем да прыватнай маёмасці ў Заходняй Беларусі. Ён так звяртаецца да Чырвонай Арміі: «Со шляхтою вы на смерть воевали, / А нам не замутили и воды, / Ни яблока ни разу не сорвали, / Не затоптали ни одной гряды». На жаль, нават як для паэтычнай фантазіі гэтыя словы залішне далёкія ад сапраўднасці. Звесткі з вёсак і гарадоў Заходняй Беларусі гавораць пра адваротную сітуацыю⁴⁴⁷.

У вершы, надрукаваным у «Правде» 10 кастрычніка 1939 г., Сямён Кірсанаў сцвярджае, што ў «панскай Польшчы... шляхта, святары і паліцыя змушалі ўсіх працаваць да поўнай знямогі». Падобна Кірсанаў выказваўся і ў «Правде» 15 лістапада 1939 г. А 23 ліпеня 1940 г. ён там жа надрукаваў верш, у якім апісвалася, як Латвія, Літва і Эстонія добраахвотна далучыліся да Савецкага Саюза, які паэт параўнаў з магнітам («страна-магнит»). А цэнтрам гэтага магніта, пісаў Кірсанаў, быў Сталін — да яго нястрымна цягне розныя народы. «Стары свет становіцца крыху меншым, а мы прымаем да сябе савецкія Эстонію, Літву і Латвію», — сцвярджаў ён. Гэтая апошняя фраза паўтарае словы Вячаслава Молатава, якія той сказаў у згаданай вышэй прамове, дзе хваліўся, што стары свет мусіць «крыху пацясніцца», каб вызваліць месца пашырэнню СССР.

Аляксандр Твардоўскі, які ў 1960-я гг. зрабіўся адным з лідэраў антысталінскага супраціву, у гэтыя часы пісаў зусім іншыя рэчы. 10 кастрычніка 1939 г. ён надрукаваў у «Правде» верш пра напад Чырвонай Арміі на Польшчу: «Палякі ўцякаюць ад салдатаў Чырвонай Арміі, ад песні свабоднага чалавека, ад вялікай праўды». 21 кастрычніка 1939 г. у

⁴⁴⁷ The Anders Archive, the Mikolajczyk Archive, and Poland Ministerstwo Spraw Zagranicznych Archive at the Hoover Institution.

«Правде» з'явіўся ягоны верш пад назвай «Слово о земле», у якім калектыўны апавядальнік выказвае сваю нянавісьць да польскіх «паноў» і называе польскую ўладу «*неправая и проклятая власть*». Твардоўскі ставіў у віну польскім уладам, што «мы працавалі на праклятага польскага пана, каб пасля прасіць у яго на кавалак хлеба». Слова «пан» і ягоныя дэрываты ў гэтым кароткім вершы сустракаюцца сем разоў, увесь час у выглядзе апазіцыі да «нас» або да «народа», які па змоўчанні складаецца з расійцаў, украінцаў і беларусаў. Ужыванне слова «зямля» (якое можа азначаць глебу або тэрыторыю) у назве верша наводзіць на думку, што зямля выключна расійская, беларуская і ўкраінская, хаця палякі таксама жылі і працавалі на гэтай шматэтнічнай тэрыторыі. Слова «зямля» ў расійскай мове мае багатыя і пазітыўныя канатацыі; так, радкі «*Начестное дело мы шли... Где видано, добрые люди, Своей чужаться земли*» ўзмацняюць у чытачоў перакананне ў справядлівасці агрэсіўнай вайны расійцаў.

Сярод пісьменнікаў, якія ўслаўлялі савецкую інвазію Польшчы ў артыкулах, вершах і заявах, ёсць М. Бранкоў («*Литературная газета*», 26 верасня 1939 г.), Аляксандр Карняйчук («*Правда*», 26 верасня 1939 г.), Янка Купала («*Правда*», 6 кастрычніка 1939 г.), Васіль Лебедзеў-Кумач і П. Лідаў («*Правда*», 8 кастрычніка 1939 г.), К. Патапаў («*Правда*», 2 кастрычніка 1939 г.), Аляксандр Пракоф'еў («*Ленинградская правда*», 22 верасня 1939 г.), Ілля Сяльвінскі («*Правда*», 18 верасня 1939 г.), А. Сіткоўскі («*Литературная газета*», 17 верасня 1939 г.), Сцяпан Трудоў і Ванда Васілеўская («*Правда*», 27 кастрычніка і 7 лістапада 1939 г.), Віктар Віннікаў («*Правда*», 6 лістапада 1939 г.) і Юсіф Уткін («*Литературная газета*», 15 кастрычніка 1939 г.). Такая колькасць антыпольскіх артыкулаў у верасні — лістападзе 1939 г. сведчыць пра дзяржаўную кампанію прапаганды антыпольскіх настрояў, мэтай якой было заручыцца падтрымкай насельніцтва ў справе далучэння новых тэрыторыяў да Савецкага Саюза. Таксама гэта сведчыць пра тое, што савецкая расійская каланіяльная прага, бу-

дучы працягам даўняй расійскай экспансіі на захад ад этнічнай Расіі, у спалучэнні з камуністычнай ідэалогіяй распальвала міжэтнічную варожасць са значна большай сілай у параўнанні з сітуацыяй у царскай імперыі.

18 верасня «Правда» апублікавала выступ міністра замежных спраў Молатава на радыё. У тэксце казалася: «Развіццё падзеяў сведчыць, што Польшча няздольная ўтрымаць сябе». Далей газета цытавала ноту, дасланую савецкім урадам польскаму амбасадару ў Маскве: Савецкі Саюз «вырашыў узяць пад сваё крыло Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь». У такой інтэрпрэтацыі далучэнне гэтых земляў, якія сталі расійскімі савецкімі калоніямі, выглядала адпаведным міжнароднаму праву. У сваім выступе перад Вярхоўнай Радай СССР, прысвечаным знешняй палітыцы Савецкага Саюза (гэтая прамова была надрукаваная цалкам у часопісе «Советское государство и право»), Молатаў абвясціў, што насельніцтва заваяваных тэрыторыяў цёпла вітала Чырвоную Армію і было радае «скінуць панскае ярмо»⁴⁴⁸.

19 верасня ў «Правде» Е. Яраслаўскі абвінаваціў польскі ўрад у жорсткасці і дэспатызме. У гэты ж дзень «Правда» надрукавала артыкулы з наступнымі загаловамі: «Свята ў вёсках Заходняй Беларусі», «Нашыя браты будуць цяпер жыць з намі ў адной вялікай сям'і», «Чырвоная Армія — наш лепшы абаронца» і «Савецкі народ і ягоная мужная Чырвоная Армія выконваюць свой святы абавязак». 25 верасня «Правда» напісала, што ўкраінцы, беларусы і нават палякі ў Злучаных Штатах радуюцца з гэтай нагоды і абмяркоўваюць поспехі Чырвонай Арміі ва Усходняй Польшчы («Правда», друкуючы гэта, спасылалася на «Daily Worker»). 15 кастрычніка ў «Правде» ў матэрыяле «Сельская гаспадарка ў Заходняй Украіне» А. Казлоў напісаў, што «прыход Чырвонай Арміі паклаў канец нацыянальнаму прыгнёту і гвалту паліцыі, ён стаўся пачаткам новага жыцця, у якім будзе зямля, свабода, ма-

⁴⁴⁸ В. Молотов, «О внешней политике Советского Союза», *Советское государство и право* 5 (1939), 6.

тэрыяльны дабрабыт і росквіт культуры». 26 верасня Барыс Панамароў апавёў у «Правде» пра «крывавы тэрор польскіх паноў». 10 кастрычніка ў гэтай жа газеце капітан А. Рэзвых распавядаў, як ён і ягоныя таварышы збілі польскі самалёт і атрымалі перамогу над «рэшткамі польскага войска». З гэтага часу савецкія гісторыкі цягам амаль паловы стагоддзя апісвалі агрэсію Савецкага Саюза супраць Польшчы як «вызваленне Заходняй Украіны і Беларусі ад польскага ярма»⁴⁴⁹. Постсавецкі перыяд толькі мінімальна змяніў гэтую інтэрпрэтацыю (або нават і зусім не змяніў яе).

Тое самае было і ў выпадку вайны з Фінляндыяй (сцвярджалася, што яе распачалі фінскія «правакатары»), і з анексіяй Бесарабіі ды Паўночнай Букавіны (якая апісвалася як «вяртанне» гэтых земляў да Савецкага Саюза)⁴⁵⁰. Генерал Пётр Грыгарэнка напісаў у сваіх мемуарах, што падобныя погляды не ставіліся пад пытанне і без сумневу прымаліся нават так званымі дысідэнтамі. Дарэчы, і сам Грыгарэнка прысвяціў толькі адну старонку сваёй аб'ёмнай (каля пяцісот старонак) працы савецка-фінскай вайне ды анексіі фінскіх земляў і зусім нічога не напісаў пра савецкую агрэсію супраць балтыйскіх краінаў і Румыніі⁴⁵¹. Праца Альфрэда Рамбо [Alfred Rambaud] «Экспансія Расіі: праблемы Усходу і праблемы Далёкага Усходу» (гэта папулярная французская праца па расійскай гісторыі канца XIX ст.) грунтавалася пераважна на расійскай імперскай гістарыяграфіі, у якой звычайна скажаліся ўсе ацэнкі супернікаў Расіі⁴⁵². Некаторыя заходнія гісторыкі XX ст. так жа сама спасылаюцца

⁴⁴⁹ Ф. Г. Зуев и др., *История Польши*, т. 2 (Москва: Академия Наук, 1958), 456-457.

⁴⁵⁰ М. П. Ким, ред., *История СССР: Эпоха социализма* (Москва, 1958), 534-542.

⁴⁵¹ P. Grigorenko, *Memoirs*, translated by Thomas Whitney (New York: Norton, 1982), 92.

⁴⁵² Alfred Rambaud, *The Expansion of Russia: Problems of the East and Problems of the Far East*. Burlington, VT: The International Monthly, 1900; а таксама Piotr Wilczek, «Jesuits in Poland according to A. F. Pollard», *Sarmatian Review*, 19, no. 1 (January 1999), 593-596.

на расійскія крыніцы, практычна цалкам ігнаруючы працы гісторыкаў з Варшавы, Кракава, Вільні, Кіева, Таліна або Рыгі. Гэта класічная «арыенталісцкая» сітуацыя, калі імперыя навязвае свету ўласную версію сваіх каланіяльных заваёваў.

У верасні і кастрычніку 1939 г. «*Правда*» і іншыя газеты друкавалі шматлікія паведамленні пра нібыта спантаннае мітынгі працоўных ва Ўкраіне і Беларусі, на якіх гучалі заклікі да «вызвалення нашых братоў ад прыгнёту польскіх землеўласнікаў» і заяўлялася падтрымка «мудрага рашэння савецкай улады» напасці на Польшчу. «Вялікая радасць пануе ў вызваленых гарадах і вёсках», — пісала «*Правда*» 18 верасня. 30 верасня «*Финансовая газета*» паведаміла, што падчас такога святкавання ў Беластоку «20-гадовы маляр Гольдкар, які адбываў пакаранне ў канцэнтрацыйных лагерах польскіх паноў ... прапанаваў даслаць тэлеграму з падзякай таварышу Сталіну». 20 верасня «*Правда*» апісвала «сустрэчу інтэлігенцыі» ў Слоніме (Заходняя Беларусь). У гэтым горадзе, насельніцтва якога складала менш за 20 тысяч чалавек, на сустрэчу прыйшло, паводле газеты, 750 прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі, сярод якой былі «дактары Вайсс і Каварскі», што выступалі з антыпольскімі прамовамі. 13 кастрычніка ў «*Правде*» Г. Рыклін высмейваў былога старшыню прафсаюза ў Беластоку Тамаша Капітулку толькі за тое, што той быў палякам. 20 кастрычніка ў «*Правде*» А. Эрліх пісаў пра «Заходнюю Беларусь, якая пакутавала ад палякаў». 29 верасня 1939 г. «*Правда*» надрукавала сведчанні Прагера пра ягонае знаходжанне ў «польскім канцэнтрацыйным лагерах». 10 сакавіка 1940 г. у «*Правде*» выйшаў артыкул пад назвай «Лісты з заходніх земляў Украіны і Беларусі», дзе сцвярджалася, што нейкая амерыканская габрэйская штодзённая газета, якая выходзіць у Нью-Йорку на ідыш, мае спецыяльны дадатак, дзе друкуюцца лісты з акупаванай Саветаў Польшчы. Адзін жыхар Гародні пісаў свайму брату ў Злучаныя Штаты наступнае: «Дарагі браце, цяпер мы вольныя. Мы маем працу і спрабуем забыць жахі мінулага жыцця ў Польшчы». Хтосьці іншы, хто,

відавочна, з'ехаў з акупаванай нацыстамі Польшчы, пісаў: «Дарагая Жэнні, ты не можаш нават сабе ўявіць дабрыню савецкіх людзей. Мы прыйшлі ў лахманах, галодных, стомленых і няшчасных. Яны накармілі нас і далі нам вады. Савецкі Саюз — гэта сапраўдная радзіма ўсіх прыгнечаных». Акцэнтаванне ўвагі на габрэйскіх імёнах, зробленае савецкімі газетамі ў гэтых матэрыялах, не можа быць выпадковым — напэўна, рэдактары выдатна ведалі, што ў пэўны час гэта выкліча дадатковыя хвалі антысемітызму сярод палякаў⁴⁵³. Нельга не ўлічваць таксама і ўплыў такіх артыкулаў на амерыканскіх габрэяў і на іх стаўленне да Другой Рэчы Паспалітай.

Прынцып *divide et impera*⁴⁵⁴ скарыстоўваўся і пры канструяванні вобразаў мінулага такім чынам, каб нагадаць расійцам пра агрэсію палякаў. Опера Міхаіла Глінкі «Жизнь за царя», пастаўленая ў Маскве і шырока асветленая ў прэсе, сягала перыяду расійскай гісторыі, вядомага як «смута», калі польска-шведскі спадкаемца прастола Уладзіслаў Ваза прэтэндаваў на маскоўскі трон. (У постсавецкай Расіі на кароткі час з фрагменту гэтай оперы стварылі нацыянальны гімн — вось сведчанне таго, што расійскія эліты лічылі расійска-польскія стасункі досыць важнымі ў псіхалагічным плане для фармавання расійцамі ўласнага вобраза⁴⁵⁵.) У кастрычніку і лістападзе 1939 г. савецкая перыёдыка надрукавала шэраг рэцэнзій на фільм «Минин и Пожарский», які распавядаў пра польскую акупцыю Масквы ў 1610 г. 26 кастрычніка 1939 г. аглядальнік Георгій Шторм такім чынам апісваў польскі паход на Маскву: «Палякі забіралі быдла, забівалі сялянаў, палілі гарады і вёскі... У чарапах людзей заводзіліся раі пчолаў». У гэты ж самы дзень і ў гэтай жа самай газеце П. Паўленка

⁴⁵³ Пацвярджэнне гэтай высновы гл. у: Gross, 29, 32-33.

⁴⁵⁴ Падзяляй і ўладар. [Каментар перакладчыка.]

⁴⁵⁵ 10 сакавіка 1999 г. Расійская Дума 307 галасамі супраць 35 прагала-савала за вяртанне мелодыі савецкага гімна замест варыянту Глінкі. У той самы дзень агенцтва Agence France-Presse паведаміла пра замену савецкага тэксту новым вершам. Двух галасоў не хапіла, каб вярнуць і савецкі тэкст гімна.

асуджаў «польскую цензуру» ў Львове. 18 снежня 1939 г. у «Правде» А. Саладоўнікаў вінаваціў «панскую Польшчу» ў прыясненнях ня-польскіх артыстаў». 3 лістапада беларускі дэпутат у Вярхоўную Раду А. С. Малевіч вінаваціў палякаў у Заходняй Беларусі словамі, відавочна скіраванымі на выклік хвалі эмоцыяў: «Польскія паны, як чорныя крумкачы, запускалі ў нашыя сэрцы свае вострыя кіпцюры». 13 лістапада, калі Усходняя Польшча была ўжо ў савецкіх руках, «Правда» ўсё яшчэ пісала пра «ярмо панскай Польшчы».

Тагачасная савецкая перыёдыка поўнілася апісаннямі польскіх паноў як дэгенератаў і распуснікаў. Паведамленні з «вызваленых» гарадоў апісвалі раскошу, у якой нібыта жылі гэтыя паны, і тое, як простыя людзі перасяляліся ў іхнія апартаменты. У кастрычніку 1940 г. «Правда» паведамляла, што ў адным толькі Львове ў гэтыя багатыя дамы былі пераселеныя больш за дзве тысячы сем'яў. Пра долю былых жыхароў можна будзе даведацца няхутка і зусім з іншых крыніцаў.

Такім чынам, бальшыня савецкіх расійскіх пісьменнікаў ды палітыкаў услаўляла напад на Польшчу і прадстаўляла яго як вызваленне ўкраінцаў і беларусаў ад польскага ярма, нягледзячы нават на тое, што насамрэч савецкая інтэрвенцыя, з якога б боку да яе ні падыходзіць, пагоршыла сітуацыю тых, хто жыў на гэтых землях. Пісьменнікі падтрымлівалі інвазію і, па ўсім відаць, гітлераўска-сталінскі пакт, які яе абумовіў. Відавочна, пры ацэнцы савецкай літаратуры 1930-х і 1940-х гг. гэты факт заслугоўвае большай увагі. Занадта часта пісьменнікі гэтага перыяду разглядаюцца так, нібыта яны толькі прытрымліваліся канонаў сацыялістычнага рэалізму, а не як тыя, што дабрахоць загразілі ў двудушнасці, спароджанай імперскай агрэсіўнасцю. Пісьменнікі кшталту Аляксандра Твардоўскага, які запэўніваў сваіх чытачоў, што Саветы, нападаючы на Польшчу, дзейнічаюць сумленна, або кшталту Маргарыты Алігер, якая апісвала ўдзел Саветаў у руйнаванні Польшчы як пачатак новай эпохі ў гісторыі, — гэтыя пісьменнікі былі вельмі далёкімі ад

сваёй чалавекалюбнай місіі. Яны не проста служылі рэжыму, яны зацягвалі расійскую літаратурную мову ў такую хлусню, з якой яна яшчэ не хутка зможа вылузнуцца. На вялікі жаль, наступствы гэтай сітуацыі для расійскай літаратуры і яе ўплыў на канцэпцыі ды ідэі, якія прэвалююць у літаратурных дыскусіях або — больш шырока — у «*default mode*»⁴⁵⁶ расійскага публічнага дыскурсу, у Расіі яшчэ і не пачыналі даследавацца.

Прэса таксама выкарыстоўвалася дзеля скажэння стаўлення іншых краінаў да савецка-нацысцкага пакта. 8 верасня 1939 г. «*Правда*» паведаміла, што прэзідэнт Франклін Д. Рузвельт ухваліў Нямецчыну за дзеянні ў адпаведнасці з міжнародным правам, якое забараняла падводным лодкам нападаць на гандлёвыя караблі. 31 жніўня і 23 верасня 1939 г. «*Правда*» напісала, што выраслі цэны на нью-йоркскай фондавай біржы, а 17 верасня, у дзень савецкага нападу на Польшчу, паводле «*Правды*», адбыўся рост цэнаў на японскай фондавай біржы. Інфармацыя пра ваганні цэнаў на біржах раней практычна ніколі не з'яўлялася ў «*Правде*». 19 верасня 1939 г. газета паведаміла, што газета «*Völkischer Beobachter*» ухвальна напісала пра савецкую інтэрвенцыю ў Польшчу. Артыкул, на які спасылалася «*Правда*», толькі ў гэты дзень быў надрукаваны ў берлінскім выданні, такім чынам, рэдактары «*Правды*» мусілі мець доступ да гэтай інфармацыі яшчэ да таго, як яна з'явілася ў прэсе⁴⁵⁷. 30 верасня «*Правда*» апублікавала інтэрв'ю ТАСС з Ёахімам фон Рыбентропам. Газета выказала думку, што «нямецка-савецкае сяброўства ўсталяванае цяпер назаўсёды ... Абодва бакі спадзяюцца, што Англія і Францыя спыняць сваю абсалютна бессэнсоўную вайну супраць Нямецчыны ... Калі Англія і Францыя не выканаюць гэтага, дык Нямецчына і Савецкі Саюз зробяць са свайго боку адпаведныя крокі».

Выступы Гітлера часта цытаваліся ў савецкай прэсе ў 1939 — 1940 гг. і ўхвальна ацэньваліся каментатарамі.

⁴⁵⁶ Рэжыме па змоўчанні. [Каментар перакладчыка.]

⁴⁵⁷ «Einvernehmen zwischen Berlin und Moskau über Polen», *Völkischer Beobachter*, northern edition, 19 September 1939.

2 верасня 1939 г. «Правда» апублікавала прамову Гітлера ў рэйхстагу, у якой адзначалася, што хутчэй палякі, а не немцы пачнуць вайну. 21 верасня «Правда» перадрукавала частку выступу Гітлера ў Гданьску (Данцыгу) 19 верасня, у якім ён вучыў палякаў дэмакратыі, а 7 кастрычніка газета цытавала іншы выступ у Рэйхстагу, у якім Гітлер заявіў, што польская дзяржава не мае права на існаванне, бо яна пабудаваная «на касцях і крыві немцаў ды расійцаў». 10 лістапада 1939 г. «Ленинградская правда» апублікавала выступ Гітлера ў Мюнхене, а 1 лютага 1940 г. «Известия» перадрукавалі ўрыўкі з ягонай прамовы пра прыход нацыстаў да ўлады.

Выступ Вячаслава Молатава пра савецкую замежную палітыку, апублікаваны ў «Правде» 1 лістапада 1939 г., абараняў Гітлера і асуджаў заходнія дэмакратыі. Молатаў апісваў Англію і Францыю як агрэсараў і замяніў слова *фашызм* на *гітлерызм*. Ён сказаў, што «ідэалогію Гітлера можна прымаць або не, гэта справа палітычных поглядаў. Але... нельга руйнаваць ідэалогію сілай... Бессэнсоўна і злачынна весці вайну для таго, каб «зруйнаваць гітлерызм», прыкрываючыся лозунгам «барацьбы за дэмакратыю». Молатаў вінаваціў Англію і Францыю ў тым, што яны хочуць вярнуць свае каланіяльныя ўладанні і гэта ёсць сапраўднай прычынай вайны. І далей ён тлумачыў, што, калі польская дзяржава пацярпела паразу, савецкія ўлады «працягнулі руку дапамогі братам украінцам, а другую руку — братам беларусам». 29 верасня 1939 г. «Правда» апублікавала артыкул, дзе пісалася пра «нямецка-савецкае пагадненне аб сяброўстве і мяжы паміж СССР і Нямеччынай ... пасля распаду былой польскай дзяржавы». 3 сакавіка 1940 г. Я. Віктараў у «Правде» сцвярджаў, што вайна «была задуманая ангельскімі і французскімі імперыялістамі, якія хацелі зберагчы свае пазіцыі ў Еўропе».

Антыпольская кампанія суправаджалася праўкраінскай і прабеларускай прапагандай. Апошнія, аднак, былі карцейшымі за антыпольскую і, падобна, з'яўляліся толькі сродкам дзеля распальвання антыпольскіх настрояў у

Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне, а не палітыкай, скіраванай на падтрымку ўкраінцаў і беларусаў. Прабеларуская і праўкраінская кампаніі пачаліся адразу пасля падпісання пакта Молатава — Рыбентропа.

У канцы жніўня 1939 г. «Літаратурная газета» апублікавала артыкулы, якія абуджалі нацыянальную самасвядомасць украінцаў і ініцыявалі іх нянавісць да палякаў. У некаторых матэрыялах згадвалі ўкраінскага камандзіра Чырвонай Арміі Міколу Шчорса, які ваяваў супраць Сымона Пятлюры, саюзніка Пілсудскага. Паведамлялася, што ў Кіеве будзе адчынены музей Шчорса і што пра яго ствараецца опера. 19 верасня «Правда» напісала, што трыста працаўнікоў Кіеўскага дзяржаўнага тэатра віталі «вызваленне сваіх братоў ад прыгнёту польскай шляхты». 27 кастрычніка «Правда» апублікавала артыкул пра «ўкраінскую вызваленчую вайну супраць палякаў ў 1648 — 1653 гг.». 15 студзеня 1940 г. «Літаратурная газета» прысвяціла спецыяльны артыкул тэатральным п'есам пра Багдана Хмяльніцкага, кіраўніка ўкраінскага паўстання. У верасні і кастрычніку 1939 г. «Правда» і іншыя газеты неаднаразова публікавалі мапы падзеленай Польшчы, на якіх тэрыторыі да самай Віслы пазначаліся як «Заходняя Украіна» і «Заходняя Беларусь». У расійскай гістарыяграфіі была даўняя традыцыя параўноўваць палякаў з калючкай у славянскім целе (таму што палякі спавядалі рымска-каталіцкую веру). Таксама гаварылася, што польская ідэнтычнасць была толькі скажэннем беларускай і ўкраінскай ідэнтычнасцяў. Такія погляды шырока прапагандаваліся ў XIX ст., калі Польшча не існавала як незалежная палітычная дзяржава, і яны заўважна паўплывалі на меркаванні Захаду пра Расію і Польшчу⁴⁵⁸. У 1939 — 1941 гг. гэтыя погляды зноў актуалізаваліся ў савецкай расійскай прапагандзе.

У верасні, кастрычніку і лістападзе 1939 г. у «Правде» публікаваліся вершы і апавяданні на ўкраінскай і беларускай мовах (гэта адзінае вядомае мне выключэн-

⁴⁵⁸ Alfred Rambaud, *L'Histoire de la Russie* (18?), as referred to in A. F. Pollard, *The Jesuits in Poland* (1892), reprinted by Haskell House Publishers Ltd. (New York, 1971).

не з правіла: усе матэрыялы, што друкуюцца ў «Правде», мусяць быць на расійскай мове). Адкрыта і шырока прапагандаваўся саюз паміж усходнімі славянамі — расійцамі, украінцамі і беларусамі. 15 лістапада ў «Літэратурнай газете» быў надрукаваны верш беларускага паэта Петруся Броўкі, у якім ішлося пра «панскую пугу» і «панскае ярмо», якія ўжо не пагражаюць беларусам. Аўтар заяўляў, што ягоны народ хоча далучыцца да «Чырвонай Масквы». «Польскі пан павінен знікнуць» — такой была выснова верша. У Маскве ў верасні 1939 г. праходзіла «Дэкада беларускага мастацтва». 17 верасня 1940 г. «Комсомольская правда» надрукавала паэму Якава Хелемскага «В сентябре» — пра беларускага сірату, які пасля прыходу савецкіх войскаў змог вучыцца ў беларускай школе. «Правда» ды іншыя савецкія газеты і часопісы друкавалі артыкулы пра ўкраінскага пісьменніка Кацюбінскага, «сябра Горкага», і ўкраінскіх навелістаў Стэфанюка і Мартовыча («Правда», 17 верасня і 4 кастрычніка).

Падчас інвазіі Польшчы з Савецкага Саюза ў Заходнюю Беларусь былі засланыя 28 рэдакцыяў газет і часопісаў, якія занялі памяшканні мясцовых выданняў⁴⁵⁹. Гэтыя расійскамоўныя журналісты мусілі перакладаць прапагандысцкія матэрыялы з расійскай прэсы на мясцовыя мовы і дапамагаць фармаваць адпаведную маскоўскім патрэбам грамадскую думку. У гэты ж самы час у Заходняй Украіне было надрукавана сем мільёнаў новых падручнікаў для школаў. Толькі са Львова ў расійскамоўныя школы для перанавучання былі пасланыя 12 тысяч партыйных актывістаў («Правда», 11 кастрычніка і 4 снежня 1939 г.). 26 кастрычніка «Літэратурная газета» паведаміла, што польская цэнзура ў Львове зрабіла немажлівым продаж

⁴⁵⁹ *Правда*, 2 кастрычніка 1939. У Заходняй Беларусі і Украіне палякі пераважна месціліся ў гарадах, у той час як беларуская і ўкраінская большасць жыла ў сельскай мясцовасці. У раёне Львова, Тарнува, Беластока, Навагрудка і Вільні пераважалі палякі, украінцы і беларусы складалі 20 — 45 адсоткаў насельніцтва. На Валыні, у Станіславе, на Палессі палякі былі меншасцю, а ўкраінцы і беларусы складалі ад 55 да 65 адсоткаў. Aleksander Gieysztor et al., *History of Poland* (Warsaw: PWN, 1968), 685, 714-716.

у кнігарнях праўдзівых падручнікаў па грамадскіх навукх, але Саветы ліквідавалі перашкоду і цяпер гэтыя кнігі сталі даступнымі для ўсіх. У артыкуле пісалася таксама пра тое, што ў горадзе былі адчыненыя расійскія кнігарні з кнігамі для дзяцей. 8 жніўня 1940 г. «Правда» напісала, што, калі Беласток быў пад палякамі, публічная бібліятэка мела толькі 22 тысячы польскіх кнігаў, а цяпер яна налічвае 60 тысяч кнігаў на «расійскай, польскай, беларускай, габрэйскай і на іншых мовах». Варта таксама адзначыць, што ў пару савецкай інтэрвенцыі Беластоцкае ваяводства насялялі 1 004 370 палякаў (хрысціянаў), 162 912 польскіх габрэяў і 119 392 беларусы. У Беластоку тады жылі 39 602 габрэі, 35 832 палякі (хрысціяне) і 1358 прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў⁴⁶⁰.

6 лютага 1940 г. у «Правде» А. Аўдзеенка і С. Шухмін пісалі пра польскіх рабочых, абраных у раду завода ў Заходняй Беларусі, якія адмовіліся наймаць на працу беларусаў. Выснова была такая: палякі — гэта нацыяналісты і кепскія людзі. 19 лютага гэтыя самыя аўтары апублікавалі артыкул, у якім ганьбаваліся польскія гандляры: «Тысячы ўласнікаў крамаў, паразіты старога Львова, якія пачалі актыўна спекуляваць ... але ненадоўга». 24 сакавіка «Правда» апісвала, як «вызвалены беларускі народ святкаваў перамогу». 27 сакавіка ў Львове таксама адзначалі «свята вызваленых народаў».

«Цягам 600 гадоў, — пісала «Правда» 28 кастрычніка 1939 г., — Заходняя Украіна стагнала пад ярмом польскіх паноў... і катаў», — маўляў, прыйшоў час расплаты. Дж. Т. Грос у сваёй кнізе пра савецкую інвазію прыводзіў прыклады таго, што заахвочванне да гвалту было неад'емнай часткай савецкай палітыкі на акупаваных тэрыторыях і што гэта дапамагло Саветам узмацняць сваю прысутнасць у рэгіёне⁴⁶¹.

Савецкая прэса актыўна выкарыстоўвала той факт, што ў Польшчы было мала ўкраінскіх, габрэйскіх і беларускіх

⁴⁶⁰ Teresa Toranska, *Them: Stalin's Polish Puppets* (New York: Harper & Row, 1987), 209.

⁴⁶¹ Gross, 35.

школаў, фінансаваных дзяржавай. Саветы адкрылі такія школы неўзабаве пасля інтэрвенцыі, але беларускія і ўкраінскія нацыяналісты хутка зразумелі, што гэтыя школы не былі часткай сапраўднай нацыяналізацыі. Як толькі польскую ўладу канчаткова ліквідавалі і Саветы пачалі пачувацца больш бяспечна, акцэнт ссунуўся на расійскі нацыяналізм⁴⁶². У верасні, кастрычніку і лістападзе 1939 г. савецкая расійскамоўная прэса падтрымлівала ўкраінцаў і беларусаў, але разам з тым паведамляла пра павелічэнне колькасці кнігаў і падручнікаў на расійскай мове. Паколькі ў гэтым рэгіёне расійцаў практычна не было, то, відавочна, кнігі былі прызначаныя для распаўсюду мовы метраполіі сярод не-расійскага насельніцтва, а таксама дзеля паскарэння дэнацыяналізацыі беларусаў ды ўкраінцаў. Больш за тое, расійская савецкая прэса ўвесь час блытала расійцаў з украінцамі і беларусамі, часам нават сцвярджаючы, што беларуская і ўкраінская мовы — гэта дыалекты расійскай. У «Правде» ад 19 кастрычніка П. Лідаў скардзіўся на тое, што ў панскай Польшчы, «у Бельску-Падляскім павеце Беластоцкага ваяводства [які быў часткай Польшчы да і пасля Другой сусветнай вайны і дзе пераважала польскае насельніцтва] не было ніводнай расійскамоўнай беларускай школы». Гэтае нараканне было справядлівым у дачыненні да беларусаў, але наўрад ці ў дачыненні да расійцаў, якіх фактычна тут не было. «Правда» часта згадвала «крэўнае братэрства» паміж расійцамі, беларусамі і ўкраінцамі, але не далучала да гэтай супольнасці не менш славянскіх палякаў. Відавочна, для тых, хто фармаваў палітыку савецкай расійскай дзяржавы, «крэўныя» сувязі былі менш важнымі за імперскасць. Паколькі палякі арыентаваліся на Запад, яны выключаліся з «крэўнага братэрства». «Правда» наракала, што і царскі рэжым, і «панская Польшча» спрабавалі разлучыць расійцаў з беларусамі. 16 лістапада газета заклікала

⁴⁶² Gerhard Simon, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion* (Baden-Baden: Nomos, 1986), 171-179; Hélène Carrère d'Encausse, *Decline of an Empire* (New York: Newsweek Books, 1982), and *Confiscated Power* (New York: Harper & Row, 1982).

да «ліквідацыі нацыянальных супярэчнасцяў, наўмысна створаных палітыкай польскіх паноў». Але насамрэч з украінскім і беларускім нацыяналізмамі змагаліся як польскія, так і расійскія ўлады. Паколькі палякі таксама былі схільныя да імперскасці, яны спрабавалі прадухіліць беларускі і ўкраінскі сепаратызм і праводзілі адпаведную палітыку.

Прапагандысцкая кампанія 1939 г., скіраваная на русіфікацыю Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, тады была яшчэ параўнаўча мяккай, ды і польская меншасць яшчэ мела дастаткова моцную пазіцыю. Калі В. Субоцін абмяркоўваў рэарганізацыю судовай сістэмы ў Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі, ён адзначаў, што хаця судовыя пасяджэнні вяліся на беларускай або расійскай мовах, у гарадах трэба шукаць перакладчыкаў з польскай мовы⁴⁶³. 26 кастрычніка ў «*Літаратурной газете*» П. Паўленка паведаміў, што ў Львове адчынілася расійская кнігарня з вельмі вялікім выбарам дзіцячай літаратуры. 8 жніўня 1940 г. у «*Правде*» С. Трэгуб напісаў пра «імперскі польскі бот, які таптаў беларусаў, габрэяў і расійцаў». У выпуску «*Правды*» ад 16 красавіка П. Лідаў пісаў пра «польскую акупацыю Гродна», а 17 верасня 1940 г. (гадавіна савецкай інвазіі) ён называў Гродна «старадаўнім расійскім горадам» — гэта яшчэ адно сведчанне наўмыснай блытаніны беларускага і расійскага. Л. Талкуноў выказваў падобнае меркаванне ў сваім артыкуле пра «вызваленне» Гродна, надрукаваным у «*Правде*» 17 ліпеня 1944 г. 28 лістапада 1940 г. Мілаіх Тардаў апублікаваў у «*Правде*» артыкул пра *расійскі* драматычны тэатр у Кіеве.

Напрыканцы 1939 г. пачалі з'яўляцца артыкулы з перасцярогамі супраць украінскага і беларускага культурных сепаратызмаў. 1 снежня 1939 г. Сцяпан Тудар асудзіў у «*Правде*» ідэю ўкраінскай незалежнасці. Ён вінаваціў украінцаў у тым, што, каб дасягнуць сваіх мэтаў, яны ўжывалі «фізічны і маральны тэрор», у тым ліку забойствы

⁴⁶³ *Советская юстиция*, 7 (1940), 23. Субоцін лічыў, што паняткі «расійскі» і «беларускі» ўзаемазамяняльныя.

палітычных дзеячаў, сабатаж на працы і сацыяльныя байкоты. Нацыяналісты супрацоўнічалі з польскай паліцыяй, якая пераследала дзяцей левых лідэраў і выкідала кнігі пралетарскіх пісьменнікаў са школаў і бібліятэк. Цэнтрамі гэтай нацыяналістычнай дзейнасці былі, паводле аўтара матэрыяла, часопіс «*Вестник*» (заўважым расійскае напісанне), яго дадатак для моладзі «*Накануне*», варшаўскае выданне «*Мы*» і каталіцкае выданне «*Званы*». Былі названыя ўкраінскія аўтары, якія выяўлялі нацыяналістычныя тэндэнцыі: Яўген Маланюк, О. Ольжыч, Б. Краўцоў, Ю. Ліпаў, Ю. Клен, Л. Мосэндз, У. Самчук, Ю. Касач і Р. Кэдра.

У Архіве інстытута Гувера знаходзяцца сотні дакументаў і сведчанняў людзей, якія здолелі выжыць у тую пару, — яны адназначна сцвярджаюць, што прапаганда сродкаў масавай інфармацыі, скіраваная супраць палякаў, дасягнула сваёй мэты. Некаторыя з тых сведчанняў перакладзеныя на ангельскую мову. Сярод іх і ліст ад падлетка Марыяна Кундзіча, якога выслалі ва Удмурцкую Аўтаномную Рэспубліку і які быў змушаны працаваць на шкоднай для здароўя працы. У лісце гаворыцца: «Некаторых расійскіх хлопцаў узялі працаваць слесарамі і токарамі, але яны не хацелі браць на гэтую працу мяне, таму што я — паляк. Я працаваў дванаццаць гадзінаў штодзень, стоячы ў вадзе». У іншым дакуменце казалася, што «савецкія ўлады ... лічылі ўсё польскае варожым»⁴⁶⁴. Бруна Бэтэльгайм [Bruno Bettelheim] напісаў у той час, што «Расія ... праводзіла наўмысныя і мэтанакіраваныя дзеянні па руйнаванні існай структуры польскага грамадства і замене яе на іншую»⁴⁶⁵.

Яшчэ адна вялікая прапагандысцкая кампанія была скіраваная супраць фінаў — яна праходзіла падчас і пасля савецка-фінскай вайны 1939 — 1940 гг. Нават перад Другой сусветнай вайной Саветы разглядалі вайну з фінамі

⁴⁶⁴ *Sarmatian Review* 9, no. 1 (студзень 1989).

⁴⁶⁵ Bruno Bettelheim, «Foreword», *War through Children's Eyes*, edited by I. G. Gross and J. T. Gross (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1985), xiv.

як адну з палітычных мажлівасцяў умацавання свайго геапалітычнага становішча. Як і Польшча, Фінляндыя з'яўлялася тэрытарыяльным суседам савецкай Расіі і таму заўсёды была патэнцыйнай ахвярай Расіі. У выпадку вайны з Фінляндыяй расійская імперскасць была ўзмоцненая рэвалюцыйным запалам, з якім бальшавікі імкнуліся да ўсталявання сусветнага камунізму. Акурат у гэтым кантэксце можна праінтэрпрэтаваць заўвагу Молатава, што ніводзін урад, акрамя савецкага, не стрываў бы незалежнай Фінляндыі так блізка ад Ленінграда⁴⁶⁶. Сродкі масавай інфармацыі, аднак, адмоўчаліся па фінскай праблеме да самага пачатку ваенных дзеянняў.

28 лістапада 1939 г., праз два дні пасля таго, як Саветы абвінавацілі фінскі ўрад у абстрэле мяжы, на старонках «Правды» з'явілася карыкатура, на якой фінскі сабака гаўкаў на Савецкі Саюз, а за ім з іншасвету назіралі апошні польскі прэзідэнт Ігнацы Масціцкі і міністр замежных спраў Юзэф Бэк. Пад карыкатурай быў змешчаны подпіс: «Вайну распачало бязглуздае кіраўніцтва Фінляндыі. Няхай памятаюць, што іх лёс будзе такім жа горкім, як і лёс нікчэмных кіраўнікоў Польшчы». Ніжэй заўважалася, што гэтыя словы ўзятыя з прамоваў на мітынгх маскоўскіх працоўных. Далей у гэтым жа выпуску «Правда» пагражала, што «фінскія авантурысты ... будуць знішчаныя і расціснутыя, як жамяра». «Правда» таксама паведаміла, што «гнеў і нянавіць стасоўна лютых падбухторшчыкаў да вайны» перапоўніла сэрцы працаўнікоў шакаладнай фабрыкі ў Львове і што працаўнікі ленінградскага мясакамбіната імя Кірава патрабавалі, каб «фінскія правакатары былі сцёртыя з твару зямлі». Адзначым таксама спробу паказаць тут Савецкі Саюз як ахвяру, а Фінляндыю — як агрэсара.

28 лістапада «Ленінградская правда» апублікавала дваццаць антыфінскіх артыкулаў. Назвы гэтых матэрыялаў

⁴⁶⁶ *Советское государство и право*, травень 1939, 8. Фінскае ўспрыманне савецка-фінскай вайны гл. у: Hjalmar J. Procope, *Finland Reveals Her Secret Documents: On Soviet Policy March 1940-June 1941* (New York: Funk, 1941).

ілюструюць эмацыйнасць кампаніі: «Злачынныя інтрыганы», «Не будзе літасці», «Мы адкажам разгромным ударам», «Падбухторшчыкі да вайны заплацяць сваё», «Спыніць правакатараў», «Мы знішчым ворага, калі ён не апамятаецца» і «Хто пасее вецер, пажне буру».

30 лістапада «*Финансовая газета*» паведаміла, што два дні таму савецкі ўрад запатрабаваў ад фінаў адвесці сваё войска на 20 — 25 кіламетраў ад мяжы, каб зменшыць небяспеку нападу Фінляндыі на Ленінград. Калі фіны адмовіліся гэта зрабіць, савецкая прэса пачала на іх атаку. 1 снежня «*Правда*» абвінаваціла фінаў у намеры атакаваць Ленінград. Сярод эпітэтаў, ужытых у «*Литературной газете*» для апісання фінаў, былі «гады», «бандыты» і «падбухторшчыкі да вайны». «Лёс польскіх паноў мусіў бы навучыць іх», — пісала «*Литературная газета*» 1 снежня 1939 г. «Фінскія свінні не асмеляцца сунуць свае лычы ў савецкі гарод», — заяўляла «*Правда*» 30 лістапада 1939 г. 3 снежня, аднак, гэтая ж газета абвясціла пра «непарушнае сяброўства паміж савецкім і фінскім народамі». Молатаў і фінскі камуніст Ота Куусінэн [Otto Kuusinen] дамовіліся стварыць Фінскую Народную Рэспубліку. Але гэтае замірэньне было нядоўгім, і «Белая Фінляндыя» зноў стала аб'ектам нападаў. 26 снежня 1939 г. «*Финансовая газета*» пісала пра «варварства банды Манэргейма», якая прымусіла сялянаў перасяліцца з сваіх земляў і дзейнічала як «кат працоўнага люду» (Манэргейм — тагачасны фінскі генерал і галоўнакамандуючы). 30 студзеня 1940 г. «*Известия*» паведамілі, што ў Фінляндыі адбываюцца «масавыя арышты і забойствы мірных жыхароў». «Тысячы працоўных арыштаваныя, сотні застрэленыя. ... Бандыты Манэргейма паляць дамы, забіваюць працоўных і жорстка тэрарызуюць насельніцтва», — пісалі «*Известия*». (Гэта нагадвае апісаньня Георгіем Штормам злачынствы палякаў у XVII ст. Мабыць, абодва аўтары вучыліся рыторыцы па адным падручніку.) 23 лютага «*Правда*» абвясціла, што «простыя фіны добра памятаюць перапоўненыя фінскія турмы, тэрор і жахлівыя прысуды — ад гэтага пакутавала ўся Фінляндыя». Як і ў выпадку з антыпольскай кампаніяй, расійская савецкая прэса выйшла далёка за

межы марксісцкай тэрміналогіі, распальваючы нянавісць у дачыненні да фінаў, якія маляваліся шавіністамі, што ненавідзяць усё расійскае⁴⁶⁷. Гэтыя факты гавораць пра тое, што савецкая імперыя сур'ёзна разглядала мажлівасць анексіі ўсёй Фінляндыі.

Пасля прыпынення баявых дзеянняў расійскамоўная прэса зноў намагалася стварыць уражанне, быццам справядлівасць была на баку Саветаў. У 1940 г. у лістападаўскім нумары «*Советского государства и права*» былі прыведзеныя юрыдычныя падставы вайны: фіны атакавалі СССР у лістападзе 1939 г., але, не здабыўшы нічога, апрача стратаў, 12 сакавіка 1940 г. падпісалі мірную дамову і аддалі Савецкаму Саюзу частку Фінляндыі — землі, прылеглыя да Мурманскай чыгункі і ваколіцаў Ленінграда⁴⁶⁸. 21 траўня 1940 г. «*Комсомольская правда*» ўхвальна адгукалася пра Тойва Антыкайнэна [Toivo Antikainen] — кандыдата ў Вярхоўную раду, які прымаў удзел у «разгроме белафінскіх бандытаў у 1920 г.». Пабываюшы ў «камерах катаванняў» «буржуазнай Фінляндыі», Антыкайнэн быў цяпер гатовы «распавесці сваім выбарнікам пра фінскі свет галечы і нястачаў». 22 траўня 1940 г. «*Комсомольская правда*» распавядала пра Валянціна Пургіна, Героя Савецкага Саюза, які ваяваў з фінамі ў 1939 — 1940 гг. Пургін і два ягонныя таварышы апынуліся перад дзевяццю фінамі, адзін з іх кінуў гранату, якая знішчыла шэсць фінаў і абодвух таварышаў Пургіна. Але сам ён выжыў і падзяліўся ежай ды гарэлкай з двума параненымі фінамі. Пургін перавязаў раны ацалелым фінам, разарваўшы вопратку забітых, але баяўся спаць паміж імі, паколькі, урэшце, яны былі звычайнымі бандытамі. Таму ён расклаў вогнішча, распаліўшы яго з дапамогай гарэлкі. Пазней лётчыкі савецкага самалёта заўважылі агонь, падабралі Пургіна і аказалі дапамогу параненым фінам.

3 чэрвеня 1940 г. «*Известия*» раскрытыкавалі фінскую статыстыку ваенных стратаў. Фіны напісалі, што яны

⁴⁶⁷ *Правда*, 16 чэрвеня 1940; і *Известия*, 2 ліпеня 1940.

⁴⁶⁸ *Советское государство и право*, 11 (лістапад 1940), 59.

страцілі 19 576 чалавек, а паводле «*Известий*» — семдзсят тысяч, і яшчэ пятнаццаць тысяч памерла ад ранаў. З гледзішча газеты, загінула амаль палова фінскага войска (усяго было 250 тысячаў), а фінскі ўрад падаў адно смеху вартыя звесткі. Праўда, лічбы стратаў, агучаныя ў «*Известиях*», адрозніваюцца ад названых Молатавым, які казаў, што было забіта шэсцьдзсят тысяч фінаў⁴⁶⁹. 16 чэрвеня «*Правда*» запэўнівала сваіх чытачоў, што фінскай культуры да XIX ст. увогуле не існавала, а таксама вінаваціла фінскую буржуазію ды інтэлігенцыю ў культываванні фінскага шавінізму і варожасці да ўсяго расійскага — і менавіта шавінізм спакусіў фінаў на вайну, якую яны і прайгралі. 18 верасня 1941 г. адзін з аўтараў «*Известий*» дыскутаваў з фінскім эмігрантам, які сцвярджаў, што Саветы беспадстаўна бамбавалі Фінляндыю праз дваццаць чатыры гадзіны пасля нападу Нямецчыны на СССР. У часопісе «*Партийное строительство*» Г. Купрыянаў паспрабаваў раздзяліць фінскую нацыю на жыхароў Фінляндыі і жыхароў фінскіх тэрыторыяў, анексаваных Савецкім Саюзам. Ён казаў пра «карэла-фінскую нацыю» як апазіцыю да «белафінаў», што насялялі Фінляндыю, і прапанаваў, каб у карэла-фінскіх школах вучылі толькі фінскую і расійскую мовы⁴⁷⁰.

У анексаваных частках Фінляндыі планавалася стварыць расійска-фінскую рэспубліку, ахвяруючы эканамічна слабейшымі карэламі. Таму «*Партийное строительство*» і рэкамендавала вывучаць у школах фінскую і расійскую мовы, забыўшыся на карэльскую, але пасля ўсё-такі была створаная Карэла-Фінская Рэспубліка, якую савецка-расійская імперыя праглынула менш чым за два дзесяцігоддзі. Гэтая палітыка «падзяляй і валадар» была ідэнтычная палітыцы ў дачыненні да Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі ў 1939 г.

⁴⁶⁹ *Советское государство и право*, 3 (сакавік 1940), 11.

⁴⁷⁰ В. Гудков, «Культура возрожденной страны», *Правда*, 16 чэрвеня 1940; «Антисоветская белофинская фальшивка», *Известия*, 18 верасня 1941; *Партийное строительство*, № 10 (травень 1940), 20-21.

У гэтую пару ў Савецкі Саюз былі інкарпараваныя і тры балтыйскія дзяржавы. Да таго, як парламенты Літвы, Латвіі і Эстоніі выказалі сваё жаданне далучыцца да Савецкага Саюза, у расійскай прэсе з'явілася процама артыкулаў, якія заклікалі задзіночыць прыбалтаў з Расіяй⁴⁷¹. 2 кастрычніка 1940 г. у выступе Міхаіла Калініна, Старшыні Вярхоўнага Савета СССР, адзначалася, што народы царскай Расіі заўсёды прыхільна ставіліся да расійцаў і даўно ўсталявалі «арганічныя сувязі» з імі. Падобныя заявы гучалі да самага пачатку Другой сусветнай вайны⁴⁷². Праўда, датычна балтыйскіх народаў не было такіх прапагандысцкіх кампаніяў у прэсе, як у выпадку са славянскімі нацыямі. Нягледзячы на гэта, значную частку насельніцтва балтыйскіх краінаў без усялякага абгрунтавання дэпартавалі, а вызваленыя месцы запоўнілі расійцамі. Пазней, калі немцы адступілі з Прыбалтыкі, расійскія СМІ не стамляліся пісаць пра трываласць анексій балтыйскіх краінаў. У ліпені 1944 г. артыкулы акцэнтавалі ўвагу чытачоў на тым, што Чырвоная Армія хутка вызваліць *савецкія* Літву, Латвію і Эстонію. «Пачалося вызваленне савецкай Літвы», — паведамляла «Правда» 10 ліпеня. «Над савецкімі прыбалтыйскімі рэспублікамі ўзышла зорка свабоды», — радалася «Правда» 21 ліпеня.

Калі ў 1940 г. СССР анексавала Бесарабію і Паўночную Букавіну, румыны асуджаліся як прыгнятальнікі ўкраінцаў і малдаванаў — прэса распальвала варожасць паміж гэтымі трыма групамі. Прыгнечанай меншасцю ў Бесарабіі лічыліся расійцы. Выраз «румынскія баяры» зрабіўся лаянкай, як і «польскія паны»⁴⁷³. Праўда, у выпадку з малдаванамі сітуацыя была больш складанай, чым

⁴⁷¹ *Правда*, 14 студзеня 1940; і *Известия*, 2 ліпеня 1940.

⁴⁷² *Комсомольская правда*, 20 кастрычніка 1940; П. Федосеев, «Социализм и патриотизм», *Коммунист*, № 9 (чэрвень 1953), 13; С. Якубовская, «Образование и расцвет социалистических наций в СССР», *Коммунист*, № 9 (чэрвень 1953), 42-45; і *Социалистические нации СССР* (Москва: Академия Наук, 1955), 142.

⁴⁷³ *Известия*, 29 чэрвеня 1940; і *Правда*, 1 верасня 1940.

у Заходняй Украіне, якая ўваходзіла ў склад Польшчы, бо яны не імкнуліся да незалежнасці ад Румыніі.

1 ліпеня 1940 г. у адным з артыкулаў у «Правде» пісалася, што насельніцтва Бесарабіі і Букавіны размаўляе парасійску і паўкраінску і ненавідзіць румынскую мову. 4 ліпеня «Правда» надрукавала гісторыю, распевадзеную салдатам, які спаткаў селяніна-расійца ў Букавіне. Селянін сказаў, што землеўласнік уцёк у Румынію, а расійскія сяляне засталіся. Артыкул недвухсэнсоўна схіляў чытача да думкі, што насельніцтва Букавіны складалася пераважна з расійцаў і ўкраінцаў і што румынскія баяры былі чужымі на гэтай зямлі. Іншыя матэрыялы звярталі ўвагу на жорсткасць і тэрор румынскіх баяраў. 11 ліпеня «Известия» пісалі, што малдаўская нацыя пакутуе пад ботам «румынскіх баяраў і жандармаў», якія разглядалі малдаванаў як «вартых пагарды рабоў». У той жа самы дзень «Правда» абуралася «варварскімі метадамі кіравання румынскіх акупантаў». 25 ліпеня «Известия» здэкаваліся з таго, што факультэты тэалогіі і аграноміі Кішынёўскага ўніверсітэта (*Chişinău*) месціліся ў адным будынку, абодва мелі свае капліцы, і факультэт тэалогіі быў большы за факультэт аграноміі. 13 жніўня «Правда» абмяркоўвала абавязак Румыніі «вярнуць» Балгарыі Паўднёвую Дабруджу. Праз шэсць дзён пасля гэтага газета напісала, што з Масквы ў Бесарабію быў пасланы гандлёвы камісар — знак таго, што мусіла пачацца эканамічная інтэграцыя Бесарабіі.

Антырумынская кампанія стала заціхаць напрыканцы ліпеня 1940 г. Хаця і пасля гэтага раз на некалькі тыдняў з'яўляўся артыкул, які крытыкаваў румынскіх баяраў і эксплуатацыю імі малдаўскіх сялянаў. Калі нацысты напалі на Савецкі Саюз, былі зроблены спробы аддзяліць румынскі народ ад яго кіраўнікоў: «Банда румынскіх злачынцаў здала краіну Гітлеру», — пісалі «Известия» 15 жніўня 1941 г.

Падтрымка малдаўскага нацыяналізму была такой жа нядоўгай, як і ў выпадку з украінскім і беларускім нацыяналізмам, — хутка яна была замененая палітыкай русіфікацыі. Нават тады, калі публічна дэкларавалася

існаванне малдаўскай нацыі, газеты публікавалі артыкулы аб шматлікіх расійцах, што жылі ў Бесарабіі. Артыкул у «*Известиях*» ад 29 чэрвеня 1940 г. паведамляў, што «Бесарабія — гэта даўняя расійская тэрыторыя пад румынскай акупацыяй... Яна была расійскай губерніяй... Гэтыя землі мелі эканамічныя сувязі з астатняй Расіяй». У артыкуле нагадвалася, што паводле перапісу насельніцтва 1897 г. у гэтым рэгіёне налічвалася 76 % украінцаў, малдаванаў і расійцаў. Выключэнне румынаў з пераліку жыхароў Бесарабіі, падаецца, і было задачай цытавання гэтай статыстыкі. 6 ліпеня «*Известия*» паведамлілі, што ўкраінская Акадэмія навук арганізавала серыю лекцый пра гісторыю *анексаванага* рэгіёна — гэта яшчэ адзін намёк на тое, што ўсходнія славяне, а не румыны, маюць права на гэтыя землі. У 1941 г. часопіс «*Советское государство и право*» апублікаваў артыкул П. Талстога, у якім гаварылася, што румынскія баяры нібыта спрабавалі румынізаваць бесарабскіх сялянаў, таксама як і польская шляхта спрабавала спаланізаваць беларускіх і ўкраінскіх сялянаў. Талстой актыўна ўжываў словы: *романизовать*, *полонизовать* і *ополячить*. Адзначым, што ў артыкуле са значэннем «паланізаваць» ужываліся два розныя тэрміны, а ў дачыненні да «румынізацыі» — толькі адзін⁴⁷⁴.

Антырумынская кампанія цалкам спынілася яшчэ да канца вайны. 14 верасня 1944 г. «*Правда*» паведаміла, што два дні таму Савецкі Саюз, Злучаныя Штаты і Румынія заключылі мір і што Румынія пагадзілася выплаціць Савецкаму Саюзу рэпарацыі ў памеры трыста тысяч долараў. Паводле газеты, гэты «горкі досвед» мусіць дапамагчы румынам зрабіць належныя высновы. Неўзабаве пасля гэтага румыны перайшлі на антыгітлераўскі бок у вайне, і румынскія баяры ў расійскай прэсе больш не згадваліся. Дарэчы, новыя межы Трансільваніі пасля Другой сусветнай вайны былі праведзеныя на карысць румынаў за кошт вугорцаў. Бесарабія засталася з Саветамі, а Вугоршчына і Румынія зрабіліся савецкімі сатэлітамі.

⁴⁷⁴ *Советское государство и право*, 3 (1941), 35.

Такім чынам, у перыяд 1939 — 1941 гг. нацыяналістычная прапаганда адыграла значную ролю ў савецкай палітыцы. Яна апелявала да пачуццяў нацыянальнае варажнечы стогадовае даўніны і тым самым правакавала канфлікты на нацыянальнай глебе ў грамадствах, якія знаходзіліся пад кантролем Саветаў. Гэтая палітыка была відавочна імперскай у сваёй сутнасці. Практычна кожная нацыянальная група ў межах сферы ўплыву Савецкага Саюза ў пэўны момант ганьбілася савецкай прэсай. Няма сумневу, што расійскі нацыяналізм адыграў значную ролю ў легітымізацыі савецкіх заваёваў і фармаванні бачнасці аднасці ў народаў, якія апынуліся пад расійскім кантролем у гады савецка-нацысцкага пакта. Нягледзячы на вобраз савецкага камуністычнага маналіту, які прапагандаваўся за мяжой, партыйныя лідэры маніпулявалі нацыянальнымі адметамі, каб спрощваць далучэнне да СССР новых тэрыторый. Пры гэтым яны карысталіся каланіяльнымі метадамі царскай імперыі, якую нібыта самі зруйнавалі.

Улічваючы недаследаванасць грамадскай думкі той пары і адсутнасць вольнай прэсы, цяжка дакладна ацаніць наступствы расійскай прапаганды 1939 — 1941 гг. Але відавочна, што варварскія паводзіны расійскага войска, якое, пераследуючы нацыстаў, апанавала Усходнюю і Сярэднюю Еўропу, наўпрост звязаныя з негатывнай прапагандай адносна тых народаў, што жылі на гэтых тэрыторыях. Далейшае ўслаўленне ў савецкай расійскай прэсе і літаратуры «вялікай патрыятычнай вайны» вызначыла яе выключнае месца ў расійскай імперскай міфалогіі.

Культурныя і палітычныя эліты на тых новых тэрыторыях, дзе запанавала расійская культура, прывілеявалі культуру метраполіі, а не ўласную і з гэтага мелі ласку Масквы. Але і Запад не мог інтэрпрэтаваць Расію без згоды на гэта самой Расіі. Менавіта таму самаінтэрпрэтацыя Расіі сваіх дзеянняў у 1939 — 1941 гг. была прынятая і шырока распаўсюджаная сярод заходніх гісторыкаў.

Выкладанне гісторыі ў посткамуністычнай Расіі

Посткаланіяльны дыскурс Захада грунтуецца на радыкальнай мадыфікацыі — калі не на свядомым адпрэчванні — эпістэміялогіі Асветніцтва. Расійскі інтэлектуальны дыскурс, аднак, не паставіў пад сумнеў уласную эпістэміялагічную базу, ужо не кажучы пра яе трансфармацыю. Трэба яшчэ раз падкрэсліць, што з усіх сфераў інтэлектуальнай дзейнасці ў Расіі філасофія была найменш развітой. Ні ўсходні, ні заходні шляхі пазнання не сталіся вызначальнымі ў расійскім філасафаванні — ды і ўвогуле тут бракавала сістэматычнай і дысцыплінарнай тэарэтызацыі. Калі расійскія вайскоўцы ўжо падчас кіравання Пятра Вялікага ўзялі на ўзбраенне заходнія тэхналогіі і час ад часу ўдасканальвалі іх, дык філасофія, як правіла, абмяжоўвалася выпадковым тэарэтызаваннем у *belles lettres*⁴⁷⁵ (у якасці прыкладу тут можна прывесці Дастаеўскага) і рэлігійных творах. Гэты канцэптуальны прагал за Саветамі адно пашырыўся, бо філасофія звялася да прымітыўнай версіі марксізму, які прапагандаваўся ў працах кшталту «Тэорыя гістарычнага матэрыялізму» Мікалая Бухарына (1921) або «Гісторыя камуністычнай партыі Савецкага Саюза (большавікоў): кароткі курс» (1938), якую быццам напісаў сам Сталін. Канцэптуальная ўбогасць твораў, якія ўсе мусілі чытаць і абмяркоўваць, моцна затрымала развіццё таго, што можна назваць эпістэміялагічнай ідэнтычнасцю расійцаў. Заходнія рэканструкцыі гэтую расійскую праблему, як правіла, ігнаруюць. У заходнім дыскурсе пра Расію гарантэмі глыбіні ва ўсім спектры гуманітарнай сферы па сёння застаюцца Эрмітаж, Пецяроф, Талстой і Дастаеўскі.

Менавіта праз адсутнасць эпістэміялагічнага тэарэтызавання найпрасцей зразумець постсавецкія расійскія падыходы да гісторыі. Я ўважліва прачытала некалькі падручнікаў, напісаных пасля няўдалага антыгарбачоўскага путчу 1991 г., — гэта былі дапаможнікі

⁴⁷⁵ Прыгожым пісьменстве. [Каментар перакладчыка.]

і падручнікі для абітурыентаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў. На першы погляд кнігі досыць вабныя. Тон іх куды менш агрэсіўны, чым у савецкія часы. Савецкі жаргон амаль цалкам адсутнічае, марксісцкі слоўнік знік, фармат абнавіўся і выглядае цікава. Тэкст пазбыўся нуднага стылю аповеду, характэрнага для савецкіх часоў⁴⁷⁶. У адрозненне ад заяваў расійскіх палітыкаў, яны выяўлялі больш лібералізму нават датычна пашырэння НАТО.

Аднак гэтым змены да лепшага і вычэрпваюцца. Мажліва, найбольш у згаданых кнігах уражвае брак інтарэсу да гісторыі ідэяў. Яны дэманструюць неразуменне працэсу інтэлектуальнага развіцця ў Еўропе, ужо не кажучы пра іншыя кантыненты: як змяняліся еўрапейскія погляды на грамадства, свабоду, сэнс жыцця і чым яны адрозніваюцца ад поглядаў у іншых частках свету. Гэта не азначае, што аўтары свядома ўнікалі еўропацэнтрызму, — наадварот, яны падкрэслівалі сваю адданасць еўрапейскім каштоўнасцям. Яны проста былі не абазнаняны ў эпістэміялагічных праблематыках еўрапейскай філасофіі, якая канцэптуальна паўплывала на развіццё Еўропы. Расійскія аўтары маюць надзіва статычнае бачанне свету і ўспрымаюць гісторыю ў катэгорыях ленінскага *кто ко-*

⁴⁷⁶ Былі даследаваныя наступныя падручнікі: А. Романенко, *Пособие по истории России, XX век: для выпускников и поступающих в вузы*, (СПб.: Тритон, 1996); С. Рябикин, *Новейшая история России, 1991-1997: Пособие для учителей, старшеклассников, абитуриентов и студентов* (СПб.: Нева, 1997); С. Г. Смирнов, *Задачник по истории России, 2-е переработанное издание* (Москва: Международные отношения, 1995); А. Орлов и др., *Пособие по истории отечества для поступающих в вузы* (Москва: Простор, 1994); М. К. Главацкий, *Россия, которую мы не знали, 1939-1993* (Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1995); *Хрестоматия по истории для школ и вузов* (Москва, 1997). А таксама С. Б. Чернышев, ред., *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания*, 3 тома (Москва: Аргус, 1995). Альберт Вікс (Albert Weeks) у працы «Russia Goes Back to School» зрабіў станоўчыя высновы, прааналізаваўшы толькі два падручнікі 1997 г., *Мир в XX веке і История России XX век* (*Transitions* 6, no. 1, January 1999). Дэвід Мендэлоф (David Mendeloff) не згаджаецца з такой інтэрпрэтацыяй у працы «Overboard on the Praise» (*Transitions* 6, no. 3, March 1999).

го — як барацьбу аднаго асілка з другім, аднаго войска супраць іншага. Яны не звяртаюць асаблівай увагі на сістэмы каштоўнасцяў і слаба ўсведамляюць ключавую праблему сучаснасці, а менавіта стасункі паміж Я і Іншым. Падаецца, што аўтары не ведаюць пра розныя канцэпцыі гісторыі, якія кшталтаваліся ў розных частках свету. Паводле прааналізаваных падручнікаў, усё, што было ў гісторыі, — гэта войны і тэхналагічны прагрэс. Адзіная інтэлектуальная ідэя, якая пастаянна згадваецца, — гэта расійская адданасць *родине*. Усе падручнікі нібыта паўтараюць прамову Раісы Гарбачовай перад студэнтамі каледжа Вэлэслі, пра якую казалася ў пятым раздзеле, а менавіта — што найвышэйшым абавязкам кожнага чалавека з'яўляецца вернасць Радзіме. Калі ў гэтых кнігах і згадваецца імперыялізм, дык толькі ў марксісцкай версіі, якая вызваляла Расію ад абвінавачванняў у імперскасці. Нідзе нават мімаходзь не кранаецца праблема каланіяльных інтэнцыяў Расіі. Аўтары не знаёмыя ні з дэканструктывісцкай крытыкай, ні хаця б з раннім рацыяналізмам, які адсылае хутчэй да сярэднявечнага хрысціянства, чым да асветніцкай рацыянальнасці. Ідэя грамадскай дамовы, так важная для капіталізму, не абмяркоўваецца зусім, а пагадненні паміж дзяржавамі не лічацца дамовай. Нідзе не тлумачыцца розніца паміж еўрапейскім феадалізмам, які быў у пэўным сэнсе дамовай паміж саслоўямі, і расійскай сістэмай дзяржаўнай уласнасці. Мяркуюцца, што няма фундаментальнай розніцы паміж маскавіцкай аўтакратыяй і заходнім абсалютызмам, што заходнія краіны развіваліся па сутнасці так жа сама, як і Расія, за выключэннем, мажліва, таго, што Запад крыху хутчэй перакрочыў ад феадалізму да капіталізму.

Затое вельмі шмат увагі надаецца ваенным падзеям, тэхнічнаму боку вайны і развіццю ўзбраення. У падручніках, дзе ёсць тэсты і практыкаванні, студэнтам абавязкова прапануецца выкласці сваё веданне гэтых праблемаў. Вось прыклады пытанняў з падручніка для вышэйшай школы: «Чым адрозніваецца вытворчасць званоў ад

вытворчасці гарматаў? Які дадатковы досвед патрабуецца для вытворчасці гарматаў, у адрозненне ад званоў? Адкуль расійцы бралі метал, неабходны для вырабу гарматаў і званоў? Калі расійцы ўпершыню пачалі выкарыстоўваць агнястрэльную зброю, як яны называлі салдатаў, якія карысталіся гэтай зброяй, чым першая агнястрэльная зброя адрознівалася ад сучаснай?» Або: «Назва першай бітвы, якая была выйграная дзякуючы выкарыстанню гарматаў? Назва першай бітвы, якая была выйграная дзякуючы агнястрэльнай зброі?»⁴⁷⁷. «Дзе і дзеля чаго быў створаны расійскі флот?»⁴⁷⁸ «Чым адрозніваліся расійскія стралкі ад «іншаземных» салдатаў у 1670-я гады?» Гэтыя пытанні адрасаваліся звычайным студэнтам вышэйшай школы, не кадэтам або студэнтам ваенных акадэміяў. Яны акцэнтавалі ўвагу на ролі мілітарнага чынніка ў расійскіх справах і такім спосабам узмацнялі гэтую ролю⁴⁷⁹.

Тое самае тычыцца і асвятлення гісторыі Расіі ў кантэксце гісторыі яе суседзяў. Зноў-такі, тут абсалютна абмінаецца ўвагай гістарычная візія суседніх краінаў, як і не прызнаецца наяўнасць нацыянальных праблемаў у межах «Расійскай» Федэрацыі.

Усе падручнікі, за выключэннем аднаго, пераконваюць чытача, што гісторыя Расіі распачалася ў Кіеве і непарыўна працягваецца да сёння. Такая канцэпцыя, вядома ж, мае права на існаванне, аднак пачынаючы з 1990-х гг. яна мусіць карэктавацца прызнаннем незалежнай Украіны і згадкамі пра тое, што Украіна таксама звязвае пачатак сваёй гісторыі з Кіевам. Але ў падручніках мы знаходзім толькі старыя ідэалагічныя схемы, у адпаведнасці з якімі тэрыторыі Расіі і яе гетэрагеннасць не вымагаюць ніякіх

⁴⁷⁷ Смирнов, 73.

⁴⁷⁸ Тамсама, 94.

⁴⁷⁹ У снежні 1998 г. расійская Дума прыняла бюджэт на наступны год, згодна з якім каля дваццаці дзевяці мільярдаў долараў па курсе на сярэдзіну снежня было прызначана на войска. Афіцэры атрымалі падвышку каля 100 адсоткаў, салдаты — каля 60 адсоткаў. Пры гэтым настаўнікі, медыкі і дзяржаўныя служачыя засталіся пры тых самых заробках. Michael Gordon, «Russia Offers 1999 budget», *New York Times*, 11 December 1998.

удакладненняў. У адным з падручнікаў анексія Масковіяў Украіны ў 1649 г. апісваецца як уз'яднанне (*воссоединение*) Украіны з Расіяй, хаця Масковія і Украіна раней ніколі не былі аб'яднанымі⁴⁸⁰.

Нежаданне згадваць пра ўкраінскую дзяржаўнасць — гэта адзін з прыкладаў агульнага нежадання расійскіх даследчыкаў уносіць карэктывы ў візію расійскай гісторыі, якая або выяўляе Іншага як ворага, або ігнаруе яго. Аўтары відавочна хацелі б застацца ў бяспечным заціску канцэптаў, спароджаных царскімі і савецкімі гісторыкамі, таму яны не заўважаюць посткаланіяльныя дзяржавы, што паўсталі на тэрыторыях былой расійска-савецкай імперыі. У гэтым кантэксце цікава адзначыць тэрміналагічныя адрозненні паміж апісаннямі тэрытарыяльных анексій Расіі і абвяшчэнняў незалежнасці народамі, якія ў пэўны момант гісторыі былі часткай расійскай імперыі. Тэрміналогія кардынальна адрозніваецца. Словы кшталту «адлучаны» выкарыстоўваюцца пры апісанні расійскіх стратаў тэрыторый⁴⁸¹, а такія, як «вяртанне», — пры апісанні тэрытарыяльных набыткаў Расіі. У адным падручніку распавядаецца пра літоўска-маскавіцкую вайну, распачатую Іванам Жахлівым, як вайну за «вяртанне даўніх беларускіх земляў, за выхад да Балтыкі»⁴⁸². Дзякуючы такім вербальным маніпуляцыям ствараецца ўражанне, што тэрыторыя балтыйскіх дзяржаваў была ў нейкі неакрэслены перыяд гісторыі населеная славянскімі плямёнамі і што беларусы калісьці ў мінулым былі часткай маскавіцкай Расіі. Такім чынам, у гэтым кантэксце выраз Пушкіна «*прорубить*» праз фінскія землі акно ў Еўропу азначае яшчэ і тое, што яны з'яўляюцца даўняй славянскай тэрыторыяй.

СССР у гэтых падручніках разглядаецца з пазіцыяў таго, што ён зрабіў або не зрабіў дзеля расійскіх інтарэсаў, а не інтарэсаў усіх савецкіх народаў. Тут цалкам забы-

⁴⁸⁰ А. С. Орлов и др., 112.

⁴⁸¹ Тамсама, 11.

⁴⁸² «Возвращение древних земель Белоруссии, за выход к Балтике» / С. Г. Смирнов, 60.

ваецца, што СССР ствараўся як новы тып дзяржавы, якая мусіла зліквідаваць нацыянальныя супярэчнасці. Постсавецкія падручнікі разглядаюць СССР хутчэй як новае ўцяленне Расійскай імперыі. Адзін з аўтараў адзначае, што тэрыторыя СССР супадае з «землямі [былой] Расійскай імперыі», і далей сцвярджае (у адпаведнасці з савецкім нацыянальным гімнам, які абмяркоўваўся ў другім раздзеле), што [СССР] «быў створаны вялікім расійскім народам»⁴⁸³. Адно з выданняў уяўляе сабой збор дакументаў, дзе не разрозніваюцца «Расія» і «СССР» і сцвярджаецца, што СССР — гэта тое самае, што «Савецкая Расія»⁴⁸⁴. Хаця менавіта так і адбывалася на-самрэч, раней афіцыйна дэкларавалася, што СССР — гэта саюз народаў. Такім чынам, тут наўпрост (хаця і ненаўмысна) падкрэсліваецца каланіяльная прырода гэтай дзяржавы.

У канфліктах паміж каўказскімі народамі вінавацяцца адно іх непасрэдныя ўдзельнікі, пры гэтым абсалютна не згадваецца імперскі цэнтр. У вайне за Нагорны Карабах абвінавачваюцца толькі Армения і Азербайджан, хаця менавіта Масква ў свой час аддала населены армянамі Нагорны Карабах Азербайджану і такім чынам справакавала гэты канфлікт. Абвяшчэнне незалежнасці балтыйскіх рэспублік у падручніках характарызуецца як «канстытуцыйны крызіс», які цэнтральныя ўлады не здолелі вырашыць. Але няма ніякіх згадак пра незаконную, з пункту гледжання міжнароднага права, анексію гэтых краінаў у 1940 г. За пралітую кроў у Тбілісі (1989), Баку (1990), Вільні ды Рызе (1991) вінавацяцца некампетэнтныя савецкія ўлады, як і ў спробе путчу 1991 г. у Маскве⁴⁸⁵. Пытанне свабоды тут не паўстае. Такія інтэрпрэтацыі савецкага мінулага не спрыяюць добраму стаўленню расійскіх студэнтаў да латышоў або эстонцаў. Ніводзін падручнік не паспрабаваў выкласці (хаця б у спрошчаным выгля-

⁴⁸³ «Возвращение древних земель Белоруссии, за выход к Балтике» / С. Г. Смирнов, б.

⁴⁸⁴ Главацкий, ред., *Россия, которую мы не знали*.

⁴⁸⁵ Тамсама, 401-402.

дзе) пазіцыі іншых нацыянальных супольнасцяў, якія самі адсланіліся ад Масквы або выказваюць жаданне зрабіць гэта. У адным з падручнікаў дагэтуль яшчэ гаворыцца пра «расійскія» нацыянальнасці: савецкае рытарычнае вынаходжанне, якое падштурхоўвае чытача да думкі, што толькі народы могуць мець свае незалежныя дзяржавы, у той час як нацыянальнасці павінны заставацца часткамі «Расійскай» Федэрацыі. Выслоўе пра тое, што «ў «Расійскай» Федэрацыі існуе шмат нацыянальнасцяў», было вельмі пашыраным за Саветамі, але акцэнтацыя гэтага архаічнага канцэпту ў новых абставінах не спрыяе паразуменню паміж расійскай метраполіяй і перыферыяй.

Нежаданне перагледзець інтэрпрэтацыі гісторыі, сфармуляваныя ў СССР, асабліва відавочнае ў дачыненні да ХХ ст. У падручніках згадваецца толькі фармальны змест, але не дух сталінска-гітлераўскага пакта. Агрэсія супраць балтыйскіх краінаў у 1939 г. апісваецца наступным чынам: «Увосень 1939 г. СССР і краіны Прыбалтыкі падпісалі пагадненне пра ўзаемадапамогу, і, каб аказаць яе, Чырвоная Армія ўступіла ў гэтыя краіны»⁴⁸⁶. Нямецкая агрэсія супраць Польшчы ў верасні 1939 г. не звязваецца з савецкай агрэсіяй супраць Польшчы ў гэтым жа самым месяцы. А савецкая інтэрвенцыя тлумачыцца ў адпаведнасці з выступам Вячаслава Молатава па радыё, які адбыўся 17 верасня 1939 г. — у дзень уводу ў Польшчу савецкіх войскаў: «Мы бярем пад сваю апеку жыцці і маёмасць жыхароў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны»⁴⁸⁷. Іншыя падручнікі апраўдваюць паваеннае ялцінскае пагадненне тым, што Заход «вярнуў» Расіі тую частку Еўропы, якую ён не лічыў сваёй⁴⁸⁸. У яшчэ адным падручніку савецка-нацысцкую агрэсію супраць Польшчы апісваюць як «вяртанне [да расійскай сферы ўплыву] заходніх правінцыяў колішняй Расійскай

⁴⁸⁶ Романенко, 118.

⁴⁸⁷ Главацкий, 12.

⁴⁸⁸ «Сталин в Ялте получил ровно то, что западный мир в лице его лидеров не считал с уверенностью своим». В. Цымбурский, «Остров Россия», у: Чернышев, ред., *Иное*, т. 2, 213.

імперыі»⁴⁸⁹. Савецка-нацысцкае пагадненне 28 верасня 1939 г., цэнтральным пунктам якога была ліквідацыя польскай дзяржавы, згадваецца ў кантэксце «аднаўлення міру і парадку» на землях «былой польскай дзяржавы». Пра Катынь увогуле нічога не кажацца. Першыя два гады Другой сусветнай вайны разглядаюцца вельмі павярхоўна і так, нібыта яны не мелі ніякага дачынення да наступных падзеяў. Вайна бачыцца выключна ў ракурсе таго, што адбылося на ўсходнім фронце пасля нямецкай агрэсіі 22 чэрвеня 1941 г. Ствараецца ўражанне, што СССР перамог у вайне сам-насам, што не было заходняга фронту і што ўсе важныя бітвы адбываліся на этнічна расійскай тэрыторыі.

Некаторыя ангельскамоўныя даследчыкі Расіі ўраджаюць такой жа амнезіяй датычна перыяду Другой сусветнай вайны. 1939 — 1941 гг. у іхніх працах закранаюцца толькі мімаходзь. У кнізе «*A History of Russia*» (1961) Джорджа Вернадскага [George Vernadsky] апісваецца савецкая агрэсія супраць Польшчы як «карэкцыя заходняй мяжы». Паводле Вернадскага, анексія рэспублік Прыбалтыкі была вынікам «дыпламатычных захадаў». Агрэсію супраць Румыніі Вернадскі апісвае наступным чынам: «Румынскаму ўраду быў накіраваны ультыматум, і пасля заканчэння адведзенага часу савецкія войскі акупавалі Бесарабію і паўночную Букавіну»⁴⁹⁰. Таксама і Нікалас В. Разанаўскі ў сваёй кнізе «*A History of Russia*» сцвярджае, што сталінска-гітлераўскі пакт быў «строга нейтральным». Разанаўскі спрабаваў абараніць бальшавікоў, кажучы, што яны «ненавідзелі» нацыстаў і «не мелі ілюзіяў» датычна гэтага пагаднення⁴⁹¹. Аднак, як было прадэманстравана ў другой частцы гэтага раздзела, у тагачаснай савецкай прэсе не прадбачыліся мажлівыя змены саюзнікаў у Другой сусветнай вайне. Разанаўскі кажа, што Гітлер «напаў на Польшчу», а Чырвоная Армія ўсяго толькі «акупавала ўсходнюю Польшчу». Падобным чынам аўтар сцвярджае, што Савецкі Саюз «выкарыстаў сваю дамову з Нямецчынай

⁴⁸⁹ Романенко, 118.

⁴⁹⁰ Vernadsky, *A History of Russia*, 420, 423.

⁴⁹¹ Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 4th ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984), 516-517.

для атрымання ад Румыніі, з дапамогай ультыматуму, *спрэчнай тэрыторыі Бесарабіі, а таксама Паўночнай Букавіны*». «Гісторыя» Разанаўскага амаль даслоўна паўтарае візію артыкулаў, якія з'явіліся пасля 29 чэрвеня 1940 г. у савецкай расійскай прэсе. У гэтых артыкулах паведамлялася, што пасля савецкіх патрабаванняў, на якія пагадзілася румынскае кіраўніцтва, Чырвоная Армія ўвайшла ў Кішыніў (Chişinău), Чарнаўцы і Акерман (Белгарад). А румынскія войскі проста паўццякалі адтуль разам з баярамі і капіталістамі. Далей у газеце пісалася, што ўкраінцы і малдаване радаваліся прыходу Чырвонай Арміі.

Іншыя амерыканскія гісторыкі такім самым чынам спрашчалі маштабную імперскую кампанію 1939 — 1941 гг. У кнізе «Санкт-Пецярбург і Масква: царская і савецкая замежная палітыка, 1914 — 1974» (1974) [*Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974*] Барбары Елавіч [Barbara Jelavich] таемным дамовамі гітлераўска-сталінскага пакта прысвечаны адзін параграф. Кніга Елавіч дэманструе тыповую адсутнасць усведамлення ролі, якую адыграў каланіялізм ва Усходняй і Сярэдняй Еўропе. Пасля пільных пошукаў у кнізе В. Б. Уолша [W. B. Walsh] на 700 старонак (з адпаведным даўгім прадметным паказальнікам) «Расія і Савецкі Саюз: сучасная гісторыя» [*A Modern History*] (1968) знайшлося толькі дзве старонкі, прысвечаныя пакту, але не было згадак пра ягоную сувязь з нацыянальнымі пытаннямі⁴⁹². Рэфэратыўная кніга «Расія» [Russia] Эдварда Эктана [Edward Acton] практычна не спасылаецца на першакрыніцы, а таму толькі паглыбляе і замацоўвае гэтыя недакладнасці⁴⁹³. Цудоўная ў многіх сэнсах кніга Джэймса Г. Білінгтана [James H. Billington] «Ікона і сякера» [*The Icon and the Axe*] таксама не пазбаўленая тых самых хібаў⁴⁹⁴. Вільям Л. Шырэр у кнізе «Уздым і падзенне Трэцяга Рэйху» надае больш увагі пакту паміж Гітлерам і Сталіным і яго ўплыву на народы Сярэдняй і Усходняй Еўропы, чым якія іншыя вядомыя

⁴⁹² (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1968), 505-506.

⁴⁹³ Edward Acton, *Russia* (London: Longman, 1986), 245-247.

⁴⁹⁴ New York: Alfred A. Knopf, 1966.

мне англійска- або расійскамоўныя гісторыі Расіі⁴⁹⁵. Перыяд савецка-нацысцкага сяброўства быў свядома выключаны расійцамі з іх гістарычнай памяці, і заходнія гісторыкі пагадзіліся з гэтым.

У аналізаваных намі падручніках непасрэдня суседзі расійскай імперыі прыцягваюць увагу перадусім сваёй адсутнасцю. Паход на Маскву 1610 г. гетмана Стэфана Жулкеўскага і перамовы з прызнымі да яго баярамі згадваюцца як няўдалая задума «польскіх авантурыстаў». Падзелы Польшчы ўспрымаюцца як зусім нязначная падзея, а роля Кацярыны II у гэтых падзелах не прапісаная зусім. У адным з падручнікаў падтрымліваюцца «так званыя» падзелы Польшчы — маўляў, Расія проста «вызваліла» продкаў сённяшніх украінцаў і беларусаў⁴⁹⁶. Цытуючы дакументы Палітбюро, іншы падручнік паведамляе, што «неабходна ўзмацніць прапаганду так, каб кожны паляк ведаў, наколькі залежная ягоная краіна ад савецкай дапамогі і падтрымкі»⁴⁹⁷. Але гэтая заява цытуецца не дзеля таго, каб праілюстраваць сапраўдную прыроду савецкай прапаганды, а для таго, каб давесці, што польская дзяржава напраўду была вельмі залежнай і што не варта пакідаць Польшчу па-за расійскай сферай уплыву.

Інфармацыя пра ваенныя кампаніі супраць суседзяў Расіі зменшаная да мінімальна аб'ёмаў. У падручніках амаль не прысутнічаюць тыя гістарычныя падзеі, якія прывялі да ператварэння Масковіі ў Расійскую імперыю. Сістэмная каланіяльная палітыка, якая так часта абмяркоўваецца ў брытанскіх гістарычных працах, зусім не прысутнічае ў расійскіх падручніках. Відаць, лічыцца, што расійскія студэнты не мусяць ведаць пра мэты і метады тэрытарыяльнай экспансіі Расіі.

Расійская замежная палітыка 1990-х гг. абмяркоўваецца ў некалькіх падручніках, але ўсюды фрагментамі — так, каб прадухіліць яе крытычнае асэнсаванне. Неадназначная зая-

⁴⁹⁵ (New York: Simon & Schuster, 1960), 513-544.

⁴⁹⁶ В. Махнач, «Империи в мировой истории», у: Чернышев, ред., *Иное*, т. 2, 123.

⁴⁹⁷ Minutes of Politburo meeting, 23 April 1981, у: Главацкий, ред., 252.

ва прэзідэнта Ельцына пра мажлівасць вяртання Курыльскіх выспаў Японіі трактуецца як памылка, а негатыўная рэакцыя расійскага грамадства на гэтыя словы ўспрымаецца як штосьці само сабой зразумелае. Але ў падручніках не прыводзіцца ніякіх апытанняў грамадскай думкі. Нават сам факт абмеркавання праблемы Курыльскіх выспаў расійскім палітычным істэблішментам успрымаецца як «саступкі знешняму ціску»⁴⁹⁸. Цікава, што вынікі сумесных апытанняў агенцтва ИТАР-ТАСС (Расія) і агенцтва «Асахі Сімбун» (Японія) паказалі, што большасць расійцаў (55 %) былі супраць саступак Японіі стасоўна Курыльскіх выспаў, хаця адсотак тых, хто быў супраць, змяншаўся па меры набліжэння да Японіі⁴⁹⁹.

Вайна ў Чачэніі ў 1994 — 1996 гг. малюецца як вайна за кону (Расія) і бандытаў, што парушаюць грамадскі парад і пагражаюць бяспецы грамадзянаў. Паводле аднаго з падручнікаў, Расія проста адказвала на правакацыі чачэнскіх злачынцаў⁵⁰⁰. Памкненні чачэнцаў да незалежнасці падаюцца як «выбух нацыяналістычнага сепаратызму»⁵⁰¹. Пра чачэнскую мафію гаворыцца туманна і расплывіста, а пра прэзідэнта Джахара Дудаева — што ён «легалізаваў рабаванне баевікамі маёмасці, якая не належыць чачэнцам» і санкцыянаваў «генацыд расійскага насельніцтва».

Падручнікі выказваюцца за неабходнасць фармавання новай дзяржаўнай ідэалогіі для «расійскіх» грамадзянаў. Як належнае прымаецца, што стварэнне такой ідэалогіі — гэта справа дзяржавы. У адным з падручнікаў напісана: «Грамадства не можа існаваць без ідэалогіі ... У 1996 г. прэзідэнт Ельцын казаў пра неабходнасць фармулявання новай *всероссийской* ідэалогіі, якая аб'яднае жыхароў усёй «Расійскай» Федэрацыі. Ён стварыў спецыяльную камісію для працы над гэтай праблемай... Культура мусіць быць як галоўнай сілай, так і цэнтрам увагі такой нацыянальнай ідэі, і дзяржаўная падтрымка культуры тут мусіць быць падставовай рэччу»⁵⁰².

⁴⁹⁸ Рябикин, 204.

⁴⁹⁹ Agence France-Presse (Масква), 31 кастрычніка 1998.

⁵⁰⁰ Рябикин, 142.

⁵⁰¹ Тамсама, 141.

⁵⁰² Тамсама, 247.

Вынікам працы гэтай камісіі было стварэнне ў Маскве кантраляванага ўрадам тэлеканалу «Культура» — адпаведны дэкрэт у 1997 г. падпісаў прэзідэнт Ельцын. Як адзначыў Браян Вітмар [Brian Whitmore], «дэкрэт Ельцына [пра стварэнне канала] з'яўляецца часткай плану, у адпаведнасці з якім Крэмль спрабуе аднавіць кантроль над усімі нацыянальнымі тэлевізійнымі каналамі Расіі»⁵⁰³. Можна было спадзявацца, што гэты канал будзе падобным да амерыканскіх грамадскіх каналаў. Але ўжо на пачатку фармавання канала бачныя істотныя адрозненні. Па-першае, Ельцын асабіста прызначыў дырэктара — Міхаіла Швыдкога⁵⁰⁴. Па-другое, канал мусіў фундавацца напразці дзяржавай, такім чынам выключаецца канкурэнцыя. Прэзідэнт Ельцын казаў, што ён хоча, каб новы канал «пашырыў дыяпазон школьных праграмаў і зрабіў іх больш цікавымі, каб патлумачыць маладым людзям, як стаць паспяховым у жыцці, а людзям сталага веку *дэманстраваў песні і фільмы іх маладосці*» [курсіў Эвы Томпсан].

Посткамуністычная Расіі па-ранейшаму намагаецца ўплываць на расійскамоўнае насельніцтва суседніх дзяржаваў. У кастрычніку 1997 г. мэр Масквы Юрый Лужкоў паведаміў, што кіраўніцтва горада плануе высласць падручнікі ў расійскамоўныя школы былых савецкіх рэспублік — Азербайджана, Грузіі, Эстоніі, Літвы і ў горад Севастопаль ва Украіне⁵⁰⁵. У кнізе пад назвай «*Русские цветы зла*» (1997) пад рэдакцыяй Віктара Ерафеева некалькі сучасных аўтараў сцвярджаюць, што былая Расійская імперыя — гэта спадчына ўсіх расійцаў і што страчаныя тэрыторыі мусяць быць вярнутыя⁵⁰⁶. Такія заявы і такая палітыка ўзмацняюць сярод

⁵⁰³ Brian Whitmore, «Russia: Yeltsin Launches New TV Channel To Control Information», Radio Free Europe/Radio Liberty, 29 August 1997.

⁵⁰⁴ Agence France-Presse, 28 жніўня 1997.

⁵⁰⁵ Тамсама, 14 кастрычніка 1997.

⁵⁰⁶ Виктор Ерофеев, ред., *Русские цветы зла* (Москва: Издательский Дом Подкова, 1997). Эсэ Варлама Шаламава, Андрэя Сіняўскага, Віктара Астаф'ева, Юрыя Мамлеева, Венедыкта Ерафеева, Эдуарда Лімонава, Вячаслава П'ецуха, Валерыя Папова, Сашы Сакалова, Яўгена Харытонава, Таццяны Талстой, Анатоля Гаўрылава, Уладзіміра Сарокіна, Дзмітрыя Прыгава, Льва Рубінштэйна, Юліі Кісінай, Ігара Аркевіча і Віктара Пялевіна.

расійцаў пачуццё стратаў, якія неабходна вярнуць. Разгледжаныя тут падручнікі па гісторыі не настолькі ваяўнічыя, як, напрыклад, кнігі Лімонава, але і мала робяць для таго, каб паставіць пад пытанне ідэі, перанятыя з савецкага мінулага, або скарэктаваць сучасныя праявы расійскага каланіяльнага дыскурсу.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што прынамсі частка падручнікаў па расійскай гісторыі, надрукаваных у 1990-я гг. і рэкамендаваных дзяржавай для школаў і універсітэтаў (усе разгледжаныя тут былі рэкамендаванымі), прапагандуюць погляды і інтэрпрэтацыі, якія могуць перашкодзіць мірнаму суіснаванню Расіі з яе суседзямі, а таксама ўяўляць пагрозу для ўнутранай стабільнасці «Расійскай» Федэрацыі. Аўтары гэтых падручнікаў не могуць змірыцца са стратай «унутранай імперыі». Яны ўсё яшчэ не гатовыя прызнаць, што суседзі Расіі — украінцы, балты, сярэднеазіяты, грузіны, чачэны ды іншыя — маюць права на ўласную візію гісторыі і на фармаванне сваіх апычонных ідэнтычнасцяў. Захоп Курыльскіх выспаў напрыканцы Другой сусветнай вайны працягвае ўспрымацца як правамерны. Застаецца моцным памкненне да новага прылучэння Украіны да Расіі. Цікава, аднак, што ўступленне Польшчы, Вугоршчыны ды Чэхіі ў НАТО ўспрымаецца як *fait accompli*⁵⁰⁷, хаця тады, калі падручнікі пісаліся, гэта была толькі адна з верагодных версіяў. Ідэя, што краіны Прыбалтыкі або нават некаторыя ўдзельнікі СНД таксама могуць быць далучанымі да НАТО, таксама выяўляецца як мажлівасць, але тут — у адрозненне ад заяваў палітыкаў — гэта канстатуюцца без гістэрыкі. Аўтары падручнікаў адзначаюць, што ўваходжанне ў НАТО азначае абарону ад Расіі, але не намер нападу на Расію. Адзіны сапраўдны негатыўны момант у гэтым — страта для Расіі рынкаў у Сярэдняй Еўропе.

У адпаведнасці з вынікамі агульнаацыянальнага апытання шасці тысячаў расіянаў⁵⁰⁸ (апытанне было праведзе-

⁵⁰⁷ Тое, што ўжо адбылося. [Каментар перакладчыка.]

⁵⁰⁸ На жаль, у выніках апытання не канкрэтызуецца, каго менавіта апытвалі — расійцаў або расіянаў. [Каментар перакладчыка.]

на Інстытутам сацыялогіі Бэтанэлі 11 — 14 жніўня 1997 г.) толькі 16 % адказалі, што яны падтрымліваюць Ельцына і абаронцаў расійскага парламента падчас путчу 1991 г., а 21 % апытаных былі на баку путчыстаў⁵⁰⁹. У 1991 г. яшчэ не надта востра адчуваліся эканамічныя праблемы, але толькі дзесьць тысяч масквічоў, або адна дзсятая працэнта ўсіх жыхароў Масквы, выйшлі на мітынг у падтрымку Ельцына, на якім той, стоячы на танку, выступаў з палымнай прамовай. Інакш кажучы, паводле гэтага апытання распад СССР працягвае ўспрымацца бальшынёй расіянаў як параза Расіі. У кастрычніку 1997 г. Варонежская абласная дума рэкамендавала настаўнікам не карыстацца падручнікам па еўрапейскай гісторыі аўтарства Аляксандра Крэдэра, прафесара Саратаўскага універсітэта (падручнік фінансаваўся Фондам Джорджа Сораса «Культурная ініцыятыва»). Дэпутаты абвінавацілі аўтара ў прыніжэнні і скажэнні расійскай гісторыі⁵¹⁰. Выглядае на тое, што аўтарытэт папярэдніх інтэрпрэтацый будзе зберагацца яшчэ доўга, не зважаючы на тое, што ў Расіі ёсць невялікае кола інтэлектуалаў, гатовых ужо глядзець на расійскую імперскую гісторыю іншымі вачыма⁵¹¹. На мяжы XX і XXI стст. постсавецкія расійскія літаратурныя, гістарычныя і публіцыстычныя творы працягваюць заставацца нячуйнымі да фармавання вобраза Іншага. Ён паўстае або адмоўным героем і ворагам Расіі, або адсутнічае і не адыгрывае ніякай ролі на гістарычнай сцэне.

⁵⁰⁹ Рэспандэнтам задавалася пытанне: «Шэсць гадоў таму, у жніўні 1991 г., дзяржаўным надзвычайным камітэтам (ГКЧП) быў здзейснены так званы путч. Калі б гэтыя падзеі адбываліся сёння, на чым баку былі б вы?» Agence France-Presse, 21 жніўня 1997.

⁵¹⁰ *Коммерсант*, 31 кастрычніка 1998.

⁵¹¹ Андрей Грачев, «Горит Восток зарею новой», *Московские новости*, 3—10 жніўня 1997.

7. Дэканструкцыя Імперыі: Людміла Петрушэўская

Посткаланіяльная тэорыя грунтуецца на дапушчэнні, што літаратурныя тэксты акрамя сваіх непасрэдных функцыяў з'яўляюцца яшчэ і інструментам імперскай улады. Мастацкая літаратура падтрымлівае гэтую ўладу праз сістэму сімвалаў ды інтэрпрэтацыяў Іншага, якія выхваляюць Цэнтр. Як правіла, імперская літаратура прадстаўленая героямі-заваёўнікамі, пераможцамі-генераламі, выбітнымі землеўласнікамі і самымі рознымі гісторыямі пра культурную і палітычную моц імперыі. Канцэнтрацыя тэкстаў, якія фармуюць тыя ці іншыя пазітыўныя вобразы і перцепцыі Цэнтра, гамагенізуе культурную базу, на якую абапіраюцца каланіялісты. Усе гэтыя тэксты з'яўляюцца пасярэднікамі імперскай улады. Пушкін заклікаў да расійскай цывілізацыйнай прысутнасці на Каўказе, Салжаніцын маляваў ідэальных расійцаў у пазбаўленым уласных характарыстык Ташкенце, Распуцін сцвярджаў расійскасць Сібіры, а Талстой стварыў такую прывабную карціну сямейнага жыцця Растовых, што яна стала экстрапалявацца на ўсе расійскія сем'і, незалежна ад іх сацыяльнага статусу. Навукоўцы і пісьменнікі Савецкай Расіі ў рэфлексіўнай і мастацкай форме гіпертрафавалі расійскія набыткі — як мінулыя, так і сучасныя, — усё далей адсланяючы рэальнасць ад намысленых вобразаў.

Каб паказаць эпістэміялагічны падман імперскай улады, кантрапунктныя галасы мусяць стварыць дыскурсы, які аспрэчыць трубадураў імперыі і дасць мажлівасць паўстаць прыгнечаным людзям, прасторам, традыцыям, падзеям і вобразам. У апошнія гады пачалі з'яўляцца пісьменнікі, чыя візія Расіі кардынальным чынам адрозніваецца ад безальтэрнатыўнай імперскай. Іх творчасць сведчыць, што раней сфармаваная ідэнтычнасць расійскай дзяржавы пачынае трансфармавацца. Далей мы звернем увагу на тых пісьменніц Расіі, якія апынуліся ў авангардзе

рытарычнага дэмантажу імперскай прасторы. Замест грандыёзных вобразаў мінулага ў іх творах паўстае галеча сучаснасці, якая руйнуе велічны вобраз расійскай імперыі. Выяўляючы адсутнасць повязяў паміж жанчынай і Імперыяй, пісьменніцы кштальту Людмілы Петрушэўскай і Таццяны Талстой падштурхоўваюць расійскага чытача да роздуму над новай рэальнасцю. Палітык Валерыя Навадворская яшчэ больш безапеляцыйная: яна раіць расійцам адмовіцца ад імперскага праекта і дазволіць малым народам напісаць свае ўласныя гісторыі і рабіць свае ўласныя памылкі — адным словам, прапануе адмовіцца ад практык каланіялізму.

Адной з базавых асноваў фемінізму з'яўляецца ідэя, што жанчына, па сваёй сутнасці, гэта заўсёды Іншы. І нават у сітуацыі самай магутнай Імперыі яна застаецца аўтсайдэрам. За нешматлікімі выключэннямі, жанчына пазбаўленая многіх з тых прывілеяў, якія дае імперыя мужчынам⁵¹². Мужчыны прыўлашчвалі сабе этыялогію і перавагі імперскай улады, а жанчыны мусілі расплочвацца за тое, што патрэбы дзяржавы стаялі вышэй за патрэбы сям'і ці асобы. Жанчыны мелі вельмі абмежаваныя правы, хаця за Саветамі фармальна паміж мужчынамі і жанчынамі дэкларавалася роўнасць і былі ўзаконеныя правы на спадчыну, якія ў царскай Расіі мелі толькі жанчыны вышэйшых класаў. У параўнанні з Заходняй Еўропай, у Расіі (як царскай, так і савецкай) у палітыцы і мастацтве было мала жанчынаў. З іншага боку, разбудова імперыі вымагала ад мужчынаў энэргіі, якую яны маглі б аддаваць сям'і, дапамагаць жонкам у выхаванні дзяцей і хатняй гаспадарцы. З гэтага спараджалася адчужанасць паміж жанчынамі і мужчынамі.

У наратывах, што спрыялі выбудове імперыі (кштальту наратываў Пушкіна або Лермантава), жанчыны знаходзяцца дзесьці на маргінэзе асноўнага расповеду. Яны толькі арнаментуюць фон, на якім дзейнічае мужчына.

⁵¹² P. Barr, *The Memsahibs: The Women of Victorian India* (London: Secker & Warburg, 1976).

Бэла павінна знікнуць, каб Пячорын і Максім Максімыч маглі скараць «дзікуноў» і працягваць каланізацыю Каўказа. Таццяна як жонка становіцца трафеем генерала, што вылучыўся ў агрэсіўных войнах імперыі. Архетыповая расійская жанчына, аб'ект мараў Максіма Максімыча, не імкнецца да ўдзелу ў грамадскім жыцці. Нават жанчыны з «*Войны и мира*» — вельмі розныя і самадастатковыя — толькі маўклівыя назіральніцы вайны з Напалеонам ці мужчынскіх ініцыятываў па рэфармацыі дзяржавы. Імперскі праект Расіі атуляе іх з усіх бакоў, але не закранае. Хаця ў расійскай літаратуры і прысутчае моцная жанчына (яна звычайна выступае як антыпод так звананага лішняга чалавека), у справах імперыі жанчыны падпарадкаваныя мужчынам, што прагнуць улады.

Вядома, жанчыны таксама мелі пэўныя выгоды ад імперскага праекта. Межы імперыі сягалі далёка ад этнічных расійскіх земляў, і гэта стварала дадатковыя ўмовы бяспекі, спрыяльныя для рэалізацыі сямейных інстынктаў жанчыны. Апошняе нельга недаацэньваць: пачуццё абароненасці, якое адчувалі расійскія жанчыны, было сапраўднай каштоўнасцю (як і ў выпадку з ангельскімі сем'ямі), але нічога падобнага не мелі чачэнскія, узбекскія ці ўкраінскія жанчыны. Зрэшты, усё расійскае насельніцтва атрымлівала нейкую карысць ад імперыі, і нямногія актыўныя ў грамадскім жыцці жанчыны таксама з гэтага скарысталіся. Папулярнасць Зінаіды Гіпіус за мяжой была забяспечаная імперыяй у тым сэнсе, што яе замежныя прыхільнікі і біёграфы глядзелі на яе як на прадстаўніцу магутнай дзяржавы — калі б яна была сербкай або албанкай, колькасць яе прыхільнікаў кардынальна б паменела. Творчасць нешматлікіх жанчын-пісьменніц у Расіі, таксама як і мужчын, падтрымлівалася імперскай веліччу⁵¹³.

Разам з тым горкая праўда Савецкай Расіі была ў тым, што абвешчаная бальшавікамі свабода хутка трансфар-

⁵¹³ Catriona Kelly, *A History of Russian Women's Writing, 1820-1992* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

мавалася ў падвойныя абавязкі — дома і на працы. Лёс савецкіх жанчынаў найлепей ілюструецца славутымі брыгадамі на вуліцах Масквы, дзе купка жанчынаў шуфлямі прыбірае снег пад пільным наглядом мужчыны, які кантралюе іх працу. Прысутнасць жанчынаў у заканадаўчых органах СССР не перакрочвала 10 %. Кацярына Фурцава была адзінай жанчынай у Палітбюро ЦК КПСС за ўсю па-ру яго існавання. У гады Сталіна і пазней жылая плошча, на якую мелі правы грамадзяне, абмяжоўвалася шасцю квадратнымі метрамі на чалавека. Але, паводле п'есы Петрушэўскай «Урокі музыкі», не ўсе мелі хаця б і гэта. Калі мільёны расійскіх мужчынаў імкнуліся да ваеннай кар'еры, якая давала права на атрыманне кватэры і нават на службу за мяжой, жанчыны былі прывязаныя да сваіх закуткаў у гарадах і мястэчках. Кар'ера для жанчынаў-функцыянераў, дактароў, дыпламатаў і партыйцаў мела выразна акрэсленую мяжу — савецкая статыстыка непрыхавана адлюстроўвае пастаянную гендэрную дыскрымінацыю ў савецкім грамадстве.

Гэтая жорсткая адметнасць лёсу жанчынаў у магутнай імперыі становіцца галоўнай тэмай творчасці Людмілы Петрушэўскай. Яе аповесці і п'есы рэзка кантрастуюць з тым, як апісваюць расійскую рэальнасць пісьменнікі-мужчыны. Але яе пісьмо адрозніваецца і, скажам, ад творчасці Ганны Ахматавай, чые лірычныя вершы апяваюць глыбока інтымныя пачуцці і нават палітычныя паэмы — фактычна гендэрна нейтральныя. Гераіні Петрушэўскай нічога не ведаюць пра геаграфію імперыі і звязаныя з ёй мажлівасці. Палітыка — за межамі іх светапогляду. У адрозненне ад Алега Кастаглотава, яны не бачаць «шырокай радзімы», якая з любоўю вітае ўсіх інтэлігентных расійцаў, незалежна ад іх мэтаў і роду дзейнасці. Проста для расійскіх мужчынаў выглядае бязмежнай, а вось жанчыны пакутуюць ад пастаяннай яе нястачы — і гэта ў самай вялікай краіне свету. Як і Кастаглотаў, жанчыны Петрушэўскай вельмі разумныя, але яны абцяжараныя сямейнымі абавязкамі, нястачай грошай і гнятлівай стомай, спароджанай бесперспектыўнасцю. Да таго ж яны

не маюць той палітычнай энэргіі, якой перапоўненыя дысідэнтны Рыбакова і Салжаніцына. У Петрушэўскай жанчыны нават больш няздольныя выяўляць ініцыятыву і карыстацца мажлівасцямі імперыі, чым неадукаваныя героі Распуціна.

Творы Петрушэўскай пазбаўлены імперскай тэкстуальнасці, якая характарызуе творчасць практычна кожнага расійскага пісьменніка-мужчыны. Крытыкі адзначаюць, што ўся яе творчасць прасякнутая адчуваннем катастрофы⁵¹⁴. Прастора жыццядзейнасці жанчын Петрушэўскай абмежаваная камунальнымі кватэрамі з агульнымі кухнямі, лазенкамі, калідорамі і вітальнямі. Яе гераіні ні ў якім разе не імперскія па сваёй сутнасці: іх самая вялікая мара — гэта ўласны пакой, што рэзка кантрастуе з бязмежнымі тэрыторыямі, заваяванымі мужчынамі. Распаведы пра гэтых жанчынаў фрагментарныя, ім бракуе пачатку і канца — гэта нагадвае гісторыю Зіды, каханкі Сашы Панкратова з «*Детей Арбата*». З імі ніколі не здараецца нічога незвычайнага, яны з'яўляюцца з ніадкуль і знікаюць невядома куды. Яны разважаюць пра драбязу, жывуць у замкнутым свеце і пакрысе чэзнуць. Адзінае, што іх ваурушыць, — гэта змаганне за ўласную прастору: фізічную і псіхалагічную.

Гераіні Петрушэўскай — нічым не адметныя жанчыны ад дваццаці да сарака гадоў, замужам ці не, бяздзетныя або (часцей) з дзецьмі, якіх вельмі любяць. Але звычайна ў іх толькі адно дзіця, бо жыццё іх цяжкае. Ва «*Уроках музыкі*» цяжарная Надзя спрабуе засіліцца і нараджае хворае («безгаловае») дзіця. Вядома, гэта нікога не хвалюе. Муж або каханак — недзе наўзбоч. Ён ці то пакінуў сям'ю, абыякавы да сваіх абавязкаў, ці мае яшчэ іншую, «сапраўдную» сям'ю, як Мікалай Пятровіч у «*Трёх девушках в голубом*». Жанчына самотная, нават калі ў яе ёсць маці (або свякруха), браты, сёстры ці сябры. Самот-

⁵¹⁴ Helena Goscilo, «Paradigm Lost? Contemporary Women's Fiction», in *Women Writers in Russian Literature*, edited by Toby W. Clyman and Diana Greene (Westport, CT and London: Greenwood Press, 1994), 220.

насць жанчынаў у савецкай сістэме — гэта тэма, да якой найбольш часта звяртаецца Петрушэўская і якую глыбока даследуе. Наташа з апавядання «*Сырая нога, или Встреча друзей*» і Іра з «*Трёх девушек в голубом*» жывуць у пранізлівай самоце. Зрэшты, амаль усе гераніні Петрушэўскай пакутуюць ад адзіноты і гнятлівай нястачы фізічнай прасторы, у якой можна было б схвацца ад няшчасцяў. Часта яны проста не маюць дзе пераначаваць. Кватэры іх бацькоў перапоўненыя, і мужчыны там маюць значна больш прывілеяваны статус — незалежна ад таго, муж гэта або сын. А каханкі не забяспечваюць кватэрамі — яны гатовыя выкарыстоўваць жанчынаў сексуальна, аднак унікаюць сумеснага жыцця.

Гэты матыў нястачы фізічнай прасторы, у якой можна было б нармальна жыць і рэалізоўваць сябе, руйнуе такі дарагі для расійскай культуры міф манументалізму. Помнікі расійскім героям вайны, якія ёсць ці не ў кожным расійскім горадзе і мястэчку, па сваіх памерах звычайна значна большыя за рэальных людзей — яны стаяць з шырокімі плячыма ды высока паднятымі галовамі, сучасныя волаты і вечныя пераможцы, перад якімі схіляюцца ўсе народы і дзяржавы, як у вядомай сцэне, якой канцуецца першая частка «*Мёртвых душ*» Гоголя. Манументалізм увогуле з'яўляецца найбольш характэрнай прыкметай расійскай і савецкай архітэктуры. Пётр Вялікі, каб прадэманстраваць імперскую веліч, загадаў пакрыць Пецяргоф ліставым золатам, а Сталін будаваў велічныя гмахі, тэатры і плаціны.

За Саветамі пераход вуліцы або плошчы ў Санкт-Пецярбургу ці Маскве быў дастаткова складанай справай. Бо яны зусім не падобныя да зручных і камфортных вулачак еўрапейскіх гарадоў. Там, незалежна ад іх маштабаў, вельмі мала месцаў, дзе немажліва было б паблізу перайсці дарогу на другі бок, або плошчаў, якія нельга было б прамінуць дастаткова хутка. У бізнесчастцы горада зямля надта дарагая, каб праектаваць вялізныя плошчы перад афіцыйнымі будынкамі. Усведамленне прасторы ў еўрапейцаў складаецца з памяці

пра сярэднявечную гарадскую плошчу, да якой з усіх бакоў былі зручныя падыходы. Такое ўяўленне абжытай прасторы не ўласцівае Санкт-Пецярбургу або Маскве. Санкт-Пецярбург будаваўся тады, калі сярэднявечны тып планавання гарадоў ужо страціў сваю рацыянальнасць, а Крэмль у цэнтры Масквы — гэта колішняя ваенная крэпасць, пабудаваная італьянцамі. Перад Зімінім палацам у Санкт-Пецярбургу разлягаецца шырокая плошча, прыдатная для ваенных парадаў, якія калісьці там і адбываліся. І не мела значэння, што непадалёку было яшчэ і іншае месца для ваенных парадаў — Марсава поле. Калі хтосьці будзе шпацыраваць па Неўскім праспекце ад Зімовага палаца ў кірунку Нявы, дык яму некалькі разоў давядзецца рызыкаваць на небяспечных пераходах. За Саветамі маскоўскія вуліцы месцамі мелі больш палосаў, чым амерыканскія аўтастрады. Яны былі нязручныя для пешаходаў і ўвогуле раз'ядноўвалі людзей. У самым цэнтры Масквы ўсё яшчэ зашмат мегатурыстычных аб'ектаў, пазбаўленых утульнасці ды апрычнай гарадской аўры. Іх асноўнае прызначэнне — уразіць веліччу. З гэтага паўставала безліч нязручнасцяў не толькі для мінакоў, а і для кожнага, хто працаваў тут і хацеў бы перакусіць у кавярні або «бістро» побач (што праўда, гэтых «бістро» было зусім няшмат). Калі вымяраць паводле грамадскіх патрэбаў і зручнасці для сямейнага пражывання, то можна сказаць, што амерыканскія гарады — гэта нешта сярэдняе паміж расійскімі і еўрапейскімі, аднак у Амерыцы нежылыя бізнес-цэнтры ўраўнаважваюць прадмесці з аднасямейнымі дамкамі, аддаленымі ад абсаджаных дрэвамі дарог, што дазваляе забыць пра цэнтр горада, забудаваны хмарачосамі. Расійскі варыянт такіх прадмесцяў — спальныя раёны з мноствам вялізных шматкватэрных будынкаў.

Гэты манументалізм мае свае паралелі і, мажліва, стымул у геаграфічнай неабсяжнасці Расіі. Кароткая згадка пра Сібір у «*Братях Карамазовых*» нагадвае пра невычарпальныя мажлівасці імперыі. І хаця Дзмітрый Карамазаў абмінае ўвагай параду аб перасяленні ў залатаносныя

землі Якуціі, яе ўяўныя абрысы спараджаюць думкі пра містычнасць гэтай нескранутой прасторы, дзе чалавек можа ачысціцца ад старых грахоў і пачаць жыццё нанова. Для Радзівона Раскольнікава з «*Преступления и наказания*» якраз Сібір і сталася месцам такога ачышчэння. У савецкай песні спяваецца: «*Широка страна моя родная*». Шырыня — гэта тое, што расійцы інтэрналізавалі і што кожны расіец мог і ўсё яшчэ можа атрымаць задарма. Як напісала ў адным са сваіх эсэ (якое будзе абмяркоўвацца крыху ніжэй) Валерыя Навадворская, расійцы заўжды мелі «процьму геаграфіі»⁵¹⁵. 28 ліпеня 1998 г. колішні расійскі міністр па справах сярэдняга і малога бізнесу Ірына Хакамада раіла жонкам страйкуючых (і галадаючых) шахцёраў Варкуты збіраць ягады, грыбы ды іншыя ядомыя расліны ў бязмежных лясах расійскай поўначы⁵¹⁶. У посткамуністычны час гэтая парада з'яўляецца эканамічна неразумнай, але яна нам важная як сведчанне выгодаў ад кантралявання адной шостаі часткі планеты. Ускосна Ірына Хакамада гаворыць няшчасным страйкуючым, што ў найгоршым выпадку яны здолеюць выжыць за кошт зямлі, апрацоўваючы невялікія дзялянкі, якія ў калгасе кожны можа атрымаць практычна задарма. У «Расійскай» Федэрацыі плошча лесу на аднаго жыхара дагэтуль з'яўляецца найвышэйшай у свеце. 30 ліпеня 1998 г. агенцтва Рэйтэр паведаміла, што «Расія гадуецца са сваіх дачаў, дзе людзі, якія месяцамі не атрымліваюць заробку, праводзяць свае выходныя, вырошчваючы бульбу, каб неяк пракарміцца, пакуль прадпрыемствы не выплацяць ім грошы, а эканоміка не стабілізуецца пасля пяцігадовага крызісу». Зноў-такі, хаця падобны спосаб выжывання ў сітуацыі эканамічнага крызісу не спрыяе развіццю расійскай прамысловасці, але ён дазваляе пазбегнуць голаду і канчатковага развалу грамадства.

⁵¹⁵ Valeriia Novodvorskaia, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood», *Новое время*, верасень 1996. Пераклад Steven Clancy, *Sarmatian Review*, 17, no. 3 (September 1997), 480. Наступныя цытаты пададзеныя па гэтым перакладзе.

⁵¹⁶ *Russia Today*, 28 July 1998.

Геаграфічны «манументалізм» Расіі адгукаецца не толькі ў архітэктуры, але і ў мастацкай літаратуры, пра што сведчаць прыгодніцкія апаведы, вершы, паэмы ды аповесці, як, напрыклад, «*Капітанская дочка*» Пушкіна, «*Скифы*» Блока або «*Петербург*» Белыя. Вялікія падзеі могуць адбывацца толькі на вялізных прасторах.

Творы Петрушэўскай перадусім і вылучаюцца радыкальным змяненнем імперскай прасторы. Яе гераіні маюць вышэйшую адукацыю, але баяць сваё жыццё ў цесных кватэрах — гэта рэзка кантрастуе з маштабнымі падзеямі ў грамадскім і сямейным жыцці ранейшых персанажаў расійскай літаратуры. У апавяданнях і п'есах Петрушэўскай няма манументаў і сакральных мясцінаў, нахталт тых, якія пісьменнікі-мужчыны выкарыстоўвалі дзеля праслаўлення расійскай нацыі, — нічога, што нагадала б чытачу пра славу расійскай гісторыі. Расійскія пісьменнікі традыцыйна атрымлівалі асалоду ад «*необозримой Руси*», як у вершы Гумілёва «*Мужик*». Яны — ад Пушкіна да Салжаніцына — ганарыліся памерамі сваёй краіны так, як іншыя нацыі ганарацца таварамі, якія вырабляюць. Гэты гонар знік у Петрушэўскай. «*Необозримая Русь*» адсутнічае ў яе свеце. Яе гераіні назаўжды прыкутыя да сваіх маленькіх печак у задымленых пакоях. Іх уяўленне ўжо не прыўлашчвае чужыя тэрыторыі дзеля ўласнага выкарыстання. Знаходжанне «там» — на Далёкім Усходзе, у Сібіры, на Камчатцы — прыносіць гераіням адно няшчасці, як, напрыклад, у творы «*Сети и ловушки*». І нават рэдкія спадзевы на жаданую чужую прастору каля Балтыйскага мора спраўджаюцца толькі адносна. Петрушэўская неўпрыкмет даводзіць, што расійскія жанчыны наўрад ці хоць калі мелі «тэрытарыяльныя» выгоды ад імперскіх поспехаў расійскіх мужчынаў.

Імперская традыцыя ў Расіі сфармаваная з парадаў, сцягоў і міфалогіі Масквы як аб'екта гарачай любові, які сімвалізуе «*родину/отечество*». У творах Петрушэўскай гэты сімвалізм руйнуецца праз трывіялізацыю ды іронію. Яе жанчыны не мкнуцца ў Маскву, як гераіні п'есы Чэхава. Многія з іх нарадзіліся там, атрымалі адукацыю і працу,

пра што жанчыны Чэхава могуць толькі марыць. Але іхнія жыцці складваюцца нават больш нешчасліва, чым у трох сёстраў Чэхава. Яны даўно пазбыліся ружовых мараў і не ўдзельнічаюць ні ў якіх грамадскіх падзеях. Поўны права камуністычнай прапаганды, якая намагалася ператварыць кожнага чалавека ў палітычную істоту, лепш за ўсё бачны на прыкладзе гераіняў Петрушэўскай. Міфалогія імперскай сталіцы іх не тычыцца, як і не кранае шарм жыцця ў Маскве. Сталіца тут — проста месца, дзе чалавек зарабляе сабе на жыццё ў прыкрых умовах. Але мара чэхаўскіх гераіняў пра Маскву не замяняецца ў іх марай пра, скажам, замежны рай: жанчыны Петрушэўскай не жадаюць ехаць у іншую краіну, не маюць фантазіяў пра нейкае месца, дзе жыццё можа быць лепшым і лягчэйшым. Падобныя мары застаюцца за абсягамі іхняй свядомасці. А як нешта такое і ўзнікае, дык яму бракуе канкрэтыкі — яно безаблічнае. Калі не з'яўляецца толькі пунктам на мапе, з якога хтосьці прыехаў ці куды едзе з нейкай практычнай патрэбы, як, напрыклад, Вольга з «Сырой ногі...», якая забірае сваю дачку Вяруню ў субарктычную Варкуту. Смак улады, які звычайна моцна адчуваўся ў расійскіх пісьменнікаў датычна чужых земляў, тут цалкам адсутны. Згадкі пра далёкія мясціны не выклікаюць сполаху надзеі. Наадварот, памяць пра іх прарочыць няшчасці і пакуты. Бо людзі вяртаюцца здалёк з пустымі рукамі, як і Вольга. У творы «Урокі музыкі» нехта Іваноў напіваецца і гаворыць у адчаі, што ён «завербаваўся на Поўнач». У «Сетях і ловушках» бацькі не могуць дапамагчы гераіні, таму што яны жывуць «на Далёкім Усходзе». У «Бедном сердце Пани» Поўнач пасля абарту сімвалізуе безнадзейны лёс прафесійна некваліфікаванай гераіні. У гэтых апавяданнях увесь час згадваюцца захады царскай і савецкай уладаў па перасяленні расійцаў з цэнтральных земляў у Азію, а таксама іх наступствы — распад сем'яў і страчаныя сваяцкія сувязі, якія раней забяспечвалі ўзаемадапамогу.

Адна з перавагаў імперскага бачання — маштабнасць. Імперскае вока можа бачыць далей за вока жыхара маленькага княства Каўказа, Сярэдняй Азіі або, напрыклад,

Балтыйскага ўзбярэжжа. Невыпадкова сусветныя гісторыі, як правіла, пісаліся тымі, хто паходзіў з імперыяў. Хаця расійская імперыя не здолела сфармаваць такога шырокага бачання, якое мы сустракаем у творах французскай, брытанскай, гішпанскай або нямецкай *imperia*, яе адукаваныя жыхары маглі трымаць руку на пульсе сусветнага палітычнага і эканамічнага жыцця. У «*Войне і мире*», як і ў «*Раковым корпусе*», расійцы прымаюць удзел у сусветнай гісторыі. Тым больш уражвае звужэнне даляглядаў у гераінь Петрушэўскай, якія нічога не ведаюць пра перавагі імперскага бачання. Іх Расія — абсалютна неімперская, хаця тады, калі пісаліся гэтыя апавяданні, заняпад яшчэ не быў відавочны.

У «*Войне і мире*» ёсць сцэна, дзе дзеці Растовых і іх прыяцелі з крыкамі забягаюць у вітальню. У апавяданнях і п'есах Петрушэўскай дзеці ніколі не бегаюць, значна менш смяюцца, і не толькі таму, што ў камунальных кватэрах няма для гэтага месца. У творы «*Время: ночь*» маленькі хлопчык Ціма спрабуе поўзаць па чужым пакоі, кратаючы рэчы, што яго зацікавілі. У сваім уласным пакоі яму сумна — ён там ужо ўсё ведае. На яго сварачца за залішнюю жвавасць і загадваюць яму сядзець ціха. У «*Трэх дэвушках в голубом*» адносна свабодная прастора на дачы схіляе дзяцей да боек паміж сабой, а не да супольнага яе даследавання.

Такім чынам, геаграфія Петрушэўскай кардынальна адрозніваецца ад геаграфіі расійскіх пісьменнікаў-мужчынаў. Уся яна ўкладаецца ў межы горада, мястэчка, вуліцы, бліжэйшага гастранома — у прастору штодзённага існавання гераіняў, якія на ноч кладуцца ў ложка, які стаіць занадта блізка ад іншых ложкаў. У гэтым свеце амаль не сустракаюцца прадметы раскошы: машыны, футра, рэстарачыі і тэатры, бо гераіні належаць да сярэдняга класа (выкрываецца яшчэ адна фікцыя: нібыта савецкія людзі часта хадзілі ў тэатр і заўзята чыталі класічную літаратуру). Паездка ў таксі становіцца падзеяй, якая запамінаецца надоўга, як, напрыклад, у «*Сырой ноге...*». А прававіць час з тым, у каго ёсць свая машына, —

гэта ўвогуле вялікая прыгода, што можа змяніць жыццё, як, напрыклад, у «Трёх деушках в голубом». А вось паездкі ў метро — раскоша жыхароў Масквы, — якія так падабаюцца турыстам, пакідаюць абыякавымі гераіняў пісьменніцы.

Прастора твораў Петрушэўскай супярэчыць характару расійскіх літаратурных традыцыяў і чаканняў. У яе гераіняў ёсць толькі невялічкія прытулкі без уласнай спальні (ужо не кажучы пра другі ванны пакой), дзе яны спяць на сафе, тапчане, падлозе або раскладанках на кухні, як, напрыклад, цяжарная Мілачка з «Поэзии в жизни». У двухпакаёвай кватэры з «Уроков музыки» жыве сямейная пара, іх сын і свякроўка. Але на гэтую кватэру яшчэ з зайздрасцю паглядае і дзяўчына сына, якая дзеля яе гатовая выйсці за яго замуж. Набор посуду з крышталю для многіх гераінь — заповітная мара. Зрэшты, для такой раскошы ў кватэры проста няма адпаведнага месца, і ў творы «Такая деушка, совесть мира» наратар трымае чэшскі крышталёвы на кухні. Канцэнтрацыя падобных вобразаў руйнуе памяць пра савецкія помнікі і царскія палацы, пра Чырвоную і Аляксандраўскую плошчы, пра шырокія палі і лясы — з перспектывы расійскай жанчыны гэта ўсё выглядае нерэальна, як пацёмкінскія вёскі.

Радыкальна лакалізаваны свет Петрушэўскай становіцца прычынай таго, што ў яе апавяданнях амаль няма масавых сцэнаў. Ёсць толькі стасункі паміж асобнымі людзьмі, часцей за ўсё няўдалыя. Гэта рэзка кантрастуе са схільнасцю савецкіх пісьменнікаў-мужчынаў да выяўлення палітычных падзеяў, «народных дасягненняў» і г. д. У Петрушэўскай адсутнічаюць героі вайны і героі сацыялістычнай працы. Яна нібы свядома накладала свае тэксты на тэксты пісьменнікаў сацыялістычнага рэалізму, зрэшты, як і на творы пісьменнікаў-дысідэнтаў, грэбуючы ўсімі шаблонамі, нормама і чаканнямі. У яе апавяданнях можна ўбачыць выклік грандыёзным планам паноўнага палітычнага класа. Кожная яе гісторыя — гэта сведчанне яшчэ аднаго краху імперскага ідэалу. Петрушэўская малое жыццё расійскіх жанчынаў так, нібыта яны існуюць

у нейкім цёмным царстве, якім кіруе люты тыран, чыё імя занадта жаклівае, каб не толькі згадваць, але і думаць пра яго. Яны пагадзіліся з замкнёнай прасторай свайго існавання — сталенне, замужожа (або адзінота), нараджэнне дзяцей, намаганні спалучыць працу і хатнюю гаспадарку, развод з жорсткім мужам або трыванне супольнага жыцця з ім, шматлікія іншыя пакуты і прыніжэнні, як, напрыклад, у маці Ганны Андрыянаўны з твора «*Время: ночь*».

У п'есе «*Изолированный бокс*» дзве жанчыны размаўляюць у шпітальнай палаце для невылечна хворых. Яны паміраюць ад раку. Раней жанчыны не ведалі адна адну, але бяда падштурхоўвае кожную з іх да расповеду пра ўласнае жыццё. Адна з іх прызнаецца, што яе незамужняя дачка, якая толькі што пахавала пазашлюбнае дзіця, ездзіць у Прыбалтыку, каб знайсці там мужа. Пакуль гэтыя паездкі не даюць плёну, бо розныя дарожныя няшчасці замінаюць «злавіць» мужчыну. Праўда, там яна купляе розныя рэчы, якіх у Маскве не дастаць. Чытач міжволі адзначае, што прыбалтыйскія рэспублікі, можа, і падпарадкаваныя Расіі, але з гэтага расійскім жанчынам няшмат карысці. У другой герані ёсць чатырнаццацігадовы сын Іван, а больш у яе нікога няма. Далей высвятляецца, што яе некалі пакінулі ўласныя бацькі. Потым яна прыгадвае пра нейкую сям'ю, з якой жыла ў адным пакоі і была сведкай дзвюх смерцяў: іх пяцідзесяцігадовай маці і дваццацісямігадовага сына. Калі маці Івана пераймаецца лёсам свайго сына-падлетка, які хутка стане сіратой, дык старэйшая жанчына нагадвае ёй: «*А мы как росли?*» Гэтае пытанне сведчыць пра вечную нішчымніцу і адсутнасць зменаў да лепшага ў жыцці расійскіх жанчынаў. Хаця савецкія эліты і спрабавалі актуалізаваць у грамадстве маштабныя праекты, кшталту «паднятай цаліны», у рэальнасці жанчыны жылі ў заняпалых дамах, дзе сямейнікі бачылі пакуты і смерць адзін аднаго на мінімальнай жылплошчы, якую выдала ім дзяржава.

Асаблівасці прасторы Петрушэўскай не пакідаюць сумневаў адносна яе прыроды. Гэта не каланіяльная пра-

стора, як у наратывах сучаснікаў пісьменніцы — Рыбакова, Распуціна і Салжаніцына. І не прасякнутая настальгіяй прастора царскай імперыі, як у гістарычнай аповесці «*Нечистая сила*» (1989) Валянціна Пікуля. Свет Петрушэўскай больш падобны да замкнёнай прасторы п'есаў Самуэля Бэкета, з якой няма выйсця. Яе гераіні жывуць у тузе ды самоце, і веліч Расіі не прыносіць ім аніякіх перавагаў. Яны нават не маюць месца, каб вольна адпачываць, кахацца або весці прыватныя размовы. У апавяданні «*Поэзия в жизни*» гераіня колькіх начэй супраціўляецца напору свайго мужа, бо побач у тым самым пакоі спіць яе свякруха. Чуючы валтузню з ночы ў ноч, але не бачачы на бялізне крывы зранку, тая вырашае, што ейная нявестка не была цнатлівай, калі ж кроў з'яўляецца пасля таго, як дзяўчына ўрэшце аддаецца мужу, свякруха сцвярджае, што гэта звязана з менструацыяй. Апавяданне адсылае нас да цнатлівых гераіняў Чэхава і Тургенева, але ў сітуацыі вульгарнасці ды брутальнасці рэальнага жыцця савецкіх жанчынаў. У «*Тёмной судьбе*» жанчына трыццаці—сарака гадоў жыве ў маленькай кватэры разам са сваёй маці. У яе яшчэ не было мужчыны, таму што яна ніколі не мела свайго ўласнага закутка, дзе магла б застацца з ім сам-насам. Яна зайздросціць замужнім кабетам, а таксама тым, якія мелі каханкаў, няхай сабе і непрывабных або карыслівых. Яе прага стасункаў з мужчынам, якія маглі б змяніць жыццё, настолькі моцная, што аднойчы яна просіць маці правесці ноч у іншым месцы і запрашае да сябе супрацоўніка, які мае сям'ю. Мужчына (непрывабны) пагаджаецца выканаць яе жаданне. Каб адзначыць падзею, яна купляе торт і пляшку віна. Мужчына з апетытам есць і п'е, распранаецца, робіць тое, дзеля чаго яго запрасілі, і адразу пасля гэтага сыходзіць, хапаючы на хаду яшчэ адзін кавалак торта.

У апавяданні «*Пропуск*» нехта Тарасаў праводзіць сумоўе з Рымай, якая хоча ўладкавацца на працу. Яе туды не бяруць, аднак пасля гэтага сумоўя Рыму працінае каханне да Тарасава і яна пачынае яго пераследаць. Але каб увайсці ў адміністрацыюны будынак, трэба мець спецы-

яльны пропуск — і Рыма бярэцца назаляць яму па тэлефоне. Яна патрабуе пропуск, скардзячыся, што Тарасаў здзекуецца з яе. Рыма кідае працу, каб мець больш часу на пераслед Тарасава, што прыводзіць яе да поўнай галечы. Урэшце яна настолькі патанае ў сваіх трызненнях, што не заўважае рэальнага Тарасава, калі той ідзе побач з ёй да вагона метро.

Апантанае захапленне мужчынамі, часам уласцівае жанчынам Петрушэўскай, сустракаецца таксама і ў іранічнай і дасціпнай прозе Таццяны Талстой. Часткова гэтае захапленне можна патлумачыць праз беднасць інтымных стасункаў у жыцці жанчынаў савецкай Расіі. Іх часта гвалцяць, але да іх рэдка заляцаюцца. У апавяданні «*Поэт и муза*» разважлівую лекарку ахоплівае каханне да неахайнага паэта, які зарабляе на жыццё, працуючы вартаўніком. Ён вельмі бедны і жыве ў гумне. Лекарка пачынае апекавацца ім, выходзіць за яго замуж, прыводзіць у сваю кватэру і спрабуе пераканаць яго пісаць палітычна карэктныя вершы. Але паэт не жадае станавіцца савецкім пісьменнікам. Ён уцякае ад спагадлівай і клапатлівай жанчыны, звязваецца з нейкай «шалавай» і ўрэшце гіне, пакінуўшы свой шкілет клінічнаму шпіталю, дзе працуе ягоная жонка. Шкілет гэты выстаўляецца на калідоры, і ўдава штодня праходзіць паўз яго.

Крытыкамі найчасцей адзначаюцца іранічны антысавецкі тон гэтага апавядання, а таксама жаночая прага валодаць мужчынай⁵¹⁷. Аднак Талстая, акрамя гэтага, закранае і тую ж тэму, што дамінуе ў творах Петрушэўскай, — немагчымасць для савецкіх жанчынаў мець такія стасункі з мужчынамі, якія задавальнялі б абодвух. Хаця дэканструкцыя імперыі не ёсць задачай творчасці Талстой, яе частыя разважанні пра няшчасную жаночую долю штурхаюць да высновы (як і ў Петрушэўскай), што «іншасць» расійскіх жанчынаў — гэта не толькі наступства савецкай бядоты, але і вынік імперскай сутвы Расіі. Абедзве аўтаркі прыз-

⁵¹⁷ Helena Goscilo, *The Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1996).

наюць, што імперыя абмяжоўвала жанчынаў. І тады, калі яны мусілі пакідаць «малую радзіму», каб ехаць «падымаць цаліну», і тады, калі зняможвалі сябе нішчымніцай у Маскве — пакуль мужчыны абаранялі і пашыралі межы *родины*, жанчыны неслі на сабе ўвесь цяжар хатніх і працоўных абавязкаў. А ўзнагароды за самаахвярнасць былі нязначныя і рэдкія. Адсюль і паўстаюць адчужанасць ад імперыі, разнастайныя паталогіі і страшэнная безнадзейнасць жыцця.

Дзеці жанчынаў, пакрыўджаных імперыяй, — таксама яе ахвяры. У п'есе «*Я болею за Швецыю*» Каля, мачыха Дзімы, толькі пахавала свайго мужа (ён памёр ад сардэчнага прыступу). Абое — і яна, і яе пасынак — адчуваюць віну, таму што, калі бацька вярнуўся дадому ў той фатальны дзень, Каля сварліва яму паведаміла, што Дзіму выключылі са школы. Тым часам зазваніў тэлефон, але ў слухаўку ніхто не адказваў. Яны думаюць, што гэта Дзімавы аднакласнікі жартуюць. Урэшце да тэлефона просяць нейкую Аню, і становіцца зразумелым, што гэта тэлефануе бабуля Дзімы, якая прыехала з Кемерава. Высвятляецца, што перад сардэчным прыступам яна тэлефанавала бацьку Дзімы некалькі разоў, каб даведацца пра абставіны смерці сваёй дачкі, звязваючы яе смерць з няшчасным замужжам. Дачка, Ганна Варанцова, сапраўды здзейсніла самазабойства, таму што яе муж быў у сувязі з Каляй. Пасля размовы з бабуляй пачуццё віны Калі і Дзімы зменшылася, але Каля вырашыла таксама засіліцца, калі дзеці (Дзіма і яе ўласны сын Саша) вырастуць і не будуць мець у ёй патрэбы.

У дадатак (нібы пералічаных трагедыяў для гэтай сям'і было замала) выяўляецца, што бабуля цягам папярэдняга тыдня начавала на чыгуначным вакзале — яе выгналі з дома сына ў Кемераве, бо яна замінала там. Словы Дзімы, што ягоня бацькі «падохлі як сабакі», гучаць асабліва востра, паколькі ўспрымаюцца як папярэджанне, што бабуля і астатнія сямейнікі могуць гэтаксама ганебна сысці з жыцця. Нават для Петрушэўскай гэта вельмі змрочная гісторыя. Яна выразна дэманструе, што перасяленне

сем'яў у аддаленыя і напаўкаланіяльныя землі (Кемерава — гэта горад вугальнай прамысловасці ў Сібіры) не вырашала жыллёвага пытання і што насамрэч гэтым сем'ям лепш было б жыць разам са сваімі сваякамі ў Цэнтральнай Расіі. А для расійскага ўрада танней было б утрымліваць сваіх грамадзянаў на землях вакол Масквы або Волагды, а не ў Кемерава. Але эліты Расіі вырашылі іначай, а расплочваюцца за гэта сем'і кшталту сем'яў Калі, Дзімы і ягонай бабулі Варанцовай.

Адметнасць Петрушэўскай у гэтай п'есе выявілася найбольш яскрава. Тут яна пераканаўча даводзіць, што палітычная веліч Расіі, яе сібірскія багацці і мастацкія шэдэўры, палацы, плошчы, танцавальныя ансамблі і помнікі нічога не значаць для тых людзей, якія ствараюць аснову гэтай дзяржавы. Расія хворая, і яе намаганні ўтрымаць ваеннае і культурнае лідэрства ў свеце калечаць простых людзей. Петрушэўская руйнуе імперскую ідэю, нідзе не кажучы, што прэтэнзіі Масквы на Азербайджан, Казахстан, Далёкі Усход або Латвію — хцівыя, не сцвярджаючы, што багацці Эрмітажу прададзеныя тым, хто прапанаваў большую цану, яна толькі паказвае, **што ў выніку працяглых імперскіх практык адбываецца з сацыяльнымі структурамі грамадства. Але яна самотная ў артыкуляцыі жорсткай крытыкі прыярытэтаў Расіі.** Нават Салжаніцын, які вінаваціў улады ў расійскіх бедах, не падтрымаў яе ў гэтым. Межы Расіі і міжнародны прэстыж Расіі нічога для Петрушэўскай не значаць, а для Салжаніцына значылі шмат. Петрушэўская абараняе права на прыватнае жыццё і права на не-прысвячэнне сябе *родине* і таму рэзка разыходзіцца з традыцыямі расійскай літаратуры.

Петрушэўская нідзе гэтага не акцэнтуюе, але яна выразна ўсведамляе, якімі былі стасункі Расіі з яе калоніямі. Гераіня апавядання *«Такая дэвушка, совесть мира»* Раіса (Равіля) — этнічная татарка, яе сённяшняе жыццё жахлівае і безнадзейнае, як і яе мінулае. Раіса працавала з дзяцінства, склейваючы каробкі для лекаў. Яны разам з маці жылі коштам гэтай працы — яе бацька-алкаголік

не дапамагаў ім (Петрушэўская руйнуе міф, што савецкім жанчынам быў даступны шырокі выбар працы). Калі маці памірае, бацька пачынае прыводзіць кабетаў у пакой, які падзяляе са сваёй дачкой, і Раіса міжволі становіцца сведкай сексуальных оргіяў, якія дэмаралізуюць яе і пазбаўляюць светлых успамінаў пра дзяцінства. Урэшце яна сама становіцца ахвярай сексуальнай паталогіі, што характэрна для многіх гераніяў Петрушэўскай. З такога жыцця яна не навучылася гатаваць ежу, прыбірацца ў кватэры і ўвогуле клапаціцца пра сябе. Раіса сноўдаецца па сваім пакоі, як па турэмнай камеры, не маючы сілаў выйсці на шпацыр, ужо не кажучы пра пошук працы. Іронія лёсу — надзвычайная пасіўнасць робіць яе жаданай для мужчынаў. Адзін з іх ажэньваецца з Раісай, але іншыя працягваюць карыстацца з яе цела, як толькі застаюцца з ёй сам-насам, — гэта не толькі сябры ды знаёмыя, але таксама і староннія людзі, напрыклад, паштар, майстар па рамонце ці ўвогуле выпадковыя наведвальнікі камунальнай кватэры. Раіса не прастытутка — яна глядзіць на сваіх гвалтаўнікоў, нібыта просячы пакінуць яе ў спакоі, але гэта прыводзіць да цалкам супрацьлеглага выніку. Праз гэта псуюцца стасункі Раісы з жонкай аднаго з гвалтаўнікоў (ад імя якой вядзецца аповед). Як гэта часта бывае ў Петрушэўскай, наратар сказа ведае менш за чытача, а таму няздольны ацаніць усе падтэксты свайго расповеду. Апавядальніца зневажае, а затым і забываецца на Раісу, калі даведваецца, што муж згвалціў яе, нягледзячы на тое, што Раіса калісьці ўратавала Пятрову (наратарку) ад самагабства і добразычліва выслухоўвала яе таямніцы.

Вобраз Раісы — змрочная метафара расійскай масавай свядомасці, якая забывае пра згвалчаныя ў імперыі народы. Абыякавасць, з якой наратарка выкідвае Раісу са свайго жыцця (*«теперь она как бы для меня умерла, а может быть, она и на самом деле умерла, хотя за этот месяц никого в нашем доме не хоронили»*), лучыцца са свядомым ігнараваннем праблемы каланіялізму ў расійскай культуры і тым, як цары ды камісары ўтаймоўвалі паня-

воленыя народы рэпрэсіямі і ідэалагічным прыгнётам⁵¹⁸. Апавяданне «*Такая дэвочка, совесьць міра*» сімвалізуе вынішчэнне карэннага насельніцтва калоній пад расійскім кіраваннем. У гэтым апавяданні перыферыя імперыі не *піша адказ*⁵¹⁹ метраполіі, як яно адбываецца ў шмат якіх посткаланіяльных тэкстах, створаных у Азіі або Афрыцы і надрукаваных на Захадзе. Няма нават вуснага адказу. Равіля застаецца маўклівай цягам усяго аповеду. Адзіныя яе словы — «*Давай вмісте, давай вмісте, подожди меня*» — гучаць, калі наратарка робіць спробу засіліцца.

Петрушэўская сама вызначала парадак сваіх твораў у пяцітомніку «*Избранных произведений*», які выйшаў у 1996 г. Першым апавяданнем яна паставіла «*Такую дэвочку, совесьць міра*». Таму можна дапусціць, што татарскае паходжанне Равілі зусім не выпадковае (гераіні ўсіх астатніх апавяданняў Петрушэўскай маюць расійскае паходжанне). Раіса таксама паходзіць з беднай сям'і — гэта пастаянны кантэкст твораў Петрушэўскай, — але яе лёс нашмат больш трагічны, чым у расійскіх жанчын. Раіса настолькі страціла інстынкт самазахавання, што кожны можа яе пакрыўдзіць, не баючыся за наступствы. Яна — найбольш безнадзейная з усіх гераіняў Петрушэўскай. Наратарка адзначае, што абсалютная бездапаможнасць Раісы абуджае ў расійскіх мужчынах інстынкт паляўнічых. Цяжка пазбыцца ўражання, што яна сімвалізуе згвалчаныя Расіяй землі, тады як Сеўка, які ажаніўся з ёй, нібыта ажэньвае Татарстан і Расію — шлюб, жаданы для расійцаў, але непажаданы для Татарстану.

Яшчэ адной заўважнай тэмай творчасці Петрушэўскай сталася тэма абортаў, і аўтарка дэманструе, што гэтая праблема таксама звязаная з сутнасцю імперыі. Савецкая дзяржава мела дастаткова высокі паказнік спаронаў,

⁵¹⁸ Людміла Петрушевская, *Собрание сочинений*, т. 1 (Харьков і Москва: Фолио і ТКО Аст, 1996), 7. Наступныя цытаты пададзеныя па гэтым выданні.

⁵¹⁹ Курсіў перакладчыка. У арыгінале — «*the empire does not write back*», алузія на вядомую кнігу «*Імперыя піша адказ*» [*The Empire Writes Back*].

бо кантрацэпцыя была псіхалагічнай і фінансавай раскошай. Аднак колькасць абортаў не была аднолькавай у розных рэспубліках СССР. Мусульманскія рэспублікі мелі адносна нізкі паказнік, а першае месца займаў цэнтр Расіі — да 8 зарэгістраваных абортаў на адну жанчыну. У 1997 г. у «Расійскай» Федэрацыі было зроблена 2,5 мільёна абортаў⁵²⁰. Дэмаграфічная статыстыка паказвае, што расійскае насельніцтва пачало скарачацца ў сярэдзіне 1990-х гг., нягледзячы на высокі працэнт іміграцыі этнічных расійцаў з былых савецкіх рэспублік. У 1991 г. колькасць расійскага насельніцтва складала 148,689 мільёна, а ў 1999 г. зменшылася да 145,9 мільёна⁵²¹. Больш за тое, пасля спаронаў дзве трэція жанчынаў пакутуюць на розныя захворванні⁵²². Пагаршэнне дэмаграфічнай сітуацыі як следства пагаршэння сітуацыі са здароўем — адзін з чыннікаў аслаблення імперскага патэнцыялу Расіі. Дэмаграфічны спад прыводзіць да нястачы працоўнай сілы ў дзяржаве, ужо не кажучы пра нястачу навабранцаў для войска.

З падтэксту твораў Петрушэўскай вынікае, што такая неверагодная колькасць абортаў вынішчае расійскіх жанчынаў. Аўтар нібы прымусова «размяшчае» дзяцей на жыццёвых шляхах сваіх гераіняў, каб нагадаць чытачу, што ў сучаснай Расіі нараджаецца вельмі мала дзяцей. Але і тыя дзеці, што ёсць у апавяданнях Петрушэўскай, фактычна ніколі не маюць нармальнага жыцця. Нягледзячы на гэта, гераіні жадаюць мець дзяцей, а тое, што іх жаданне далёка не заўсёды спраўджваецца, звязанае з адсутнасцю мужчынаў і дабрабыту.

Адна з найбольш значных п'есаў Петрушэўскай «Свіданне» пачынаецца з шэпту, але завяршаецца псіхалагічным крэшчэнда. У п'есе ўсяго тры героі: маці, сын і турэмны

⁵²⁰ Agence France-Presse, 29 November 1998.

⁵²¹ «Russia: A Country Study», Library of Congress site at <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/rutoc.html#rruo064>; *Статистическое обозрение: ежеквартальный журнал*, № 1/28 (1999); і Paul Goble, «Democracy and Development», Radio Free Europe/Radio Liberty, 2 August 1999.

⁵²² Agence France-Presse, 29 November 1998.

ахоўнік, які не прамаўляе ні слова. Маці адведвае свайго сына ў турме, просячы яго з'есці паболей прысмакаў, што яна прыгатавала. Яна кажа, што паколькі «яны» дазволілі ён наведваць сына, дык напэўна выпусцяць яго на волю. Таму не трэба сумаваць. Сын адказвае «не», яшчэ і лаецца ў дадатак. Петрушэўская ўмела малюе негатыўны вобраз злачынцы, каб лепш падрыхтаваць чытача да шакуючай развязкі.

Сын пытаецца пра сваю дзяўчыну. Цяпер чарга маці вылаяцца. Яна скардзіцца, што якраз ягоная дзяўчына Лерка і давяла яго да цяперашняга стану. Пакрысе выяўляецца, што Лерка нарадзіла дзіця, хаця яе і пераконвалі зрабіць аборт. Вязень ажыўляецца: дзе цяпер Лерка? Ёй патрэбная дапамога, што з дзіцём? Маці адказвае неахвотна. Сын згадвае, што бацькі Леркі, яе сястра і дзве сяброўкі намаўлялі яе адважыцца на аборт. Сяброўкі былі медсёстрамі, якія, паводле ягоных словаў, штодня дапамагалі зрабіць каля трыццаці абортў. Далей ідзе падрабязнае апісанне запозненага абарту. «*Они все убийцы, убийцы!* — крычыць сын. — *Вот почему я убил их!*» Высвятляецца, што гістэрычны сын забіў пяцёра чалавек, якія схілялі ягоную дзяўчыну да абарту, а таму яго прысудзілі да смяротнага пакарання. Маці ўсё яшчэ спадзяецца на суд, на тое, што «яшчэ можна штосьці зрабіць», але, паводле «Гамлета», парадак сцэнаў вызначаны і канец немінучы.

Прыніжэнне жанчынаў, якія належаць да імперскай нацыі, у такіх тэкстах дасягае свайго апагею. У «*Бедном сердце Пани*» хворая жанчына сарака сямі гадоў (муж — цясляр, падобна, інвалід) нечакана зацяжарвае. Паня настойвае на аборце, нягледзячы на тое, што знаходзіцца ўжо на сёмым месяцы. Яна прыносіць неабходныя паперы, цалкам перакананая, што пасведчанне пра «небяспеку для здароўя маці» — гэта дастатковая прычына для лекара, каб перапыніць цяжарнасць. Лекар імітуе аборт і прымае дзіця. Дзяўчынку забіраюць, і Паня вяртаецца дадому. Яна нават не спыталася пра тое, што адбылося. Паня заклапочаная толькі сваім здароўем, таму

што, каб дабрацца дадому, трэба ехаць на цягніку, а пасля яшчэ ісці дванаццаць кіламетраў да пасёлка, дзе яна працуе вахцёркай (на электрастанцыі, спраектаванай савецкімі інжынерамі пад уплывам манументалізму і імперскіх амбіцыяў). На ГРЭС няма грошай, каб забяспечыць расійцам, якія там працуюць, годны ўзровень жыцця, але затое імперыя атрымлівае добры прыбытак ад гэтага прадпрыемства. У адрозненне ад заходнееўрапейцаў, якім калоніі забяспечвалі ў дадатак да міжнароднага прэстыжу высокі ўзровень жыцця, гераіні Петрушэўскай жывуць на заваяваных тэрыторыях так жа сама бедна, як і ў Маскве. Паня не атрымала ад пераезду на далёкую *стройку* (размешчаную на мяжы расійскай этнічнай тэрыторыі) ніякіх перавагаў. Імперыя завезла яе, як і іншых, дзеля сваіх мэтаў, чужых для гераіні.

Да з'яўлення Петрушэўскай з яе нязменнай іроніяй расійскія пісьменнікі, як правіла, размяжоўвалі імперскую веліч і пакуты ды галечу персанальнага чалавека. У апошнім вінавацілася сістэма — камунізм або царскае самадзяржаўе, але не эканамічныя прыярытэты, звязаныя з функцыянаваннем імперыі. Адмова Петрушэўскай вінаваціць сістэму (у адрозненне ад тых, хто ў няшчасцях Расіі вінаваціць толькі камуністычную тыранію ці посткамуністычную карупцыю) — гэта унікальная ініцыятыва пісьменніцы, якую раней ніхто не выказваў. Хвароба Расіі не ў палітычнай сістэме, сама імперская Расія — гэта хвароба. У тых рэдкіх выпадках, калі палітычныя метафары з'яўляюцца ў тэкстах Петрушэўскай, яны ўжываюцца адно дзеля таго, каб падкрэсліць, што палітычнае жыццё мае другаснае значэнне, прынамсі тады, калі ідзе пра жанчынаў Расіі. У творы «*Время: ночь*» даведзеная да адчаю Алена з'яўляецца ў кватэры сваёй маці і гаворыць: «*Прашу палітычнага прытулку*». Яе жыццё з крымінальным злачынцам і гвалтаўніком так далася ёй у знакі, што нават кватэра сварлівай маці падалася жаданай. Слова Алены сведчаць пра тое, наколькі далёкімі ад патрэбаў простаі расійскай жанчыны былі інтарэсы так званых дысідэнтаў.

Мацёркі і бабулі такіх герайняў, як Ніна з «Уроков музыки», усё сваё жыццё пражылі ў жахлівых умовах, і цяпер яны не хочучь «пасунуцца» і вызваліць месца дзеля наступнага пакалення. Яны з усіх сілаў чапляюцца за свае ложка і пакоі, адсоўваючыся толькі тады, калі іх прымушаюць гэта зрабіць. У творы «Время: ночь» бабуля занадта слабая розумам і целам, каб абараняць сваю прастору ў маленькай кватэры, дзе яе ўнучка хоча пасяліцца са сваімі трыма дзецьмі. Таму дачка, Ганна Андрыянаўна (маці Алены), аддае яе ў інтэрнат для старых людзей — гэты прытулак нават не варты назвы дома састарэлых. Хутчэй за ўсё, бабуля памрэ там праз колькі тыдняў. Поўны распад сямейнага жыцця ў гэтым апавяданні, надрукаваным у 1992 г., адлюстроўвае распад дзяржавы, якая за свае маштабныя мілітарныя, палітычныя і культурныя поспехі разлічвалася зруйнаванымі жыццямі простых людзей.

Але падобныя няшчасці пануюць не толькі ў сем'ях працоўных. Пераважная большасць герайняў Петрушэўскай — высокаадукаваныя жанчыны. Часам яны нават слухаюць Моцарта (як у «Цикле»). Шмат хто з іх — студэнткі. Адукаваныя людзі пачынаюць сваё дарослае жыццё ў інтэрнацкіх пакоях, дзе з мэблі — усяго чатыры ложка, стол па цэнтры і тумбачкі, застаўленыя касметыкай («Уроки музыки»). У апавяданні «Свой круг» практычна ўсе персанажы скончылі ўніверсітэт. Але яны жывуць у кватэрах, дзе ўнукі змагаюцца за прастору з бабулямі і дзядулямі і дзе маці, утойваючы невылечную хваробу, лупцуе сваё дзіця перад сваімі сябрамі, каб выклікаць у тых сімпатыю да малога. Яна спадзяецца, што пасля яе смерці былы муж (цяпер проста знаёмы) возьме дзіця да сябе. Відавочна, дзетдом у яго савецкай версіі не разглядаецца як мажлівы варыянт, нават у параўнанні з жахлівымі ўмовамі перанаселеных камунальных кватэраў.

Майстэрства недамоўленасці Петрушэўскай дасягае свайго апагею ў апавяданні «Страна», якое займае менш за дзве старонкі. У гэтым творы меланхалічны наратар разважае пра жыццё адзінокай маці, якая злоўжывае алкаголем, але штоночы дбайна складае вопратку сваёй

дачкі, каб тая магла апрануць яе зранку ў дзіцячы садок. Калісьці яна была замухам, аднак цяпер яе былы муж ажаніўся нанова, і ўсе іх ранейшыя сябры падтрымліваюць стасункі толькі з ім. Маці разлічвае, што можа патраціць частку грошай на алкаголь, паколькі дачку накормяць у дзіцячым садку. Яна кладзецца спаць а дзевятай, каб ашчадзіць электраэнэргію, а зранку ідзе на працу. Калі заканчваецца працоўны дзень, яна заходзіць у краму па пляшку, забірае дачку, і ўсё паўтараецца нанова. Самотнасць гераіні Петрушэўскай зусім не падобная да традыцыйнай самоты ў расійскай літаратуры, калі нават адзінокія і спакутаваныя людзі кшталту Раскольнікава ўрэшце знаходзяць аптымістычнае выйсьце. Назва апавядання падводзіць да высновы, што ў XX ст. у Расіі калі жанчыне не дапамагаюць ні сям'я, ні сябры, ні дзяржава, ні лёс, дык ёй застаецца толькі самота. Пакора маці-алкагалічкі сімптаматычная для расійскага грамадства, якое не пратэстуе супраць неверагодных выдаткаў дзяржавы на ваенныя мэты, тады як насельнікі імперыі з пакалення ў пакаленне жывуць у нястачы.

У творах Петрушэўскай свет амаль цалкам складаецца з няўдалых сем'яў, дзяўчатаў, якія жадаюць збегчы ад жорсткіх і схільных да інцэсту бацькоў, як Тацяна ў апавяданні «*Отец и мать*», або проста адзінокіх жанчынаў (як Надзя Раманавы ў творы «*Цикл*»). Калі б Петрушэўская ўсяго толькі выяўляла падобныя анамаліі, але не паўтарала іх з бязлітаснай настойлівасцю, яна б не адрознівалася ад іншых позніх савецкіх і постсавецкіх пісьменнікаў. У творах Распуціна і Салжаніцына ёсць нямала няўдалых сем'яў і безнадзейных сітуацыяў. Але тое, што Петрушэўская зрабіла трагедыю простага чалавека ў вялікай дзяржаве цэнтральнай тэмай сваіх твораў, не вінавацячы пры гэтым недахопы палітычнай сістэмы, сведчыць пра свядомы намер паказаць неадпаведнасць паміж манументальным фасадам і прагнілай сутнасцю імперскай дзяржавы.

Тацяна Талстая адрозніваецца ад Петрушэўскай большай жыццядайнасцю і большай схільнасцю да

жартаў нават у апавяданнях пра самотных і бяздзетных жанчынаў («*Вышел месяц из тумана*»), а таксама ў апавяданнях пра адзінокіх маці («*Ночь*»). Дарэчы, апошняе апавяданне магло б быць напісанае кімсьці са старэйшых пісьменнікаў. Яго месца дзеяння — Савецкая Расія. Жанчына-пенсіянерка жыве разам са сваім разумова адсталым сынам у камунальнай кватэры. Яна не галадае, як вынікае з яе вагі — 160 кіло, але мы не ведаем, ці яна тоўстая, ці проста мае лішак вады ў арганізме. Старая і незамужняя, яна даглядае свайго сына Аляксея Пятровіча як толькі можа, але на вуліцы яго ледзь не збівае машына. Праз шчаслівы збег абставінаў сына прыносяць жывым і цэлым у пакойчык. Маці на камунальнай кухні гатуе ежу. Ён назірае за тым, як яна распранаецца, і забірае яе зубны пратэз. Яна пераймаецца за ягоную будучыню: што з ім будзе, калі яна памрэ (а гэта можа здарыцца хутка)? Як і ў Петрушэўскай, тут няма нават згадкі пра сістэму сацыяльнага забеспячэння (апавяданне развенчвае міф аб клопатах дзяржавы пра савецкіх людзей, якім захаплялася так шмат заходніх навукоўцаў) і дзяржаўную падтрымку інвалідаў. Але ў адрозненне ад персанажаў Петрушэўскай непрывабная геранія Талстой чытае свайму сыну вершы Пушкіна — ён хоча стаць пісьменнікам. Такія паводзіны ўласцівыя для вышэйшага класа і не характэрныя для нізавога свету Петрушэўскай, дзе жанчыны толькі змагаюцца за выжыванне, не зважаючы на свае дыпломы і гады, праведзеныя ў студэнцкіх інтэрнатах. Талстая, як вядома, паходзіць з прывілеяванай сям'і: яе дзедам быў Аляксей Талстой, вядомы савецкі пісьменнік (якога далікатны Уільям Е. Гаркінс называў апартуністам⁵²³).

У апавяданні «*Такая девочка, совесть мира*» чэшскае шкло асацыюецца з раскошай, радасцямі і святочнай атмасферай. Бо яно імартнае. Так жа сама і вугорскія калготкі ў творы «*Отдельный угол*» называюцца ў ліку тых нямногіх рэчаў, якія разнастаяць жыццё герояў. Калі

⁵²³ W. E. Harkins, *Dictionary of Russian Literature* (Patterson, NJ: Littlefield, Adams & Co., 1959), 385.

ў 1970-х і 1980-х Чэхаславакія і Вугоршчына былі часткамі савецкага блоку, дык «заходнія» рэчы адтуль выклікалі ў жанчынаў прыемнае хваляванне, калі з'яўляліся ў маскоўскіх крамах. І ўвогуле, каланіяльная свядомасць расійцаў безальтэрнатыўна прызнавала рэчы, зробленыя на Захадзе, лепшымі за расійскія. І як такая гэтая свядомасць была апісаная ўжо ў «*Мастере и Маргарите*» Булгакава (1940). Павага і захапленне Захадам відавочна сведчылі за тое, што імперскае структураванне расійскага дыскурсу было памылковым і згубным. Заходнееўрапейская каланіяльная свядомасць не дапускала нават думкі, што скораныя краіны могуць вырабляць лепшыя рэчы, чым метраполія. Для заходнееўрапейскіх каланізатараў калоніі былі толькі каморкай, куды скідвалася непатрэбнае. Мож і таму ў Петрушэўскай цалкам адсутнічае гонар за расійскую імперыю. І ці не з гэтага жыццё ў метраполіі, калі ацэньваць яго ў катэгорыях падставовых выгодаў, не з'яўляецца аб'ектам жаданняў яе гераіняў.

Замест гонару ў творах Петрушэўскай на першы план выступаюць цялесныя функцыі і экскрэменты. Ад часоў Сярэднявечча ў наратывах не сустракалася такой колькасці пахаў, фекаліяў ды іншых сведчанняў фізічнай прыроды чалавека. Але калі ў Джэфры Чосэра [Geoffrey Chaucer] яны асацыююцца са смехам, дык у Петрушэўскай азначаюць дэградацыю і заняпад каштоўнасцяў. Падобныя лейтматывы не прысутнічалі ў імперскай расійскай літаратуры XIX ст., таксама як і ў віктарыянскай літаратуры. Як і іншыя цёмныя бакі імперыялізму, экскрэменты належалі да той сферы, якую трэба было абмінаць увагай, пакідаючы яе слугам. Гэта была сфера падпарадкаваных (Саід), як у апавяданнях пра брудных арабаў, чыя распуста магла зраўняцца толькі з іх неахайнасцю. У творы «*Время: ночь*» фекаліі з'яўляюцца разам з вобразам прагнілай імперыі. Дачка апавядальніка, Алена, цяжарная сваім першым дзіцём, з маці едзе на таксоўцы, а там — «*закаканное в переносном смысле сидение такси*»⁵²⁴. Алена называе

⁵²⁴ Петрушевская, *Собрание сочинений*, т. 1, 338.

сваю бабулю «какунья». Тая сапраўды спаражняецца пад сябе паўсюль, дзе б ні знаходзілася (яна не можа з гэтым нічога парабіць), і таму яе аддалі ў дом састарэлых савецкага тыпу. Яе нетрыманне, якое адбылося неяк марознай ноччу, апісваецца ў падрабязнасцях: спярша яна адчувае цяпло, але хутка мача пачынае халадзіць ногі.

Дачка наратары Алена надае шмат увагі сваёй уласнай гісторыі, якая паведамляецца чытачу курсівам, каб адрозніць яе апавед ад апаведу маці. У таемным дзённіку Алены занатаваныя горкія ўспаміны пра першае згвалтаванне. Адчуванне матэрыяльнасці цела ды крыві і патэтычны тон бездапаможнасці ахвяры робяць тэкст вельмі феміністычным. Яго вастрывы ўзмацняецца другім згвалтаваннем, якое здзейсніў іншы мужчына і ў іншых абставінах. Так пачалі з'яўляцца дзеці: маці (жанчына сярэдняга ўзросту, добра выглядае і, мажліва, мае нейкія сувязі з мужчынамі) гаворыць Алене, што яе малодшае дзіця, Колю, трэба было «выскрабці». Яна кажа гэта, добра ведаючы, што аддае і будзе аддаваць апошнюю капейку, каб выгадаваць траіх дзяцей Алены, якіх тая ўжо нарадзіла. Менавіта дзеля сваіх унукаў яна выпраўляе ў прытулак сваю ўласную маці, хворую на склероз і шмат якія іншыя хваробы.

У «Трёх девушках в голубом» адной з галоўных турботаў «дзяўчатаў» з'яўляецца прыбіральня. Каханак Ірыны будзе прыбіральню на яе лецішчы ў якасці падарунку. У прозе Петрушэўскай секс таксама губляе сваю таямнічую інтымнасць. У «Поэзии в жизни» страта нявіннасці гераніні адбываецца ўначы ў пакоі, дзе побач знаходзіцца свякруха, якая, працягнуўшы руку, магла б дакрануцца да маладых.

Апавяданне «Время: ночь» распавядае пра тры пакаленні жанчынаў, лёсы якіх па-рознаму трагічныя, але вельмі падобныя. Парада прабабулі сваёй яшчэ маладой дачцэ (цяпер ужо бабулі трох унукаў, якія не маюць бацькі) падобная да парады, якую Ганна Андрыянаўна дае Алене і ад якой тая таксама адмаўляецца. Ганна Андрыянаўна няўдала выйшла замуж, як і яе дачка Алена, і мае дваіх

дзяцей (Алена — траіх). Яе сын Андрэй адседзеў у турме, а пасля вяртання дадому тэарызаваў сваякоў ды скраў грошы ў сваёй маці. (У творах Петрушэўскай дарослыя сыны часта вымагаюць або крадуць грошы ў сваіх мацярок: такая сітуацыя была і ў «*Сырой ноге...*».) У той жа час Алена, якая адначасова і любіць, і ненавідзіць сваю гістэрычную маці, выяўляе паталагічную няздольнасць абараніць сябе ад гвалту. У кватэры смярдзіць: бабуля рэгулярна мочыцца ў ложак. Дарэчы, Ганна Андрыянаўна — паэтка, яна чытае свае вершы на заводах і ў школах (мажліва, Петрушэўская — адзіная пісьменніца, якая прымушае паэта прыбіраць экскрэменты сваёй маці).

У творах Петрушэўскай няма перамог і светлай будучыні, а толькі татальныя нястачы і безвыходнасць сітуацыяў. Безнадзейнасць пануе і ў «*Цикле*», дзе ў нядзельны вечар адукаваная маладая жанчына наведвае выпадковую знаёмую, каб паслухаць гісторыі пра яе сексуальныя прыгоды. А больш гераіні і няма чаго рабіць, хіба што пайсці паглядзець кіно. Яе не цікавіць грамадскае жыццё, высокія ідэі, якія захаплялі і натхнялі столькіх самотнікаў у расійскай літаратуры XIX ст. Абмежаванасць светапогляду, відавочная ўжо ў герояў Салжаніцына і Распуціна, у Петрушэўскай дасягае свайго максімуму. Яе жанчынам бракуе грамадзянскай, палітычнай і культурнай свядомасці — іранічны штрых да карціны гіпертрафаванай палітычнай і «культурнай» адукацыі ў СССР. Вельмі рэдка яны прымаюць удзел у дзяржаўных справах, але нават калі такое здараецца, дык няздольныя зразумець, што вакол іх адбываецца, як, напрыклад, інфарматарка КДБ у творы «*Аве Марія, мамочка*» — гераіня лёгка вяртаецца да тых поглядаў на свет, якія засвоіла ў дзяцінстве ад сваіх рэлігійных (ці забабонных) сваякоў.

Звужэнне прасторы аповеду, як і посткаланіяльная туга, выяўляюцца ўлюбёным спосабам Петрушэўскай — унутраным маналагам пераважна інтэлігентнай жанчыны, якая выкладае свае ўласныя думкі і меркаванні сваіх сяброў у стылістыцы «сказа». Апавяданні і п’есы Петрушэўскай — невялікія, у адрозненне ад маштабных раманаў, якія

імперская Расія спарадзіла ў значнай колькасці. Але гэта і не апазданні «вясковых пісьменнікаў», чый нацыяналістычны патас і дыдактызм кардынальна адрозніваюцца ад дэманстратыўнай адсутнасці цікавасці да грамадскай і дзяржаўнай сферы ў Петрушэўскай. Падобна да хірурга, які старанна выдаляе ўсе пазнакі злаякаснай пухліны з цела пацыента, пісьменніца выдаляе са сваіх аповедаў праблемы, якія былі ў цэнтры ўвагі Распуціна, Бялова, Салжаніцына і Астаф'ева. Яе гераіні не звяртаюць увагі на Маці-Расію, *родину, отечество*, працяг роду і падобныя рэчы, ужо не кажучы пра камуністычныя ідэалы. Паслядоўнасць і грунтоўнасць, з якой гэтыя тэмы элімінуюцца з наратыўнай свядомасці, сведчаць аб грамадзянскай мужнасці пісьменніцы: расійская дзяржава традыцыйна ўзнагароджвала тых, хто ў сваіх творах шанаваў *родину*, а тых, хто гэтага не рабіў, — не заўважала. Таму Петрушэўская атрымала няшмат узнагародаў і яе творы не выдаваліся вялікімі накладамі ў дзяржаўных выдавецтвах⁵²⁵.

Заняпад імперыяў становіцца відавочным, калі Іншы выходзіць з ценю, у якім знаходзіўся раней, будучы аблудна інтэрпрэтаваным і з таго ігнараваным. Выяўляючы змены роляў расійскіх жанчын — іх пераход з патэнцыйна праімперскай сілы ў прыныповае адсланенне ад магутнай дзяржавы, — Петрушэўская дэканструюе тое, што Робэрт Конкуэст [Robert Conquest] назваў апошняй імперыяй⁵²⁶. Для таго каб панаваць, імперыям патрэбны энтузіязм, аптымізм, упэўненасць у сабе і вера ў сваю ўласную непераможнасць ды вечнасць. Чытач паэзіі Пушкіна або прозы Льва Талстога атрымлівае падобныя эмоцыі з лішкам, і гэта фармуе ягонае ўяўленне пра Расію XIX ст. Нават недасканалыя сацрэалістычныя раманы, якія ўслаўлялі веліч Саветаў, спрыялі таму, што візія савецкай дзяржавы выглядала досыць прэзентатыўна. І толькі Петрушэўская пачала адмяжоўваць расійскасць ад

⁵²⁵ Goscilo, 219-221.

⁵²⁶ Robert Conquest, ed., *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986).

палітычнае ўлады і прапанавала ўспрымаць гэтыя сутнасці паасобку — схема, якую ніводзін расійскі пісьменнік не прапаноўваў раней. Тэксты Петрушэўскай сімвалізуюць мастацкае завяршэнне імперскага перыяду Расіі. І пакладаюцца на пачатак працэсаў дэкаланізацыі.

У 1995 г. С. Мядзведзеў зрабіў у сваім артыкуле спробу дэканструяваць тое, што ён называў «савецкім дыскурсам». Аўтар сцвярджаў, што хаця дыкурс улады быў характэрны для ўсіх культураў, у Расіі выкарыстанне мовы дзеля палітычных мэтай было ўсеахопным і шматузроўневым. Калі ўлада Саветаў стала слабець, расійская мова засталася з наборам паняткаў і словаў, якія страцілі сувязь з рэальнасцю. Таму на руінах савецкага *новояза* мусіць быць вынайздзеная новая мова. Былыя моўныя структуры распадаюцца праз іх неадпаведнасць рэальнасці, натуральным становіцца вяртанне да вельмі простых і базавых формаў маўлення⁵²⁷. У сваёй радыкальнай адмове заўважаць фальшывы свет савецкага дыскурсу Петрушэўская, падаецца, салідарызуецца з ідэямі Мядзведзева *avant la lettre*⁵²⁸.

Валерыя Навадворская яшчэ больш рашуча за Петрушэўскую адмаўляе расійскую імперскую самасвядомасць. Вось што яна пісала ў часопісе «Новое время» ў 1996 г.:

*«Мы никогда их не понимали. Мы никогда их не поймем. Потому что сытый голодного не разумеет. У нас всегда было навалом всякой географии... У нас всего было слишком много: народа, земли, энергоносителей, солдат, спецслужб, чиновников, милиции... А они судорожно мечтали о своем крошечном клочке земли, чтобы водрузить там национальный флаг и завести свое хозяйство»*⁵²⁹.

⁵²⁷ С. Медведев, «СССР: Деконструкция текста (к 77-летию советского дискурса)», Чернышев, *Иное*, т. 3, 321.

⁵²⁸ Яшчэ да таго, як ён іх агучыў. [Каментар перакладчыка.]

⁵²⁹ Novodvorskaia, «Throw Everything Overboard That Smells of Blood», 480-484; а таксама В. Каганский, «Советское пространство: конструкция и деструкция», у: Чернышев, *Иное*, т. 1, 89-130. Валерия Новодворская, «Бросайте за борт все, что пахнет кровью» // *Новое время* № 36, 1996 г. [Каментар перакладчыка.]

«Яны» — гэта чачэны і прадстаўнікі іншых народаў, якія былі часткай «Расійскай» Федэрацыі, але не хацелі заставацца яе часткай. Тое, што расійская пісьменніца так велікадушна і красамоўна адрэагавала на патрабаванні скораных народаў, — варта сур'ёзнай увагі, асабліва з улікам таго, што ў постсавецкі перыяд многія расійскія пісьменнікі зноў сталі на імперскі шлях, распачаты пакаленнем Аляксандра Пушкіна. Падобна да Петрушэўскай і Талстой, Навадворская — першапраходца. Таму яна не асабліва сочыць за сваімі словамі, аддаючы перавагу палымянаму стылю, які павінен узрушыць аб'якавую публіку. Вышэйзгаданае эсэ — гэта заклік да вызвалення ад імперыі. Палітычны істэблшмент хоць якой краіны сустрэў бы падобны тэкст варожа, а ягоны аўтар быў бы пакараны ў адпаведнасці з палітычнай культурай канкрэтнай краіны. Навадворскую не пасадзілі за краты, яе жыццю (праз гэты артыкул) не пагражае небяспека. У 1996 г. у Маскве чалавек без эканамічнай вагі не асабліва цікавіў улады.

Як і Петрушэўская, Навадворская не з'яўляецца ўлюбёнай інтэлектуалкай ва ўплывовых літаратурных ды палітычных колах. У канцы 1980-х гг. яе некалькі разоў арыштоўвалі і адпраўлялі на лячэнне ў псіхіятрычную лякарню. Падобная практыка была звычайнай справай для дысідэнтаў у царскай Расіі і ў СССР. Калі Пётр Чаадаеў выступіў з крытыкай расійскай гісторыі, цар адразу абвясціў яго псіхічна хворым. Калі Леў Талстой пачаў распаўсюджваць неартадаксальныя палітычныя заявы, дзяржава таксама спрабавала абвясціць яго вар'ятам. Саветы пабудавалі спецыяльныя лякарні, каб змяшчаць туды іншадумцаў. Пакаранне Навадворскай *психушкой* сведчыла за тое, што позняя савецкая дзяржава лічыла яе выключна небяспечнай. Але ў посткамуністычнай Расіі яна вольная казаць усё, што захоча, пакуль не паспрабуе рэалізаваць свае ідэі.

У 1990-я гг. Навадворская была лідэрам адной з першых палітычных партыяў у постсавецкай Расіі — «Дэмакратычны союз». Яе кніга «По ту сторону отчаяния»

(1993) — гэта палітычная аўтабіяграфія, у якой, побач з расповедам гісторыі асабістага жыцця, апісваўся ўдзел аўтара ў барацьбе за палітычную свабоду ў рэспубліках Прыбалтыкі — рэдкі выпадак заангажаванасці этнічных расійцаў у абарону незалежнасці іншых народаў. Гэтая актыўная і паслядоўная абарона свабоды паняволеных народаў ускладніла Навадворскай стасункі з тыповымі расійскімі дэмакратамі. Яе кніга не прадавалася, яна засталася на маргінэзе расійскага палітычнага жыцця. Нячастыя публікацыі Навадворскай заўважна адрозніваліся ад звычайных тэкстаў расійскіх палітыкаў. Вострая манера пісьма ажыўляла часопіс «*Новое время*», дзе яна друкавала свае тэксты.

Эсэ Навадворскай пра Каўказ — гэта палкая абарона права на незалежнасць народаў «Расійскай» Федэрацыі. Навадворская адзначае, што «калі савецкія дысідэнты з метраполіі зруйнавалі камунізм (ці, магчыма, толькі пахіснулі яго), яны вырашылі многія свае праблемы. За рэдкімі выключэннямі, цяпер яны лічаць вар'яцтвам, калі дысідэнты з калоніяў Расіі пачынаюць вырашаць свае ўласныя, апырочныя праблемы»⁵³⁰.

Ніводзін расіец да або пасля Навадворскай не змог так трапна паказаць на той факт, што нават пасля распаду СССР скораныя народы ды іх землі, закутыя ў межы «Расійскай» Федэрацыі, знаходзяцца ў сітуацыі, раўназначнай каланіяльнаму прыгнёту. Падобна да твораў Пятра Чаадаева і Аляксандра Герцэна, эсэ Навадворскай, імаверна, мусяць разглядацца як адзнакі зменаў у расійскай нацыянальнай свядомасці.

Навадворская дэманструе глыбокае веданне стасункаў імперыі з яе каўказскімі калоніямі. Яна шануе чачэнскую міфалогію, культурныя ідэалы ды гістарычны досвед Чачэніі так жа сама, як свет паважае расійскія культурныя ідэалы і гістарычны досвед. Яна ганіць Маскву за яе круцельствы ў справах са Звіядам Гамсахурдзія, грузінскім патрыётам і першым прэзідэнтам свабоднай Грузіі. На-

⁵³⁰ Conquest.

вадворская высноўвае версію, што, магчыма, да ягонага забойства прычынілася ФСК (пераемніца КДБ). Яна адзначае, што мусульманскі лідэр Чачэніі і хрысціянскі лідэр Грузіі былі добрымі сябрамі, пярэчачы, такім чынам, спароджанаму імперыяй уяўленню, быццам на Каўказе пануе рэлігійная нянавісць. Жывыя або мёртвыя, Джахар Дудаеў і Звіяд Гамсахурдзія — гэта крыніца раздражнення для маскоўскай інтэлігенцыі, КДБ, ФСК, ФСБ, адміністрацыі прэзідэнта Ельцына і для іншых уладных структураў, — піша Навадворская. Іх сяброўства кінула выклік маскоўскай прапагандзе, якая вінаваціла мусульманскія народы ў экстрэмізме, хаця менавіта спароджаныя імперыяй нястача і галеча падштурхнулі гэтыя народы да ісламскага фундаменталізму. Навадворская папярэджвае, што тыя, хто назваў сепаратыстаў «бандытамі», рызыкуюць пайсці шляхам Сталіна: «Гэта станецца немінучым — забіваць кожнага, нават жонак і дзяцей, таму што, як казаў Сталін, «падрастаюць тыя, хто будзе помсціць за бацькоў». Навадворская разумее, што расійская палітычная культура пакуль яшчэ не здольная прыняць радыкальныя змены ў дзяржаўнай палітыцы. Таму яна звяртаецца да паэзіі, да песняў Уладзіміра Высоцкага: *«Бросайте за борт всё, что пахнет кровью, и верьте, что цена невысока»*. Галіна Старавойтава, забітая ў 1998 г., сваёй палітычнай дзейнасцю і сваімі перакананнямі далучылася да гэтага невялічкага хаўрусу праціўнікаў імперыі. Яна таксама верыла ў словы Адама Міхніка — «нацыя, якая прыгнятае іншыя нацыі, не можа быць свабоднай»⁵³¹.

Гісторыя Навадворскай не мае хэпі-энду. Імкнучыся да эфектыўных і хуткіх зменаў, яна перайшла мяжу, якая аддзяляе палітычныя дэбаты ад экстрэмізму. Ужо праз два гады пасля свайго цудоўнага эсэ пра нацыянальныя мяншыні ў Расіі і праз колькі месяцаў пасля эканамічнага крызісу Расіі ў жніўні 1998 г. яна непрыхільна паставілася да шахцёраў Варкуты, якія пратэставалі супраць нявыпла-

⁵³¹ *New York Review of Books*, 14 January 1999.

ты заробкаў і планаванага закрыцця вугальных шахтаў, што не прыносілі прыбытку. Ліквідацыя стратных шахтаў была часткай балючага працэсу эканамічнай перабудовы, якую распачала Расія дзеля эканамічнага пад'ёму, але з гэтага шахцёры засталіся без сродкаў існавання, бо ў субарктычнай Варкуце не было іншае працы, а перасяленне рабочих у еўрапейскую частку Расіі ўрад сур'ёзна не разглядаў. Не маючы вартых лідэраў, шахцёры Варкуты засталіся сам-насам у сваёй барацьбе за выжыванне.

У сваім артыкуле на гэтую тэму, надрукаваным у «*Новом времени*», Навадворская напісала, што, мажліва, тыя, хто не здолеў адаптавацца да новых умоваў, мусяць быць расстралянымі, каб астатнія (нават калі іх і меншасць) маглі жыць у новай, вялікай і дэмакратычнай Расіі⁵³². Хаця і зразумела, што Навадворская не прапаноўвала расстрэльваць шахцёраў у літаральным сэнсе гэтага слова, але яе рыторыка патыхала старым расійскім экстрэмізмам, які актыўна скарыстоўвалі Дзмітрый Пісараў, Сяргей Нячаеў (асабліва ў «Катэхізісе рэвалюцыянера» [*Catechism of the Revolutionary*]), напісаным у 1869 г.) і Ленін. Гэтае і іншыя рэзкія выказванні не павялічылі прыхільнасці да Навадворскай у хоць якой палітычнай групы, і яе палітычная ды інтэлектуальная будучыня — невядомая.

Пісьменнікі кшталту Петрушэўскай і (са згаданымі агаворкамі) Навадворскай мяркуюць, што неабходна адмовіцца ад каланіяльных тэрыторыяў. Расійскі народ не можа больш вытрымаць гэтага. Да таго ж ён і сам падзелены на ўласна Расію ды «белыя калоніі» Сібіры і Далёкага Усходу. Разгорнутая ад Еўропы да Азіі «Расійская» Федэрацыя лучыць у сабе занадта шмат этнічных і тэрытарыяльных групаў, якія з'яўляюцца спадкаемцамі розных гісторыяў, культураў, эканомік і палітычных інтарэсаў. Ніводзін расійскі пісьменнік-мужчына ніколі не адважваўся сказаць, што «Расійская» Федэрацыя занадта неабсяжная і размаітая, каб ёй мог кіраваць адзін

⁵³² *Новое время*, 30 лістапада 1998. Я хацела б падзякаваць майму калегу Michael Bemstam з Hoover Institution за тое, што звярнуў на гэта маю ўвагу.

урад, які месціцца ў Маскве. Петрушэўская піша ў апазіцыі да імперыі, нівелюючы яе ўяўны кантроль, — гэта сведчанне працэсу аслаблення даверу да імперыі ў межах Федэрацыі, якая ніколі не была дастаткова ўпэўненай у сваёй ідэнтычнасці. Галасы жанчынаў-пісьменніцаў пакуль занадта слабыя, каб выклікаць рэальныя змены ў грамадстве, дзе дамінуе рыторыка мужчынаў, якая пакуль не зважае на каланіяльную сутнасць Расіі. Шлях да посткаланіяльнай свядомасці ў Расіі яшчэ вельмі доўгі. Але расійскія жанчыны-пісьменніцы ўжо атрымалі або, хутчэй, вырвалі ў літаратурных элітаў дазвол на наратыў гэтага кшталту. У прыватнасці, Людміла Петрушэўская, паказаўшы, як імперыя рэпрэсавала жанчынаў, заслужыла права звацца першай расійскай посткаланіяльнай пісьменніцай.

Выбраная бібліяграфія

Adam, Ian, and Helen Tiffin, eds. *Past the Last Post: Theorizing Post-colonialism and Post-modernism*. Calgary, Alberta: Univ. of Calgary Press, 1990.

Adrianova-Peretts, V. P., ed. *Russkaia demokraticheskaia satira XVII veka*. Moscow: Nauka, 1977.

Allworth, Edward A. *The Modern Uzbeks: from the Fourteenth Century to the Present*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990.

Allworth, Edward A., ed. *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview*. Durham and London: Duke Univ. Press, 1994.

Altstadt, Audrey L. *The Azerbaijani Turks*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1992.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.

Arx, Jeffrey. *Progress and Pessimism*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1985.

Ashcroft, Bill, et al. *The Empire Writes Back*. London: Routledge, 1989.

Astaf'ev, Viktor. *Povesti i rassказы*. Moscow: Sovetskii Pisatel', 1984.

Badretdinov, Sabirzyan, «Sincere Soldiers and Native Servants». *Transitions* 5, no. 12 (December 1998), 97-100.

Baron, Salo W. *Modern Nationalism and Religion* (1947). New York: Meridian, 1960.

Barr, P. *The Memshahs: The Women of Victorian India*. London: Secker & Warburg, 1976.

Bazyłow, Ludwik. *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Belinskii, V. G. *Sobranie sochinenii*. 3 vols. Moscow: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Khudozhestvennoi Literatury, 1948.

Berdiaev, Nikolai. *The Russian idea*. Translated by R. M. French. New York: Macmillan, 1948.

Berry, L. E. and Crummey, R. O., eds. *Rude and Barbarous Kingdom*. Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1968.

Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.

Billington, James H. *The Icon and the Axe*. New York: Random House, 1966.

Bobrowski, Tadeusz. *Pamiętnik mojego życia*. 2 vols. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.

Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1995.

Brydon, Diane and Helen Tiffin. *Decolonizing Cultures*. Sydney, Australia: Dangaroo Press, 1993.

Bunin, I. A. *Sobranie sochinenii*. Moscow: Khudozhestvennaia Literatura, 1966.

Canovan, Margaret. *Nationhood and Political Theory*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1996.

Carrère-d'Encausse, Hélène. *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations*. New York: Basic Books, 1993.

Carrère-d'Encausse, Hélène. *Confiscated Power*. New York: Harper & Row, 1982.

Carrère-d'Encausse, Hélène. *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt (1978)*. Translated by M. Sokolinsky and H. A. LaFarge. New York: Newsweek Books, 1979.

Cherniavsky, Michael. *Tsar and People: Studies in Russian Myths*. New York: Random House, 1969.

Chernyshev, S. B., ed. *Inoe: Khrestomatiia novogo rossiiskogo samosoznaniia*. 3 vols. Moscow: Argus, 1995.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1967.

Christian, R. F. *Tolstoy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1969.

Christian, R. F. ed. and trans. *Tolstoy's Diaries*. New York: Scribners, 1985.

Clardy, Jesse & Betty. *The Superfluous Man in Russian Letters*. Lanham, MD: Univ. Press of America, 1980.

Clyman, T. W. and Diana Greene, eds. *Women Writers in Russian Literature*. Westport, CT and London: Greenwood Press, 1994.

Conquest, Robert, ed. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986.

Curtin, Philip D., ed. *Imperialism*. New York: Walker, 1971.

Curtius, Ernst. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern: Francke Verlag, 1948.

Czapski, Józef. *The Inhuman Land* (1949). Foreword by Daniel Halevy, introduction by Edward Crankshaw, translated by Gerard Hopkins. London: Chatto & Windus, 1951.

Czubaty, Jarosław. *Rosja i świat: wyobrażenia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*. Warsaw: Neriton, 1997.

Dąbrowska, Maria. *Noce i dni (1932-1934)*. Warsaw: Czytelnik, 1959.

Dalberg-Acton, John Emerich Edward. *Selected Writings*. 3 vols. Ed. by J. Rufus Fears. Indianapolis, IN: Liberty Classics, n. d.

Davies, Norman. «World War II: Grand Illusions». *New York Review of Books*, 25 May 1995.

Davies, Norman. *God's Playground: A History of Poland*. 2 vols. New York: Columbia Univ. Press, 1984.

De Zepentek, Tötösy Steven. *Comparative Literature: Theory, Method, Application*. Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi, 1998.

Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication*. New York: John Wiley, 1953.

Dobrzynski, Judith. «Russia Pledges to Give Back Some of Its Art Looted in War». *New York Times*, 3 December 1998.

Domostroi: po spisku imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh. Moscow, 1882. Reprinted by Bradda Books, Letchworth, England, 1971.

Dostoevskii, F. M. *Dnievnik pisatel'ia*. 3 vols. Paris: YMCA Press, n. d.

Dunlop, John. *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1983.

Durova, Nadezhda. *The Cavalry Maiden*. Translated by Mary Fleming Zirin. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1989.

Erofeev, Viktor, ed. *Russkie tsvety zla*. Moscow: Izdatel'skii Dom Podkova, 1997.

Fadiman, Clifton, ed. *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time*. New York: Doubleday, 1990.

Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Translated by C. Farrington New York: Grove, 1968.

Fennell, John. *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304*. London and New York: Longman, 1983.

Fennell, John, and Anthony Stokes, eds. *Early Russian Literature*. London: Faber & Faber, 1974.

Fisher, Alan. *The Crimean Tatars*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1978.

Flaubert, Gustave. *Flaubert in Egypt: A Sensibility on Tour*. Translated and edited by Francis Steegmuller. Boston: Little, Brown, 1973.

Ford, Peter. «Crossing Europe», *Christian Science Monitor Online*, 19 and 31 July 1998.

Ford, Peter. «The View from the Kremlin: Russia as Eternal Superpower». *Christian Science Monitor Online*, 29 May 1997.

Fuller, William C., Jr. *Strategy and Power in Russia, 1600-1914*. New York: Free Press, 1992.

Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. New York: Seabury, 1975.

Gandhi, Leela. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. New York: Columbia Univ. Press, 1998.

Garrard, John J. «Corresponding Heroines in *Don Juan* and *Evgenii Onegin*», *Slavonic and East European Review* 73, no. 3 (1995).

Glavatskii, M. I. *Rossii, kotoruiu my ne znali, 1939-1993*. Cheliabinsk: Iuzhno-Ural'skoe Knizhnoe Izdatel'stvo, 1995.

Glenn, John. *The Soviet Legacy in Central Asia*. New York: St. Martin's Press, 1999.

Goble, Paul. «Democracy and Development», Radio Free Europe/Radio Liberty (<http://www.rferl.org/>), 2 August 1999.

Goble, Paul. «North Caucasus: The Return Of A Dangerous Concept», Radio Free Europe/Radio Liberty, 6 November 1998.

Goble, Paul. «Can Russian Diplomacy Hold Russia together?» Radio Free Europe/Radio Liberty, 23 September 1998.

Gombrowicz, Witold. *Ferdydurke* (1937). Translated by Eric Mosbacher. New York: Grove, 1968.

Gorer, G. and J. Rickman. *The People of Great Russia* (1949). New York: Norton, 1962.

Goscilo, Helena. *The Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1996.

Graham, Sheelagh, ed. *Nikolaj Gumilev, 1886-1986*. Berkeley, CA: Berkeley Slavic Specialties, 1987.

Grant, S. A. «*Obshchina* and *mir*». *Slavic Review* 35, no. 4 (1976).

Gross, Irena G. and Jan T. Gross, eds. *War through Children's Eyes*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1985.

Gross, Jan T. *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1988.

Gumilëv, N. S. *Sobranie sochinenii*. Edited by G. P. Struve and V. Filippov. Washington, DC: V. Kamkin, 1962-1968.

Haraszti, Eva. *Kossuth as an English journalist*. Translated by Brian McLean. Boulder, CO: Social Science Monographs distributed by Columbia Univ. Press, 1990.

Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.

Haxthausen, August von. *Studies on the Interior of Russia* (1844). Edited by S. Frederick Starr, translated by Eleanore L. M. Schmidt. Chicago: Chicago Univ. Press, 1972.

Hayes, C. J. H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Smith, 1931.

Hechter, Michael. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. Berkeley: Univ. of California Press, 1975.

Herder, J. G., *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind (1784-1791)*. Translated by Frank Manuel. Chicago: Chicago Univ. Press, 1968.

Hobsbawn, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780*. 2d rev. ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.

Hobsbawn, Eric J. and Terence Ranger, eds. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983.

Hobson, J. A. *Imperialism: A Study*. London: Alien & Unwin, 1948.

Holquist, Michael. *Dostoevsky and the Novel*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1977.

Jakóbiec, M., ed. *Literatura rosyjska*. 2 vols. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.

Iashen, K. et al. *Istoriia uzbekskoi sovetskoi literatury, 1917-1985*. 5 vols. Tashkent: Izdatel'stvo Fan, 1987.

Johnson, Paul. *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties*. New York: Harper, 1983.

Jonge, Alex de. *Fire and Water: A Life of Peter the Great*. New York: Coward McCann, 1980.

Kapuściński, Ryszard. *Imperium*. Warsaw: Czytelnik, 1993. English translation: *Imperium*. New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Kara-Murza, A. «Modernizatsiia versus degradatsiia». *Nezavisimaia gazeta*, 16 June 1997.

Karamzin, N. M. *Istoriia gosudarstva rossiiskogo*. 9 vols. St. Petersburg: Evdokhimov, 1892. Reprinted by Mouton, The Hague, 1969.

Karamzin, N. M. «O liubvi k otechestvu i narodnoi gordosti», *Sobranie sochinenii*, vol. 2. Moscow: Khudozhestvennaia Literatura, 1964.

Karimov, Islam. *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century*. New York: St. Martin's Press, 1998.

Kedourie, Elie. *Nationalism*. London: Hutchinson, 1961.

Keenan, Edward. «On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors». *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*, edited by S. Frederick Starr. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Keenan, Edward. «Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians». P. Potichnyj, ed. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. Edmonton, Alberta: CIUS Press, 1992, 20-38.

Kelly, Catriona. *A History of Russian Women's Writing, 1820-1992*. Oxford: Clarendon Press, 1994.

Kenez, Peter. *The Birth of the Propaganda State*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985.

Kennan, George. *Siberia and the Exile System*. 2 vols. London: James Osgood, 1891.

Kennan, George. «On American Principles». *Foreign Affairs* 74, no. 2 (March-April 1995).

Khaitmenov, A. Kh., et al. *Istoriia uzbekskoi literatury s drevneishikh vremen do Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revoliutsii*. 2 vols. Tashkent: Izdatel'stvo Fan, 1987.

Kiernan, V. G. *Marxism and Imperialism*. New York: St. Martin's, 1974.

Kiniapina, N. S., et al. *Kavkaz i Sredniaia Aziia vo vneshnei politike Rossii: vtoraiia polovina XVIII-80-e gody XIX v.* Moscow, 1984.

Kipling, Rudyard. *Verse*. Garden City, NJ: Doubleday, 1940.

Kohler, Phyllis Penn, ed. and trans. *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine*. Washington, DC: Gateway, 1987.

Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan, 1944.

Kořakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism*. 3 vols. Translated by P. S. Falla. Oxford: Clarendon Press, 1978.

Kross, Jaan. *The Czar's Madman*. Translated by Anselm Hollo. New York: Pantheon, 1993.

Kucharzewski, Jan. *The Origins of Modern Russia*. New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1948.

Kundera, Milan. «A Talk with the Author by Philip Roth», translated by Peter Kussi, in *The Book of Laughter and Forgetting*, translated by Michael Heim. New York: Penguin, 1980.

Lane, Christel. *The Rights of Rulers: Ritual in Industrial Society: The Soviet Case*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981.

Lazari, Andrzej de, ed. *Ideas in Russia: A Trilingual Lexicon*. 3 vols. Warsaw: Semper Press, 1999.

Lednicki, Waćlaw. *Tolstoy between War and Peace*. The Hague: Mouton, 1965.

Lermontov, M. Iu. *Geroi nashego vremeni*, edited by B. M. Eikhenbaum. Moscow: Akademiia Nauk, 1962.

Likhachëv, Dmitrii S. «Smekhovoii mir» *Drevnei Rusi*. Leningrad: Nauka, 1976.

Likhachëv, Dmitrii S. *Poetika drevnerusskoi literatury*. Leningrad: Nauka, 1967.

Likhachëv, Dmitrii S. «Kul'tura Kievskoi Rusi B. D. Grekova». *Istoricheskii zhurnal*, 1/2 (1945), 89-90.

Lotman, Iurii. *Stat'i po tipologii kul'tury*. Tartu, Estonia: Univ. of Tartu Press, 1970.

Malik, Hafez, ed. *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects*. New York: St. Martin's Press, 1994.

Massa, Isaac de Harlem. *Breue Description des chemins qui menent et des fleuves qui passent de la Moscovie*. (1613). M. Obolensky, ed. *Histoire des Guerres de la Moscovie*. Brussels: Fr. I. Olivier, 1866.

Mickiewicz, Adam. *Dziela wszystkie*. Edited by Konrad Górski. Wrocław and Warsaw: Ossolineum, 1969-1972.

Miller, David. *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Minority Rights: Problems, Parameters, and Patterns in the CSCE [Conference on Security and Cooperation in Europe] Context. Washington, DC: CSCE, 1992.

Molnar, Thomas. *Twin Powers: Politics and the Sacred.* Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1988.

Moore-Gilbert, Bart. *Postcolonial Theory.* London: Verso, 1998.

Moser, Charles A., ed. *The Cambridge History of Russian Literature.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.

Mote, Victor. *Siberia.* Boulder, CO: Westview, 1998.

Motyl, Alexander J. «'Sovietology in One Country' or Comparative Nationality Studies?» *Slavic Review* 48, no. 1 (Spring 1989).

Novikov, V. S. *Il'ia Glazunov.* Leningrad: Avrora, 1989.

Novodvorskaia, Valeriia. «Kachnëm pravo na trud». *Novoe vremia Online*, no. 41 (1998).

Novodvorskaia, Valeriia. «Ia khochu, chtoby eto ne konchilos'». *Novoe vremia Online*, no. 30 (1998).

Novodvorskaia, Valeriia. «Throw Everything Overboard That Smells of Blood», translated by Steven Clancy. *Sarmatian Review* 17, no. 3 (1997), 480-484.

Novodvorskaia, Valeriia. «Brosaite za bort vse, chto pakhnet krov'iu». *Novoe vremia* (September 1996).

Novodvorskaia, Valeriia. *Po tu storonu otchailiia.* Moscow: Novosti, 1993.

Nowak, Andrzej, ed. *Kronika Polski.* Kraków: Kluszczyński, 1998.

Ogonëk, 1988-1998.

Olcott, Martha B. *The Kazakhs.* Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1987.

Orlov, A., et al. *Posobie po istorii otechestva dlia postupa-iushchikh v vuzy.* Moscow: Prostor, 1994.

Paksoy, H. B. «Muslims in the Russian Empire: Response to Conquest». *Studies in Comparative Communism* 19, nos. 3-4 (Autumn/Winter 1986).

Paksoy, H. B. *Central Asia Reader: The Rediscovery of History.* Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Partiinoe stroitel'stvo, 1938-1945.

Pastukhov, Vladimir. «Budushchee Rossii vyrastaet iz proshlogo. Postkommunizm kak logicheskaiia faza razvitiia evraziiskoi tsivilizatsii». *Polis*, nos. 5-6 (1992).

Peck, Anna. «Polscy zesłańcy a kolonialne widzenie świata: Relacja z podróży po Syberii Henry'ego Landsdella». *Przegląd Wschodni* 5, no. 1 (1998), 137-170.

Petrovich, Aleksei. «Kazaki i severnyi Kavkaz». *Nezavisimaa gazeta*. 4 June 1994.

Petrushevskaiia, Liudmila. *Sobranie sochinenii*. 5 vols. Khar'kov and Moscow: Folio and TKO, 1996.

Pierce, Richard A. *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley: Univ. of California Press, 1960.

Pipes, Richard. «Is Russia Still an Enemy?» *Foreign Affairs* 76, no. 5 (September-October 1997).

Pipes, Richard. «Diplomacy and Culture: Negotiation Styles». In Richard F. Staar, ed. *Arms Control: Myth versus Reality*. Stanford: Hoover Institution Press, 1988.

Pipes, Richard. *Russia under the Old Regime*. New York: Scribners, 1974.

Plakans, Andrejs. *The Latvians*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1995.

Plumb, John H. *The Death of the Past*. Boston: Houghton Mifflin, 1970.

Pravda, 1939-1945.

Procope, Hjalmar J. *Finland Reveals Her Secret Documents: On Soviet Policy March 1940-June 1941*. New York: Funk, 1941.

Pronin, Aleksandr. «Tragediia Generala Ermolova: emu neobkhodimo bylo pokorit' narody, priznavavshie lish' pravo sily». *Nezavisimoe voennoe obozrenie*, no. 40 (15-21 October 1999).

Pushkin, A. S. *Polnoe sobranie sochinenii*. 10 vols. Moscow: Nauka, 1966.

Pushkin, A. S. *Journey to Arzrum*. Translated by Brigitte Ingemanson. Ann Arbor, MI: Ardis, 1974.

Pushkin, A. S. *Eugene Onegin*. Translated by Walter Arndt. New York: Dutton, 1963.

Putnam, P., ed. *Seven Britons in Imperial Russia, 1698-1812*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1952.

Ra'anana, Uri, ed. *The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements*. Lexington, MA: D. C. Heath, 1990.

Radwan, Marian, ed. *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*. 3 vols. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1997-1998.

Rasputin, Valentin. G. *Sobranie sochinenii*. 3 vols. Moscow: Molodaia Gvardiia, 1994.

Rasputin, Valentin. G. *Uroki frantsuzskogo. Povesti i rasskazy*. Moscow: Khudozhestvennaia Literatura, 1987.

Rasputin, Valentin. G. *Poslednii srok, Proshchanie s Matëroi, Pozhar*. Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1986.

Reznichenko, Grigorii, et al. «Arał'skaia katastrofa.» *Novyi Mir*, no. 5 (May 1989), 182-241.

Riabikin, C. *Noveishaia istoriia Rossii, 1991-1997: Posobie dlia uchitelei, starsheklassnikov, abiturientov i studentov*. St. Petersburg: Neva, 1997.

Riasanovsky, N. V. *A History of Russia*, 4th ed. Oxford: Oxford Univ. Press, 1984.

Romanenko, A. *Пособие по истории России, XX век: для выпускников и поступающих в вузы*. St. Petersburg: Triton, 1996.

Rorlich, Azade-Ayse. *The Volga Tatars*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986.

Rothberg, Abraham. *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1971.

Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle: Univ. of Washington Press, 1974.

Ruthven, K. K., ed. *Beyond the Disciplines: Papers from the Australian Academy of the Humanities Symposium*, no. 13. Canberra, Australia: Australian Academy of the Humanities, 1992.

Rybakov, Anatolii N. *Deti Arbara*. Moscow: Sovetskii Pisatel', 1987.

Rybakov, Anatolii N. *Children of the Arbat*. Translated by Harold Shukman. Boston: Little, Brown, 1988.

Said, Edward. *Orientalism* (1979). New York: Vintage Books, 1994.

Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Scheler, Max. *Ressentiment*. Translated by W. Holdheim. New York: Free Press, 1960.

Seton-Watson. Hugh. *The Russian Empire 1801-1917*. Oxford: Clarendon Press, 1967.

Shafer, Boyd A. *Faces of Nationalism*. New York: Harcourt Brace, 1972.

Shirer, William L. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon and Schuster, 1960.

Shklovskii, V. B. *Sobranie sochinenii*. 3 vols. Moscow: Khudozhestvennaia Literatura, 1974.

Simmons, Ernest. *Pushkin*. New York: Vintage, 1964.

Simmons, Ernest. *Leo Tolstoy*. New York: Vintage, 1960.

Simon, Gerhard. *Nationalismus under Nationalitätspolitik in der Sowjetunion*. Baden-Baden: Nomos, 1986.

Skabichevskii, A. M. «Asketicheskie nedugi v nashei sovremennoi peredovoi intelligentsii». *Russkaia mysl'* 21 (October-November 1900).

Slovar' russkogo iazyka Akademii Nauk SSSR. 4 vols. Moscow: Akademiia Nauk, 1959.

Słowacki, Juliusz. *Dzieła wszystkie*. 15 vols. Wrocław: Ossolineum, 1998.

Słowacki, Juliusz. *Anhelli*. Translated by Dorothea Prall Radin London: Alien & Unwin, 1930.

Smirnov, S. G. *Zadachnik po istorii Rossii*. Moscow: Mezhdunarodnye Otnosheniia, 1995.

Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations* (1986). Oxford: Blackwell, 1993.

Smith, Anthony D. *The Ethnic Revival*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981.

Snyder, Louis L. *The Dynamics of Nationalism: Readings in Its Meaning and Development*. Princeton, NJ: D. Van Nostrand, 1964.

Solov'ev, S. M. *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen (1851-1879)*. 15 vols. Moscow: Izdatel'stvo Sotsial'no-Ekonomicheskoi Literatury, 1959-1966.

Solzhenitsyn, Aleksandr. *Avugust chetyrnadtsatogo*. 2d rev. ed. Paris: YMCA Press, 1971.

Solzhenitsyn, Aleksandr. *August 14*. Translated by H. Y. Willetts. New York: Farrar Straus, 1989.

Solzhenitsyn, Aleksandr. *The Mortal Danger*. Translated by M. Nicholson and A. Klimoff. New York: Harper & Row, 1980.

Solzhenitsyn, Aleksandr. *Sobranie sochinenii*. Paris: YMCA Press, 1979.

Solzhenitsyn, Aleksandr. *Cancer Ward*. Translated by Rebecca Frank. New York: Dell, 1968.

Sovetskoe gosudarstvo i pravo, 1939-1944.

Spivak, Gayatri. *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. London: Routledge, 1990.

Strakhov, N. N. *Kriticheskiia stat'i ob I. S. Turgeneve i L. N. Tolstom*. Kiev: Izd. I. P. Matchenko, 1901. Reprinted by Mouton, The Hague, 1968.

Suchanek, Lucjan, ed. *Emigracja i tamizdat*. Kraków: Universitas, 1993.

Swearingen, Rodger. *Siberia and the Far East*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1987.

Szporluk, Roman, ed. *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Szporluk, Roman. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*. Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1988.

Taylor, Peter J. *The Way the Modern World Works*. New York: John Wiley, 1996.

Terras, Victor. *A History of Russian Literature*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1991.

Thompson, Ewa M., ed. *The Search for Self-Definition in Russian Literature*. Houston: Rice Univ. Press, 1991.

Thompson, Ewa M. *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Culture*. Lanham, MD: Univ. Press of America, 1987.

Thompson, Ewa M. «The Wallenberg Case: The Inferred Soviet Viewpoint». *Raoul Wallenberg in Perspective*. Edited by K. D. Reiser and Thomas Neumann. Houston: Southwest Regional Office of the Anti-Defamation League, 1986.

Timofeev, L.I. *Osnovy teorii literatury*. Moscow, 1974.

Tolstaia, Tatiana N. *Na zolotom kryltse sideli ... rassказы*. Moscow: Molodaia Gvardiia, 1987.

Tolstaia, Tatiana N. *Sleepwalker in a Fog*. Translated by Jamey Gambrell. New York: Alfred A. Knopf, 1992.

Tolstoi, L. N. *The Kreutzer Sonata and Other Stories*. Translated by Louise and Aylmer Maude. Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1997.

Tolstoi, L. N. *War and Peace*. Translated by Aylmer Maude and edited by George Gibian. New York: Norton, 1984.

Tolstoi, L. N. *Great Short works of Leo Tolstoy*. Translated by Louise and Aylmer Maude. New York: Harper & Row, 1967.

Tolstoi, L. N. *Voina i mir*. Moscow: Khudozhestvennaia Literatura, 1963.

Tolstoi, L. N. *Polnoe Sobranie sochinenii (iubileinoe)*. 91 vols. Moscow: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Khudozhestvennoi Literatury, 1929-1964.

Tolz, Vera. «Conflicting 'Homeland Myths' and Nation-State Building in Postcommunist Russia». *Slavic Review* 57, no. 2 (Summer 1998).

Toranska, Teresa. *Them: Stalin's Polish Puppets*. New York: Harper & Row, 1987.

Troyat, Henri. *Pushkin*. Translated by Nancy Amphous. New York: Minerva Press, 1975.

Trubachëv, O. N. *V poiskakh edinstva*. Moscow: Nauka, 1992.

Turgenev, Ivan. *Fathers and Sons*. Edited by Ralph Matlaw. New York: Norton, 1966.

Turgenev, Ivan. *Sobranie sochinenii*. 10 vols. Moscow: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Khudozhestvennoi Literatury, 1961.

Vakhobov, M. *Tashkent v period trëkh revoliutsii*. Tashkent, Uzbekistan: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Uzbekskoi SSR, 1957.

Valiev, Rimzil, et al. «1997 in Review: Tatarstan Faces Challenges», Radio Free Europe/Radio Liberty, 31 December 1997.

Verdery, Katherine. «Ethnicity as Culture: Some Soviet-American Contrasts». *Canadian Review of Studies in Nationalism* 15, nos. 1-2 (1988).

Vernadsky, George. *A History of Russia*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1961.

Veske, M. P. *Slaviano-finskie kul'turnye otnosheniia po dannym iazyka*. Kazan': Obshchestvo Arkheologii, Istorii i Etnografii, 1890.

Vigny, Alfred de, *Poèmes*. Paris: Univ, Générale d'Éditions, 1966.

Vitaliev, Vitali. «Projections: Remembering Galina Starovoitova». *Transitions* 6, no. 1 (January 1999).

Wandycz, Piotr. *The Lands of Partitioned Poland*. Seattle: Univ. of Washington Press, 1974.

Welsford, Enid. *The Fool: His Social and Literary History*. London: Faber & Faber, 1935.

Whitlock, Gillian, and Helen Tiffin, eds. *Re-Siting Queen's English: Text and Tradition in Post-Colonial Literature*. Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi, 1992.

Whitmore, Brian. «Russia: Yeltsin Launches New TV Channel To Control Information». Radio Free Europe/Radio Liberty, 29 August 1997.

Wilczek, Piotr. «Jesuits in Poland According to A. F. Pollard». *Sarmatian Review* 19, no. 1 (January 1999).

Yeltsin, Boris. *The Struggle for Russia*. Translated by Catherine A. Fitzpatrick. New York: Random House, 1995.

Yergin, Daniel and Thane Gustafson. *Russia 2010 and What It Means for the World*. New York: Vintage, 1995.

Zograf, N. Iu. *Antropologicheskie issledovaniia muzhskogo velikorusskogo naseleniia Vladimirskaï, Iaroslavskoi i Kostromskoi gubernii*. Moscow, 1890.

Zotov, Igor'. «Aleksandr Solzhenitsyn, Al'ber Kamiu i krizis voobrazheniia». *Ogonëk*, no. 29 (4408) (July 1995).

Zuev, F. G., et al. *Istoriia Pol'shi*. 2 vols. Moscow: Akademiia Nauk, 1958.

Навуковае выданне

Томпсан Эва М.

**Песняры імперыі:
расійская літаратура і каланіялізм**

Адказны за выпуск *У. Сілянок*
Камп'ютэрная вёрстка *С. Кандраценка*
Дызайн вокладкі *М. Анемпадыстаў*
Карэктар *Н. Кучмель*

Падпісана да друку 27.11.2009. Фармат 84x108 ¹/₃₂.
Папера афсетная. Гарнітура Constantia. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 22,1. Ул.-выд. арк. 16,4.
Наклад 500 ас. Замова 41б.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
сумеснае таварыства з абмежаванай адказнасцю «Медысонт».
ЛВ № 02330/0548592 ад 09.07.2009.
ЛП № 02330/0150444 ад 19.12.2008.
Вул. Ціміразева, 9, 220004, Мінск.